

STUDIA COMITATENSIA 42.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA
COMITATENSIA
42.

A FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM ÉVKÖNYVE

STUDIA COMITATENSIA 42.

A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

SZERKESZTŐ: FÁBIÁN LAURA

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2024

TARTALOMJEGYZÉK

RÉGÉSZET

- **Bózsa Anikó** 8
STRIGILISEK PANNONIÁBAN
- **Décsi Enikő** 38
ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ. JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN
- **Harag Mátyás** 70
A VÁCI KÉSŐ NÉPVÁNDORLÁS KORI VASDEPÓLELET
- **Ottományi Katalin** 94
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.
- **Sáró Csilla – Bózsa Anikó – Gátfalvi-Delbó Gabriella** 144
ELŐZETES BESZÁMOLÓ A PÁTY-MALOMI-DŰLŐ III. LELŐHELYEN FELTÁRT RÓMAI KORI SÍRCSOPORTRÓL
- **Tóth-Vásárhelyi Máté** 162
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

TÖRTÉNELEM

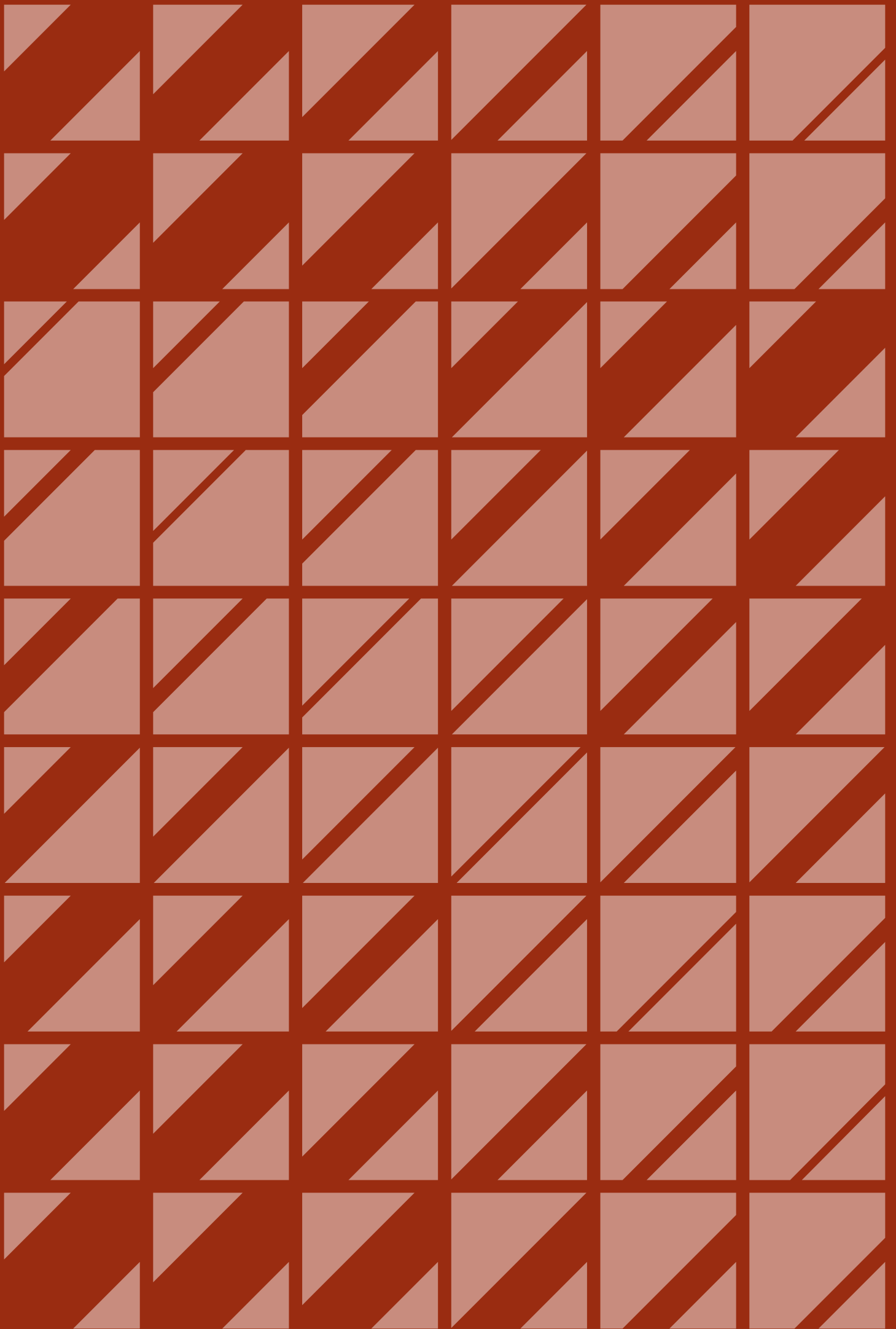
- **C. Tóth Norbert** 208
RÁCKEVEI KÓKERESZTEK. NYOMOZÁS EGY EMLÉK UTÁN
- **Haraszi Szabó Péter** 224
RENDAHAGYÓ HELYZETJELENTÉS. A REPERTORIUM ACADEMICUM HUNGARIAE ÉS PEST VÁRMEGYE

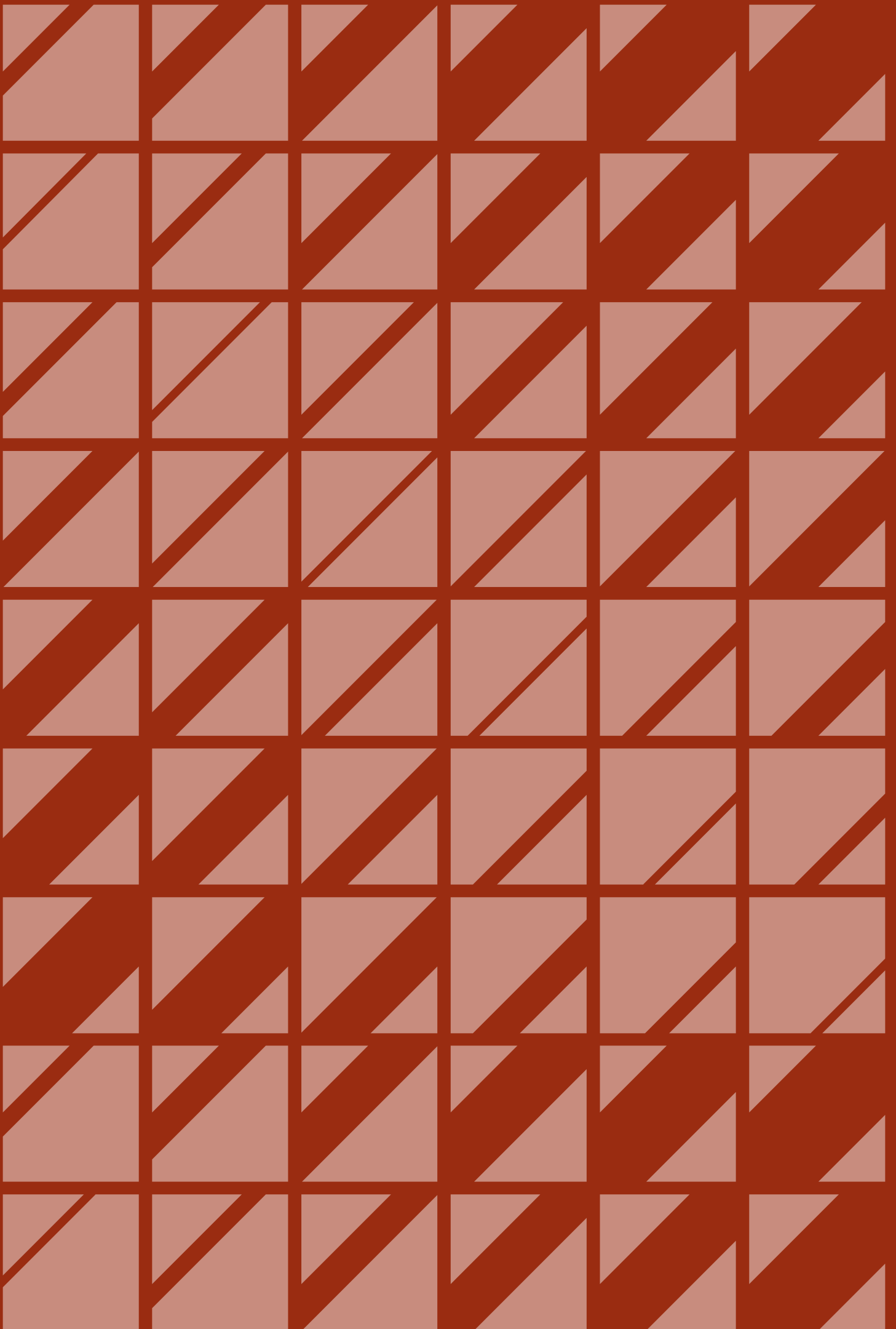
KÉPZŐMŰVÉSZET

- **Szabó Noémi** 240
SZENTENDRE MOTÍVUMAI VAJDA LAJOS MŰVÉSZETÉBEN

MÚZEUMPEDAGÓGIA

- **György Gabriella – Sütő Tünde** 272
DIÁKKURÁTOROK A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUMBAN

STRIGILISEK PANNONIÁBAN

- Bózsza Anikó, PhD
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
aniko.bozsza@muzeumicentrum.hu

A *strigilis* (testkaparó) az ókor legemblematikusabb testápoláshoz köthető tárgytipusa. Nem olyan általános eszköz, mint a tükör, a fésű vagy a borotva – amelyeket más formában, de a mai napig használunk –, ezáltal egyértelműen korjelző, és használatának szokása, valamint előfordulása kirajzolja a Római Birodalom által átörökített antik kultúra befolyási övezetének szellemi és fizikai határait. A Római Birodalom felbomlása után nyomtalanul eltűnik a tárgykultúrából.

Dolgozatomban a Pannonia provinciában előkerült példányok feldolgozását végzem el formai alapú tipológia szerint, amely támaszkodik a nemzetközi szakirodalomban már létező klasszifikációkra, különös tekintettel a regionális sajátosságokra, továbbá kitérek a *strigilisek* szimbolikus és nemi identitásjelző szerepére.¹

A strigilis, és használata az ókorban

A *strigilis* eredeti funkciója a birkózók bőrét síkossá tevő, a mérkőzés során homokkal és verejtéssel keveredő olaj eltávolítása volt a testről,² idővel azonban bekerült az általános testápolás eszköztárába. Kísérőleletek, valamint írott és képi források tanúsága szerint a római korban már elsősorban ezzel a generikus funkcióval számolhatunk.³

A *strigilisek* fürdőfelszerelésként való használatára több írott forráshellyel rendelkezünk. A *Colloquia Monascensia* részletesen felsorolja azokat az eszközöket, amelyekre egy fürdőbe látogatónak szüksége volt (*insumenta balnei* vagy *utensilia balnei*). Ilyenek a törölköző (*sabana*), a kétfajta *strigilis*, amelyek közül az egyiket az arcra (*strigilis faciale*), másikat a lábakra használták (*strigilis pedale*), olajos edény (*ampulla*) és „szappan” (*aphronitrum*).⁴ Ez a *strigilisek* különböző funkciójú változatainak létezésére is rávilágít. Ez a felakasztható *aryballosból*, *ampullából* és az egy-négy, karikára vagy tartóra fűzött *strigilisből* álló általános fürdőfelszerelés képi ábrázolásokon,

és mint jellegzetes tárgyegyüttes, a tárgyi emlékműanyagban is jelentkezik. Reliefeken, mozaikokon fürdőbe igyekvő polgárok vagy *dominusuk* után siető rabszolgák kezében látjuk,⁵ vagy fürdők közelében, azok bejáratánál, mintegy dekorációként és a helyszínt egyértelműsítő.⁶ *Strigilisek* az egyszerre számos toaleteszközt felvonultató nők által állíttatott fogadalmi vagy nőknek állított sírreliefek ábrázolásainak repertoárjában is megjelennek. A tükör mellett azon kevés test- és szépségápolás során alkalmazott tárgytipus közé tartozik, amelyet használat közben is megjelenítenek. Görög vázaképeken, illetőleg egy-egy gemmán és kisplasztikán megfigyelhető alkalmazásának módszere: egy kézzel fogják, kanálnak öblös felét maguk felé fordítva a nagyobb testfelületeken.

Mindezek alapján a *strigiliseket* elsősorban – köznap használatban – tisztálkodásra, az *unguentumok* bőrről való lehúzására alkalmazták, és úgy tűnik, hogy a fürdőkben a kaparók használatának speciális helyszíne a *destrictarium* nevű helyiség volt.⁷ Arisztophanész komédiájában a nők a szőrtelenítőszer eltávolításához használnak *strigilist*.⁸ Orvosi felhasználásukra írott források utalnak.⁹ Van ezeken kívül két kevésbé gyakran említett, lehetséges felhasználási módjuk, mint a lókaparó,¹⁰ ill. mint mezőgazdasági eszköz.¹¹ Előbbi a késő római korban jellemző.¹²

Két részből állnak: a kanálból (*ligula*) és a nyélből (*capulus*). Egyes kutatók még egy harmadik részt is elkülönítenek, a *clausulát*, amely a tényleges fogó, vagyis a nyél visszahajlított része.¹³ Ez utóbbi értelemszerűen csak a kettős nyelű példányok esetében jelentkezik. A *ligula* egy meghajlított, éles szélű, kissé öblös (az így képződő csatorna a *tubulatio*), változó szélességű és hosszúságú kanál. A nyél (*capulus*) sokféle formájú lehet: henger alakú, tömör, lapos, kéttagú, plasztikus, figurális stb. A kaparók mérete változatos, átlagos hosszuk 15–30 cm, de egészen kis méretűeket is ismerünk, ez utóbbiak inkább votív tárgyként

- 1 A tanulmány az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájában 2017-ben megvédett *A szépségápolás tárgyi emlékműnyaga Pannonia Magyarországra eső részén* című doktori disszertáció vonatkozó fejezetének átdolgozott változata.
- 2 A *strigilisek* sporttevékenységgel összefüggő használatát nemcsak képi és írott források, hanem a tárgyi emlékműanyag is alátámasztja. Egy nemeai, i. e. 6. század harmadik harmadára keltezett votív depólelet-együttesben egy töredékes bronz*strigilis* mellett egy 8,5 kg-os diszkoszt, egy ólom súlyt és két darab vas gerelyhegyet találtak (Thuilier 1989: 340).
- 3 Kotera-Feyer 1993: 3, 118; Bolla-Buonopane 2010: 429.
- 4 Coll. Mon. 10; Mráv 2014: 416.
- 5 Mráv 2014: 418, 6. kép. Vagy lásd egy wintersdorfi sírkövön (Riha 1986: 23).
- 6 A sabrathai Színház Fürdők (régio V, *insula* 1) *frigidariuma* bejáratának padlómozaikján (Buccino 2012: 80. Fig. 94).
- 7 Buccino 2012: 80.
- 8 Aristoph. *Thesm.* 556.
- 9 Például Celsus VI 7, 229; Plin. *Nat. Hist.* 25. 103, 2; Scrib. *Larg.* 39. 1; erről részletesen: Baykan 2010.
- 10 Kotera-Feyer 1993: 8.
- 11 Buonopane 2012: 196.
- 12 Kotera-Feyer 1993: 8.
- 13 Mallet-Pilon 2009: 115.

vagy játékszerként értelmezhetők. Bronzból, ezüsből, aranyból, ólomból, elektronból vagy vasból, továbbá üvegből, csontból, elefántcsontból, agancsból, terrakottából készítették. Előfordul, hogy a nyél és a kanál alapanyaga eltér.¹⁴ Készítésükkor az esetek többségében figyelembe veendő kritériumként szolgált, hogy az eszközök felakaszthatók legyenek. Ennek érdekében – amennyiben a nyél tömör – annak keresztmetszetében egy nyílást alakítottak ki, ritkább esetben a nyél végéhez kis gyűrűt forrasztottak. A régészeti emlékekben is jól definiálható egy jellegzetes kerek vagy ovális, egymásra fedő végű, bronzszalagból készült tartó, amelyet a *strigilisek* hordozására használtak.¹⁵ Ugyanakkor természetesen más megoldásokkal is számolhatunk, ahogy azt a nyeleken megfigyelhető variációk sejtetik, hiszen ezek – lásd a nyélhez forrasztott kis gyűrűt – nem teszik alkalmassá az eszközök felakaszthatók legyenek. A képi ábrázolások és a kevés egyben megmaradt leletegyüttes alapján *aryballosszal/ampullával/oleariával* együtt alkothattak teljes fürdőkészletet.

Függetlenül attól, hogy vasból vagy nemesebb fémből készültek, a kanalat és a nyelet díszíthették: bekarcolással, poncolással, emállal, fémberakással vagy *niellóval*. A nyélen előfordulhat bélyegző – amely bizonyos elképzelések szerint egyfajta minőségi garanciát jelentett a vásárló számára¹⁶ –, ritkábban felirat vagy mesterjegy. A csontpéldányokon a díszítés ritkább, de előfordul. *In situ* példák alapján a *strigilisek* kanálának élet védendő azokat szövet- vagy bőrtokban tárolhatták.¹⁷

Az ép kaparókanalak többnyire sírmellékletként kerülnek elő. Ezt a szokást id. Plinius is rögzíti a troasi Assusban levő szarkofágban látott tárgyak leírásakor.¹⁸ A *strigilis* mellékletként adásának szokása használatának kezdetével egyidős és azzal párhuzamosan végigkövethető.

Nemcsak a *strigilis*használat szokása, de a tárgy típus is az ókori görög kultúrkörből öröklődött a római tárgykultúrába. A legkorábbi ismert görög példány az i. e. 6. század közepéről való.¹⁹ Ellen

Kotera-Feyer megfigyelése szerint Itáliában a legkorábbi időpontra keltezhető példány egy tarentumi darab az i. e. 5. század elejéről.²⁰ Egységes formavilágú kaparókanalak az i. e. 4. századtól terjedtek el Közép-Itáliában, készítésük legkorábbi központja *Praenestre* lehetett.²¹ Megtalálhatók a cisalpin kelta törzsek arisztokratáinak i. e. 4–3. századi sírjaiban, Hispaniában az i. e. 3–2. században használt temetők mellékletanyagában.²² Az észak-nyugati provinciákban és a Duna vidéken a tartományok meghódítása nyomán jelentek meg.

Kutatástörténet

A római kori *strigilisek*nek nincs összefoglaló jellegű szakirodalma, bevett tipokronológiája és nevezéktana.

A legtöbb nagyobb anyagközlés, illetve monografikus munka csak érintőlegesen foglalkozik a római kori emlékekkel, annak is főként a korai (késő köztársaság kor–1. századi) időszakkal. Kotera-Feyer nagy volumenű munkája fontos hivatkozási alap a *strigilisek* egyes részeinek nevezéktanára, az előkerülési körülmények vizsgálatára, a görög és római forrásokban való felbukkanásukra és ez utóbbiakban megnevezésük alakulására vonatkozóan, de behatóan és részletesen csak az Itáliában előkerült és a köztársaságkorra datált leletekkel foglalkozik, továbbá táblázatban közreadja a Pompeiiben előkerült példányokat.²³ Tipokronológiájában az i. e. 1. századra kialakuló „egyszerű négyszögletes nyelű standard római *strigilist* típuson” („der römische Standardtypus mit einfachem Vierkantgriff”) belül két alapvető csoportot határoz meg a kanál formája alapján. „A” csoport: a függőleges és lineáris állású kanál, amely meglátása szerint az i. e. 1. század elejétől kezdve, változatos formában terjedt el. A „B” csoportba az S alakú kanalakat sorolja, amelyek sokféle nyélformával az 1. század végétől jelentkeznek a leletanyagban. Ezek között elkülönít egy 200 körülről keltezhető, nagyobb példányszámú variáncscsoportot, amelyre példaként a – főleg a 3. századra datált – „panno-

¹⁴ Például a penge bronz, a nyél vas (Vagalinski 1995: 437).

¹⁵ Például Magdalensberg (Gostenčnik 2000: 77, Abb. 5).

¹⁶ Giovannini 2006: 31.

¹⁷ Bolla-Buonopane 2010: 427.

¹⁸ Plin. *Nat. Hist.* XXXVII. 131.

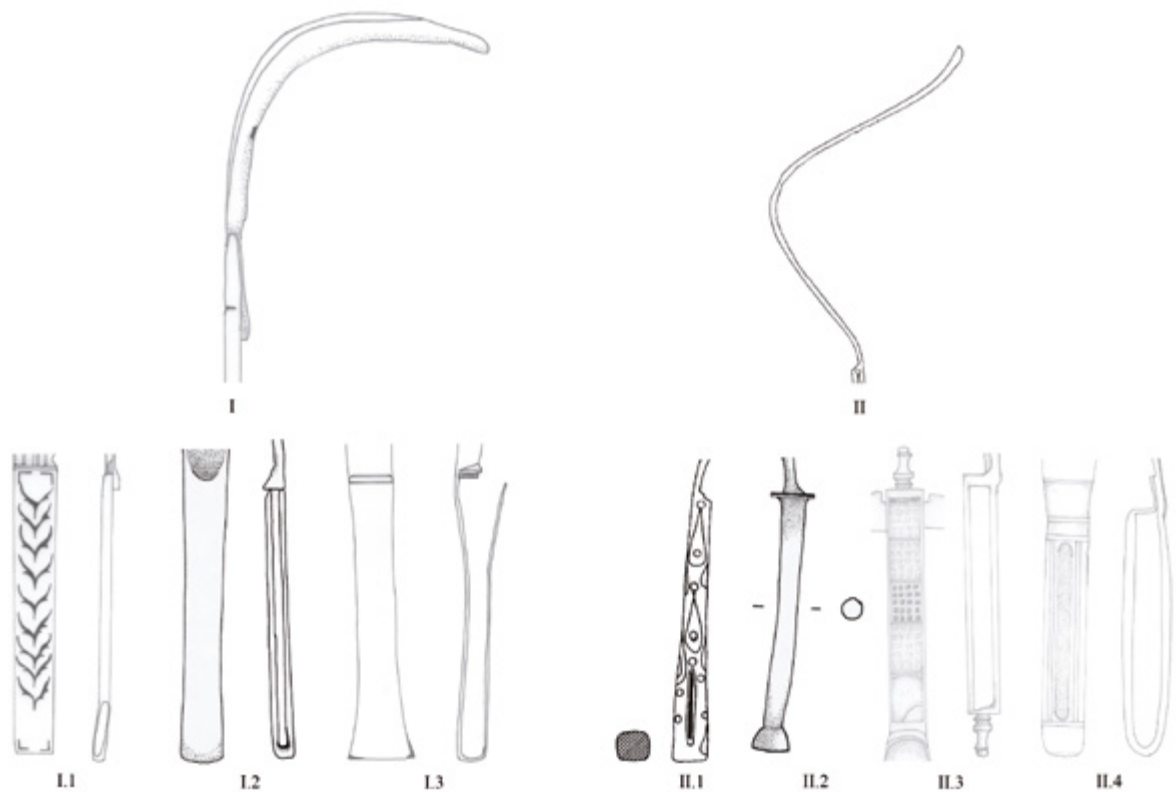
¹⁹ Kotera-Feyer 1993: 10; Vagalinski 1995: 435; Thuillier 1989: 341.

²⁰ Kotera-Feyer 1993: 116.

²¹ Mallett-Pilon 2009: 118.

²² Almagro Basch 1953.

²³ Kotera-Feyer 1993.

1. kép: a pannoniai *strigil* típusok (II.1: Bónis 1968: 51, Abb 26, 2; a szerző rajzai)

niai kaparókat” hozza, amelyet Radnóti Aladár keleti görög típusnak nevez.²⁴ Ezt a tipológiai kísérletet ugyanakkor a recens szakirodalomban már kritika éri, mert meglehetősen egyszerűsítő, a tárgyak komplex vizsgálatára már nem alkalmazható, ugyanis figyelmen kívül hagyja a szintén jellegzetes nyélformákat.²⁵ Nagyobb anyagközlés Jacopo Tabolli a római Museo delle Antichità Etrusche e Italiche Gorga gyűjteményének *strigil*seit feldolgozó tanulmánya, de az általa alkalmazott, szintén a kanálformán alapuló, részletes osztályozás a provinciák emlékanyagára csak érintőlegesen alkalmazható, hiszen a gyűjtemény az i. e. 5. századtól az i. sz. 1. századig terjedő korszakból tartalmaz tárgyakat, és csupán egy olyan típust mutat be, amely a tartományunkban is megtalálható.²⁶ Emilie Riha a jól dokumentált feltárásokból származó, augsti *strigilis*anyagon

alkalmazott – némileg következetlen – tipológiájában a nyélforma, illetőleg a díszítés alapján különít el A-tól E-ig jelölt csoportokat.²⁷ Margherita Bolla és Alfredo Buonopane szintén meglehetősen korai és kevés formát tartalmazó gyűjteményt dolgoz fel a Veronai Régészeti Múzeumból.²⁸ Annalisa Giovannini és Paola Maggi aquileiai bélyeges *strigil*eket közölnek részletes tanulmányukban, amely a *strigilis*bélyegzők vizsgálata szempontjából általános érvényű megfigyeléseket tesz, de az általuk kidolgozott tipológia csupán a *strigil*sek bizonyos fajtáira alkalmazható.²⁹ A provinciális *strigilis*anyag feldolgozása szempontjából további problémát jelent, hogy hiányoznak a nagy példányszámú anyagközlések. Ezek szükségessége Ljudmil F. Vagalinski konferenciaelőadásának írásbeli változatát³⁰ vagy Slavica Krunic doktori disszertációját olvasva³¹

- ²⁴ Kotera-Feyer 1993: 141; Radnóti „keleti görög típusa” alatt az alább tárgyalandó kettős, visszahajlított nyelű példányok értendők, amelyek között Pannoniára és a Balkánra jellemző, speciális poncolt díszítésű darabok is vannak. Radnóti 1957b: 228.
- ²⁵ Bolla-Buonopane 2010: 428.
- ²⁶ Tabolli 2012.
- ²⁷ Riha 1986: 24–26.
- ²⁸ Bolla-Buonopane 2010.
- ²⁹ Giovannini-Maggi 1992.
- ³⁰ Vagalinski 1995.
- ³¹ Krunic 2000.

válí igazán nyilvánvalóvá, amelyek nemcsak kiváló analógiákkal szolgálnak a pannoniai leletanyaghoz, hanem kirajzolnak olyan – Pannoniára is kiterjedő – területi sajátosságokat, amelyek a főként Itáliára koncentrált anyagközlések alapján nem lennének nyomon követhetőek.

Pannonia tartománybeli anyagon alapuló összefoglaló jellegű munka nincs. B. Bónis Éva egy alább tárgyalandó, jellegzetesen díszített *strigilis*csoport feldolgozását elvégzi,³² de nem igyekszik azokat beilleszteni a Római Birodalomban előkerült, viszonylag uniformizált kaparók formai repertoárjába.

A pannoniai strigilisek tipokronológiai vizsgálata

A *strigilisek*et formai alapon, valamint készítési mód szerint osztályozhatjuk.

A kanalak formája alapján Kotera-Feyer a római *strigilis*anyagon két alapvető csoportot különít el „A” csoport: függőleges és lineáris; „B” csoport: S alakú kanál.³³ A pannoniai emléanyagban is elkülöníthető a kétféle kanáltípus, ez képezte az alábbi csoportosítás alapját, továbbá a sajátos és kizárólagosan bizonyos kanálformákhoz tartozó nyélformák alapján alkottam alcsoportokat (1. kép).

I. csoport: lineáris állású, derékszögben meghajló, rövid kanalú *strigilisek*

I.1 lineáris állású kanalú *strigilisek* egyszeres nyéllel

I.2 lineáris állású kanalú *strigilisek* külön öntött, kéttagú nyéllel

I.3 lineáris állású kanalú *strigilisek* kéttagú, visszahajlított nyéllel

II. csoport: *strigilisek* a kanál síkjából kidomborodó, S alakú kanállal

II.1 *strigilisek* hasáb alakú nyéllel és S alakú kanállal

II.2 *strigilis* henger alakú nyéllel és S alakú kanállal

II.3 *strigilisek* külön öntött, kéttagú nyéllel és S alakú kanállal

II.4 *strigilisek* S alakú kanállal és visszahajlított, kéttagú nyéllel

I. csoport: strigilisek lineáris kanállal

Az I. csoport függőleges, a nyélhez képest folytatólagos, lineáris állású, majd közel derékszögben megtörő, és a másik csoporthoz képest rövid kanalú *strigilisei* kétféle nyéltípussal társulnak. Az egyik egy egyszerű, négyszögletes keresztmetszetű, lapos szalag (I.1), másik egy kéttagú, középen lyukas nyél (I.2–3). A kéttagú nyeleknek két változata van. Az egyszerűbbet visszahajlítással képezik, úgy, hogy a *strigilis* kanalát egyszerűen meghosszabbítják – nyelet képeznek –, majd visszahajlítják, és annak hátoldalához rögzítik (I.3). Másik változata öntéssel készül, a kanáltól külön, utólag illesztik össze a *ligulát* a *capulusszal* (I.2).

I.1. típus: lineáris állású, derékszögben meghajló kanalú *strigilisek* külön öntött, egyszeres nyéllel (Riha Variante A, Giovannini-Maggi 2. típus)

Az ide sorolt kaparókanalak nyele téglalap keresztmetszetű tömör lap.

Az I.1. karakterisztikus *strigilis*forma birodalomszerte széles körben elterjedt típus, különösen gyakori Észak-Itáliában.³⁴ Példányai jellemzően bronzból vagy ezüsből készülnek. Nyelükön gyakran találunk díszítést: bekarcolást, poncolást, fémberakást, *niellót*, ritkábban feliratot. Kanaluk esetenként bordázott. Egyéb *strigilis*formákhoz képest nagyobb arányban vannak egy vagy több készítőbélyegzővel ellátva. Ezek változatos kivitelűek, egyszeresek vagy többszörösek, jellemzően a nyél és a kanál találkozásánál található, általában a készítő nevét tartalmazzák esetenként a *fecit* igealak kíséretében, nyelvük a gyártási és az előkerülési helytől függően görög, etruszk vagy latin.³⁵

A nyél és a kanál külön készül. Összeillesztésük módszere a tárgyak vizsgálatával nyomon követhető. A *strigilisek* kanalának tövét két hosszanti nyúlvány öleli körbe. Riha rekonstrukciója szerint a szárat toldották meg ezzel a kéttagú, kb. 4,5 cm hosszú villával, amely oldalról közrefogta a kanalat. A villák ágai közé beékelve a kanalat azt a nyéllel összeforrasztották.³⁶

Ezeket a *strigilis*fajtákat is felakasztották. Ennek kivételére legalább háromféle módszer különíthető el a publikált anyagon: 1. a nyelek keresztmetszetében egy ovális nyílást alakítottak ki;

³² Bónis 1968.

³³ Kotera-Feyer 1993: 141.

³⁴ Castoldi 2004: 93.

³⁵ A készítőbélyegzők morfológiájáról és a névalakokról részletesen: Giovannini-Maggi 1992 és Buonopane 2012.

³⁶ Riha 1986: 24.

2. kép: 1.1 típusú *strigilis* és jellegzetes megoldások a tárgyak felakasztására (a szerző rajzai)

2. kis gyűrűt forrasztottak hozzájuk; 3. a nyelet átlyukasztották. Az első két megoldás jelentkezik Pannoniában.³⁷ Az első alkalmas a régészeti emlékanyagban is elkülöníthető, jellegzetes formájú tartókkal való használatra, utóbbi kettő más megoldásra utal: például, hogy ezek a darabok drótra vagy zsinórra lehettek felfűzhetők (2. kép). Egy Vetus Salina-i (Adony) fürdőépületből származó,³⁸ egy, a Budapest vízivárosi katonai tábor *vicus*-ában talált,³⁹ valamint egy ismeretlen lelőhelyű, a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) gyűjteményében őrzött *strigilis* jellegzetes csoportot alkot, amely megfelel Riha A variánsának. A kaparók nyelének külső oldalán egy tengelyre felfűzött, kéttagú akantuszlevelek *niellod*-díszítéses sora (akantuszlevelekből álló kandeláberdíszítés)⁴⁰ húzódik végig, két példányon emellett a sarkokat négy rövid, derékszögű vonalka keretezi. A kanalat külső oldalán bordák tagolják. Felakasztásukhoz egy ovális nyilást hoztak létre a nyél keresztmetszetében, az ismeretlen lelőhelyű példány végéhez kis gyűrűt forrasztottak, amiben drótkarika lóg. A Vetus Salina-i és a vízi-

városi katonai tábor *vicus*-ában talált darabokon ugyanazon a helyen, a nyél és kanál találkozási pontja alatt közvetlenül, a nyél belső oldalán befelé ívelő oldalú, lekerekített sarkú, kissé elnyújtott készítőbélyegző⁴¹ van: előbbin az URBAF, utóbbin az URBAN felirat olvasható. (3. kép)

A *strigilis*ek analógiáit Ithiában és az északnyugati provinciákban találjuk, kivitelük igen egységes. Az MNM-ben őrzött kaparó hasonmását Augstból ismerjük,⁴² bár a *niellod*-díszítés némiképp eltérő. Ugyaninnen publikálták az adonyi – ritkább díszítésű és a nyél négy sarkában derékszögű vonalkákkal kiegészített – példány egy URBANUS bélyeges analógiáját is, ennek aljához gyűrűt forrasztottak.⁴³

Minden ismert és hasonló díszítésű, bélyegzővel ellátott példányon egy URBANUS-ra kiegészíthető név valamely alakja olvasható: URBAN, URBAF, URBANUS. Franck Mallet és Fabien Pilon elképzelése szerint az Urbanus ragadványnév,⁴⁴ amely névadás más hordozófelületről is ismert.⁴⁵ Iro Kajanto megfigyelése alapján az Urbanus *cognomen* az afrikai provinciákban igen népszerű.⁴⁶ Urbanus műhelyéről nem sokat tudunk, egy, a Musée Saint-Croix de Poitiers-ben őrzött példány tanúsága szerint más típusú *strigilis*ek is kikerülhettek onnan: ennek külön öntött, visszahajlított kettős nyele van.⁴⁷

Ismereteink – amelyekkel a pannoniai darabok lelőköri körülményeiről rendelkezünk – nem teszik lehetővé azok készítési és használati idejének pontos datálását. Az egyiket a vízivárosi (Vitéz utca–Csalogány utca–Fő utca–Kacska utca által határolt területre eső) római tábor *vicus*-ában egy paticsfalú, agyagpadlós épület padlóján, beolvasztásra szánt bronztárgyak között találták 1. századi érmekkel.⁴⁸ Az adonyi példány humuszolás közben került elő, annyit tudunk, hogy vélhetően egy fürdőépületből.

Az analóg augsti kaparók leletkörülményei sajnálatos módon szintén ismeretlenek. A Giovannini-Maggi 2. csoportjába sorolt példányok megfigyeléseik alapján az 1. század második felétől a 2. század végéig terjedő időszakban kerültek földbe.⁴⁹

37 MNM, ltsz. 54.32.20 (Bózsza 2016: Kat. 588). Amennyiben *in situ* megoldással számolhatunk.

38 Intercisa Múzeum, Dunaújváros, ltsz. 95.60.1 (Bózsza 2016: Kat. 589).

39 Kérdő-Kovács 2002: 3. kép; Zsidi 2005: 136; Hárshegy-Vámos 2009: Nr. 799.

40 Giovannini-Maggi 1992: 611.

41 Giovannini-Maggi D csoport (Giovanni-Maggi 1992: 612).

42 Riha 1986: Nr. 60, Taf. 6, 60.

43 Riha 1986: Taf. 6, 59.

44 Mallet-Pilon 2009: 124, 7. lábjegyzet.

45 Többek között *tegulák*on (Mallet 2006: 589–598).

46 Kajanto 1982: 18.

47 Bertrand 2003: 114, Pl. XXIX. 3.

48 Kérdő-Kovács 2002: 72.

49 Giovannini-Maggi 1992: 610.

3. kép: a kandeláber díszítés pannoniai változatai és *Urbanus* készítőbélyegzője (fotók és rajz: a szerző)

Gostenčnik erre is alapozva állítja, hogy bélyeges *strigilisek* Augustus-kori és kora császárkori kontextusból kerülnek elő, jellemzően katonai táborok területéről.⁵⁰ Bélyegzővel vagy anélkül, a tömör, lapos nyelű *strigilisek* földbe kerülésének időszaka a birodalomban jellemzően az i. e. 1. század második fele – i. sz. 1., legkésőbb 2. század.⁵¹ A publikált carnuntumi anyagban találkozunk egy szokatlan díszítésű töredékes *strigilisszel*. A példány nyelének belső oldalán bekarcolt, kacsos

indamotívum húzódik végig, a díszítés a kanál belső oldalára is kiterjed, itt egy kis, félköríves területen rovátkolt, amit egy stilizált virág zár le. A közölt fotó és a leírás alapján nehezen eldönthető, de utóbbiból („massiver Griff”) arra következtetünk, hogy a *strigilis*nek tömör lapnyele van.⁵² Ugyan a nyél növényi ornamentikával való díszítése előfordul római kori *strigiliseken*,⁵³ ez a kivitelezésmód, valamint a kanál díszítése egyelőre példa nélkül áll a közölt leletanyagban (4. kép).

⁵⁰ Gostenčnik 2000: 81; Giovannini-Maggi 1994.

⁵¹ Több analógiát is hoz Bolla és Buonopane Itáliából az i. e. 1. század utolsó évtizedei és az Augustus–Tiberius-kor közötti időszakból (Bolla–Buonopane 2010: 425–426). Továbbá: Augst (Riha 1986: Nr. 61); Pula (Grirardi Jurkić–Džin 2003: Nr. 26–27); Bordeaux, Nîmes, Beaucaire, Charny (Mallet–Pilon 2009: 128, Tabl. VIII); Novae, Pchelorovo (Vagalinski 1995: 436, 1–2. kép); Emona 746. sír, Nero (64–68) éremmel és vékonyfalú kerámiával (Plesničar–Gec 1972: 253, T. CCVIII, 4), „Tito utca”, 750. sír; 2. századi éremmel (Petru 1972: 159, T. XLVIII, 4); Usk, I. fázis Claudius (43–64) éremmel (Evans–Metcalf–Dickinson 1989: 34, 55, Fig. 10); Aquileia (Giovannini–Maggi 1992: Cat. 8. Tav. VII, Cat. 9. Tav. VIII, Cat. 10, Tav. IX, Cat. 11, Tav. X, Cat. 17, Tav. XII stb.); Rödgen, római tábor, Augustus-kor (Schönberger 1976: 44, Abb. 14, Taf. 3, 1a–b, Abb. 14).

⁵² Humer 2009: 320, Nr. 1210.

⁵³ Lásd például az azonos típusba tartozók között: Giovannini–Maggi 1992: Nr. 18, Tav. XIII, Nr. 22. Tav. XV.

4. kép: a carnuntumi bekarcolt indás díszítésű *strigilis* (Humer 2009: 320, Nr. 1210)

I.2 típus: strigilisek lineáris állású, derékszögben meghajló kanállal és külön öntött, kéttagú nyéllel (Riha Variante B)

A kéttagú nyelek egyik csoportja a kanáltól külön készül. Ezek masszívabbak, szögletesebbek és keskenyebbek, mint a kéttagú nyelek visszahajlított formái. A kanál és a nyél összeillesztésében az egyszeres nyelű *strigiliseknél* rekonstruált metódust alkalmazták, a két oldalsó nyúlvány itt is kivehető (5. kép).

5. kép: I.2 típusú *strigilis* (fotó és rajz: a szerző)

A külön öntött kéttagú nyél meglehetősen hosszú életű forma, az i. e. 1. század végétől a 3. századig jelentkezik Itáliában, az észak-nyugati provinciákban és a Balkánon egyaránt. Az egyetlen ismeretlen lelőhelyű, pannoniai példány⁵⁴ nyelének formája jellegzetes: keskeny, vékony, vége felé kissé szélesedik. Analógiái jellemzően az 1. század eleje és a 2. század eleje között kerültek földre,⁵⁵ bélyegzővel ellátott típusokkal is találkoztunk köztük.⁵⁶

I.3 típus: strigilisek lineáris állású kanállal és kéttagú, visszahajlított nyéllel

A kanál meghosszabbításával és visszahajlításával kialakított nyélforma nem római invenció, már a korai, egyszerűbb görög példányok is így készültek.⁵⁷ Használata egészen a 3. századig biztosan nyomon követhető. Jellegzetes római formája négyzetes, keskenyebb és hosszabb, mint a görög gyártmányoké, *attache*-uk nem olyan látványos. Ez a nyélforma Kotera-Feyer megfigyelései alapján az i. e. 3. század folyamán „kristályosodott ki”, az i. e. 2. században folyamatosan alakult, az *attache*-nak mint lényegi díszítőelemnek az elhagyása az 1. században ment végbe.⁵⁸

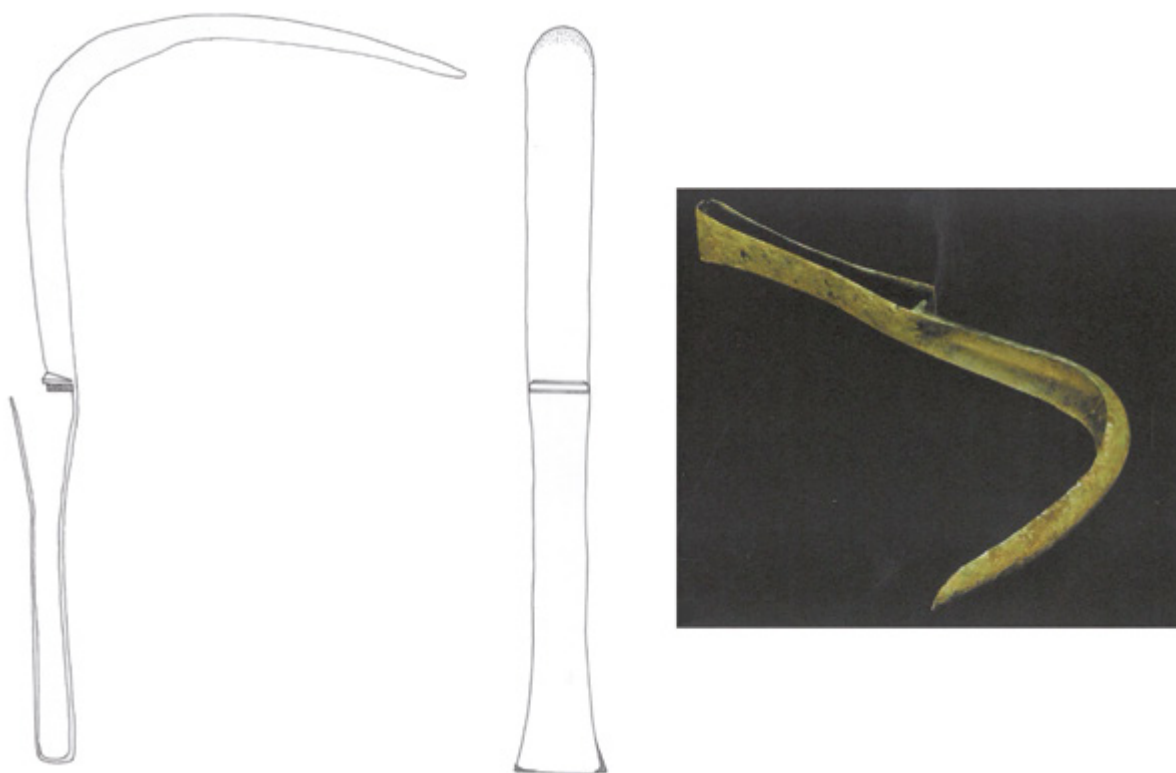
⁵⁴ MNM, ltsz. 77.11.1 (Bózsza 2016: Kat. 592).

⁵⁵ Például Croix Verté à Antran; az i. e. 1. század vége és az 1. század eleje közé keltezett darab (Bertrand 2003: 101); Augst, Nero- és Claudius-kori kerámiával (Riha 1986: 25, Nr. 62); Pchelarovo, 1. század vége – 2. század eleje (Vagalinski 1995: 437).

⁵⁶ Riha 1986: 25, Nr. 62, Taf. 64, 62; Bertrand 2003: 10, Fig. 131.

⁵⁷ Erről részletesen: Kotera-Freyer 1993 vagy Parović-Pešikan 1991: 113–130.

⁵⁸ Kotera-Freyer 1993: 140.

6. kép: *strigilis* a savariai Isis szentélyből (I.3 típus) (rajz: a szerző, fotó: Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013: 166, 13.5)

A kéttagú visszahajlított nyél a leghosszabb életű és igen gyakori római *strigilis*nyélforma lett. Mind a két kanálformával társul, ugyanakkor a II. fajttal gyakoribb.

Ez esetben a nyél tulajdonképpen a kanál része, amelyet visszahajlítva a kanál hátoldalához rögzítenek. A római kori visszahajlított nyelű *strigilisek* formavilága meglehetősen egységes. A nyél formája leginkább egy lekerekített sarkú hasábra emlékeztet, visszahajlított szárvége elkerelkedő, a szalagok hosszanti oldalai a nyél belseje felé derékszögben behajlanak, a visszafordított szár rész (*clausula*) a kanál hátoldalához többnyire derékszögben megtörve csatlakozik be. A *clausula* rögzítésére a pannoniai példányokon többféle eljárás figyelhető meg. A tárgyak többségénél nincs nyoma a rögzítésnek, egy példányon a visszahajló szár részét derékszögben meghajtva egy kis nyúlvánnyal (az *attache* maradványa) a kanál hátoldalához forrasztották,⁵⁹ egy, a savariai Iseumban előkerült *strigilisen* a visszahajló szár rész egyenesen, derékszögű megtörés nélkül

kapcsolódik a kanálhoz, amelynek hátoldalán bordát alakítottak ki itt.⁶⁰ Ez a fogó formája révén is unikális: trapéz alakban kiszélesedő vége nem jellemző (6. kép).

Míg a lineáris kanalú *strigilisek* között a vas alapanyag ritka, az I.3-as csoportba sorolt példányok között már megtaláljuk. A pannoniai *vasstrigilisek* kivitele egységes, és általában visszahajlított, kéttagú nyéllel társul. Hozzá kell tennünk, hogy a nyersanyag jellege és a tárgyak állapota miatt a pontos készítési metódus gyakran nehezen rekonstruálható, ezért egyes esetekben nem zárható ki a külön öntött nyél jelenléte sem. Ilyen például a szombathelyi Dr. Szabolcs Zoltán utcai kőurnás sírban fellelt, tartóval is rendelkező pár (7. kép).⁶¹ Bár a két kaparókanál közül az egyik hiányos, azt látjuk, hogy ennek formájában már elmozdulás van a nyél síkjából kiugró kanálforma felé, míg a készlet másik, ép darabjának kanála folytatólagos. A sír keletkezésének idejét az 1. század második fele és a 2. század első évtizedei közötti időszakra teszik.⁶² Ide sorolhatjuk még

⁵⁹ Például BTM Aquincumi Múzeum, ltsz. 86.2.270 (Zsidi–Csontos 2006: 13, Nr. 121; Hárshegyi–Vámos 2009: Nr. 800).

⁶⁰ Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 2009.2.12674 (Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013: 167, Kat. 13.5).

⁶¹ Savaria Múzeum, Szombathely, ltsz. 76.2.45/1-2 (Medgyes 1977–1978: 198, 15. t. 5; Tóth 2006: Fig. 5, 2-3).

⁶² Medgyes 1977–1978: 198, 15; Tóth 2006: 73.

7. kép: vas *strigiliskészlet* a szombathelyi dr. Szabolcs Zoltán utcai sírból (Tóth 2006: Fig. 5)

a Vetus Salina-i Iuppiter Dolichenus-szentélyben⁶³ és a kálozi kocsisírban talált egyik rekonstruálható példányt is.⁶⁴ A szentély a 2. század közepétől a 3. század közepéig létezett,⁶⁵ a kálozi sír korát a 2. század első felére teszik.⁶⁶

A vas alapanyag használata nem feltétlenül a rendelkezésre álló, kisebb anyagi erőforrások jele. Vagalinski figyelte meg Thraciában, hogy gazdag felszerelésű sírokban is előkerülnek vas*strigilisek*, sőt van rá példa, hogy egy készletben vegyesen fordul elő bronzból és vasból készült példány.⁶⁷

II. csoport: *strigilisek* S alakú kanállal

A második csoport jellegzetes kanálformája a fogót követően nem azzal egyvonalban, hanem

annak síkját elhagyva, – változó mértékben – kifelé ívelve folytatódik. Általában jóval hosszabb, mint az I. csoporté, továbbá jellemző, hogy vége felkap. Pannoniában négyféle nyélmegoldással társul: II.1 hasáb, II.2 henger alakú, II.3 külön öntött, kéttagú és II.4 visszahajlított, kéttagú nyéllal.

II.1 típus: *strigilisek* hasáb alakú nyéllal és S alakú kanállal

A rúd alakú nyelék reprezentatívabb csoportja ún. Hercules-bunkót formáz (8. kép). Ez egy végei felé megvastagodó, lekerekített sarkú négyszög keresztmetszetű hasáb, amelynek felületét egymásba illeszkedő, csepp alakú bekarcolásokkal díszítették. A nyél alján, annak keresztmetszetében egy ovális, keskeny nyílás van. A Hercules-bunkó formájú nyelékhez kétféle kanálforma társul: széles és öblös vagy keskeny és bordázott. Előbbiekben poncolt, bekarcolt díszítés van. A kanál és a nyél egybeöntött. Az öblös kanálú brigetiói⁶⁸ és érdi⁶⁹ (amely párban került elő a keskeny, díszítetlen kanálú *strigilisszel* egy kocsisírból, ami megint csak arra utal, hogy a különböző formájú kanalak különböző funkciókat tölthettek be) példányok kanáljának külső oldalán hasonló elemekből álló és hasonlóképp felépülő poncolt, bekarcolt minta látható, amely ezeket az alább tárgyalandó, kéttagú visszahajlított nyelű altípus (II.4.) egy jellegzetes csoportjával rokonítja. A *strigilisek* kanáljának középtengelyében két párhuzamos, függőleges egyenes húzódik, amelyet alul-felül több vízszintes, rövidebb vonal keretez. Ez alatt egy *kantharos* áll, amelyből stilizált növényi ág áll ki. A függőlegesek két oldalán egy-egy hal látható. Az érdi, ép példányon a halak felett egy-egy spirál és kettős hullámvonal található, a kanál végén egy bekarcolt „V”, alatta három rövidebb vízszintes vonal van. Ezen minta és a függőlegesek lezárása közé egy további spirálisan visszakunkorodó végű S vonalat karcoltak. A halak testét és a *kantharos* körvonalát vonalkázással töltötték ki.

A Héraklész-bunkót imitáló nyelék analógiái balkáni tartományokból ismertek: Thraciából⁷⁰ és Moesiából,⁷¹ továbbá tudomásunk van két, ugyanahhoz a Düsseldorf-Urdingenből származó fürdőkészlethez tartozó példányról, amelyek

⁶³ Bánki 1981: 111, Abb. 14, 2.

⁶⁴ MNM, ltsz. 25.1902.34–36, 25.1902.38, 25.1902.40–41 (Bónis 1981: 134–136, 130, Abb. 22).

⁶⁵ Bánki 1981: 115.

⁶⁶ Bónis 1981: 143.

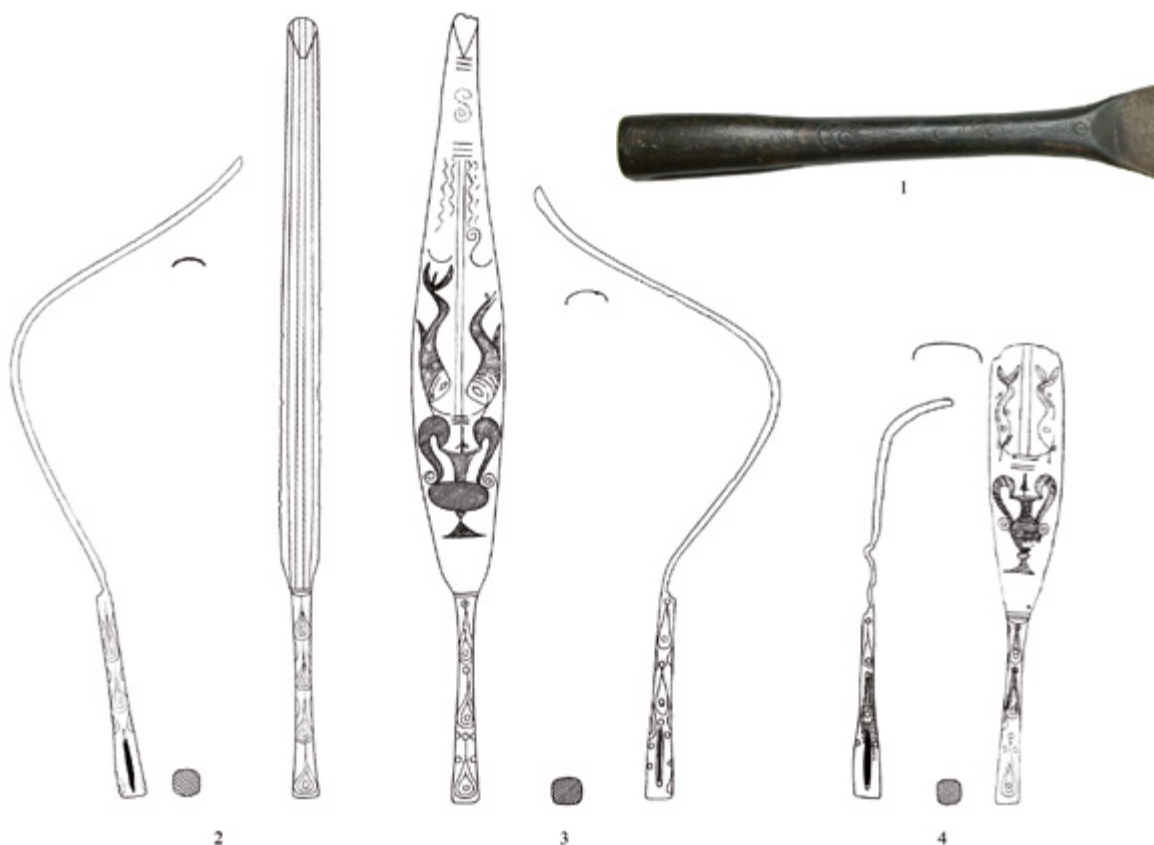
⁶⁷ Vagalinski 1995: 437.

⁶⁸ MNM, ltsz. 62.36.93 (Bónis 1968: 51, Abb. 26, 1; 41, Abb. 19, 5.; 40, Abb. 18, 2).

⁶⁹ MNM, ltsz. 137.1882.4 (Bónis 1968: 50, Abb. 18, 1; 19, 3; 26, 2; Mráv 2014: 423, 14. kép).

⁷⁰ Vagalinski 1995: 436, 7–9, 11.

⁷¹ Krunic 2000: Nr. 148, 149, T.17, 148, 149.

8. kép: strigilisek hasáb alakú (ún. Hercules-bunkó formájú) nyéllel (Il.1) és a poncolt díszítés változatai. 1. az ún. Hercules-bunkó nyél, 2-3. Érd, 4. Brigetio (fotó: a szerző, Bónis 1968: 52, Abb. 27, 51, Abb. 26)

fogóinak kivitele közel áll a csoporthoz.⁷² A kanalakon látható egyező szerkezetű és visszatérő elemekből – egy, a kanál hossz tengelyébe helyezett függőleges köré rendezett hal, spirál, hullámvonalak – álló bekarcolt, poncolt díszítés ugyanakkor csak a Héraklész-bunkó formájú, valamint kéttagú, visszahajlított nyelű pannoniai, valamint balkáni lelőhelyű *strigilisek*en jelentkezik. A Héraklész-bunkó alakú nyelű pannoniai darabokon jelentkezővel közel egyező díszítés egy novaei töredékes, szintén Hercules-bunkó formájú nyelű *strigilisen* figyelhető meg.⁷³ A Thraciából eddig publikált három kaparón szintén ilyen szerkezetű és hasonló elemekkel operáló díszítés jelentkezik, csak a hal vagy a *kantharos* hol hiányzik, hol helyük felcserélődik.⁷⁴ Úgy tűnik, hogy ez

a nyélforma jellemzően ezzel a díszítéssel párosul Pannonia, Moesia és Thracia tartományokban. A novaei *strigilist* publikálója a 2-3. századra keltezi,⁷⁵ a thraciai kaparók egységesen szintén a 2-3. században kerültek földbe.⁷⁶ Az érdi kocsisír a 2. század végére, legkésőbb a 3. század elejére keltezhető.⁷⁷ A publikált példányok túlnyomó többsége, csakúgy, mint a pannoniai darabok, sírból származik.

Ide sorolható még egy ismeretlen lelőhelyű, díszítetlen nyelű, atipikusan kicsi kaparókanál is.⁷⁸ Majdnem teljesen ép, de csupán 15,5 cm hosszú. Nyele igen hasonló formájú, de vékonyabb, díszítetlen, törésfelületén kivehető, hogy épp azon a helyen tört el, ahol egy jellegzetes nyílással számolhatunk.

⁷² Kotera-Feyer 1993: 190, Abb. 4.

⁷³ Krunic 2000: Nr. 148, T.17, 148.

⁷⁴ Vagalinski 1995: Fig. 7-9, 11.

⁷⁵ Krunic 2000: 54.

⁷⁶ Vagalinski 1995: 437.

⁷⁷ Mráv 2014: 425.

⁷⁸ MNM, ltsz. 2.1950.229 (Bózsa 2016: Kat. 601).

10. kép: 1. a brigetioi emailos díszítésű *strigilis*pár (rajz: a szerző), 2. a nyél emailos díszítése (fotó: a szerző) 3. a carnuntumi emailos nyéltörödéék (Humer 2009: 320, Nr. 1211)

dalt kiegészül egy-egy vörös függőleges sávval. A nyél végén egy, a brigetióival egyező profilált nyúlvány van. A kísérőleletek alapján szintén a 2. század végére – 3. század elejére keltezük.⁸⁷ A carnuntumi *strigilis*pár nyele díszítetlen, a kanál hátuljáról hiányzik a levél formájú *attache*. A kaparók egy, a brigetióihoz igen hasonló kivitelű tartóval együtt alkottak hordozható készletet.⁸⁸ Bónis a két brigetiói emailos *strigilist* egy korábbi atléta, majd tréner hagyatékaként határozta meg.⁸⁹ Minderre azonban semmi sem utal.

II.4 típus: *strigilisek* S alakú kanállal és kéttagú, visszahajlított nyéllel

A pannoniai *strigilisek* legnagyobb példányszámú típusa kéttagú, üreges, visszahajlított nyéllel rendelkezik.

Elkülönül közöttük egy stilisztikailag egységes csoport, amely *strigilisek* kanálának hátoldalán a plasztikus nyelek altípusának tárgyalásakor már érintőlegesen említett bekarcolt vagy poncolt, geometrikus és figurális elemeket kombináló díszítés jelentkezik. Ebből a típusból mintegy tíz darabot őriznek magyarországi múzeumok: Intercisából, Brigetióból, Aquincumból, Nagytényből és Zsámbékról. A díszítés – mint ahogy a Hercules-bunkót formázó nyelű típus leírásakor említettük – a kanál hossz tengelyébe helyezett két párhuzamos egyenes (amelyet alul-felül rövid vízszintesek határolnak) köré rendeződik. Bónis ezt a motívumot stilizált oszlopként definiálja.⁹⁰ A másik állandó elem az ép kanálú kaparók csúcsán kivehető, vízszintes vonalakkal kísért V alakú bekarcolás vagy félkör. Bónis szerint ez a körömágy stilizált megjelenítése.⁹¹ Ez a motí-

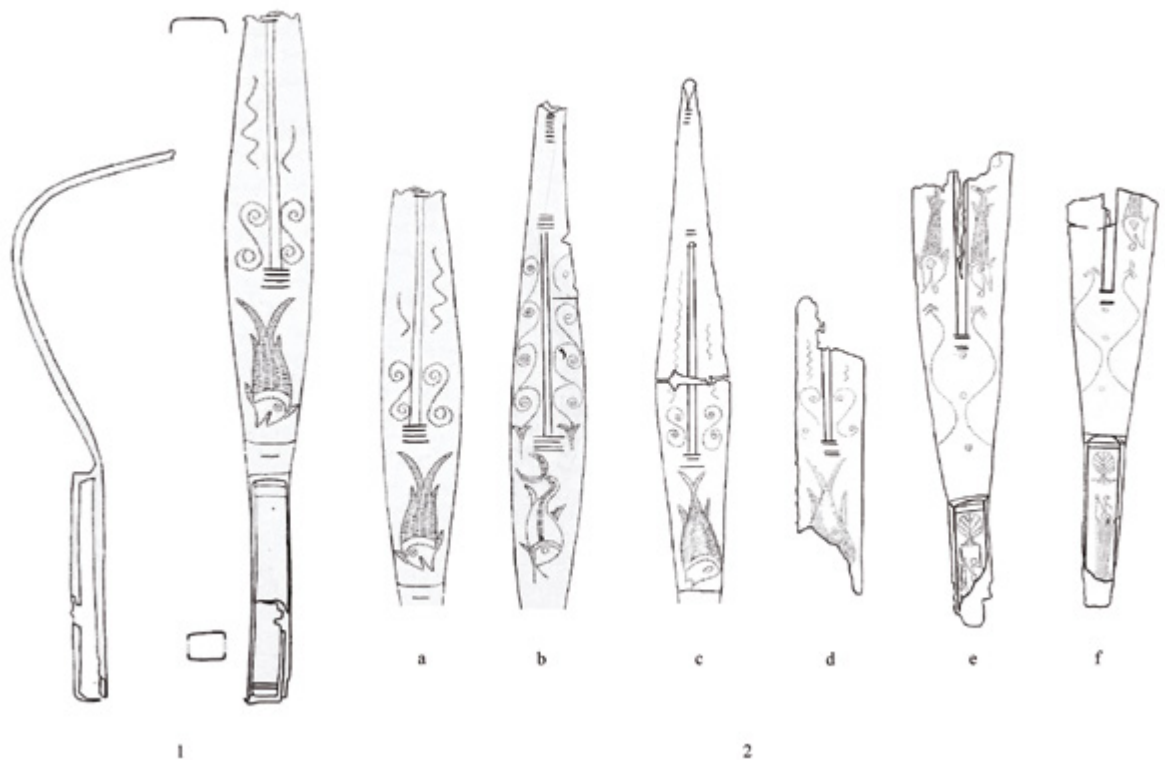
⁸⁷ Bónis 1968: 44; Humer 2009: 320, Nr. 1211.

⁸⁸ Humer 2009: Nr. 1206, 1207, 1212.

⁸⁹ Bónis 1968: 58.

⁹⁰ Bónis 1968.

⁹¹ Bónis 1968: 48.

11. kép: 1. visszahajlított, kéttagú nyéllal rendelkező *strigilis* (Il.3) 2. poncolt díszítésének változatai: a-b: Intercisa, c-d: Campona, e-f: Zsámbék (Bónis 1968: 44, Abb. 21, 45, Abb. 22, 50, Abb. 25)

vum nem csak ennek a tárgycsoportnak a sajátja: Mediolanum „Casa Binda” temetőjének 7. sírjában talált, lapos tömör nyelű (I.1 típus) *strigilis* kanalának végén az emberi köröm egyértelműen azonosítható ábrázolását látjuk.⁹² Ezekon kívül a további díszítőelemek repertoárja változatos (11. kép). Legegyszerűbb az aquincumi *legiotábor thermae maioris*ában talált kaparókanálón lévő díszítmény.⁹³ Itt a középső elemet két oldalról egy-egy párhuzamos kíséri, és a kanál csúcsán csupán egy félkörív látható. Szintén innen, de egy, a polgárvárosból származó *strigilis* kanalán a függőlegesek alatt egy kisebb és egy nagyobb, egymással érintkező, poncolt, csepp alakú minta van,⁹⁴ egy másikon hullámvonalak kísérik azt.⁹⁵ Egy intercisai töredéken a minta a stilizált oszlop, amely a hullámvonalak alatt levéllel egészül ki.⁹⁶

Komplexebb változatát látjuk egy szintén Intercisában előkerült⁹⁷ és egy nagytétényi *strigilispáron*.⁹⁸ Ezekon az „oszlop” alatt hal alakja látható, amellet pedig változatos módon kivitelezett spirális és hullámvonalak. A díszítmények páronként nem feltétlenül azonosak. Míg a két nagytétényi *strigilis* mintája nagyjából ugyanolyannak tűnik, addig az intercisai kaparópár egyik darabjéé nem a készletbeli párjával, hanem a nagytétényi darabokkal áll rokonságban. Ezen a három *strigiliskanál*on az „oszlop” két oldalán egy-egy spirálisan visszakunkorodó végű S alakú vonal és hosszanti irányú hullámvonalak vannak, ezek alatt pedig a hal oldalnézetben. A másik intercisai kaparón viszont stilizált borostyánlevélben végződő többszörösen, spirálisan bekunkorodó hullámvonalakat látunk, és a hal kivitele is

⁹² Bolla 1988: 120, Nr. 27/4. Tav. LXXXVI, 27, 4.

⁹³ BTM Aquincumi Múzeum, ltsz. 86.2.270 (Zsidi-Csontos 2006: 13, Nr. 121; Hárshegyi-Vámos 2009: Nr. 800). Ide sorolható még egy töredék is a csúcshegyi *mansió*ból, amely kanalának külső és nyelének belső oldalán szintén felbukkannak hasonló jellegzetes egyszerű bekarcolt elemek. Ugyanakkor ennek a típusbesorolása bizonytalan. Leltári szám: 64.8.13 (Bózsza 2016: Nr. 591).

⁹⁴ BTM Aquincumi Múzeum, ltsz. 54.141 (Zsidi-Csontos 1995: Nr. 321; Hárshegyi-Vámos 2009: Nr. 798).

⁹⁵ BTM Aquincumi Múzeum, ltsz. 48264 (Bózsza 2016: Kat. 608).

⁹⁶ Intercisa Múzeum, Dunaújváros, leltározatlan (Bózsza 2016: Kat. 607).

⁹⁷ MNM, ltsz. 21.1900.3-4 (Bónis 1968: 40, Abb. 18, 3-4, Abb. 19, 1-2, Abb. 21, 1-2; Radnóti 1957b, 231, Nr. 3-4, Taf. XLVI.4, 9, 7, 10, XLVIII 5).

⁹⁸ MNM, ltsz. 86.1882.37.1-2 (Bónis 1968: 45, Abb. 22, 1-2, Abb. 23, 1-2; Gaul 1890: IX. t. 9 a-c).

más: a fark és a hal testének formáján túl míg a nagytétényi *strigilis*páron és az egyik intercisai kaparón a halak teste a fejig bezárólag több sorba rendezett vízszintes vagy rézsútos vonalakkal rovátkolt, addig itt csak az állat testének vízszintes középtengelye mentén egy sorban. A legösszetettebb a zsámbéki kocsisír két *strigilist*örédéjének díszítése.⁹⁹ A kanálon két (az intercisai és a nagytétényi darabokon láthatóktól eltérő kivételű) hal került az „oszlop” két oldalára, alatta, annak hossz tengelyében három, egymástól nagyjából egyenlő távolságban levő köröcske található, amelyeket két oldalról egy-egy kettős nyílban végződő hullámvonal fog közre. A díszítés a nyélre is kiterjed: egy, a kanálon látottal egyező kivételű poncolt hal és egy stilizált fa vagy levél látható itt. A két *strigilis* mintája egyező, de az egyikén eggyel kevesebb hal van.

Bónis a *strigilisek* ezen jellegzetes csoportjával foglalkozó tanulmányában következetesen delfinként interpretálja a tárgyakon látott halakat.¹⁰⁰ Ha azonban alaposan megnézzük az ábrázolásokat, kivehető, hogy ezeknek az állatoknak a bőre pikkelyes, amit vízszintes vagy rézsútos vonalkázással, esetleg vízszintes vonalakkal jelenítenek meg. Továbbá fejük nem jellegzetes formájú, farkuk ugyan villás, de függőleges állású, uszonyuk sem annyi és ott helyezkedik el, ahol a rómaiak befolyási övezetének tengereiben előforduló, tehát általuk ismert delfinfajták (közönséges delfin [*delphinus delphis*], palackorrú delfin [*tursiops truncatus*]) esetében megfigyelhető. Sőt több hálnak bajsa van. Ezek alapján, véleményem szerint, a kaparókon nem delfineket, hanem kopolytús, talán édesvízi halakat jelenítettek meg. Ugyan a visszahajlított, megkettőzött nyelek okán, formai alapon, ezek a *strigilisek* külön csoportot képeznek, a poncolt díszítés és annak elemei a fentebb tárgyalt Hercules-bunkót imitáló nyelű darabokkal rokonítják ezeket, amelyeken ugyanezen egy díszítés másik változata jelenik meg. Azokon a stilizált oszlopok alatt *kantharos* áll, amelyből stilizált növényi ág áll ki, mellettük két hal.

A poncolt díszítésű kaparókanalak csoportjának példányai általában párosával, sírmellékletként kerülnek elő. Az intercisai *strigilisek* az MNM leltárkönyve és adattárának tanúsága szerint abból a felirat nélküli szarkofágból származnak, amelyben agyagkancsó, agyagmécses, *caligaszegek* és egy *aryballos* is előkerült. Ez utóbbi Radnóti szerint a Pontus-vidékről vagy a Balkán-félszigetről származik, egy 3. század elején működő műhelyből.¹⁰¹ A két *strigilis* és az *aryballos* fürdőkészletet alkothatott. A nagytétényi,¹⁰² zsámbéki¹⁰³ és az érdi darabokat kocsitemetkezésekben találták,¹⁰⁴ a Hercules-bunkó formájú nyéllel rendelkező brigetiói töredék sírlelet,¹⁰⁵ a további darabok előkerülési körülményeiről semmit sem tudunk.

Bónis az intercisai szarkofág leletei alapján a poncolt díszítésű, visszahajlított nyelű kaparók földbe kerülésének időszakát a 3. század első felére keltezi.¹⁰⁶ A Héraklész-bunkó formájú *strigilist* tartalmazó érdi kocsisír edényeinek analógiáit ugyan már az 1. században megtaláljuk, de a kaparók – mint alább szó lesz róla – balkáni analógiái valószínűtlenné teszik a korai keltezt.¹⁰⁷

Bár a poncolt díszítés *strigiliseken* a birodalom nyugati felében is előfordul,¹⁰⁸ a csoport darabjainak formai analógiáival, valamint jellegzetes elrendezésű és azonos motívumokat variáló díszítésükkel thraciai és moesiaai példányokon találkozunk. Jellemzően itt a 2. század közepétől a 3. század végéig keltezett sírokban kerülnek elő. A Héraklész-bunkó formájú és visszahajlított nyelű, poncolt díszítésű darabok kronológiailag nem választhatók szét. Bónis és Radnóti is arra a következtetésre jutott, hogy a *strigilisek* valahol a Balkán-félszigeten vagy a Pontus-vidéken működő műhelyből származnak.¹⁰⁹ Ezzel a megállapítással a thraciai *strigiliseket* azóta összegyűjtő – a területen előforduló ilyen típusú díszítéssel rendelkező kaparókanalak magas arányát ismerve¹¹⁰ – Vagalinski is egyetért, de nem tartja elfogadhatónak Bónis azon megállapítását, hogy a wärdovkai kaparókanalak és az érdi, brigetiói *strigilisek* egy műhelyben készültek volna, mert azok között ilyen jellegű stilisztikai vagy készítés-

⁹⁹ MNM, ltsz. 164.1914.25.1 (Bónis 1968: 50, Abb. 24, 1–2, 48, Abb. 25, 1–2; Mráv 2014: 425).

¹⁰⁰ Bónis 1968.

¹⁰¹ Radnóti 1957a: 190–191.

¹⁰² Gaul 1890: 100, ll. t. 9 a–c.

¹⁰³ Mráv 2014: 425.

¹⁰⁴ Mráv 2014: 422–423.

¹⁰⁵ Bónis 1968: 48.

¹⁰⁶ Bónis 1968: 56.

¹⁰⁷ Bónis 1968: 56.

¹⁰⁸ Például Augst (Riha 1986: Taf. 8, 68, 70).

¹⁰⁹ Bónis 1968: 57; Radnóti 1957b: 228.

¹¹⁰ Vagalinski 1995: 435.

beli egyezés nincs.¹¹¹ Annyi mindenképpen leszögezhető, hogy a halakkal, *kantharossal*, stilizált oszlopokkal és a kanál végén körömágyat utánzó poncolt motívumokkal díszített, visszahajlított vagy Héraklész-bunkó formájú nyéllal rendelkező *strigilisek* egy jól elkülöníthető csoportot képviselnek, legnagyobb példányszámban a Balkánon jelentkeznek a 2–3. században, legnyugatibb előfordulásuk Pannonia.

Bónis a *strigiliseken* megjelenő díszítőmotívumok ikonográfiáját hosszasan elemzi.¹¹² Az egyes elemek a sporttal vagy a fürdőkultúrával vannak összefüggésben. A delfin jelenléte, azon túl, hogy a gyorsaság, elevenség, vidámság szimbóluma, közvetlen összefüggést mutat a sporttal. Pausaniastól tudjuk, hogy a római kori olympiai játékokon a lóversenyek rajthelye egy hajóorr volt, amelynek végére egy oszlopon delfinszobrot helyeztek. A hajóorr közepén oltár állt, amelyen egy kiterjesztett szárnyú sas bronzszobra volt. Amikor elindult a verseny, az ezzel megbízott ember egy szerkezetet hozott mozgásba, amelynek hatására a sas a levegőbe emelkedett, a delfin pedig lehullott a földre.¹¹³ A szimbólum egyszerű: sas mint a levegő, a delfin mint a víz bajnoka birkózik egymással. Ezenfelül az oszlop és a hal/delfin együttes megjelenésére is magyarázatot ad. Cassius Dio szerint Agrippa *delphinorum columnae* állíttatott fel a Circus Maximusban, amely egy faállvány volt delfinekkal, és arra szolgált, hogy a megtett köröket számlálja, ugyanis minden kör után egy delfin leesett.¹¹⁴ A fentebb említett, a delfinek fajtabeli jellegzetességeitől eltérő kivételű halábrázolások okán azonban úgy tűnik, hogy a delfin helyét a pannoniai darabokon itt honos hal vette át. Az érdi és a brigetiói *strigiliseken* látható *kantharosból* egy pálmaág áll ki. A pálmalevél a győzelem, továbbá a testgyakorlás és az ünnepi játékok szimbóluma, mint ahogy az a *gymnasiarchos Diodorus* prúsai, császárkori sírkövén látható. Itt egy olajos kancsót, egy koszorút, három kaparót és két pálmaágot ábrázoltak.¹¹⁵ Héraklész és a fizikai kihívások összefüggése nyilvánvaló, a *héró*st az atléták példaképüknek

tekintették, sőt a császárkorban vallásos *collegiumokba* tömörülhettek tiszteletére.¹¹⁶ A British Museum gyűjteményében őriznek egy jelvénytartót, amelynek fő díszítőmánya egy Héraklész-bunkó, amely mögött két oldalról delfinek ugranak fel. Ez vélhetően egy atlétacollegium használatában lehetett.¹¹⁷ Ez alapján Bónis a *strigiliseket* a testgyakorlást végzőkhöz kötötte, a már tárgyalt brigetiói emailos kaparópárt és a sírfelszerelést pedig egy egykoron versenyző tréner hagyatékeként határozta meg.¹¹⁸ A kaparók használata birkózók és testgyakorlók körében közismert – bár ez a kontextus erre az időszakra már kissé háttérbe szorult –, ennek pannoniai bizonyítéka az aquincumi polgárváros második számú nagy közfürdőjéhez tartozó *palaestra* bejárata melletti kis fürdőépület mozaikpadlójának birkózójelenete. A kép jobb felső sarkában egy *strigilisgarnitúra*, bal sarkában pedig egy *aryballos* látható.¹¹⁹ A készlethez három, félköríves tartóra akasztott kaparó tartozik. A tárgyak a *palaestrában* végzett tevékenységekhez való kötését Bónis szerint közvetlenül az ábrázolások ikonográfiája bizonyítja, és ebből kiindulva kapcsolja azokat a példányokat is a sporttevékenységet végzőkhöz, amelyeken ezek a motívumok nem jelentkeznek (pl. a brigetiói emailos *strigilispár*). Még ha ikonográfiai okfejtése helytálló is, ellentmondásban áll a ténnyel, hogy hasonló motívumokkal díszített *strigiliseket* Thraciában nősírokból is ismerünk.¹²⁰ A díszítőábrázolások ikonográfiája alapján tehát a *strigilisek* felhasználási körére következtetni nem feltétlenül lehet.

A visszahajlított, hosszabb S alakú kanalú *strigilisek* másik csoportja vasból készül. Ezek alapanyaguk okán általában igen töredékesek és hiányosak, tipológiai besorolásuk ebből kifolyólag nehéz. Biztosan ide sorolható a brigetiói örházkeri temető egyik urnasírból¹²¹ és egy intercisai hamvasztásos sírból származó készlet.¹²²

Külön figyelmet érdemel a vajtai kocsisír töredékes *strigilise*.¹²³ Kanálának külső oldalán bekarcolt díszítés van: körülbelül a közepéig hosszsz tengelyében két párhuzamos vonal vagy borda

■ 111 Vagalinski 1995: 437.

112 Bónis 1968: 53–56.

113 Paus. II. 20, 10–12.

114 Cass. Dio XLIX 43.

115 Bónis 1968: 55.

116 Bónis 1968: 55.

117 Walters 1899: 354, Nr. 2909, Abb. 81.

118 Bónis 1968: 57.

119 Thomas 1955: 94, 5. kép.

120 Például Stara Zagora (Augusta Traiana), Vagalinski 1995: 437.

121 MNM, ltsz. 2.1946.82 (Bózsa 2016: Kat. 618).

122 Intercisa Múzeum, Dunaújváros, ltsz. 67.2.51.2 (Bózsa 2016: Kat. 621).

123 Fülep 1949: 42, 28. t.

12. kép: a vajtai feliratos *strigilis* (fotó: Fülep 1949: XXVIII. t. 2)

húzódik, majd bekarcolt levélszerű motívum és két széttartó egyenes következik. A kanál és a nyél találkozásánál kis, kerek átfúrt lyuk látható. A nyél hiányos, csonkja alapján feltehetően visszakanyarodott (12. kép). A nyéltöredéken, azon a részen, amely az általános visszahajlított nyélképzési módszerrel a nyél belsejébe esne, felirat olvasható: „Ρουψος ταρσευς εποιει”. Eből kiindulva Fülep Ferenc elképzelése szerint a felirat nem mesterjegy, hanem a tárgy javítását végző kézműves utólagos bevésése a *clausula* letörése után szabaddá váló felületre, vagyis a tárgyat hiányosan is tovább használták. A kurzív görög betűs felirat, a „Ρουψος ταρσευς εποιει” alapján tehát nem következtethetünk a tárgy gyártási helyére, csak arra, hogy tarsosi származású mester kezébe került javítás végett, aki ezt elvégezve a *strigilis* készítőjeként tüntette fel magát.¹²⁴ Bónis viszont mint egy tarsosi görög mester termékeként interpretálja a *strigilist*.¹²⁵

Szintén egy tarsosi mesternév bukkan fel egy trentói depóeletben talált *strigilisen*, ugyanígy a *clausula* belső oldalán, sőt a *ligulájának* díszítésében a vajtai *strigilisen* megfigyeltekhez hasonló szerkezeti elemek köszönnek vissza, ugyanolyan beosztásban.¹²⁶ Ugyan kanálának díszítése eltérő, de egy, a daciai Bucinumiból származó darabon szintén ugyanott találjuk a készítő mesterjegyét, és Buonopane egy további példányt ismertet Maltepeből (Adramyttion).¹²⁷ A trentói, a bucinumi és a maltepei *strigilis* tarsosi készítőjének neve azonos. Négy egyező kivitelű és azonos módszerrel megjelölt kaparókanál azok készítésében nem esetlegességet, hanem tudatos gyakorlatot sejtet. Buonopane szerint a feliratot a nyél visszahajlítását megelőzően vésték a bronzszalagba.¹²⁸ A trentói példányról publikált fotón kivehető – ami a vajtai *strigilisnyélről* közölt gyenge minőségű fotón nehezen –, hogy a letört nyél csonkja egy „átlagos” kettős nyélre

¹²⁴ Fülep 1949: 41.

¹²⁵ Bónis 1968: 43.

¹²⁶ Buonopane 2012: 204, Fig. 6.

¹²⁷ Bassi–Buonopane 2011: 422.

¹²⁸ Buonopane 2012: 205.

13. kép: csontstrigilis (Bíró 1994: 214, Plate LXXVI, 636)

utal; a daciai kaparókanál nyele is kettős, visszahajlított. A trentói darabot publikálja szerint a leletegyüttes egyéb bronztárgyaival együtt az 1-2. században deponálták;¹²⁹ a bucinumi *strigilis* stratigráfiai keltezéssel a Traianus és Alexander Severus uralkodási ideje közötti időszakban került földbe.¹³⁰ A vajtai kocsitemetkezés keletkezésének idejét Fülep a 2. század közepe és a 3. század első évtizedei közé teszi.¹³¹ A négy darab azonos kivitelű, tarsosi származású mesterek által készített *strigilis* egy – limitált példányszámú – sorozatot képez, amelyen a felbukkanó karakterisztikus elemek egy tarsosi műhelykör sajátos kézjegyet viselnek, anélkül természetesen, hogy a tárgyak ténylegesen a városból származnának.¹³²

A vajtai töredéken középtájon egy kerek lyuk van. Ez talán a visszahajló *clausula* rögzítésére szolgált. Ez utóbbinak példája lehet a Carnuntumban felszínre került kanáltöredék, amelynek egyik végén kerek nyílást látunk, ami a tárgy leírója alapján a nyél rögzítésére szolgált. Jóllehet

itt külön öntött, a kanál formája alapján kettős nyéllal számolhatunk.¹³³

A bekarcolt kézírásos – a bélyegek szabályos rendjéhez képest meglehetősen intuitív – mesterjegyek nem szokatlanok *strigiliseken*. Ezek kivitele ugyan nem igényel komolyabb technikai felkészülést, ugyanakkor Buonopane megítélése szerint a kézzel „írott” mesterjeggyel ellátott példányok nagyobb értéket képviselhetnek, hiszen nem voltak szériában készíthetők, minden darabot egyesével kellett a mester kézjeggyel ellátni.¹³⁴

Meg kell említenünk a Pannoniában eddig előkerült egyetlen csontból faragott *strigilist*, amely formailag természetesen nem illeszthető be a fentebb tárgyalt tipológiába. Az MNM gyűjteményében található, lelőhelye ismeretlen.¹³⁵ Mérete jóval kisebb, mint a fém daraboké, mindössze 19 cm. Formája is csak „emlékeztet” fém hasonmásaira, ennek nyilvánvalóan a nyersanyag milyensége is az oka. Keskeny, ívelt, ovoid keresztmetszetű nyele van, kanala fokozatosan szélesedik, ívben végződik, kissé öblös. A nyél végén egy vízszintes bevágást figyelhetünk meg (13. kép).

A csont kaparókanalak formája jellegzetes, a pannoniai darab a Jean-Claude Béal A XXIV,1-es csoportba sorolt példányokkal rokon.¹³⁶ Hasonló csont kaparókanál ismert Trierből *L. Restituti spata* felirattal.¹³⁷

A pannoniai *strigilisek* formai alapú tipológiájában olyan tendenciák figyelhetők meg, amelyek a tartományon kívüli analógiák felhasználásával nagy vonalakban felvázolják a császárkori *strigilisek* tipokronológiáját. Kotera-Feyer a lineáris, derékszögben megtörő, rövidebb kanáltípus kialakulását az i. e. 1. század elejére teszi. Ez a kanálfajta társulhat egyszeres, tömör lapnyéllal, amely *strigilistípus* Itáliában és a provinciákban az i. e. 1. század második felétől legkésőbb a 2. század végéig volt használatban, illetőleg külön öntött, kéttagú nyéllal, amely ezzel a kanálformával együtt szintén ebben az időszakban jellemző. A tömör, egyszeres nyél a 2. század végére eltűnik, csakúgy, mint a lineáris, derékszögű kanáltípus. A kéttagú, visszahajlított nyél (mint láttuk) meglehetősen archaikus forma, de igen hosszú életű.

¹²⁹ Bassi-Buonopane 2011: 421.

¹³⁰ Bassi-Buonopane 2011: 423.

¹³¹ Fülep 1949: 51.

¹³² Bassi-Buonopane 2011: 423.

¹³³ Humer 2009: Nr. 1209.

¹³⁴ Buonopane 2012: 205.

¹³⁵ MNM, ltsz. 54.66.36 (Bíró 1994: 108, 636, Pl. LXXVI, 636).

¹³⁶ Béal 1983: 245.

¹³⁷ Bersu 1930: 13, Taf. 16. Fig. 5.

Lineáris, derékszögű kanállal ritkábban társul, de előfordul. Ezen esetekben a kanál formája korjelző. Kotera-Feyer megállapítása szerint az S alakú kanálforma az 1. század végétől jelentkezik a leletanyagban. A pannoniai emléanyagban a kanál íve legkorábban a szombathelyi Dr. Szabolcs Zoltán utcai, az 1. század második fele és a 2. század első évtizedei közötti időszakra keltezett¹³⁸ temetkezés egyik *strigilis*-én hagyja el a nyél síkját, és a 2. század végétől keltezett darabok között már csak a 2. kanáltípust találjuk. A 2. típusú kanálforma a jellegzetes Hercules-bunkót imitáló fogójú szériát leszámítva csak kéttagú nyéllal jelentkezik, amelyek között a visszahajlítással keletkezett típus jóval nagyobb példányszámot produkál, mint a külön öntött nyélfajta. Sajátos lokális típus a 2–3. századra keltezhető, visszatérő elemekkel operáló, poncolt díszítésű csoport. Elgondolkodtató, hogy a *strigilisek* tipokronológiájának alapját képező kanálforma változása mögött mi állhatott. Csupán ízlésbeli, vagy funkcionális változást is tükröz? A két alapvető kanálformán belül különösen öblösségben, szélességben észlelt különbségek vannak. Sejtjük, hogy a különböző kanálformák alapvetően különböző funkcionális igényeket elégíthettek ki, ezt támasztják alá a *strigilis faciale* és *strigilis pedale* megkülönböztetése a forrásokban vagy az egy készleten belüli tárgyakon megfigyelhető eltérések is. Az első század végére a *strigilisek* testápolás során betöltött szerepe már megszilárdult, a két kanálforma – a fentiek alapján – a 2. század végéig párhuzamosan használatban lehetett, majd ettől az időszaktól kezdve a korábbi (derékszögű) változat kiszorult. Különösebb változást nem feltételezhetünk a *strigilisek* használatában, erre kiváló példát jelentenek az intercisai szarkofág 3. századi *aryballosos* fürdőkészlete és egyéb poncolt díszítésű balkáni leletegyüttesek; az S alakú kanál használata inkább valamiképpen jobban beválhatott, hiszen egy nagyobb kanállal kényelmesebben lehet letisztogatni a test egymástól távol eső pontjait, ezáltal ez a forma jobban kiállta az idők próbáját.

Lelőrkörülmények, a kontextus elemzése és a strigilisek lehetséges szimbolikus szerepe

Pannonia provinciában *strigilisek* legnagyobb arányban temetkezésekből származnak, funkcionálisan definiálható lelőhely továbbá a fürdő, a szentély és a *mansio*. Nem jellemző a római kori *strigilisek* előkerülési körülményeinek esetében hangsúlyozott militáns leletkörnyezet.¹³⁹

A sírokba általában egynél több kaparókanalat helyeznek, kettő(-négy)¹⁴⁰ *strigilis* tartón, *aryballos*-szal (*ampullával*) együtt vagy anélkül alkotott önálló fürdőkészletet. Ez nem egyszer egyéb test- és szépségápolással kapcsolatba hozható tárgyakkal, pl. sminkdobozzal, palettával, kanálszondával, *balsamarium*mal társul. A pannoniai, készletben előkerült *strigilisek* általában két példányt tartalmaznak. A kanalaknak nem kell feltétlenül teljesen egyformának lenniük, méretbeli vagy éppen díszítésbeli különbségek is lehetnek közöttük, de típusuk, alapanyaguk és díszítésük módja alapvetően egyezik. A leglátványosabb eltérés az érdei *strigilisek* között van, de a kanalak fajtája ez esetben is azonos. Pannonia tartományban a Vagalinski által regisztrált jelenség, miszerint különböző alapanyagú és típusú kaparók kerültek egy készletbe,¹⁴¹ eddig nem volt megfigyelhető. Bónis felveti, hogy a különböző kivitelű kaparók talán a tisztálkodás különböző fázisaiban kaptak szerepet.¹⁴²

A temetkezések egy kivétellel hamvasztásos sírok. Elkülöníthető közöttük egy nagy példányszámot és reprezentatívabb darabokat produkáló rítus, a kocsisír. Ezekben jellemzően készletben kerülnek elő kaparókanalak. Mráv Zsolt megállapítása szerint az északkelet-pannoniai gazdag kocsisírok szinte állandósult melléklet típusát a személyes higiénia és tisztálkodás különböző kellékei alkotják, amelyek fürdő- és sporteszközökből (így a *strigilis* és az *ampulla*), illetve tisztálkodásra használt bronzedényekből (lábmosó edények) és kézmosókészletből (*urceus*, *trulleum*), egyes esetekben vasszékéből állnak össze.¹⁴³ Ilyen együttesekből származnak a tárgyalt érdei, zsámbéki, va-

¹³⁸ Medgyes 1977–1978: 198, 15; Tóth 2006: 73.

¹³⁹ Kotera–Feyer 1993: 2.

¹⁴⁰ Az inotai halomsírban feltételezhetünk kettőnél több *strigilist* egy készletben: legalább hármat, de a négy sem kizárható (Palágyi 1981: 38).

¹⁴¹ Vagalinski 1995: 437, 439.

¹⁴² Bónis 1968: 52.

¹⁴³ Mráv 2014: 422; a kocsisírokban talált *strigilisekkel* kapcsolatban korábban felmerült, hogy a lovak tisztítására szolgáltak, vagyis nem az elhunyt túlvilági utazásához szükséges kellékek közé tartoztak. Ezen elgondolás a kaparók *nagy* méretéből indult ki (Fülep 1949: 46, 49. lábjegyzet), az azonban nem derül ki, hogy a *nagy* pontosan mekkora. Fülep szerint akkora, hogy emiatt csak lovak tisztítására lehetnek alkalmasak. Ennek hatására a kálozi sírban előkerült, a töredékek alapján nehezen kikövetkeztethető, de minden valószínűség szerint teljesen átlagos méretű kaparókanalakat Bónis a ló ápolására szolgáló eszközként interpretálta (Bónis 1981: 143), holott azt semmi sem indokolja. Annál is inkább, mert ebben a tanulmányban Bónis éppen a temetkezés kocsisír voltát igyekszik cáfolni.

lamint a kálozi¹⁴⁴ *strigilisek*. A sírok kivétel nélkül egy társadalmi csoport prominens személyeinek nyughelyeként definiálhatók. A kálozi sírba egy *eraviscus* törzsi előkelőt temettek, aki egyben *auxiliáris* lovaskatonaként teljesített szolgálatot.¹⁴⁵ A zsámbéki temetkezésben talált kocsi alkatrészei között „helytartói törzsjelvényt”¹⁴⁶ találtak, amely arra utal, hogy tulajdonosa egy *principalis* rangú katona lehetett, akit helytartói hivatalba vezényeltek.¹⁴⁷ *Strigilis*, illetőleg fürdőkészlet elhelyezése az őslakos elit gazdag felszerelésű, 1–3. századra keltezett sírjaiban nem ritka jelenség, sem az északnyugati provinciákban, sem a Balkánon – Thrákiában több ilyen sírt gyűjtött össze Mráv, mint az összes északnyugati provinciából együttvéve –, ugyan ezeknek csak egy része kocsisír.¹⁴⁸ Az így definiálható temetkezések aránya Pannoniában a legnagyobb.¹⁴⁹ A sírokba – mint életpályájukból is kitűnik – legnagyobb arányban férfiakat temettek, ez az összes lelőhely tekintetében is igaznak bizonyul, bár az elhunyt nemének meghatározása a sírok magas százalékában nem történt meg. Mráv megállapítása szerint az összecsukható szék és fürdőkészlet párosítás, amely az esetek túlnyomó többségében *strigilist* is tartalmaz, római identitást kifejező melléklettypus lehetett. A fürdőkészletek felbukkanása nemcsak a római fürdőkultúra őslakosok általi átvételét jelezte, hanem igényüket arra vonatkozóan is, hogy ezzel a gesztussal, vagyis a római világban igen magas szintű testkultúra gyakorlati elsajátításával külsőségekben is a *Romanitas* „polgárait” váljanak.¹⁵⁰ A *balnearia* sírba helyezésének gyakorlatáról epigráfiai forrásanyaggal is rendelkezünk: egy *lingo* identitású előkelő végrendeletében meghagyta, hogy fürdőkészletével együtt hamvasszák el.¹⁵¹ A lelőhelyek között kiemelt figyelmet érdemelnek a szentélyek is. A savariai Iseumban egy ép¹⁵² és

két töredék *strigilis* került elő,¹⁵³ egy vas példány pedig a Vetus Salina-i Iuppiter Dolichenus-szentélyből származik.¹⁵⁴ Időben legkorábbi a klasszikus kori görögség körében dokumentált jelenség, a *strigilis ex voto*ok elhelyezése.¹⁵⁵ Itáliában faliszki temetőkből ismerünk nagyobb számban égetett agyagból készített *strigiliseket*, amelyek esetében a tényleges használat kizárható, vélhetően kifejezetten sírba tételre szánták ezeket.¹⁵⁶ A Római Birodalomban nem különösebben jellemző a – kicsinyített – másolatok készítése kifejezetten ezzel a szándékkal,¹⁵⁷ de a *strigilis*nek mint *ex voto*nak használata előfordul, a tevékenységre írott forrással is rendelkezünk.¹⁵⁸ A Vetus Salina-i Iuppiter Dolichenus-szentélyben előkerült vas kaparókanál a publikáló, Bánki Zsuzsa szerint mint *ex voto* került a szentélybe.¹⁵⁹ Nem ilyen egyértelmű a helyzet a másik szentélyből származó darabok esetében. Az egyetlen viszonylagos épségben talált példányt egyéb tárgyakkal együtt tudatosan deponálva találták meg az Iseum területén. A szentély 1. századi megépülése előtt, illetve annak első, Flavius-kori fázisával párhuzamosan, annak területén és környezetében jelentékeny kézműves tevékenység: bronzöntés is folyt. A „depo” az ásatók tájékoztatása szerint a geológiai altalajba volt beásva, és csupán a legkorábbi római réteget vágta, a *strigilisen* kívül két jellegzetes alakú csontkanálkát és egy vörös bevonatos, rovátkolással díszített korsót találtak benne. A stratigráfiai pozíció alapján Flavius-korinak mondják, a kerámia viszont akár a 3. századig keltezhető.¹⁶⁰ Mindezek alapján nehezen eldönthető, hogy a depo és benne a *strigilis* a szentély megépülte előtti „ipari” fázishoz tartozik-e, vagy már annak emlékműjéhez köthető. A *strigilisek* szimbolikus szerepét a kocsisírok mint jellemző előkerülési helyek elemzésekor már érintettük, de érdemes kitérnünk ennek to-

144 Bónis 1981: 134; Mráv 2014: 427.

145 Mráv 2014: 427.

146 Mráv 2014: 425.

147 Mráv 2011: 21–61.

148 Az összecsukható vasszékek funkcióját és jellegzetes előkerülési körülményeit taglaló cikkében Mráv részletes felsorolást ad a birodalomban előkerült fürdőfelszerelést, így *strigilist* is tartalmazó, a bennszülött arisztokráciához köthető sírokról (Mráv 2014).

149 Mráv 2014: 430.

150 Mráv 2014: 432; hasonló megállapításra jut Knobloch is az észak-itáliai kelta törzsek akkulturációját jelző fürdőkészletekkel kapcsolatban, ugyan néhány száz évvel korábban (Knobloch 2007).

151 CIL XIII, 5708.

152 Sosztarits–Balázs–Csapláros 2013: 167, Kat. 13.5.

153 Iseum, Szombathely, ltsz. PR 8128 és PR 8431 (Bózsa 2016: Kat. 632, 635).

154 Bánki 1981: 95–133, 111, Abb. 14.2.

155 Kotera–Feyer 1993: 2.

156 Thuillier 1989: 340.

157 Barbet 2010: 14.

158 Sen. *Epist.* 95, 47.

159 Bánki 1981: 111, Abb. 14, 2.

160 Sosztarits Ottó szíves közlése.

vábbi aspektusaira: vagyis azok egyéb kulturális identitás-, esetleges nemi identitásjelző és státuszszimbólum szerepére.

Kotera-Feyer elemzi a sírba helyezett *strigilisek* lehetséges „funkcióit”. Eszerint a két nagy kategória a használatitárgy- és a nem tényleges használatitárgy-funkció. Utóbbi kategórián belül elkülöníti az ajándék-, hagyaték- és presztízstárgyszerepeket.¹⁶¹ Véleményem szerint, minthogy nem különböztethető meg a *strigilisek* egy speciális, csak sírba tételre szánt változata, merthogy nem találunk ilyeneket (amit igen, lásd pl. az említett itáliai faliszokagyagdarabokat, nem római kori, és indifferens a kérdés szempontjából), és annál is inkább, mert a sírban talált kaparók semmiben sem különböznek a nem sírban talált *strigilisektől*, a használati tárgy és a nem tényleges használati tárgy elkülönítés felesleges. Legyen a sírba helyezés szándéka mögött bármilyen motiváció: ajándékozás, az ezzel tulajdonképpen ekvivalens hagyaték szerep, illetve a reprezentáció, a sírba helyezett tárgy minden további nélkül lehetett használati tárgy is. Mindemellett a szerepek között átfedés van: egy életben a tisztálkodás során használt tárgy bekerülhet a sírba presztízstárgyként is, amely egyben a család hagyatéka. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben hagyaték, miért teszik a sírba, miért nem hagyják örökül, ahogy az elhunyt elődei is tették, az életben maradtaknak. Ha mindenképpen meg kell találnunk a *strigilis* sírba helyezésének magyarázatát, akkor a legkézenfekvőbb a túlvilágon hasznos tárgy, illetve a Mráv által részletesen kibontott – fentebb tárgyalt – presztízsszerep. Ennél tovább megy Giovannini, aki érdekes elméletet fogalmaz meg egy Civaldaléban feltárt, *strigilispárt* is tartalmazó, 1. század elejére keltezett hamvasztásos sír mellékletegyüttesének értékelésekor. Eszerint a *strigilisek* jelentősége – az északi-itáliai, erre az időszakra tehető – temetkezésekben több lehet, mint egy, a *palaestrában* testgyakorló férfi nemiségére való utalás vagy mint a fürdőlátogatáskor alkalmazott és egyúttal a túlvilágon is hasznos, esetleg presztízstárgy, hanem szimbolikusan kötődik egy adott korszakhoz és társadalmi csoportosuláshoz. Ez esetben az Augustus által propagált „klasszikus atlétaideál” kultuszához és annak „követőihez”.¹⁶²

A görög antikvitásban a körplasztikai és képi ábrázolásokon megjelenő *strigilis*, kevés kivétellel, kijelöli az ábrázolt tevékenység mibenlétét és helyszínét, ami egy *palaestrában* zajló sporttevékenység, és mint ilyennek, résztvevői kizárólag férfiak. A *strigilis* ezáltal önmagában a férfias sporttevékenység, a férfias virtus szimbolikus tárgyaként értékelhető.¹⁶³ Ezzel összefüggésben kapta nemi identitásjelző szerepét, amelyet a klasszikus és hellénisztikus kori sírleletek alá is támasztanak, tudniillik *strigilis* csak férfi sírokban jelentkezik. Azonban ez a marker szerep már ebben a korszakban is bizonytalanná válik, pl. azon képi ábrázolásoknak ismeretében, amelyek nőket jelenítenek meg *strigilis*használat közben,¹⁶⁴ de egyes lelőkörmények és az idézett Arisztophanész-szöveghely¹⁶⁵ is egyaránt cáfolja. Legkésőbb az i. e. 4–3. században a *strigilis* általános testápoló felszereléssé vált, és mint ilyen, mind férfiak, mind nők hagyatékában felbukkanhatott. A kontextus változásának legkorábbi példái Kotera-Feyer megfigyelései alapján az etrusiai sírok, amik között *strigilisek* gazdag felszerelésű nősírokban kerültek elő.¹⁶⁶ A tárgyi emléksanyagban közvetlen példaként többek között az i. e. 280–270-re keltezett bolsenai ezüst*strigilisek* hozhatók, amelyek a kísérelőleletek és egy „RA(mtha):MU(rinasa)” feliratos bélyegző alapján egyértelműen nő hagyatékához köthetők;¹⁶⁷ vagy a három Londonban őrzött, Palestrinából származó példány, amelyek plasztikus fogója egy-egy nőalakot (Aphrodité?) jelenít meg, amint az a lábikráját tisztogatja a kaparóval.¹⁶⁸ A római korban a *strigilis* képi megjelenítése – gondolok itt azokra a kozmetikai eszközök sorát felvonultató, nők által vagy nőknek állított sír- és áldozati reliefekre, amelyek repertoárjában a *strigilis* is megjelenik – és a tárgyak leletkörülményei egyaránt kizárják a kaparók nemi identitásjelző funkcióját, *strigiliseket* találunk nők sírjának mellékletei között is. Sajnálatos módon a pannoniai anyagban ilyen, antropológiai vizsgálattal alátámasztható – ez ugyanis a *strigilises* sírok egyikén sem történt – esetről nem tudunk. A kísérelőleletek a már tárgyalt három kocsisír (Érd, Zsámbék, Káloz) esetében férfi elhunyra mutatnak, ugyanakkor ezek esetében a sírba tett *strigilis* szimbolikája nem elsősorban a férfi identitásjelző szerep, inkább

¹⁶¹ Kotera-Feyer 1993: 1.

¹⁶² Giovannini 2006: 33.

¹⁶³ Knobloch 2007: 337.

¹⁶⁴ Kotera-Feyer 1993: 6, Abb. 9.

¹⁶⁵ Amely szerint a nők a szőrtelenítőszerrel távolították el *strigilisszel* a testükről. Aristoph. *Thesm.* 556.

¹⁶⁶ Kotera-Feyer 1993: 116.

¹⁶⁷ Thuillier 1989: 341.

¹⁶⁸ Thuillier 1989: 341; Mallet-Pilon 2009: 123.

a magas társadalmi státusz, illetve a „rómaiság” jelzésének igénye, ezért ebből a szempontból a *strigilis*nek nincs kiemelt jelentősége a többi sírban elhelyezett tárgyhoz képest. Női elhunyt-ra utalhat a szombathelyi, Dr. Szabolcs Zoltán utcából származó mellékletgyűttes, amelyben a *strigilis* mellett kanálszonda és sminkdoboz is volt. Bónis már többször idézett interpretációját, miszerint a brigetiói emailos *strigilispár* és ezáltal az azt tartalmazó temetkezés egy tréner hagyatéka lenne, semmi sem támasztja alá. A tárgyalt területen *strigilisek* egyetlenegy esetben jelentkeznek egyértelműen testgyakorlással összefüggésbe hozható környezetben, akkor is csak képi ábrázolás szintjén: az aquincumi polgárváros mozaikján, ugyanakkor ez egy fürdő-épületet díszített.

Összegzés

A *strigilis* mint tárgytípus és annak használata komplex módon vizsgálható. Formai és stilisztikai alapon könnyen tipologizálható, formailag igen egységes; kronológiailag az egyéb test- és szépségápolásban alkalmazott tárgyakhoz képest viszonylag érzékeny. Pannoniában a tartomány elfoglalásával bukkan fel, és minden, a birodalom egyéb területein is ismert változatban, nem túl nagy számban, de előfordul a 3. század végéig. Egyes darabjai uniformizált, jellegzetes római típusok (pl. lineáris állású kanalú *strigilisek* egyszeres nyéllal), de olyan csoporttal is találkozunk köztük, amely sajátos regionális, Pannoniára és a Balkán egyes részeire kiterjedő altípust képez (jellegzetes poncolt mintával díszített *strigilisek*). Használata az antik kultúra befolyási övezetén belül jellemző, annak megszűnésével eltűnik. Ebből kifolyólag nemcsak mint egyszerű használati tárgy, hanem mint szimbólum is értékelhető, ugyanis alkalmazója életében és halálában is – lásd a jellegzetes sírleletgyűtéseket és sírkő-ábrázolásokat –, tudatosan vagy tudattalanul is, de kifejezte, hogy ehhez a kultúrkörhöz tartozik, a *Romanitas* tagja.

Források

Coulon, Victor – Van Daele, Hilaire (ed.): *Aristophane, IV, Les Thesmophories. Les Grenouilles*. Paris: Société d'Édition „Les Belles Lettres”, 1928, 17–71.

Cass. Dio

Cary, Earnest (trans.): *Dio Cassius: Roman History, V: Books 46–50*. (Loeb Classical Library 82) Cambridge: Harvard University Press, 1917.

Celsus

Spencer, Walter George (ed.): *Aulus Cornelius Celsus: De medicina I–III*. London–Cambridge: William Heineman Ltd – Harvard University Press, 1935–1938.

CIL XIII

Hirschfeld, Otto – Zangemeister, Karl: *Corpus Inscriptionum Latinarum XIII. Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae*. Berlin: Georgium Reimerum, 1899.

Coll. Mon.

Goetz, Georgius (ed.): *Colloquia Monacensia*. In: Gustavo Loewe (ed.): *Corpus Glossariorum Latinorum*, III. Lipsiae: B. G. Teubneri, 1892, 644–654.

Paus.

Muraközy Gyula (ford.): *Pauszaniász: Görögország leírása*, I. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2000.

Plin, *Nat. Hist.*

Carolus Mayhoff (ed.): *C. Plinius Secundus: Naturalis Historia*. Stuttgart: B. G. Teubneri, 1967.

Silvio Ferri (trad., noti): *C. Plini Secundi: Naturalis Historiae. Quae pertinent ad artes antiquorum*. Plinio il Vecchio: *Storia delle arti antiche*. Roma: Fratelli Palombi editori, 1946.

Sen. *Epist.*

Barcza József (ford.): *Lucius Annaeus Seneca: Erkölcsei levelek*, II. kötet, XI–XX. könyv. Budapest: Franklin-Társulat, 1906.

Scrib. Larg.

<https://latin.packhum.org/loc/1011/1/0#6> (2024.03.22.)

Hivatkozott irodalom

ALMAGRO BASCH 1953

Almagro Basch, Martín: *Las necrópolis de Ampurias I. Introducción y necrópolis griegas*. (Monografías Ampuritanas 3.) Barcelona: Seix y Barral, 1953.

BASSI–BUONOPANE 2011

Bassi, Christina – Buonopane, Alfredo: *Un deposito di bronzi dallo scavo archeologico di un edificio di età romana a Trento, via Zanella*. In: Favaretti, I. – Ghedini, F. – Gorini, G. (dir.): *Tra protostoria e storia. Studi in onore di Loredana Capuis*. (Anterior quaderni 20.) Roma: Edizioni Quasar, 2011, 413–429.

BAYKAN 2010

Baykan, Daniş: *Pharmaceutical Purpose of the Strigils in Antiquity. Data and Evidence*. In: *Colloquium Anatolicum 9* (2010), 146–147.

BÁNKI 1981

Bánki, Zsuzsa: *Heiligtum der Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina*. In: *Alba Regia 19* (1981), 95–134.

BARBET 2010

Barbet, Gerald: *Un strigile miniature à Tavaux (Jura, F)*. In: *Instrumentum 32* (2010), 14.

BERSU 1930

Bersu, Maria: *Kunstgewerbe und Handwerk*. (Germania Romana. Ein Bilder-Atlas 5) Bamberg: C. C. Buchners Verlag, 1930.

BERTRAND 2003

Bertrand, Isabel: *Objets de parure et de soins du corps d'époque romaine dans l'Est picon (Deux-Sèvres, Vienne)*. (Mémoire de l'Association des Publications Chauvinoises 23.) Chauvigny: Association de Publications Chauvinoises, 2003.

BÉAL 1983

Béal, Jean-Claude: *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romaine de Lyon*. (Collection du Centre d'études romaines et gallo-romaines de l'Université Jean-Moulin, Lyon III 1.) Lyon: Editions le Boccard, 1983.

BÍRÓ 1994

T. Bíró, Mária: *The Bone Objects of the Roman Collection*. (Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica 2.) Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1994.

BOLLA 1988

Bolla, Margherita: *Le necropoli romane di Milano*. (Rassegna di studi del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto di Numismatico di Milano. Supplemento 5.) Milano: Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto di Numismatico, 1988.

BOLLA–BUONOPANE 2010

Bolla, Margherita – Buonopane, Alfredo: Strigili del Museo Archeologico di Verona. In: *Aquileia Nostra* 81 (2010), 414–444.

BÓNIS 1968

B. Bónis, Éva: Emailierte Palästra-Geräte aus Brigetio. In: *Folia Archaeologica* 19 (1968), 25–588.

BÓNIS 1981

B. Bónis, Éva: Das kaiserzeitliche „Wagengrab“ I. from Káloz. In: *Folia Archaeologica* 32 (1981), 95–145.

BÓZSA 2016

Bózsa Anikó: *A szépségápolás tárgyi emlékyaga Pannonia Magyarországra eső részén* (PhD disszertáció). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2016.

BUCCINO 2012

Buccino, Laura: Water, hygiene, luxury, pleasure: the culture of baths. In: Bianchi, Barbara – Musso, Luisa (eds.): *Lepcis Magna, Hunting Baths. Building, Restoration, Promotion*. Firenze: All'Insegna del Giglio, 2012, 77–85.

BUONOPANE 2012

Buonopane, Alfredo: Gli strigili e loro iscrizioni. In: *Sylloge Epigraphica Barcinonensis* 10 (2012), 195–206.

CASTOLDI 2004

Castoldi, Marina: Recipienti in bronzo dal territorio dell'antica Brixia tra età tardorepubblicana ed età augustea. In: Mușețeanu, Crișan (ed.): *The Antique Bronzes: Typology, Chronology, Authenticity. Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes Organised by The Romanian National History Museum, Bucharest, May 26th–31st, 2003*. Bucharest: Cetatea de Scaun, 2004, 85–95.

EVANS–METCALF–DICKINSON 1989

Evans, David R. – Metcalf-Dickinson, Vivienne: Excavations at 10 Old Market Street Usk. In: *Britannia* 20 (1989), 23–67.

FÜLEP 1949

Fülep Ferenc: Római kori kocsitemetkezés Vajtán. In: *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949), 40–54.

GAUL 1890

Gaul Károly: Ókori kocsik helyreállítása. In: *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890), 97–126.

GIOVANNINI 2006

Giovannini, Annalisa: Cividale, Necropoli di Bordo di Ponte: La tomba dagli ideali Atletici. In: *Forum Iuli. Annuario del Museo Archeologico di Cividale del Friuli* 30 (2006), 17–50.

GIOVANNINI–MAGGI 1992

Giovannini, Annalisa – Maggi, Paola: Marchi di fabbrica su strigili ad Aquileia. In: Desy, Philippe (ed.): *Epigrafia della produzione e della distribuzione. Actes de la VIIe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain (Rome, 5–6. juin 1992)*. (Collection de l'École française de Rome 193) Roma: l'École française de Rome, 1992, 609–643.

GOSTENČNIK 2000

Gostenčnik, Kordula: Ein Strigilisfragment mit Herstellers-tempel aus den Altbeständen des Landesmuseum für Kärnten. In: *Carinthia I* 190 (2000), 77–82.

GRIRARDI JURKIĆ–DŽIN 2003

Grirardi Jurkić, Vesna – Džin, Kristina: *Sjaj antičkih nekropola Istre. The Splendour of the Antique Necropolises of Istria*. Pula: Arheološki Muzej Istre, 2003.

HÁRSHEGYI–VÁMOS 2009

Hárshegyi Piroska – Vámos Péter (szerk.-eds.): *Aquincumi látványraktár. A BTM Aquincumi Múzeuma állandó kiállítása. Visual Store at Aquincum. Permanent Exhibition of the Aquincum Museum*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2009.

HUMER 2009

Humer, Franz. (Hrsg.): *Von Kaisern un Bürgern. Antike Kostbarkeiten aus Carnuntum*. St. Pölten: Amt der NÖ Landesregierung, 2009

KAJANTO 1982

Kajanto, Iro: *The Latin cognomina*. (Commentationes Humanarum Litterarum 36, 2.) Roma: Giorgio Bretschneider editore, 1982.

KÉRDŐ–KOVÁCS 2002

H. Kérdő Katalin – Kovács Eszter: Kutatások a vízárosi római tábor vicusának, illetve a középkori Gézavására (később Felhévíz) területén (Excavations in the territory of the vicus of the Vízáros Roman fort and the medieval Gézavására [later Felhévíz]). In: *Aquincumi Füzetek* 8 (2002), 67–75.

KNOBLOCH 2007

Knobloch, Roberto: Strigilis et ampulla nelle sepolture celtiche d'Italia: un fenomeno di acculturazione. In: *Archeologia Classica* 58 (2007), 337–352.

KOTERA–FEYER 1993

Kotera-Feyer, Ellen: *Die Strigilis*. (Europäische Hochschulschriften 43. Archäologie 38.) Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1993.

KRUNIĆ 2000

Крунић Славица: Римски медицински, фармацевтски и козметички инструменти на територији горње мезије. (PhD disszertáció) Београд: 2000.

MALLET 2006

Mallet, Franck: Les tuiles estampillées de Charny (77), les Champs-de-Choisy: quelques réflexions sur trois estampilles sur tuiles découvertes en Île-de-France, VICRORIS, BARONI et CORNUTI. In: Rivet, Lucien (dir.): *Productions, approvisionnements et usage de la vaisselle en Languedoc du Ier au IVe siècle apr. J.-C. Actes du congrès de la SFECAG, Pézenas, 25–28 mai 2006, Marseille*. Marseille: SFECAG, 2006, 589–598.

MALLET-PILON 2009

Mallet, Franck – Pilon, Fabien: Le strigile en Gaule, objet utilitaire et vecteur de la romanité: l'exemple du strigile de la villa des Champs-de-Choisy à Charny (Seine-et-Marne). In: *Gallia* 66/2 (2009), 113–151.

MEDGYES 1977–1978

Medgyes Magdolna: Leletmentések Savaria északi temetőjében. In: *Savaria* 11–12 (1977–78), 177–209.

MRÁV 2011

Mráv, Zsolt: Auf Reisewagen applizierte „Benefiziarerabzeichen“ aus zwei nordostpannonischen Wagengräbern. Die eraviskische Stammeselite im Dienste Roms. In: *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011), 21–61.

MRÁV 2014

Mráv Zsolt: Összecsukható vasszékek a helyi őslakos elit császárkori temetkezéseiből Pannoniában. A pannoniai kocsisírok fürdő- és tisztálkodókészlet mellékleteinek értelmezéséhez. In: Balázs Péter (szerk.): *Firkák III. Fiala Római Koros Kutatók III. konferenciakötete. 2008. november 25–27. Szombathely, Savaria Múzeum, 2012. november 15–17. Iseum Savariense*. Szombathely: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, 2014, 411–446.

PALÁGYI 1981

K. Palágyi, Sylvia: Die römischen Hügelgräber von Inota. In: *Alba Regia* 19 (1981), 7–94.

PAROVIĆ-PEŠIKAN 1991

Parović-Pešikan, Maja: Tipologija grčkih strigila iz Jugoslavije i Albanije. In: *Glasnik* 46 (1991), 113–130.

PETRU 1972

Petru, Sonja: *Emonske nekropole (odkrite med leti 1635–1960)*. (Katalogi in monografije 7) Ljubljana: Narodni muzej, 1972.

PLESNIČAR-GEC 1972

Plesničar-Gec, Ljudmila: *Severno Emonske grobišče. The Northern Necropolis of Emona*. (Katalogi in Monografije 8) Ljubljana: Narodni muzej, 1972.

RADNÓTI 1957A

Radnóti, Aladár: Gefässe, Lampen und Tintenfässer aus Bronze. In: Borzsák, István (Hrsg.): *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. (Archaeologia Hungarica. Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici Series Nova 36.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957, 173–224.

RADNÓTI 1957B

Radnóti, Aladár: Gebrauchsgräte und Gegenstände aus Bronze. In: Borzsák, István (Hrsg.): *Intercisa II. (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. (Archaeologia Hungarica. Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici Series Nova 36.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957, 225–240.

RIHA 1986

Riha, Emilie: *Römisches Toilettgerät und Medizinische Instrumente aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 6) Augst: Römermuseum Augst, 1986.

SCHÖNBERGER 1976

Schönberger, Hans: Das augusteische Römerlager Rödgen. In: Schönberger, Hans – Hans-Günther, Simon: *Römerlager Rödgen*. (Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau 15.) Berlin: Gebr. Mann Verlag, 1976, 11–50.

SELLYE 1939

Sellye Ilona: *Császárkori emailmunkák Pannoniából. Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*. (Dissertationes Pannonicae Ser. 2. Fasc. 8.) Budapest: Institut de numismatique et d'archéologie de l'Université Pierre Pázmány, 1939.

SOSZTARITS–BALÁZS–CSAPLÁROS 2013

Sosztarits Ottó – Balázs Péter – Csapláros Andrea (szerk.): *A savariai Isis szentély*. (Sistrum, Ser. A. No. 1.) Szombathely: Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2013.

TABOLLI 2012

Tabolli, Jacopo: Gli strigili. In: Benedetti, Gilda Maria (ed.): *Il Museo delle Antichità Etrusche e Italiche. III. I bronzi della collezione Gorga*. Roma: Officina Edizioni, 2012, 421–448.

THOMAS 1955

B. Thomas Edit: Az aquincumi palaestrák. In: *Budapest Régiségei* 16 (1955), 89–104.

THUILLIER 1989

Thuillier, Jean-Paul: Les strigiles de l'Italie Antique. In: *Revue Archéologique* 2 (1989), 339–342.

TÓTH 2006

Tóth Endre: One type of cosmetic utensils in Pannonia. In: Zsidi Paula – Németh György (eds.): *Ancient medicine and Pannonia. Studies in medical practice in Antiquity*. (Aquincum Nostrum II.4) Budapest: Pro Aquinco Foundation, 2006, 69–85.

VAGALINSKI 1995

Vagalinski, Ljudmil F.: Bronze Strigils and Rings for them from Thrace (1st–3rd century AD). In: Mols, Stephanus Teodorus Adrianus Maria – Gerhartl-Witteveen, Antoinette M. – Kars, Henk – Koster, Annelies – Peters Werner J. Th. – Willems W. H. (eds.): *Acta of the 12th International Congress of Ancient Bronzes, Nijmegen 1992*. (Nederlandse Archeologische Rapporten 8) Nijmegen: Provinciaal Museum G. M. Kam, 1995, 435–444.

WALTERS 1899

Walters, Henry Beauchamp: *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*. London: British Museum, 1899.

ZSIDI 2005

Zsidi Paula: *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Treasures under the City. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004*. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum (Budapest History Museum), 2005.

ZSIDI–CSONTOS 1995

Zsidi Paula – E. Csontos Katalin: *Istenek, katonák, polgárok Aquincumban. Kiállítás az Aquincumi Múzeum megnyitásának 100. évfordulója alkalmából*. Budapest: Pro Aquinco Alapítvány, 1995.

ZSIDI–CSONTOS 2006

Zsidi Paula – E. Csontos Katalin: *Antik orvoslás és Pannonia. Ancient Medicine and Pannonia. Exhibition in medical practice in Antiquity*. (Catalogue was made to accompany the exhibition organized for the 40th International Congress on the History of Medicine held between 26 August – 3 September 2006 in the Hungarian Academy of Sciences.) Budapest: Pro Aquinco Alapítvány, 2006.

BÓZSA ANIKÓ

Strigilisek Pannoniában

A *strigilis* az ókori testápolás legemblematicusabb tárgytipusa. Eredetileg birkózók használták, később azonban a tisztálkodás, testápolás általános eszközévé vált. A rómaiakhoz a görög kultúrával való találkozás által, a provinciákba a római hódítás következményeképpen került, a római uralom végével pedig eltűnt a tárgykultúrából. A *strigiliseket* a kanál- és a nyélformák alapján csoportosíthatjuk. Kétféle kanálformát különböztethetünk meg: a nyélhez képest lineárisan folytatódó, rövidebb, nagyjából derékszögben megtörő, és a nagyobb, a nyél síkjából kiugró, hosszabb, S alakú változatot. Ezekhez többféle nyéltípus társul: lehet egyszeres vagy kétfős. Az előbbi egy, a kanáltól külön vagy egybeöntött lapos szalag, esetleg hasáb vagy rúd. Utóbbi kétféle: vagy külön öntött kéttagú, vagy a meghoszszabbított nyél visszahajlításával képzik. Ezek alapján a pannoniai anyagon az alábbi csoportok alkothatók:

I. csoport: lineáris állású, derékszögben meghajló kanalú *strigilisek*

I.1 lineáris állású kanalú *strigilisek* egyszeres nyéllel

I.2 lineáris állású kanalú *strigilisek* külön öntött, kéttagú nyéllel

I.3 lineáris állású kanalú *strigilisek* kéttagú, visszahajlított nyéllel

II. csoport: *strigilisek* a kanál síkjából kidomborodó, S alakú kanállal

II.1 *strigilisek* hasáb alakú nyéllel és S alakú kanállal

II.2 *strigilis* henger alakú nyéllel és S alakú kanállal

II.3 *strigilisek* külön öntött, kéttagú nyéllel és S alakú kanállal

II.4 *strigilisek* S alakú kanállal és visszahajlított, kéttagú nyéllel

A *strigilisek* jellegzetes pannoniai leletkontextusait vizsgálva találkozunk azok szimbolikus és identitásjelző szerepével. Előbbiek között említhetjük az *ex voto* szerepet, de sírmellékletként státuszszimbólumként és az elhunyt kulturális hovatartozását jelző tárgyként is értelmezhetők. Férfi nemi identitást jelző szerepe a római korban már nem elfogadható, így lehet női attribútum vagy a túlvilágon hasznos tárgy.

BÓZSA ANIKÓ

Strigils in Pannonia

The *strigil* is the most emblematic object of personal care from antiquity. Originally used by wrestlers, it later became a common tool for cleansing and body care. It was introduced to the Romans through contact with Greek culture; its use became widespread in the provinces as a consequence of the Roman conquest. With the end of Roman rule, it disappeared from the object culture.

Strigils can be grouped according to the shape of the spoon and the handle. There are two types of spoon. The shorter version continues from the handle in a linear fashion and bends at a right-angle, and the longer, larger, version where an S-shape undulation projects from the plane of the handle. These are then combined with several types of handle: single- or two-piece. The former is a flat strip, possibly a prism or rod, cast either separately from, or together with, the spoon. As for the latter, there are two types of two-piece handle: either cast separately in two pieces or formed by extending the handle and folding it back.

Based on these distinctions, the Pannonia material can be grouped as follows:

Group I: *strigil* with linearly positioned spoon bent at a right angle

I.1 *strigil* with single handle and linearly positioned spoon

I.2. *strigil* with separately cast, two-piece handle and linearly positioned spoon

I.3 *strigil* with folded back, two-piece handle and linearly positioned spoon

Group II: *strigil* with S-shaped spoon projecting from the plane of the spoon

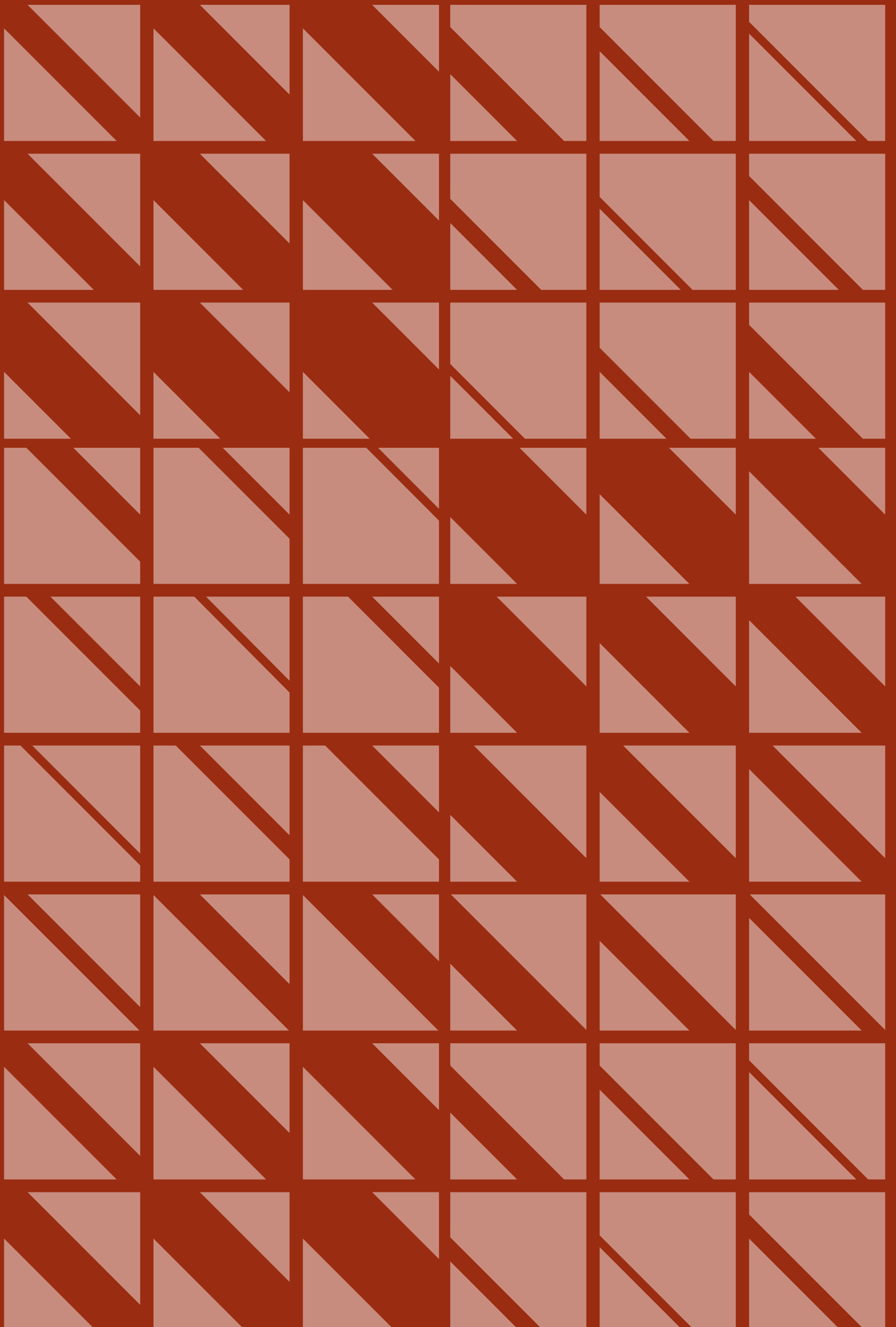
II.1 *strigil* with a rectangular handle and S-shaped spoon

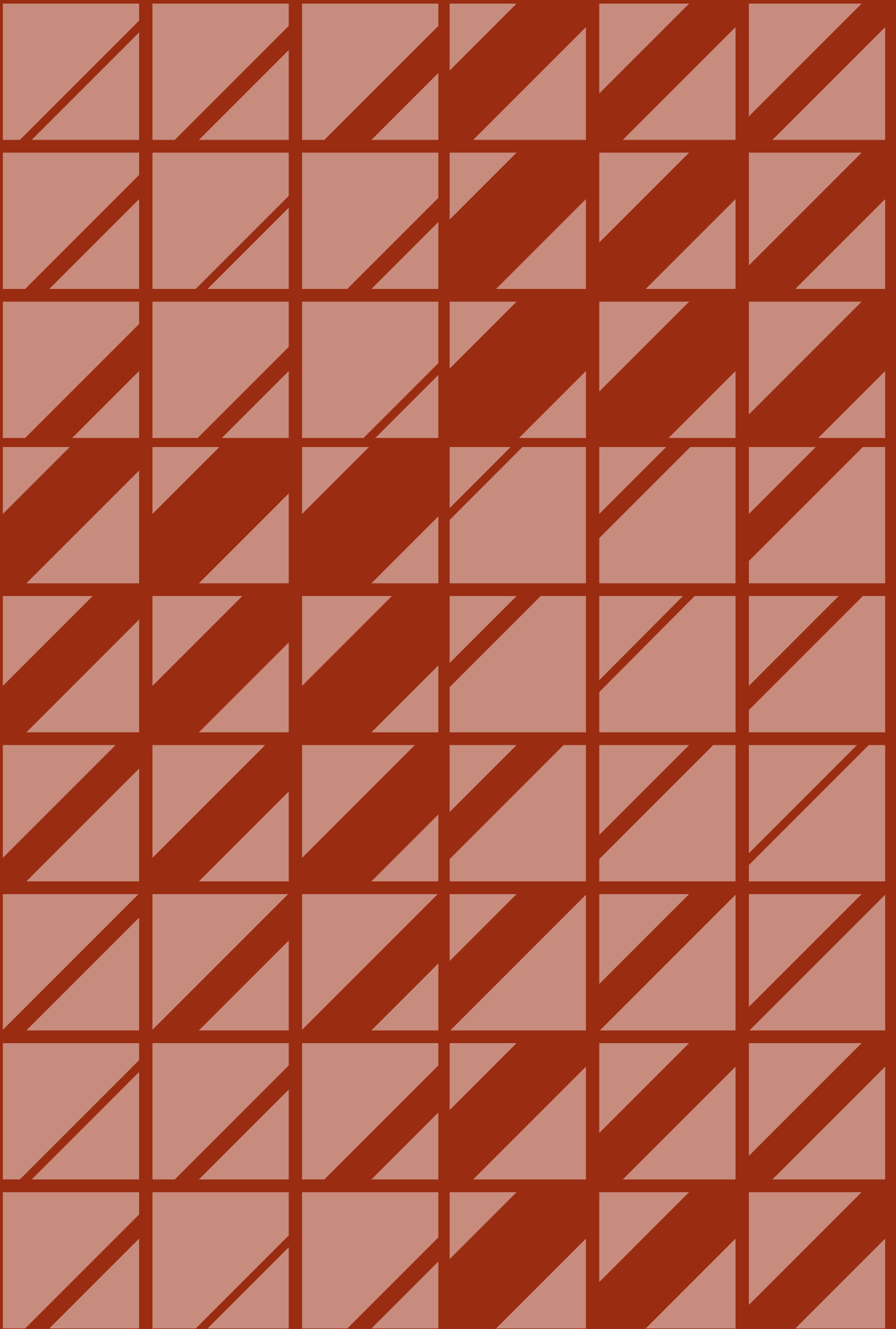
II.2 *strigil* with cylindrical handle and S-shaped spoon

II.3 *strigil* with separately cast, two-piece handle and S-shaped spoon

II.4 *strigil* with S-shaped spoon and folded back, two-piece handle

In examining the typical Pannonian find contexts of *strigils*, we encounter their symbolic and identity-marking role. Among the former, their *ex voto* role should be mentioned, but if interpreted as grave goods, they can also be considered as status symbols and objects indicating the cultural affiliation of the deceased. As its role as a marker of male gender identity is no longer accepted in the context of the Roman period, it can be regarded as a female attribute or an object useful in the afterlife.

ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ

JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

- Décsi Enikő
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
eniko.decsi@muzeumicentrum.hu

Földrajzi kitekintés¹

Tápiószentmárton természetföldrajzi besorolás szerint az Észak-magyarországi-középhegység és az Alföld nagytájhoz, valamint a Cserhát vidék, a Duna-Tisza közti síkvidék és az Észak-alföldi hordalékkúp-síkság középtájakhoz tartozik. Területén négy kistáj osztozik. Legnagyobb része a Perje-síkba² és a Gödöllői dombságba nyúlik,³ északi része a Tápió-vidékhez tartozik, míg északkeleti sarka már a Hatvani-síkot érinti. A nagyközség Pest vármegye délkeleti felében, a Felső-Tápió folyása mentén terül el, így elhelyezkedését illetően legegyszerűbben a Tápió-mente térségéhez köthetjük. Területén gyakoriak a sík részekből hirtelen kiemelkedő löszdombok, melyek a korabeli népek számára kedvelt megtelepedési vagy temetkezési helyként szolgáltak.⁴ Legnagyobb kiterjedésben a homokos vagy agyagos, réti csernozjom talajok képviselik magukat a környéken. Ennek eredményeként Tápiószentmárton tágabb környezete igen gazdag mezőgazdasági szántókban, illetve a rétekben és legelőkben.⁵

Avar kori temetkezési helyek a környéken

A tápiószentmártoni lelőhely szűkebb környezetéből három nagyobb temetőrészletről van tudomásom.⁶ Ezek közül a legrégebbi a Dinnyés István által az 1970-es években feltárt Farnos-Kása-dűlő lelőhely. A homokbányászattal roncsolt temető területéről negyvennégy közép és késő avar kori temetkezés került elő.⁷ 2016–2017-ben, az M4-es gyorsforgalmi út próba- és megelőző

feltárásai kapcsán Albertirsa 22. lelőhely⁸ és Albertirsa-Szentmártoni út lelőhelyeken is avar kori temetőrészletek kerültek elő.⁹ Előbbi esetben hetvenhat, míg utóbbinál huszonkét temetkezést tártak fel a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai. A két albertirsai temetőrész érdekessége, hogy légvonalban egymástól mindössze 1 km távolságra helyezkednek el. Tőlük északkeletre, kb. 10 km-re található a jelen tanulmányban tárgyalt lelőhely, melytől ugyancsak északkeletre, 7,5 km-re helyezkedik el a farmosi temető.

Előzmények

Tápiószentmárton közigazgatási területéről kevés régészeti lelőhely ismert, melynek egyik oka, hogy a környék főként mezőgazdasági szempontból jelentős.¹⁰ Ennek következtében jellemzően kevesebb az olyan nagyberuházás, melyek a mélyebben lévő talajrétegek megbolygatását vonnák maguk után.

A településtől délnyugatra nagy kiterjedésű, mezőgazdasági művelés alatt álló parcellák területnek el. Közöttük található az Aranyzarvas Szövetkezet telephelye, mely a környék egyik meghatározó gazdálkodó szervezete. A telephely északnyugati végéről leválasztott, majd magánkézbe került részén 2018 nyarán hozzáálltak egy fehérjefeldolgozó üzemcsarnok építéséhez.¹¹

A beruházás területe egy enyhén kiemelkedő lankán helyezkedett el, mely részről korábban nem volt tudomásunk régészeti leletanyagról. Mivel a jelenkori járászinttől mérve a temetkezések kb. 80–100 cm vastag humuszréteg alatt

- 1 A kutatás eredményeiről eddig csupán egy rövid közlés jelent meg, mely elsősorban a 2021-ben Szentendrén megrendezett *Kincskeresés, kaland, tudomány* című közösségi régészeti kiállításon (2021. június 20. – 2022. január 30.) bemutatott sírleletekre koncentrált (Décsi 2021: 90–97). Jelen tanulmányban terjedelembeli korlátok miatt nem áll módomban mindenre kiterjedő beszámolót készíteni. Emiatt most a feltárások körülményei, a különböző típusú bolygatási formák, a temető szerkezete és megismert kiterjedése elemzésének, valamint a temetkezési szokásoknak szenteltem nagyobb figyelmet. A továbbiakban a sírleírások és a leletanyag értékelésének közreadása a célom.
- 2 Korábban a Gerje-Perje-sík elnevezés volt használatban.
- 3 A város valójában a Monor-Irsai-dombság kistájhoz tartozik, azonban ezt összevonták a Gödöllői-dombsággal, így már csak utóbbi megnevezés használatos.
- 4 Fecske 1938: 49.
- 5 Dövényi 2010: 60; Csorba 2021: 88–89.
- 6 A megnevezett temetőrészleteken kívül Pest vármegye déli és délkeleti feléről több szórványjellegű temetkezés és kisebb temetőrészlet ismert (Abony, Alsónémedi, Bugyi, Dabas, Dánszentmiklós, Hernád, Tápiószéle, Törtel, Újharthyán), azonban mivel ezek ismertetése túlfeszítette volna jelen tanulmány kereteit, részletekbe menően nem állt szándékomban foglalkozni velük: ADAM 2002: 15–436; 2021-ben továbbá Nagykőrösről, az M44-es autótút építése során került elő egy harmincegy síros temetőrészlet (publikálatlan, a feltárás vezetői: Berta Norbert és Farkas Zoltán).
- 7 Szalai 2014: 1–97; TBM Rég. Ad. 492–77; MNM Rég. Ad. XXXII.376/1981., ltsz. 13236; MNM Rég. Ad. XXII.277/1979., ltsz. 12000; MNM Rég. Ad. XVIII.188/1976., ltsz. 10994; MNM Rég. Ad. XVI.188/1977., ltsz. 11238.
- 8 Jászberényi 2021a: 1–131; Jászberényi 2021b: 98–105.
- 9 A feltárást Rácz Tibor Ákos (FMC) vezette. A temetőrészlet publikálása a közeljövőben várható (a szerző megjegyzése).
- 10 Az RMI-IVO adatbázisában a nagyközségről és környékéről mindössze 10 régészeti lelőhely ismert. Ezek közül legkésőbb a jelen tanulmányban tárgyalt lelőhely vált ismertté (forrás: RMI-IVO adatbázis, letöltve: 2024. 06. 26.).
- 11 A CORONA kéműhold 1960-as felvételén hosszúkás, barakkjellegű felépítmények figyelhetők meg az érintett részen. A felvételeken továbbá az is látszik, hogy a lecsatolt rész korábban egyértelműen a a termelőszövetkezet területéhez tartozott (forrás: Arcanum Térképek, letöltve: 2024. 06. 26.).

helyezkedtek el, azokat a modern kori talajművelés és egyéb földmunkák nem bolygatták. Ezt támasztotta alá az is, hogy a leletmentéssel párhuzamosan végzett terepbejárás során a beruházási területen kívülre eső szántón sem kerültek elő temetkezésekhez köthető leletanyagok. A körülmények miatt az építetöt váratlanul érte, amikor a csarnok nagy tömegű földmunkái során emberi csontok kerültek elő.

A hatósági bejelentést követően a Pest vármegyei Ferenczy Múzeumi Centrum régészei helyszíni szemlét tartottak a telephelyen, melynek keretében áttekintették az akna és a rámpa területéről kitermelt, valamint a helyszínen felhalmozott földdepókat.¹² Ennek során több egyénhez tartozó vázrészek és sírkerámiákhoz köthető kézzel formált, csillámos-homokos anyagú, kerámiazalékkal soványított perem- és oldaltöredékek kerültek elő. A kivitelezés vezetője továbbá néhány szórványként gyűjtött kisleletet is átadott számunkra, melyek között egy bikónikus alakú, cikcakk mintás orsógomb, dinnyemag alakú gyöngyök, egy vas koporsószeg, egy hurkos-kampós végű csavart bronzdrót, egy apró bronzgranula és kisebb vastöredékek is voltak.¹³ A vázrészek és a síranyagok eredeti pozíciójának visszaazonosítására nem volt lehetőség, azonban segítségükkel már a feltárást megelőzően sikerült leszűkíteni a temetések időpontját a 8. század környékére.

A feltárások körülményei

2018 nyarától 2019 őszéig, három egymástól független ásatási szakaszban összesen ötvenkét temetkezést, valamint egy sírhelyhez kapcsolódó gödörobjektumot (OBJ 24/STR 24) tártunk fel és dokumentáltunk (1. tábla).¹⁴

2018 augusztusában és szeptemberében leletmentés keretén belül dolgoztunk a munkaterületen (1. szakasz). A huszonnégy sírhely előkerülése a munkaterület nyugati felén megásott kb. 12×12 méter alapterületű és 3 méter mély akna, a hozzá kapcsolódó kb. 10 méter hosszú rámpa és a csarnoképület 5×5 méteres pillérialapjainak földmunkáihoz kötődött. Az akna északkeleti oldalfalának függőlegesre alakítása során figyelt

1. kép: metszetre bontott rablógödör rétegződése (OBJ 36/STR 63.) (a szerző felvétele)

fel a gépkezelő a három egymástól függetlenül megmutató csontvázra. Méretei és a kitermelt föld mennyisége önmagában is jól szemléltette a temetőben okozott károk súlyosságát.

A mentő feltárást követően folytatódott az építkezés munkálatai, mellyel párhuzamosan a terület régészeti lelőhelyként történő regisztrálása is megkezdődött. Ennek köszönhetően a további földmunkákat már tervezett keretek között tudtuk elvégezni.

2019 augusztusában a szerkezetkész csarnoktól délkeletre közművesítéshez szükséges nyomvonalat ástak ki, melyben további hét temetkezés került elő. Az 57 méter hosszú és 0,5 méter széles sávban csupán az OBJ 28/STR 28. számú sírhely folytja rajzolódott ki maradéktalanul, a továbbiak változó mértékben kilógtak a feltárási határból.¹⁵ Az építetöt engedélyével az érintett sírhelyeket csak jelentős rábővítéssel sikerült egészében azonosítani és feltárni.

Nem sokkal később a csarnoktól északnyugatra további földmunkák történtek. A gépi humuszlást követően a kb. 800 m²-es területen újabb huszonegy temetkezés vált láthatóvá (3. szakasz).

¹² A területileg illetékes Nagykáta Rendőrkapitányság munkatársai a régészeti helyszíni szemlét megelőzően kiszálltak a munkaterületre, ahonnan kisebb zsáknyi embercsontot gyűjtöttek. Ezt a régészeti bejárás alkalmával adták át a szakembereknek.

¹³ Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Kovács Sándornak figyelmességéért.

¹⁴ Az 1. szakaszban 24 temetkezés és egy gödörobjektum, a 2. szakaszban 7 sírhely, míg a 3. szakaszban további 21 nyughely vált ismertté. A 2. szakaszban az OBJ 33/STR 33. azonosítószámmal jelölt temetkezést bizonytalan jellege miatt megszüntettük. Az 1. szakasz feltárást Rácz Tibor Ákos (FMC), a 2-3. szakaszok munkálatait jelen tanulmány szerzője végezte.

¹⁵ OBJ/STR 26/26., 27/27., 29/29., 30/30., 31/31., 32/32.

Eltemetett egyének megoszlása¹⁶

Az azonosított jelenségek között felnőttekhez és gyermekekhez köthető sírhelyek voltak. Közöttük lovastemetkezések vagy önálló lósírok nem fordultak elő. Az OBJ 53/STR 53. számú nyughelyet leszámítva mindegyik sírgödörbe egy egyént temettek. A feltárt temetkezésekből összesen 37 felnőtt és 15 gyermek maradványait dokumentáltuk.

Az 1-2. szakaszba tartozó sírhelyek döntő többségében felnőttek nyugodtak. A leletmentés során feltárt egyetlen gyermeksír (OBJ 11/STR 11.) a nagyobb sírgödörök között véletlenszerűen helyezkedett el, kapcsolatot egyik körülötte lévővel sem mutatott. (4-12. tábla.) Az idősebb gyermeket a felnőttekkel megegyező fektetési pozícióval és tájolással helyezték végső nyugalomra. Mindezekkel ellentétben a 3. szakaszban dokumentált temetkezések között meglehetősen nagy számban kerültek elő gyermeksírok, ami más soros típusú temetők esetében is megfigyelhető jelenség.¹⁷ Itt összesen 14 fiatalabb kiskorú és 8 felnőtt sírhelye mutatkozott.

Bolygatások

A temetést követően a feltárt sírok jelentős részét érte valamilyen másodlagos behatás. A korabeli és a modern kori roncsolásokon túl állatjárat okozta rendellenességeket is azonosítottunk, mely az OBJ 13/STR 13. számú felnőtt jobb mellkasi részét, míg az OBJ 46/STR 46. számú gyermek nyakrészét érintette.

Beruházás földmunkái által okozott pusztítások és egyéb modern kori bolygatások

A nagy tömegű gépi földmunkák kezdetén az akna és a délnyugatról hozzá kapcsolódó rámpa kialakítása során négy temetkezés (OBJ/STR 1/1., 3/3., 4/4., 7/7.) kisebb, míg további három (OBJ/STR 2/2., 5/5., 6/6.) jelentős mértékben sérült. Ezekről északra, a pilléralapok kialakítása során az OBJ 9/STR 9. szinte egésze megsemmisült, továbbá az OBJ 12/STR 12. számú sírgödör északnyugati fele.

2. kép: pilléralapozás maradványa (a szerző felvétele)

Az egyes részterületek humuszolása során egyéb, nem régészeti korú jelenségek nyomait is meg lehetett figyelni. Elsőként a csarnoktól északnyugatra eső 3. feltárási szakasz területén kerültek elő szabályos téglalap vagy megközelítőleg négyzetes alakú beásások. Ugyanígy a csarnoktól délkeletre, a silók területén is előfordultak, valamint a keletebbre eső irodaépületi részen is. A legtöbb esetben ezek a szabályos alakzatok az élénksárga agyagtól jelentősen eltértek, sötétbarna vagy fekete színnel jelentkeztek. Betöltésükből több esetben korhadt és szenes famaradványok vagy modern kori fémhulladék került elő (2. kép).¹⁸ A délnyugati sarokban létesített szikkasztómedence területén, kb. 80 cm mélyen a sárga, agyagos szerkezetű altalajba beásva L alakban futó közmű nyomvonala rajzolódott ki. Ezt minden bizonnyal korábban a jelen beruházással kapcsolatban alakították ki, míg a négyzetes beásások a területen korábban létesített Aranyszarvas Termelőszövetkezet gazdasági épületeinek alaptestei voltak.¹⁹

Korabeli sírrablások és azok változatai

Az 1. és 3. szakaszban feltárt temetkezések jelentős hányadát korabeli bolygatások érték,²⁰ míg a 2. szakaszban csak az OBJ 26/STR 26. és az OBJ 27/STR 27. számú temetkezéseken lehetett egyértelműen megfigyelni a rablási szándékot.

■ ¹⁶ A csontvázak antropológiai vizsgálata eddig sajnos az alapadatokat (nem, életkor) meghatározásának szintjén sem valósult meg, emiatt az egyes temetkezések említése során szándékosan csak a *felnőtt* és *gyermek* megnevezéseket alkalmaztam.

¹⁷ Király 2020: 286.

¹⁸ A/162-2020: FMC Rég. AD.

¹⁹ A CORONA kémműhold 1960-ban készült felvételein egyértelműen visszaazonosíthatóak voltak a korábban az érintett részekben álló termelőszövetkezeti épületek (forrás: Arcanum Térképek, letöltve: 2024. 06. 27.).

²⁰ OBJ/STR 2/2., 4/4., 5/5., 6/6., 9/9., 12/12.

A fosztogatások típusait és azok mértékét a feldúlt sírokban megfigyelt jelenségek alapján hat csoportba lehetett sorolni. A kategóriák meghatározása a vázakon megfigyelhető rablási fokozatok elkülönítése szerint történt annak megfelelően, hogy azokat hol és milyen mértékben érte a folyamat. A vizsgált példák alapján a sírrablók láthatóan nem tettek különbséget a felnőtt- és a gyermeksírok között, azokat egyaránt feldúlták. A gépi humuszolást és a sírfoltok nyelését követően az esetek többségében már a bontást megelőzően sejteni lehetett, hogy a csontvázak melyik részét érte a rablási szándék. Az erősen rabolt temetkezések esetében már felső rétegekből is kerültek elő csonttöredékek.²¹

Kimondottan beszédesek voltak azok a sírhegyek, melyeknél már feltűnik előkerülési szintjén látszottak a többnyire ovális beasással rajzolódó rablógödörök. Ezek rendszerint a temetkezés betöltésétől eltérő színnel és struktúrával jelentkeztek.²² Metszetre bontásukkal a vázakra irányuló útvonalukat és az idő múlásával bekövetkezett visszatöltődésük folyamatát is meg tudtuk figyelni (1. kép). A rablógödöröket rendszerint a sírgödör délnyugati vagy északnyugati oldaláról indították (3. tábla 3-4).²³ A temetőben a vázak fő tájolási irányát figyelembe véve egyértelműen az látszott, hogy azokat elsősorban a koponyára, a felsőtest valamelyik részére vagy a medencére irányították.

1. csoport (részleges bolygatás) (3. tábla 1): két felnőtt és négy gyermek esetében kis mértékű csontelmozdulásokat lehetett megfigyelni, melyek a váz egyes részeire koncentráálódtak.²⁴ Egyértelmű korabeli bolygatásra az OBJ 15/STR 15. számú egyén rendellenes helyzetű felső végtagjai és koponyája utalt. Az OBJ 44/STR 44. számú kisgyermek alkarjai, medencéje és combcsontjai hiányoztak, míg az OBJ 53/STR 53. számú többes temetkezés betöltéséből egy harmadik egyénhez tartozó csonthalmaz került elő. A rendellenes helyzetű csontok bekeveredése és a sírba történő beasás során részben a gyermekek vázrészei is elmozdultak.

2. csoport (rendellenes helyzetű vázrészek) (3. tábla 2): négy felnőtt és egy gyermek esetében lehetett megfigyelni azt az állapotot, amikor a csontváz egyes részeit nagyobb mértékben bolygatták az 1. csoportba soroltakhoz képest. Ezekben az esetekben nagyobb arányban fordultak elő rendezetlen, de a sírgödörben hagyott csonttöredékek, azonban kisebb mértékben még felfedezhető volt néhány vázrész anatómiai helyzete.²⁵ Az OBJ 17/STR 17. számú felnőtt koponyája, alsó és felső végtagjai a helyükön maradtak, ellenben a mellkasi rész nagy hányadát és a medence vonalában lévő csontokat is elmozdították. Az OBJ 26/STR 26. számú váznál a hosszúcsontok és a koponya minimális rendezettsége mellett a további vázrészek, összekuszált állapotban kerültek elő.

3. csoport (szisztematikus bolygatások) (3. tábla 3-4): kilenc esetben egyértelműen megfigyelhető volt a sírrablók tudatos és tervezett rablási folyamata.²⁶ Az érintett sírhelyek esetében bár felfedezhető volt egyes vázrészek anatómiai helyzete, más pontokon egyértelmű bolygatásra utaló nyomok látszottak. Ezek jellemzően a test egyes részeire irányultak, mint a koponya, a mellkas vagy a medencecsontok vonala. Az OBJ/STR 12/12. és 40/40. temetkezésekben a koponya a mellkasi részre került, míg az OBJ 41/STR 41. sír esetében hiányzott. Ezekben az esetekben az elhunytak mellől előkerült sugaras és lengőcsüngős díszű fülbevalók, valamint az orsógomb párosai női elhunytakra utaltak. Férfi sírokra vallottak az OBJ/STR 6/6., 34/34., 37/37. és a 48/48. számú sírhelyek, melyekből övgarnitúrákhoz tartozó préselt lemezes díszelemek kerültek elő. Az OBJ 34/STR 34. jelzésű vázat leszámítva mindegyiket medencétől felfelé érte a rablás. Utóbbi esetében az ellentétes tájolásnak köszönhetően a rablók a váz alsó végtagjait érték el, mely után a rablási folyamat szemmel láthatóan félbeszakadt.

4. csoport (hiányos, összedobált csontok) (3. tábla 5): a bontás során tíz temetkezésnél semmilyen rendszert nem lehetett felfedezni a vázrészek

²¹ Az OBJ 37/STR 37. számú felnőtt sírgödör délnyugati felén rajzolódó rablógödör betöltésében már a nyelési szinten embercsonttöredékek voltak.

²² A rablógödörök minden esetben erős kontraszttal váltak el a temetkezések betöltésétől. Míg a sírok jellemzően a barna különböző árnyalataiban mutatkoztak, addig a valamelyik részükön elváló rablógödörök beasása homogén sötétbarna vagy fekete színnel jelent meg.

²³ OBJ/STR 34/65., 36/63., 37/64., 40/61., 50/75.

²⁴ OBJ/STR 13/13., 15/15., 44/44., 46/46., 53/53., 53a/53a.

²⁵ OBJ/STR 17/17., 26/26., 38/38., 51/51.

²⁶ OBJ/STR 6/6., 12/12., 34/34., 36/36., 37/37., 40/40., 41/41., 43/43., 48/48.

elhelyezkedését illetően.²⁷ Ezekben az esetekben a sírgödör egyes részein szétszóródva vagy halmokba dobálva csontok összességét lehetett megfigyelni. A sírrablások legkaotikusabb formája a felnőtt- és gyermeksírokat egyaránt érintette.

5. csoport (üres sírgödrök) (3. tábla 6): kisgyermek temetkezéseinél lehetett megfigyelni a szóban forgó állapotot.²⁸ Ezeknek a sírgödröknek a beásása rendszerint elvesztette eredeti téglalap alakját, és általában szabálytalan, egyik oldalukra kiszélesedő alakban homogén sötétbarna vagy fekete betöltéssel jelentkeztek. A bontás során a betöltésből származó kevés csonttöredéken kívül más nem került elő.

A temető kiterjedése és szerkezete

A mentő feltárás során (1. szakasz) az akna oldalfalában és a pilléralapozásokban lévő sírokat tártuk fel. Ezek a tervezett épület északi, északkeleti és déli részén koncentráltak, a tőlük nyugatra elhelyezkedő alaptestekben újabb sírok már nem mutatkoztak. A csarnok északkeleti felére eső temetkezések megközelítőleg két szabályos sírsorba rendeződtek. A sírhelyek közötti távolság kb. 1,5–4,5 méter között változott. Ezt a rendszert alapul véve az akna és a rámpa területén óvatos becslések alapján kb. egy tucatnyi temetkezés semmisülhetett meg.

Régészetiileg ismeretlen maradt a csarnok középső részére eső nagyobb kiterjedésű rész, valamint a pilléralapok között lévő keskenyebb szakaszok, melyek a beruházás során nem kerültek bolygatásra. A csarnok délnyugati sarkához közvetlenül csatlakozva silóartályok felállításához kb. 90 m²-en távolították el a humuszréteget, azonban újabb sírhelyek itt sem kerültek elő.

A közműárok nyomvonalába (2. szakasz) eső hét sírhely szorosan kapcsolódott az akna keleti oldalfalához közel lévő sírhelyek némelyikéhez (OBJ 3/STR 3.), valamint feltételezhetően eredetileg annak a sírsornak lehetett a folytatása, mely az aknához kapcsolódó nagy tömegű földmunka során semmisült meg. Ígéretesnek bizonyult a közműároktól kb. 10 méterrel távolabb kiásott, keletre eső irodaépület területének humuszolása, de a silóhoz hasonlóan itt is csak bolygatott pilléralapok beásását találtuk.

A csarnoktól nyugatra elterülő feltárási felület (3. szakasz) érdekessége volt, hogy az ott lévő temetkezések az előzőektől valamivel távolabb, látszólag külön csoportot alkotva helyezkedtek el. A sírhelyek a humuszolt felület északnyugati felében koncentráltak. Tőlük keletre és délre kb. 10 méteres szakaszon újabb sírhelyek nem kerültek elő, azonban az északnyugatra folytatódó szántón és a humuszolt felülettől nyugatra még feltételezhető néhány sírhely. Míg az ezt megelőző felületeken dokumentált temetkezések nagyjából azonos távolságokra, szabályos sírsorokat alkotva kerültek elő, az itt lévők egymáshoz való viszonya jóval rendszertelenebb képet festett. A sírcsoportban a felnőttek temetkezései között meglehetősen nagy arányban fordultak elő gyermeksírok, melyeket a nagyobb sírgödrök közé, azoktól változó távolságokra ástak be.²⁹

A feltárási szakaszoktól jóval távolabb, a munkaterület északi és déli sarkaiban egy szikkasztó-medencét és egy víztározót alakítottak ki, mely felületeken a silóhoz és az irodaépülethez hasonlóan sem mutatkoztak újabb sírhelyek.

Fontos kiemelni, hogy a beruházás egészén a nagy felületen történő termőföld eltávolítása helyett csak kisebb részegységek humuszolását végezték el, mely következtében az ezek közé eső területekről jelenleg nem rendelkezünk adatokkal. A régészeti szempontból negatív felszínek ellenére elképzelhető, hogy a beruházási terület egyes pontjain még lehetnek mindezidáig azonosíthatlan sírhelyek.

Temetkezési szokások

A sírok és a vázak tájolása

A kora avar kori sírgödrök tájolásának vizsgálatával elsőként behatóbban Kovrig Ilona foglalkozott a csókai temető kapcsán.³⁰ Eredményeit Lőrinczy Gábor néhány tisztántúli temető példáján keresztül egészítette ki.³¹

A temetőben az uralkodó tájolási irány északnyugat-délkelet volt, mely az avar kor második felében használt temetők esetében az egyik leggyakrabban előforduló tájolási forma.³² Ehhez legtöbbször, harmincegy esetben a 310–130° párosa társult. A fő iránytól néhány sírgödör esetében kisebb eltéréseket lehetett tapasztalni.³³ Mivel

²⁷ OBJ/STR 2/2., 4/4., 5/5., 10/10., 27/27., 39/39., 42/42., 49/49., 52/52., 54/54.

²⁸ OBJ/STR 45/45., 47/47., 50/50.

²⁹ OBJ/STR 35/35., 39/39., 42/42., 43/43., 44/44., 45/45., 46/46., 47/47., 48/48., 49/49., 50/50., 51/51., 52/52., 53/53.

³⁰ Kovrig-Korek 1960: 257–297.

³¹ Lőrinczy 1992: 147–151.

³² Bende 2005: 268; Bende 2017: 250.

³³ A fő iránytól eltérve húsz temetkezés esetében a 290–110°, 300–120°, 320–140°, valamint a 340–160°-os irányokat lehetett megfigyelni.

ezek a különbségek számottevően nem befolyásolták a sírgödrök egymáshoz való viszonyát, a temetkezések egymáshoz képest egységes képet festettek. A sírgödrök fokban mért irányában mutatkozó kisebb eltérések egyes nézetek szerint a terepadottságokkal vagy a különböző évszakokban történő temetések időpontjával hozhatók összefüggésbe.³⁴

Az elhunytak többségét fejjel északnyugat felé helyezték a sírokba, vagyis rendszerint az alsó végtagok mutattak délkelet felé. Ettől mindössze két csontváz irányra tért el.

A vázak fektetési iránya a sírgödrök tájolásához képest számottevően nem különbözött. Az elhunyt sírba helyezése során szemmel láthatóan arra törekedtek, hogy a test iránya megközelítőleg párhuzamos legyen a sírgödör hosszanti oldalával. Tizenhárom erősen bolygatott váz esetében a fektetési pozíciót nem, vagy csak pontatlanul lehetett meghatározni, illetve közvetetten ide sorolható az OBJ 16/STR 16. számú, kenotáfiumként azonosított sírgödör is. Harminchét vizsgálható egyénnél tizennégy esetben lehetett eltérést tapasztalni a sírgödrök és a vázak irányát illetően.³⁵

Ellentétes tájolású temetkezések

Az OBJ 13/STR 13. és az OBJ 34/STR 34. számú felnőtteket a fő iránnyal ellentétesen, délkelet-északnyugat (120–300°) tájolással helyezték a sírgödrökbe. Ennek megfelelően felsőtestük délkelet, míg alsó végtagjaik északnyugat felé mutattak. A két csontváz azon kívül, hogy nem illeszkedett a temető tájolási rendszerébe, egyéb rendellenességet nem mutatott a környezetében lévőkhöz képest.

Az elhunytak sírba helyezésének módjai

A vázak harminchat esetben hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben feküdtek a temetkezésekben. Tizenöt elhunynál a fektetési pozíciót nem lehetett meghatározni a nagyfokú sírrablások miatt. Az OBJ 51/STR 51. számú sírban fekvő idősebb gyermek hiányos maradványai hasra fordított helyzetben kerültek elő. Esetében kérdéses, hogy eredetileg is ebben a pozícióban helyezhették-e el, vagy a sír feldúlása során kerültek ebbe a helyzetbe a vázrészek.

A koponyák helyzetét megbízhatóan mindössze huszonhárom váznál lehetett megfigyelni. A kevés vizsgálható példa ellenére lehetőség volt néhány kategória elkülönítésére. A csoportosítás aszerint történt, hogy a koponya jobb vagy bal irányba dőlt, esetleg középállásban volt, illetve a szemgödrök állása alapján lefelé, egyenesen előre vagy felfelé tekintett.

A koponyák jobbra vagy balra dőlésének fokozatait további három alcsoportba lehetett osztani, melyeket az enyhe, az átlagos vagy az erős dőlési szög alapján határoztam meg. Az 1. csoportba azokat a vázakat soroltam, mely esetekben a koponya elbillenése csak kis mértékben mutatott eltérést a felsőtesthez képest. A 2. csoportba azok az egyének kerültek, akiknek koponyája az előző csoportba sorolt példákon túl jóval erősebb dőlési szöget mutatott. A 3. csoportba végül azok az esetek kerültek, amikor a koponyát erőteljesen, láthatóan szándékosan az arc egyik vagy a másik oldalára fordították.

Az OBJ/STR 18/18. és a 29/29. számú elhunytak koponyája középállásban volt, és egyenesen előre tekintett. Jobbra forduló koponyát tizenegy vázon,³⁶ míg balra dőlőt tíz alkalommal lehetett megfigyelni.³⁷ Jobbra néző koponyák esetében az enyhe, az átlagos és erős dőlési szögek egyenlő megoszlásban fordultak elő, ahogyan a felfelé, egyenesen előre vagy lefelé tekintő pozíció is. Ezzel ellentétben a balra nézőknél a dőlési szög többnyire átlagos volt, és lefelé fordultak.

A felső végtagokat minden esetben a törzs két oldalára rendezték. Különbség csak a karok felsőtesttől való távolságában mutatkozott meg. Egy esetben sem fordult elő az alkarok mellkasra vagy medencelapátokra helyezése. Tizenöt alkalommal a karcsontok egyenes, nyújtott helyzetben voltak a felsőtest mellett, ebből hét esetben attól távolabb, kissé rendszertelen, laza tartásban.³⁸

További hét alkalommal figyeltük meg a karcsontok könyökben történő enyhe behajlítását. Az OBJ/STR 14/14., 17/17., 29/29. és 38/38. számú vázak jobb könyöke volt hajlítva, míg az OBJ/STR 11/11., 32/32. és 34/34. esetében mindkét kar. Legutóbbi esetben az elhunyt jobb kézfeje a combcsonton nyugodott, ahogyan a OBJ/STR 13/13. jelű váznál is. Ritkábban lehetett megfigyelni, amikor a karcsontok szorosan, a törzshöz és a combcsont tövéhez igen közel helyezkedtek el.³⁹

³⁴ Bárdos 1978: 29; Kovrig 1963: 90–92.

³⁵ OBJ/STR 7/7., 11/11., 15/15., 19/19., 23/23., 26/26., 28/28., 34/34., 36/36., 37/37., 40/40., 43/43., 53/53., 54/54. A különbségek kisebb mértékben, általában 10–20°-os eltéréssel jelentkeztek.

³⁶ OBJ/STR 1/1., 8/8., 11/11., 14/14., 19/19., 20/20., 22/22., 25/25., 28/28., 30/30., 32/32.

³⁷ OBJ/STR 3/3., 7/7., 21/21., 23/23., 31/31., 34/34., 35/35., 43/43., 44/44., 46/46.

³⁸ OBJ/STR 1/1., 8/8., 18/18., 19/19., 23/23., 35/35., 53/53.

³⁹ OBJ/STR 13/13., 22/22., 25/25., 28/28., 31/31., 41/41.

Az OBJ/STR 25/25. számú váz jobb kézfeje a medencelapát alá került, a OBJ/STR 28/28. jelűhöz hasonlóan.

Az alsó végtagok helyzete többnyire a távolság csökkenését mutatta a lábfejek irányába (tizenhat váz), olyannyira, hogy egyes vázaknál a bokacsontok vagy a lábfejek érintették egymást.⁴⁰ Egyenlő arányban fordultak elő lovaglótartásban,⁴¹ valamint térdnél egymás felé erősen közelítő hosszúcsontok. Utóbbiak esetében a lábszárak rendszerint egyenes, nyújtott helyzetben folytatódtak.⁴² Négy csontváznál egymástól távolabb elhelyezkedő, laza tartásban lévő lábcsontokat azonosítottunk.⁴³ Az OBJ 41/STR 41. felnőtt, valamint az OBJ 11/STR 11. gyermek mindkét lábát térdben behajlították, melyek a sírgödör délnyugati oldala felé mutattak. Ezzel megegyezően felsőtestüket fordították hasonló irányba, azokat hanyatt fekvő pozícióban hagyták.

A különböző eredetű bolygatások miatt 18 esetben a lábak, 24 alkalommal a karok, 29 helyzetben pedig a koponya pozícióját nem lehetett meghatározni.

A test becsavarása

A halottak valamilyen szövetbe történő becsavarásának lehetőségét tíz alkalommal lehetett megfigyelni.⁴⁴ A jelenségről az alsó végtagok egymáshoz közeli helyzete, a lábfejek keresztben történő egymásra hajlása, a felső végtagok törzs melletti szoros pozíciója és a vállvonal felhúzott állapota tanúskodott. Becsavarásra utalhatnak továbbá a váz közvetlen közelében jelentkező elszíneződések is.

Váz alatti betöltési réteg

Egyes vázak finombontásakor szembeűnő volt a csontok és a sírgödörk alja között húzódó, változó vastagságú betöltési réteg. A jelenséget megbízhatóan tizennégy alkalommal dokumentáltuk.⁴⁵ Legszembetűnőbb az OBJ 41/STR 41. számú felnőtt (12 cm), az OBJ 46/STR 46. jelű idősebb gyermek (11 cm) és az OBJ 53/STR 53. számú gyermekek többes temetkezésénél volt (23 cm), ahol több mint 10 cm vastag földréteg

húzódott a vázak alatt. A jelenség feltételezhetően a koporsóhasználat⁴⁶ vagy valamilyen fekvőalkalmatossággal hozható összefüggésbe, melyen a halottat elhelyezték.

Váz körüli elszíneződés

Hat temetkezés alján, a vázak körül többnyire szabálytalan foltokban jelentkező, a barna más-más árnyalatában játszó, esetenként sárga agyagfoltos elszíneződéseket lehetett azonosítani. Az OBJ 8/STR 8. elhunytak a mellkasa és medencéje körül, az OBJ/STR 18/18. és 31/31. vázaknál az egész test körül sötétbarna, sárga agyagpetyves folt húzódott. Az OBJ 46/STR 46. jelű gyermek körül bizonytalan foltokból álló, nagy területen megjelenő, megközelítőleg téglalap alakú folt rajzolódott, mely akár az elhunyt alá terített textil vagy gyékény lenyomatának maradványa is lehet.⁴⁷ A jelenség legfeltűnőbbben az OBJ 34/STR 34. számú felnőtt esetében mutatkozott. A sírrablás miatt csak a felsőtest környékén tudtuk megfigyelni a nyesési szinttől kb. 25 cm-rel lejjebb, a váz bontási szintjén élesen elváló sötétbarna és élénksárga agyagos sávokat (3. kép).

Kettős temetkezés

Az avar kori nagy lélekszámú temetőekben változó gyakorisággal fordulnak elő olyan sírhelyek, melyekben több elhunyt fekszik. Jellemzőbb

3. kép: váz körüli elszíneződés egy típusa (OBJ 34/STR 59.) (a szerző felvétele)

■ 40 OBJ/STR 6/6., 13/13., 15/15., 23/23., 25/25., 29/29., 32/32., 35/35., 36/36., 40/40.

41 OBJ/STR 1/1., 4/4., 14/14., 18/18., 53/53.

42 OBJ/STR 7/7., 8/8., 19/19., 28/28., 30/30.

43 OBJ/STR 17/17., 20/20., 21/21., 46/46.

44 OBJ/STR 3/3., 6/6., 15/15., 22/22., 28/28., 29/29., 30/30., 31/31., 40/40., 48/48.

45 OBJ/STR 7/7., 11/11., 12/12., 13/13., 17/17., 18/18., 31/31., 34/34., 41/41., 43/43., 46/46., 48/48., 53/53., 54/54.

46 Bende 2017: 275.

47 Básti 2022: 30.

4. kép: harmadik egyénhez tartozó bolygatott vázrészek (OBJ 53/STR 33.) (a szerző felvétele)

a gyermekek vagy a felnőtt és gyermek párosa, de a két egyazon nemű felnőtt együttes temetésére is van példa.⁴⁸ Ritkábban az is megfigyelhető, hogy kettőnél több elhunyt fekszik egymás mellett. A szokás kapcsán felvetődik a rokoni kapcsolat, illetve az egy időben bekövetkezett elhalálozás és temetés lehetősége is, ugyanakkor arra is akad példa, hogy a sírgödör újrainyitásával a később elhunyt egyént a korábban eltemetett mellé helyezik.⁴⁹

Az OBJ 53/STR 53. számú sírgödör volt az egyetlen, melyben két egyén nyugodott. A viszonylag kis méretű, ehhez képest igen széles, lekerekített sarkú, téglalap alakú aknában egy fiatalabb és egy idősebb hanyatt fekvő, nyújtott helyzetű, egymás mellé helyezett gyermek maradványai kerültek elő. Az egyéneket a temetést követően megbolygatták. Erre egyrészt rendezetlen helyzetben lévő egyes vázrészeik, valamint hiányos koponyáik utaltak, továbbá a vázak felett, szabálytalan elrendezésben előkerült harmadik személyhez köthető töredékes csontok (4. kép).

A sírgödrök alakja, szerkezetük és méreteik

Aknasírok

A temetkezések döntő többségükben egyszerű – szabályos (23 db) vagy lekerekített sarkú (49 db) –, téglalap alakú aknasírok voltak. Felmenő oldal-falaikat függőlegesre, míg aljukat vízszintesre alakították ki. A temetkezések alja a vázak szintjén több esetben egyenetlenségeket mutatott, melyek részben a korabeli sírrablásokhoz kötődtek. Az OBJ 23/STR 23. számú felnőtt-temetkezés ovális foltban jelentkezett, míg az OBJ 21/STR 21. jelű sírhely valódi beásását nem tudtuk azonosítani annak sekélyisége miatt. A szabálytalan téglalap alakú folt inkább a váz körüli sírbetöltést és a temetkezés alját mutatta. Az OBJ/STR 42/42., 43/43. és 50/50. jelű gyermeksírokat olyan mértékben bolygatták, hogy azok valódi formáját már nem lehetett beazonosítani.

Padkás sírok

A padkás kialakítású sírok problematikájára Bende Livia és Szücsi Frigyes is felhívja a figyelmet. Szerintük a helytelen bontási technikák alkalmazása mellett végeredményben olyan temetkezések is bekerülhetnek a csoportba, melyek eredetileg nem rendelkeznek padkával.⁵⁰ Meglátásom szerint ezen felül sírrabláshoz köthető tevékenység is eredményezheti a sírgödrök szabálytalan, akár padkássá történő alakulását. A lelőhelyen három esetben véltünk a sírgödrök hosszanti oldalai mentén padkás kialakítást felfedezni, melyek az OBJ/STR 27/27., 38/38. és 40/40. számú felnőtt-tekhez kapcsolódtak.

Padmalyos sír

Padmalyos temetkezések már a vaskortól kezdődően előfordultak, használatuk pedig még a 10–11. században is feltűnik.⁵¹ Az egyes régészeti korok során különbség főként abban mutatkozott, hogy a padmalyt az akna jobb vagy bal oldalába vájták.⁵² Az avar kori padmalyos sírokat elsőként Török Gyula vizsgálta a kerepesi lelőhely kapcsán.⁵³ Lőrinczy Gábor és Straub Péter összefoglaló jelleggel írt róluk,⁵⁴ míg Balogh Csilla a Duna–Tisza köze kapcsán elemezte ezt a sírformát.⁵⁵

⁴⁸ Tomka 2003: 14.

⁴⁹ Balogh 2006: 42.

⁵⁰ Bende 2017: 257; Szücsi 2019: 29.

⁵¹ Szücsi 2019: 29–30.

⁵² Lőrinczy 2011: 150.

⁵³ Török 1973: 129.

⁵⁴ Lőrinczy 1992: 161–171; Lőrinczy 1996: 177–189; Lőrinczy–Straub 2006: 277–314.

⁵⁵ Balogh 2000: 111–124.

Az avar kori temetőben ez a sírtípus a 6. számban jelent meg. A tiszántúli példák alapján az látszik, hogy a padmalyos kialakítású sírgödörök egy temetőn belül jellemzően egy használati periódusba sorolhatók.⁵⁶ A tápiószentmártoni temetőben csak az OBJ 25/STR 25. jelzésű felnőtt egyén temetkezése volt padmalyos kialakítású, így ebből messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. A sírhely a fő tájolási iránytól (északnyugat-délkelet, 310-120°) 20°-kal tért el, a talajváltás szintjétől igen sekélyen, kissé szabálytalan, négyzetes alakú foltban jelentkezett. Sajnos a sírgödör betöltéséből kb. 15 cm eltávolítása gépi erővel történt, így az akna és a padmaly pontos kapcsolatát nem tudtuk megfigyelni.⁵⁷ Ezen a szinten a vájat északnyugati felében már előbukkant a fejtető, mely körül a padmaly betöltéséhez képest sötétbarna, sárga agyagbemosódással erősen kevert folt mutatkozott. Elképzelhető, hogy a temetkezés kialakításának ellenére a sírrablók elérték a koponyát, azonban a finombontás végeztével azon számottevő roncsolás nyomai nem mutatkoztak.

A bontás végeztével vált egyértelművé az eredetileg szabályos téglalapoként beásott aknasír, valamint annak délnyugati, hosszanti oldalfalába kialakított, kissé ovális alakú vájat. A benne elhelyezett felnőttet felsőtestével szinte teljesen annak falához tolták. A padmaly az aknához képest délnyugat felé kissé lejtett, alján szabálytalan foltok, míg az akna alján világosbarna, téglalap alakú rajzolat mutatkozott.

Sírméreték

A leletmentés során feltárt sírhelyek egy részének valódi mélysége nem ismert.⁵⁸ Az elemzések során csak a valódi mélységgel rendelkező temetkezéseket vettem figyelembe, melyek során a gyermekek és a felnőttek esetében is négy-négy csoportot különítettem el.

	gyermektemetkezések	felnőtt-temetkezések
A csoport	6-19 cm	19-48 cm
B csoport	29-41 cm	51-65 cm
C csoport	57-64 cm	71-99 cm
D csoport	80+ cm	105-185 cm

Gyermeksírok esetében nem meglepő a sekélyebben kialakított sírgödör. Az A és B csoportba sorolt temetkezések meglehetősen kis méretűek voltak.⁵⁹ Ettől csak az OBJ 11/STR 11. számú sírhely tért el, melyben idősebb gyermek váza feküdt. A C-D csoportba került sírhelyekben idősebb, valószínűleg a gyermekkor I-II. szakaszaiban (*Infans I-II.*) elhunyt kisgyerekeket temettek.

Az A csoport legsekélyebb felnőtt temetkezései az 1. szakaszban feltártak közül kerültek ki, melyek nagyrészt egymáshoz közel helyezkedtek el.⁶⁰ Az egyetlen kivételt az OBJ 31/STR 31. számú, valószínűleg fiatalabb felnőtt-temetkezése jelentette, mely a 2. szakasz többi sírgödöréhez képest is rendkívül magasan jelentkezett. A B-C csoportba sorolt példák semmi szokatlant nem mutattak. Ezzel ellentétben a D csoport sírhelyei között fordultak elő a temető legimpozánsabb és a nyelési szinttől a legmélyebbre beásott példányai is. Mindhárom padkás kialakítású sírgödör (OBJ/STR 27/27., 38/38., 40/40.) ebbe a kategóriába tartozott.

A sírhossz és sírszélesség vizsgálatakor is csak a pontos adatokkal rendelkező példákat vettem figyelembe. A gyermek- és felnőtt temetkezések méreteiben magától értetődően nagy különbségek voltak. A feltárt sírhelyek között nem fordultak elő a szokványostól eltérő esetek, például amikor egy gyermeket a testhosszától eltérően jóval nagyobb sírgödörbe helyeztek.⁶¹ A vizsgált esetek alapján úgy tűnt, hogy minden sírhelyet az adott személy részére ástak meg.

⁵⁶ Balogh 2000: 115.

⁵⁷ A talajváltás szintjétől mérve a temetkezés eredetileg is igen sekélyen helyezkedett el.

⁵⁸ A 2018-ban végzett mentő feltárást igen szűkös határidőn belül kellett teljesíteni. Annak érdekében, hogy a vázak finombontását mihamarabb el tudjuk végezni, az akna és a rámpa területébe eső temetkezések egy részének betöltését kénytelenek voltunk a helyszínen lévő kotró segítségével letermeltetni. Ennek okán egyes sírgödörök esetében a mélységeket illetően csak másodlagos adatok állnak rendelkezésre (OBJ/STR 2/2., 3/3., 4/4., 5/5., 6/6., 7/7).

⁵⁹ OBJ/STR 11/11., 39/39., 42/42., 44/44., 45/45., 47/47., 49/49., 50/50., 51/51.

⁶⁰ OBJ/STR 1/1., 8/8., 9/9., 10/10., 12/12., 13/13., 14/14., 18/18.

⁶¹ Csak az OBJ/STR 46/46. és 53/53. jelű gyermeksírok esetében volt megfigyelhető, hogy az elhunytakhoz képest a megásott sírgödörök hosszában és széltében is valamivel nagyobbak voltak.

	gyermektemetkezések	felnőttemetkezések
A csoport	88 cm	184-198 cm
B csoport	111-124 cm	202-216 cm
C csoport	141-164 cm	222-138 cm
D csoport	185-188	241-270 cm

Beásások: cölöphelyek, lemélyítések

A vázak felszedését és a sírgödörök tisztítását követően kirajzolódtak a korszak temetkezéseiben gyakran előforduló különböző formájú beásások foltjai, melyek általános egyetértésben a koporsóhasználattal hozhatók összefüggésbe.⁶² A temetőben az avar kor második felére jellemző két nagy csoportot lehetett elkülöníteni.

Az egyik típust a sírgödör négy sarkába lemélyített cölöphelyek alkották (1. típus), míg a másik variáns esetében a fej és láb felőli végeken beásott egy-egy nagyobb, jellemzően téglalap alakú, teknős aljú lemélyítések fordultak elő (2. típus). Az 1. típusba sorolható cölöphelyek alakjukat tekintve változatos formában jelentek meg: nyolc alkalommal kisebb méretű, négyzetes,⁶³ további nyolc esetben pedig ovális beásások formájában.⁶⁴ Öt temetkezésben elnagyolt, nyújtott téglalap alakúak fordultak elő,⁶⁵ másik négy helyzetben négyzetes és ovális alakok együttesen jelentek meg, míg az OBJ 1/STR 1. temetkezésben az északnyugati oldalon egy négyzetes, valamint egy téglalapos cölöphely volt. A felsorakoztatott példák alapján az látszott, hogy a beásások kialakításakor vagy nem volt szempont az azonos formára való törekvés, vagy éppen ellenkezőleg, valamilyen tudatos okból kifolyólag alakultak ki a különböző variánsok. Alakjukon felül mélységük is különbözött, a sírgödör aljától mérten átlagosan további 10-20 cm között változtak. A 2. típusba tartozó, a sírgödör két keskenyebbik végében kialakított teknős alakú beásások jóval kisebb számban képviseltették magukat. Mindössze három felnőtt sírban (OBJ/STR 8/8., 38/38., 40/40.) és az OBJ/STR 44/44. számú gyermek sír esetében fordultak elő.

A két variáns felnőtt- és gyermektemetkezések esetében egyaránt megjelent, és szemmel láthatóan a sírgödörök mélysége sem volt döntő szempont.

Oszlophely

Felszíni nyesést követően az OBJ 38/STR 38. számú temetkezés hosszanti oldalai mentén 2-2 pár bizonytalanul rajzolódó cölöphely foltjait lehetett felfedezni. A sírgödör oldalfalainak korabeli bolygatás okozta nagyfokú egyenetlensége miatt végül csak a délnyugati részen lévő oszlophely maradványát sikerült dokumentálni. Ezt a nyesési szinttől kb. körülbelül 40 cm mélységig lehetett követni. Legszélesebb pontján 22 cm átmérőjű volt, végén kissé elhegyesedő, mely talán arra utalt, hogy a karó végét kihegyezték (5. kép).

5. kép: oszlophely és deszkafedél kapcsolata (OBJ 38/STR 56.) (a szerző felvétele)

⁶² Tomka 1979: 18; Bende 2017: 278-281.

⁶³ OBJ/STR 2/2., 6/6., 7/7., 17/17., 28/28., 29/29., 34/34., 48/48.

⁶⁴ OBJ/STR 5/5., 9/9., 10/10., 13/13., 18/18., 36/36., 43/43., 46/46.

⁶⁵ OBJ/STR 15/15., 19/19., 26/26., 30/30., 35/35.

Sírfedlapok

A jelenséget két temetkezésnél tudtuk megfigyelni. Az OBJ 38/STR 38. jelű sír esetében a teljes sírgödör bontását követően a nyelési szinttől kb. 40 cm mélyen az oldalfalakban 5–10 cm vastagságú sáv szakaszai látszóttak, mely a délnyugati oldalon azonosított oszlophellyel kapcsolatban állt. A sírgödör északnyugati felén kialakított metszetsfal tanúsága szerint ezen a szinten az oldalfalak továbbá padkás alakot vettek fel. Az OBJ 40/STR 40. számú sír esetében hasonló mélységben, de sokkal látványosabban mutatkozott meg az oldalfalban rögzített, meglehetősen vastag deszkalapok, esetleg egymás mellé sorakoztatott farönkök maradványának vonala. A betöltés eltávolítása után a sírrablással nem érintett oldalon egy 10–15 cm széles és 7–14 cm mély vájat bontakozott ki (6. kép). A temetkezések az úgynevezett deszkafedeles sírgödörök csoportjába tartoznak, melyeknek különböző variánsait és altípusait a legújabb csákberényi példák alapján Szücsi Frigyes különítette el.⁶⁶

Koporsóhasználat

A temetkezések egy részénél egyértelmű jelek mutatkoztak arra nézve, hogy az elhunytakat deszkalapokból ácsolt fakoporsóba helyezték. Ilyen faládra utaló jelenségeket tizennégy sírgödör esetében azonosítottunk, melyek tizenkét alkalommal felnőttekhez, további két helyzetben pedig gyermekekhez tartoztak.⁶⁷ A felfedezett példákon túl valószínűsíthetően több koporsós sírhely is lehetett, melyekre a temetkezések alján lévő cölöphelyek és a koporsó lábának kialakított teknős beásások is utaltak.⁶⁸

Deszka- és fakoporsókra mutató szabályos foltokat kilenc alkalommal figyeltünk meg. Az OBJ/STR 8/8., 14/14., 15/15., 20/20., 35/35. sírokban már bontási szinten, a váz körül mutatkozott a téglalapos forma, míg az OBJ/STR 36/36., 37/37., 52/52. temetkezések esetében a teljes vagy részleges alakzatot csak a csontok felszedését követően lehetett egyértelműen azonosítani. Tisztítást követően az OBJ 36/STR 36. számú gödör alján, annak délnyugati sarkában egyértelműen kivehe-

6. kép: temetkezést lezáró sírfedlap maradványa (OBJ 40/STR 62.) (a szerző felvétele)

■ ⁶⁶ Szücsi 2020: 1–11; Szücsi 2022: 369–398.

⁶⁷ OBJ/STR 2/2., 6/6., 8/8., 14/14., 15/15., 17/17., 20/20., 22/22., 35/35., 36/36., 37/37., 38/38., 40/40., 52/52.

⁶⁸ Bende 2017: 278–279.

tő a cölöphelyek (STR 70) és a koporsó (STR 69) vékony deszkafalának kapcsolata (7. kép). Az OBJ/STR 6/6., 17/17. és 38/38. számú sírhelyekben a koporsófolton kívül igen mállékony bordós, barnás vagy rózsaszínes szervesanyag-maradványt azonosítottunk. Az OBJ 6/STR 6. sírgödörnél kb. 10 cm-rel a váz felett, a betöltésben szabályos, téglalap alakban rajzolódott ki az igen keskeny, néhány cm vastagságú, rózsaszínes, fehér szemcsékkel kevert anyag, mely a koporsó felmenő oldalait jelezte (8. kép). Meglehetősen sok koporsóra utaló vaskapocs és szeg került elő az OBJ 22/STR 22. sírgödör betöltéséből, illetve valószínűleg az OBJ 2/STR 2. egyik L alakban hajlított vastoredéke is a faláda oldalfalainak összekapcsolására szolgált.

7. kép: deszkakoporsó lenyomata a sarkokban mutatkozó cölöphelyekkel (OBJ 36/STR 69., 70.) (a szerző felvétele)

8. kép: koporsót jelző szervesanyag-maradvány (OBJ 6/STR 55.) (fotó: Fehér Alíz)

Kenotáfium

Az OBJ 16/STR 16. számú temetkezés bontása során sem emberi vagy állati csontmaradványok, sem régészeti korú leletanyag nem került elő. A sírfolt nem mutatta rablótevékenység nyomait. A sírgödör alján továbbá nem mutatkoztak a temetési rítushoz társítható cölöphelyek vagy a környező sírok esetében tapasztalható jellegzetes teknős alakú beásások sem. Mivel az érintett sírgödör közelében lévő sírhelyek bolygatatlanok vagy csak mérsékelt rablási nyomokat mutattak (OBJ/STR 13/13., 14/14., 25/25.), okkal feltételezhető a szóban forgó sírhely szimbolikusként való meghatározása.

Az üres sírgödörök az avar kori nagy soros temetők esetében nem számítanak ritka jelenségnek. Novotnik Ádám több tanulmányában is behatóan

foglalkozott az üres sírgödrök problematikájával. Gyűjtése során azokat különböző csoportokba sorolta, valamint a rendelkezésre álló információk alapján igyekezett értelmezni a jelenséget.⁶⁹

Melléklet nélküli temetkezések

A lelőhelyen azonosított ötvenkét elhunytból mindössze hét bizonyult melléklet nélkülinek, akik közül egy felnőtt és hat gyermek volt. Közvetten ide sorolható a kenotáfiumként azonosított OBJ 16/STR 16. számú temetkezés is, melyből az emberi vázrészeken kívül sírmellékletek sem kerültek elő. Ha ezt leszámítjuk, akkor az elhunytak valamivel több, mint 13%-a nem rendelkezett semmiféle sírmelléklettel.

Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a vizsgálható példák közül a szimbolikus sírhelyet leszámítva mindegyiket korabeli bolygatások érték. Ennek fényében a kapott eredmények nem tekinthetők megbízhatónak. A mellékletnélküliség jelenségét legbizonyosabban abban az esetben lehetne vizsgálni, amennyiben rendelkezésre állnának sírmelléklettel nem rendelkező, bolygatatlan temetkezések.

■ ⁶⁹ Novotnik 2011b: 48–91; Novotnik 2011a: 99–113; Novotnik 2016: 75–84.

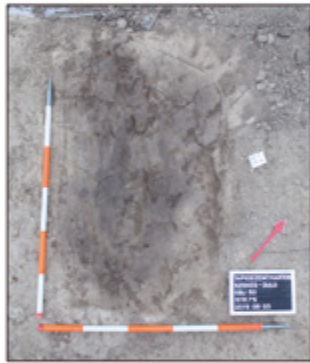
DÉCSI ENIKŐ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

1. tábla: a beruházási terület a kutatott és feltárt részekkel (készítette: Rupnik László)

1.

2.

3.

4.

5.

2. tábla: rablógödrök elválása a kézi nyesést követően: 1: OBJ 34/STR 34; 2: OBJ 50/STR 50; 3: OBJ 36/STR 36; 4: OBJ 40/STR 40; 5: OBJ 34/STR 34

DÉCSI ENIKŐ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

1.

2.

3.

4.

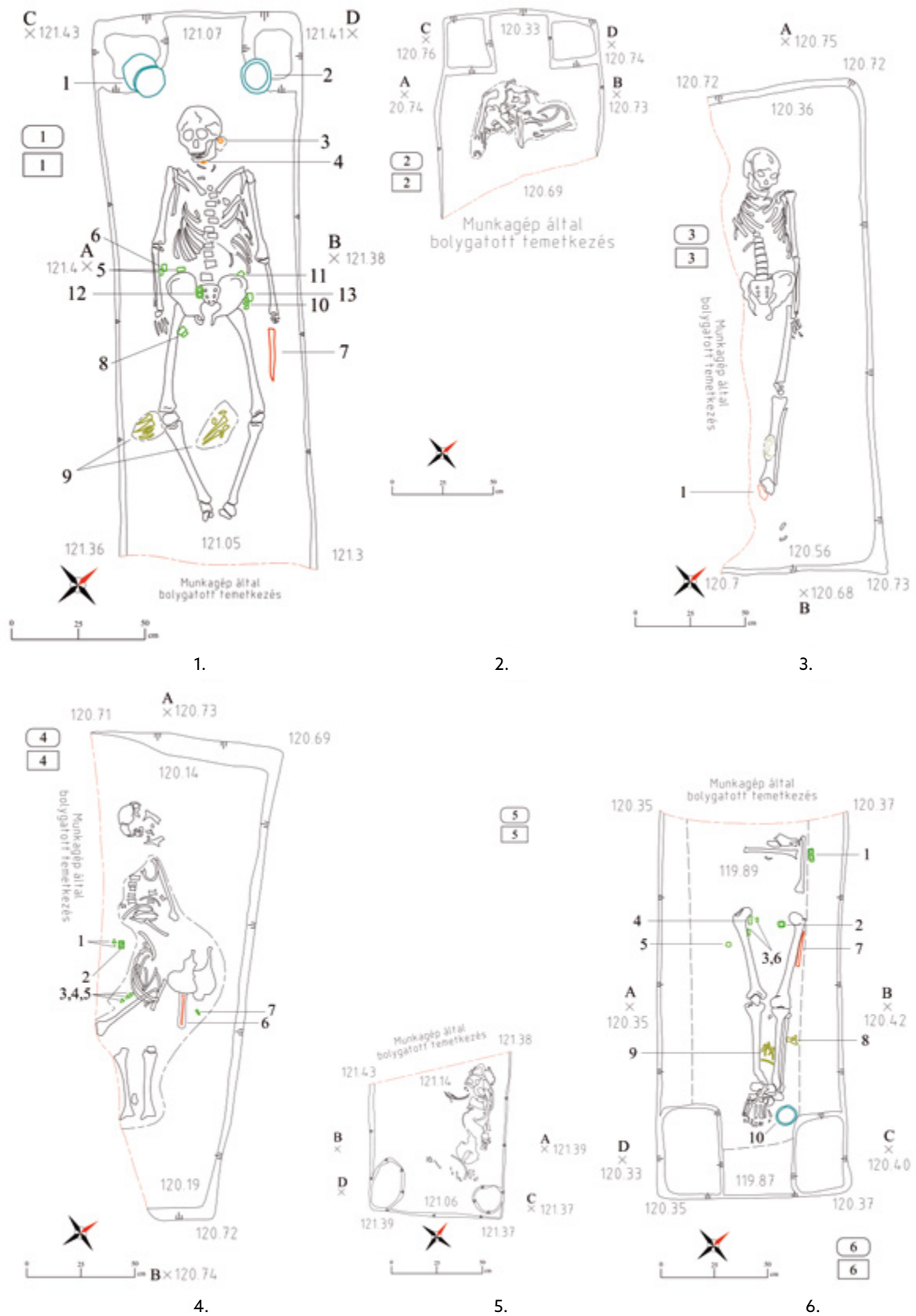

5.

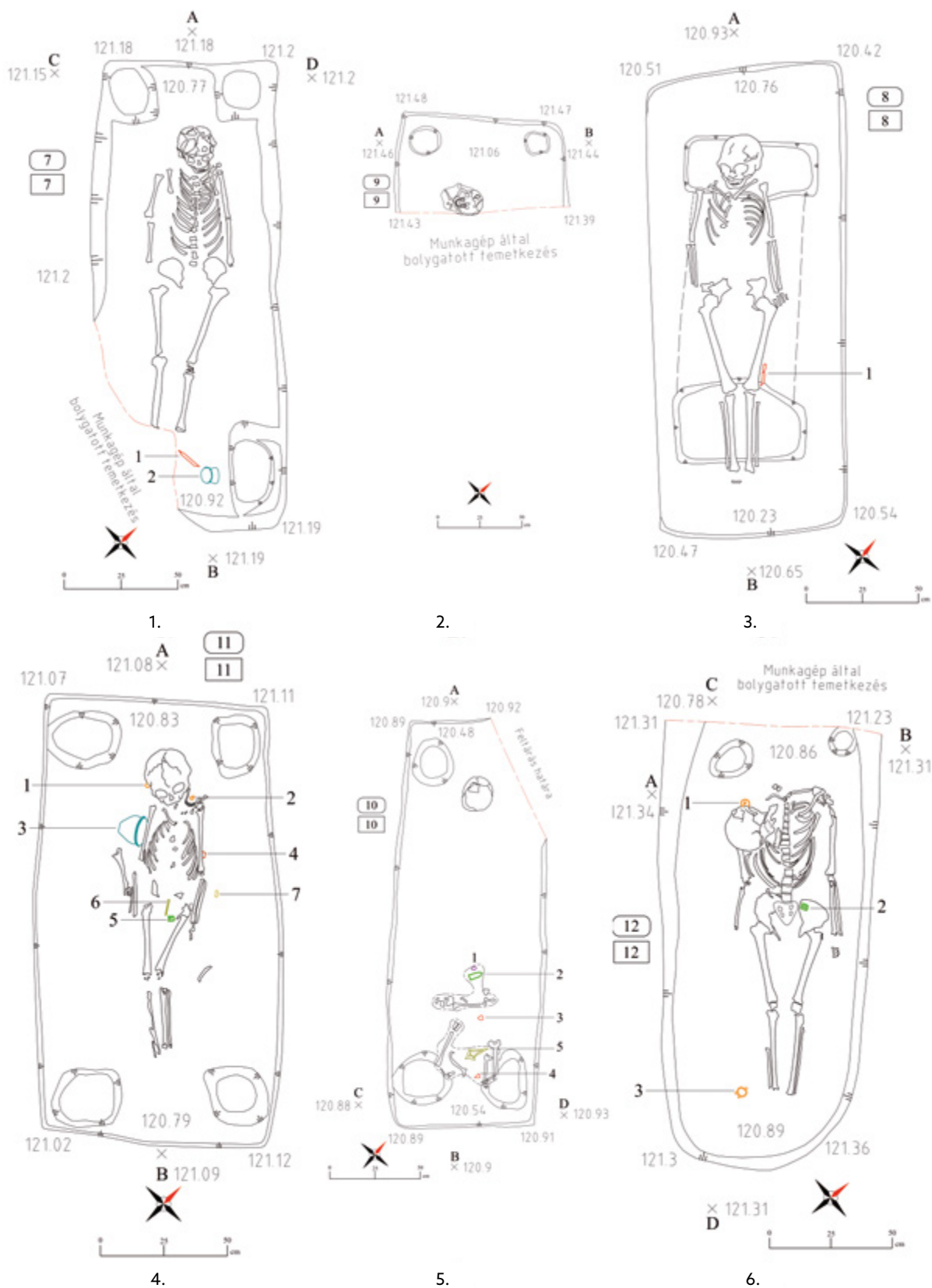
6.

3. tábla: a bolygatások típusai: 1: 1. csoport (részleges bolygatás): OBJ 15/STR 15; 2: 2. csoport (rendellenes helyzetű vázrészecskék): OBJ 17/STR 17; 3-4: 3. csoport (szisztematikus bolygatások): OBJ 40/STR 40; OBJ 48/STR 48; 5: 4. csoport (hiányos, összedobált csontok): OBJ 27/STR 27; 6: 5. csoport (üres sírgödörök): OBJ 47/STR 47

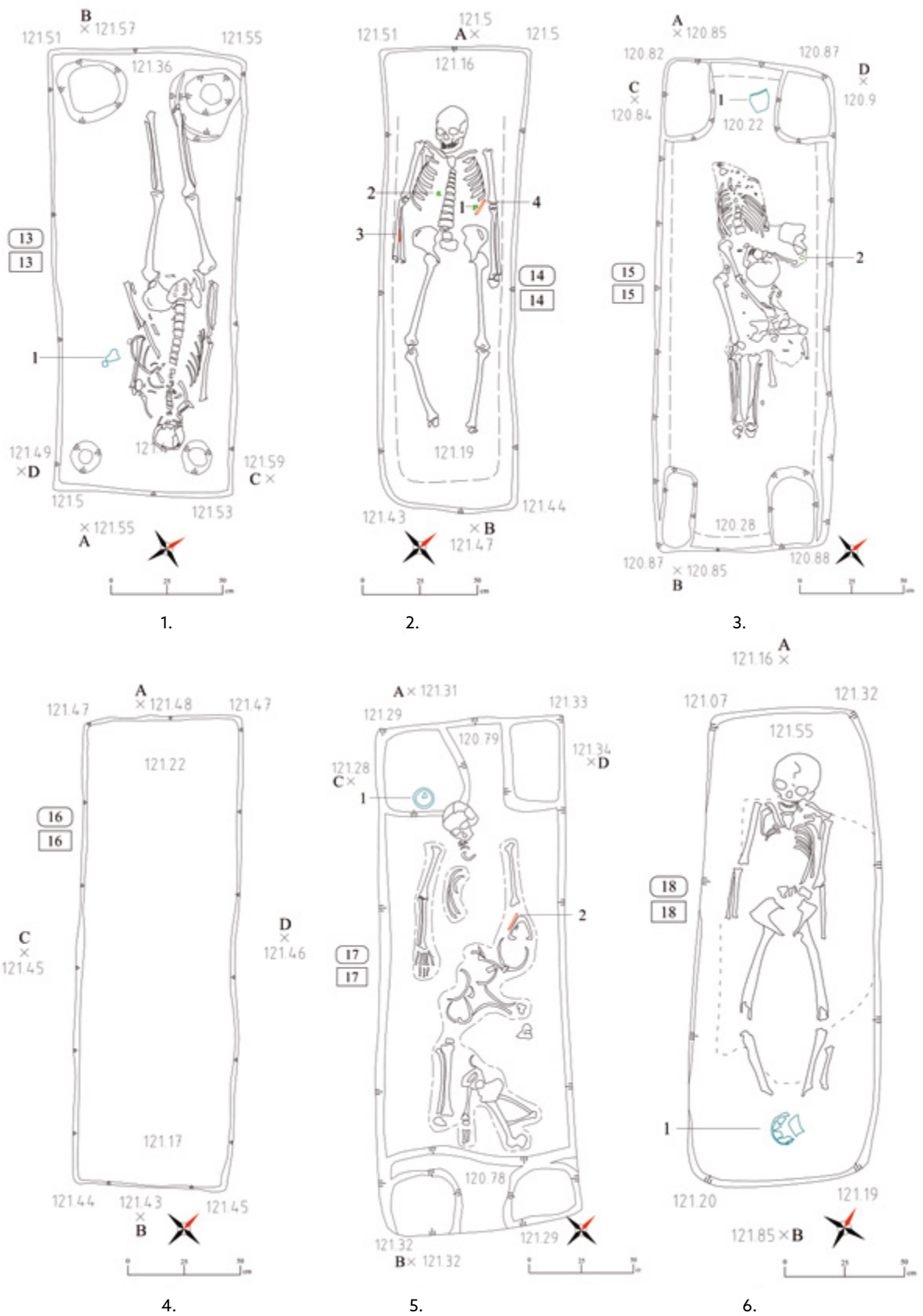

4. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 1/STR 1; 2: OBJ 2/STR 2; 3: OBJ 3/STR 3; 4: OBJ 4/STR 4; 5: OBJ 5/STR 5; 6: OBJ 6/STR 6 (készítette: a szerző)

DÉCSI ENIKŐ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

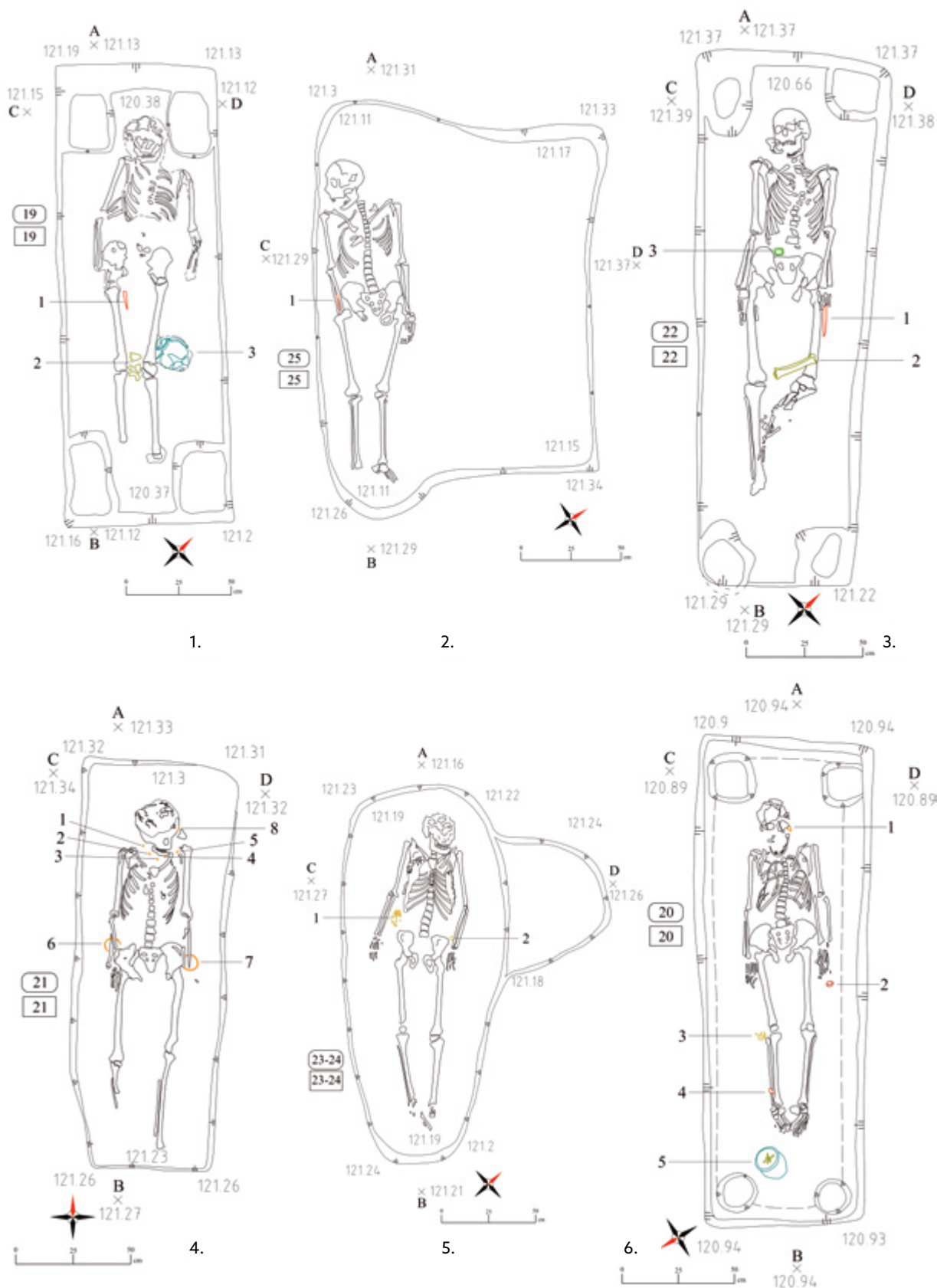

5. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 7/STR 7; 2: OBJ 9/STR 9; 3: OBJ 8/STR 8; 4: OBJ 11/STR 11; 5: OBJ 10/STR 10; 6: OBJ 12/STR 12
 (készítette: a szerző)

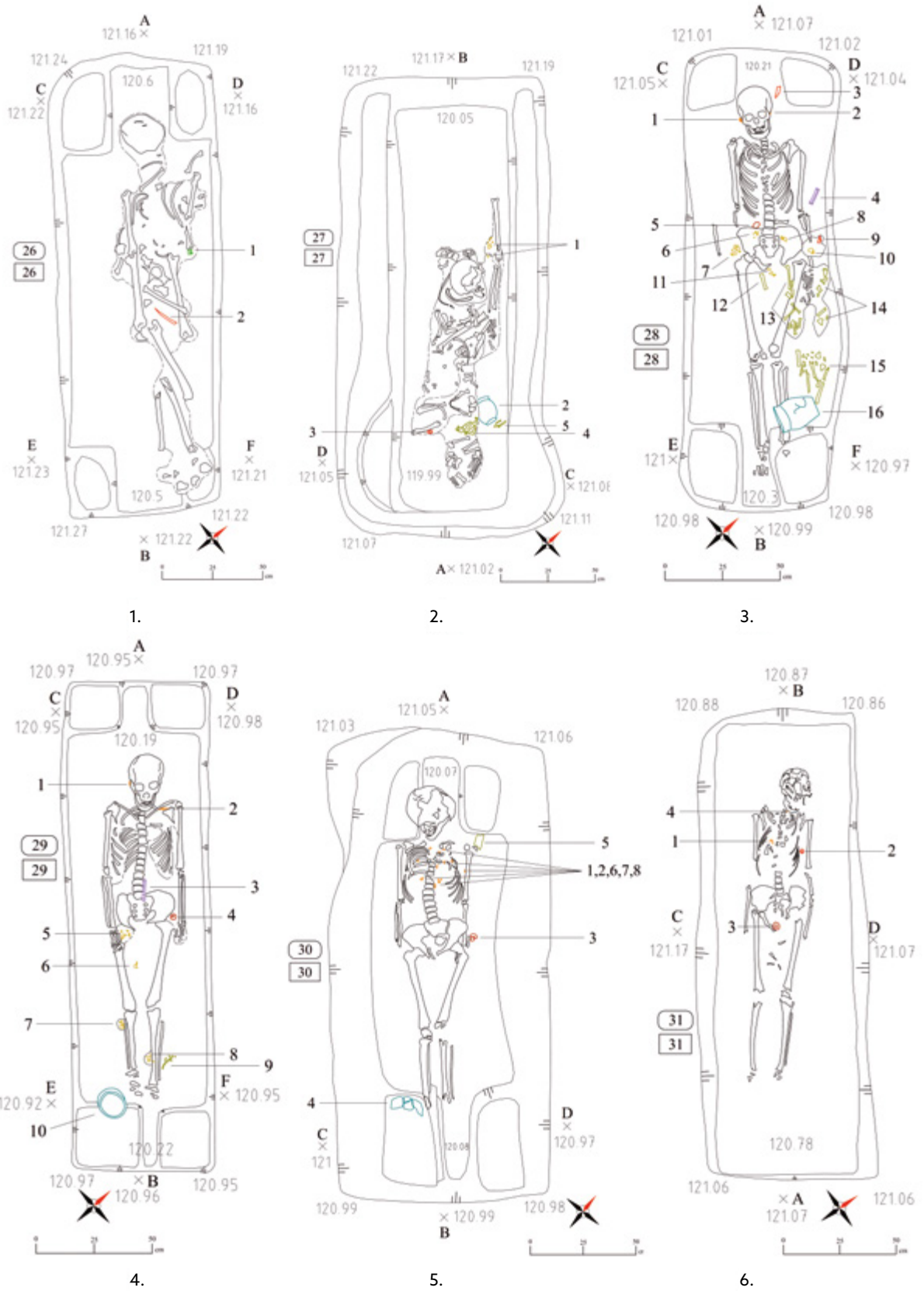

6. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 13/STR 13; 2: OBJ 14/STR 14; 3: OBJ 15/STR 15; 4: OBJ 16/STR 16; 5: OBJ 17/STR 17; 6: OBJ 18/STR 18 (készítette: a szerző)

DÉCSI ENIKŐ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

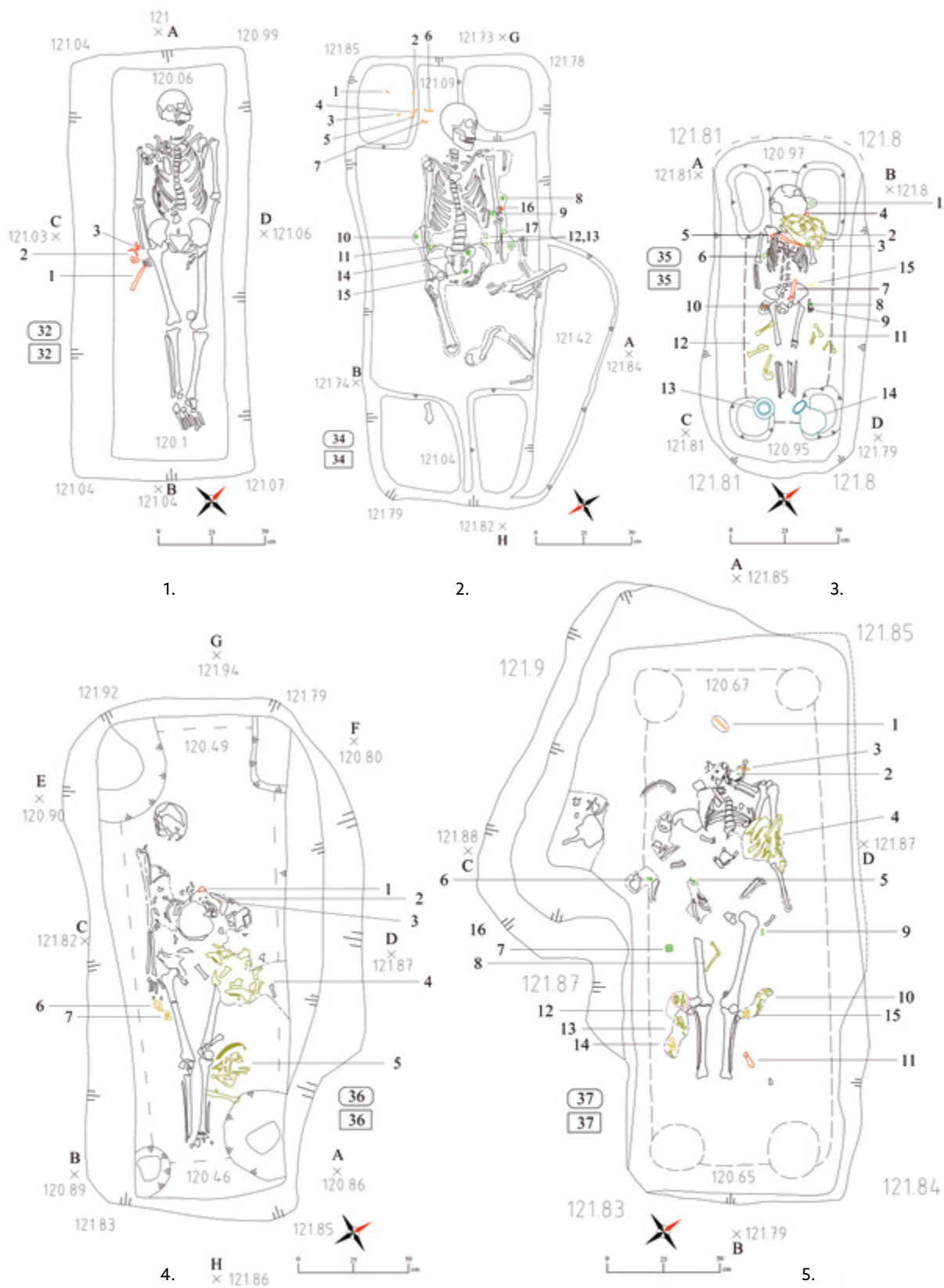

7. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 19/STR 19; 2: OBJ 25/STR 25; 3: OBJ 22/STR 22; 4: OBJ 21/STR 21; 5: OBJ 23-24/STR 23-24; 6: OBJ 20/STR 20 (készítette: a szerző)

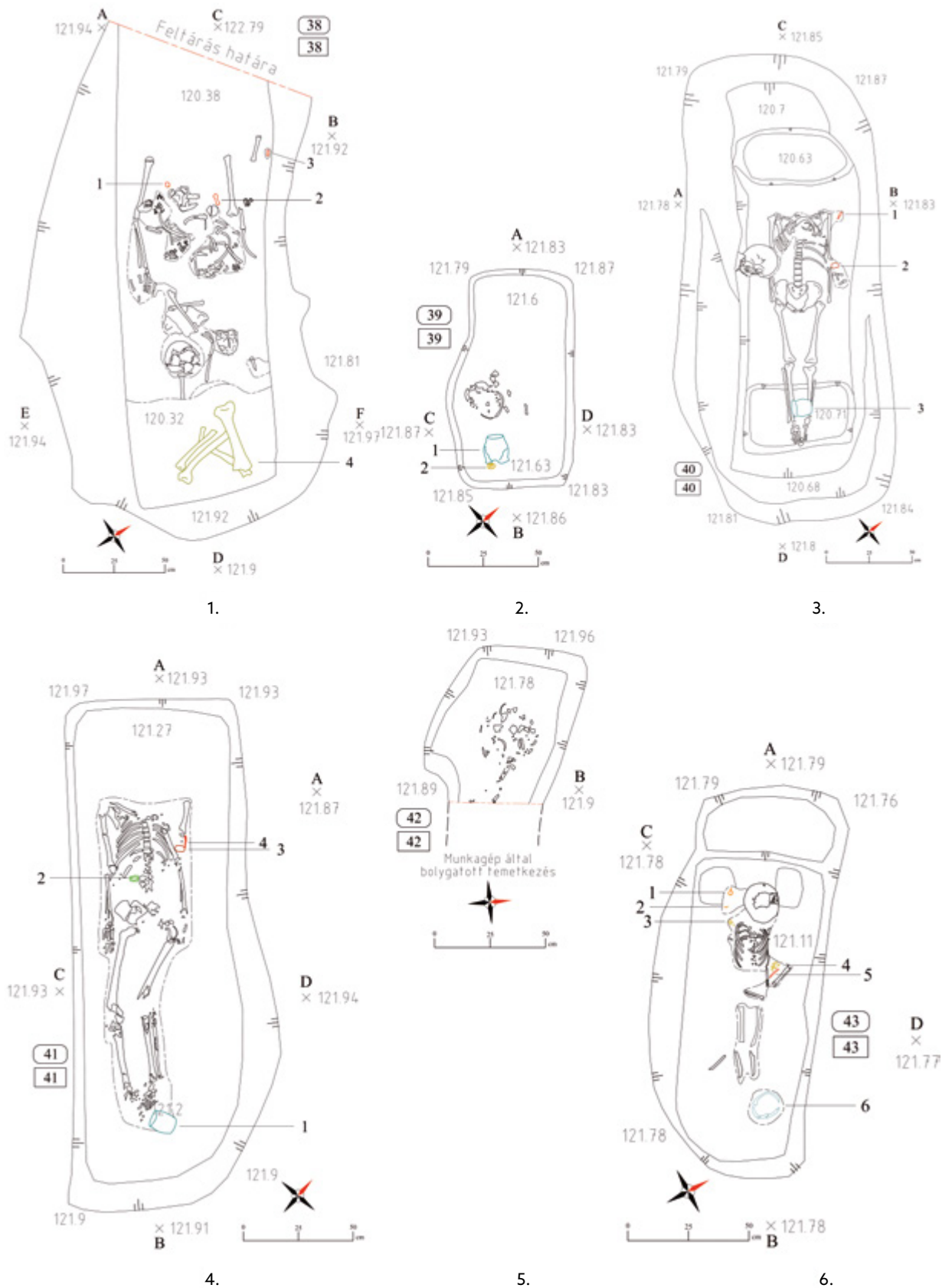

8. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 26/STR 26; 2: OBJ 27/STR 27; 3: OBJ 28/STR 28; 4: OBJ 29/STR 29; 5: OBJ 30/STR 30; 6: OBJ 31/STR 31 (készítette: a szerző)

DÉCSI ENIKÓ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

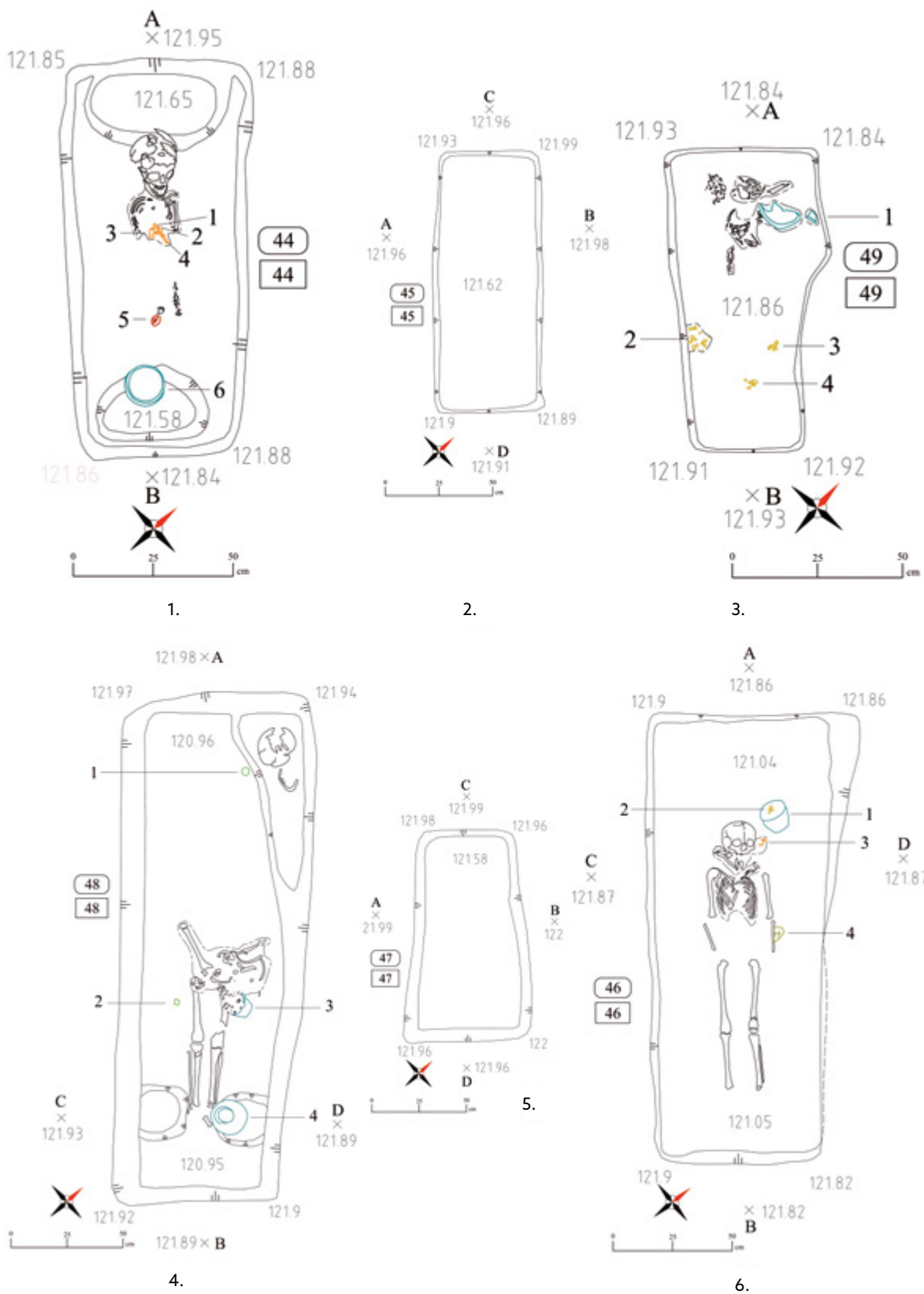

9. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 32/STR 32; 2: OBJ 34/STR 34; 3: OBJ 35/STR 35; 4: OBJ 36/STR 36; 5: OBJ 37/STR 37 (készítette: a szerző)

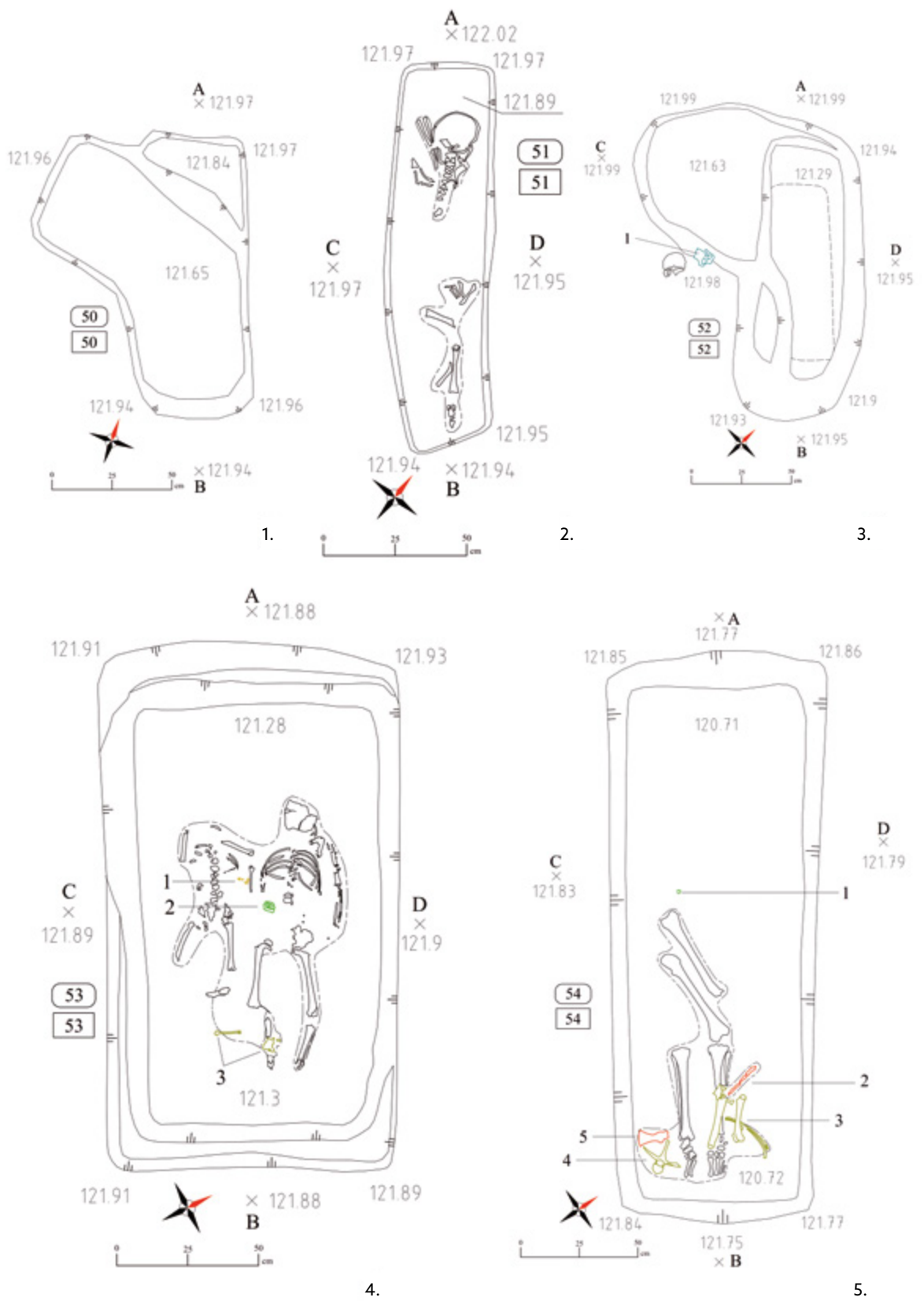

10. tábla: sírajzok: 1: OBJ 38/STR 38; 2: OBJ 39/STR 39; 3: OBJ 40/STR 40; 4: OBJ 41/STR 41; 5: OBJ 42/STR 42; 6: OBJ 43/STR 43 (készítette: a szerző)

DÉCSI ENIKŐ
 ADATOK A TÁPIÓ-MENTE AVAR KORÁHOZ
 JELENTÉS A TÁPIÓSZENTMÁRTON HATÁRÁBAN FELTÁRT TEMETŐRÉSZLET KAPCSÁN

11. tábla: sírrajzok: 1: OBJ 44/STR 44; 2: OBJ 45/STR 45; 3: OBJ 49/STR 49; 4: OBJ 48/STR 48; 5: OBJ 47/STR 47; 6: OBJ 46/STR 46 (készítette: a szerző)

12. tábla: sírjazok: 1: OBJ 50/STR 50; 2: OBJ 51/STR 51; 3: OBJ 52/STR 52; 4: OBJ 53/STR 53; 5: OBJ 54/STR 54 (készítette: a szerző)

Források

Ferenczy Múzeumi Centrum Régészeti Adattár (FMC Rég. AD) A/162-2020.
Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár (MNM Rég. AD) XXXII.376/1981., ltsz. 13236.
XXII.277/1979., ltsz. 12000.
XVIII.188/1976., ltsz. 10994.
XVI.188/1977., ltsz. 11238.
Tápiószelei Blaskovich Múzeum Adattár (TBM Rég. AD.) 492-77.

Hivatkozott irodalom

ADAM 2002

Szentpéteri, József (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. (Varia Archaeologica Hungarica 13/1) Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 2002.

BALOGH 2000

Balogh Csilla: Avar kori padmalyos sírok a Duna-Tisza közén. In: Petercsák Tivadar – Váradi Adél (szerk.): *A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20.* (Heves Megyei Régészeti Közlemények 2.) Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 2000, 111–124.

BALOGH 2006

Balogh Csilla: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna-Tisza közén. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 44/2 (2006) 41–86.

BÁRDOS 1978

Bárdos Edit: Avar temető Kaposvár határában. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978), 13–65.

BÁSTI 2022

Básti Zsófia: Avar kori halotti leplek. In: *Magyar Régészet* 11 (2022), 28–34.

BENDE 2005

Bende Livia: *Temetkezési szokások a Körös-Tisza-Maros közén az avar kor második felében.* (PhD disszertáció) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005.

BENDE 2017

Bende Livia: *Temetkezési szokások a Körös-Tisza-Maros közén az avar kor második felében.* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8) Budapest: Archaeolingua, 2017.

CSORBA 2021

Csorba Péter: *Magyarország kistájai.* Debrecen: Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, 2021.

DÉCSI 2021

Décsi Enikő: A tápiószentmártoni avar temető. In: Rác Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében.* Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2021, 90–97.

DÖVÉNYI 2010

Dövényi Zoltán (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I.* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2010, 199–202.

FECSCHE 1938

Fecske Sarolta: A Tápióvidék földrajza. In: *A M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem tudományos közleményei. A földrajz és történettudományok köréből* 4 (1938), 46–70.

JÁSZBERÉNYI 2021A

Jászberényi Mónika: *Albertirsa 22. lelőhely – egy avar kori temető feldolgozása.* (MA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2021.

JÁSZBERÉNYI 2021B

Jászberényi Mónika: Az albertirsai avar kori temető. In: Rác Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében.* Szentendre, Ferenczy Múzeumi Centrum, 2021, 98–105.

KIRÁLY 2020

Király Edit: Az avar gyermeksírok jellemzői néhány temető adatai alapján. In: Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szabonyi Tamás (szerk.): *Új nemzedék. A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7.) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020, 283–315.

KOVRIK 1963

Kovrig Ilona: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán* (Archaeologia Hungarica, Series nova 40.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.

KOVRIK-KOREK 1960

Kovrig Ilona – Korek József: Le cimetière de l'époque avare de Csóka (Čoka). In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1960), 257–297.

LŐRINCZY-STRAUB 2006

Lőrinczy Gábor – Straub Péter: Az avar kori padmalyos temetkezésről. Szempontok a kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 44/1 (2006), 277–314.

LÓRINCZY 1992

Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás. Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung. In: *Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve* 30–32 (1992), 161–171.

LÓRINCZY 1996

Lőrinczy Gábor: Kora avar kori sír Szentés-Borbásföldről. Ein frühawarenzeitlichen Grab in Szentés-Borbásföld. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* 2 (1996), 177–189.

LÓRINCZY 2011

Lőrinczy Gábor: A fülkesír. A padmalyos sír. In: Müller Róbert (szerk.): *Régészeti kézikönyv*. Budapest: Magyar Régész Szövetség, 2011, 147–151.

NOVOTNIK 2011A

Novotnik Ádám: Ein besonderer Bestattungsbrauch: „Leere“ Gräber in der Awarzeit. In: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2011), 99–113.

NOVOTNIK 2011B

Novotnik Ádám: Kincs, ami nincs. Egy különleges temetkezési szokás: üres sírok az avar korban. In: László Gábor – Toronyi Alexandra (szerk.): *Helytállás. Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről*. (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Series 1. Nr. 3.) Budapest: Eötvös Collegium Történelem Műhely, 2012, 47–91.

NOVOTNIK 2016

Novotnik Ádám: A jelképes temetkezések helye és szerepe a kulturális emlékezetben. In: Bojtos Anita – Novotnik Ádám (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásai-ból*. Budapest–Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, 2016, 75–84.

SZALAY 2014

Szalay Zalán András: *A Farnos – Kása dűlői avar temető*. (BA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2014.

SZÜCSI 2019

Szücsi Frigyes: *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználat és kontinuitási kérdések I.* (PhD disszertáció) Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar, 2019.

SZÜCSI 2020

Szücsi Frigyes: Egy különleges avar kori temető és a közösségi régészet. A csákberény-orondpusztai tervásatás első eredményei. In: *LANCEA REGIS. A Közösségi Régészeti Egyesület Közleményei* 2 (2020), 1–11.

SZÜCSI 2022

Szücsi Frigyes: „Az ismeretlen ismerős”. Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából: a sírépítmények. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16.* (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24) Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2022, 369–398.

TOMKA 1979

Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 19–20 (1977–1978), 17–108.

TOMKA 2003

Tomka Péter: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. In: *Arrabona – Múzeumi közlemények* 41 (2003), 11–56.

TÖRÖK 1973

Török Gyula: VII. századi sírok Kerepesről. In: *Folia Archaeologica* 8 (1973), 113–134.

DÉCSI ENIKŐ

ENIKŐ DÉCSI

**Adatok a Tápió-mente avar korához
Előzetes jelentés a Tápiószentmárton határában
feltárt temetőrészlet kapcsán**

A várostól délnyugatra, parcellákra osztott szántóföldek között helyezkedik el az Aranyszarvas Szövetkezet. A mezőgazdasági telephely mögötti elkerített magánterületen 2018 nyarán hozzáláttak egy fehérjefeldolgozó üzemcsarnok építéséhez. A nagy tömegű földmunkák során a csarnokhoz kapcsolódó kb. három méter mélyre ásott akna északkeleti oldalfalában a gépkezelő emberi csontokra lett figyelmes. Az akna területéről kitermelt föld egy részét a telephelyen halmozták fel, így lehetőségünk volt annak átvizsgálására. Ennek fényében igen hamar világossá vált a temetőben okozott károk nagysága. Az összegyűjtött nagy mennyiségű embercsont és a feltételezhetően sírkerámiákhoz tartozó edénytöredékek eredeti pozíciójának azonosítására utólag már nem volt lehetőség.

A régészeti munkák végül három szakaszban, 2018 és 2019 nyarán, illetve kora őszén valósultak meg, melyek során végül ötvenkét temetkezést tártunk fel és dokumentáltunk. A sírok elhelyezkedése alapján egy gyaníthatóan nagyobb kiterjedésű temető részletét sikerült azonosítani, azonban ennek további kutatására mindmáig nem volt lehetőség.

Jelen tanulmányban kitértem a feltárások körülményeire, a temetőrészlet kiterjedésére és szerkezetére, a temetőben nyugvó egyének megoszlására, a bolygatások különböző formáira és a temetkezési szokásokra.

A most közreadott részeredmények összegzése alapján az látszik, hogy a temetőrészlet teljes arculata jól illeszkedik az avar kor második felében nyitott és használt temetők sorába.

A sírrablók ténykedése a teljes közösség temetkezéseire kiterjedt, melynek függvényében a felnőtt- és a gyermeksírokat is jelentős mértékben feldúlták. A rablógödrök beásásai alapján több esetben rekonstruálni lehetett a rablás szándékát és irányát. A leggyakrabban bolygatott részek, mint a koponya, a mellkasi rész és a medencecsontok vonalának rendezetlensége egyértelműen utalt a sírrablók megfontoltan végzett tevékenységére. A temetkezésekből az avar kor második felére általánosan jellemző sírmellékletek kerültek elő. A síranyag a temetések időpontját a 7. század második fele és a 9. század eleje közé helyezi.

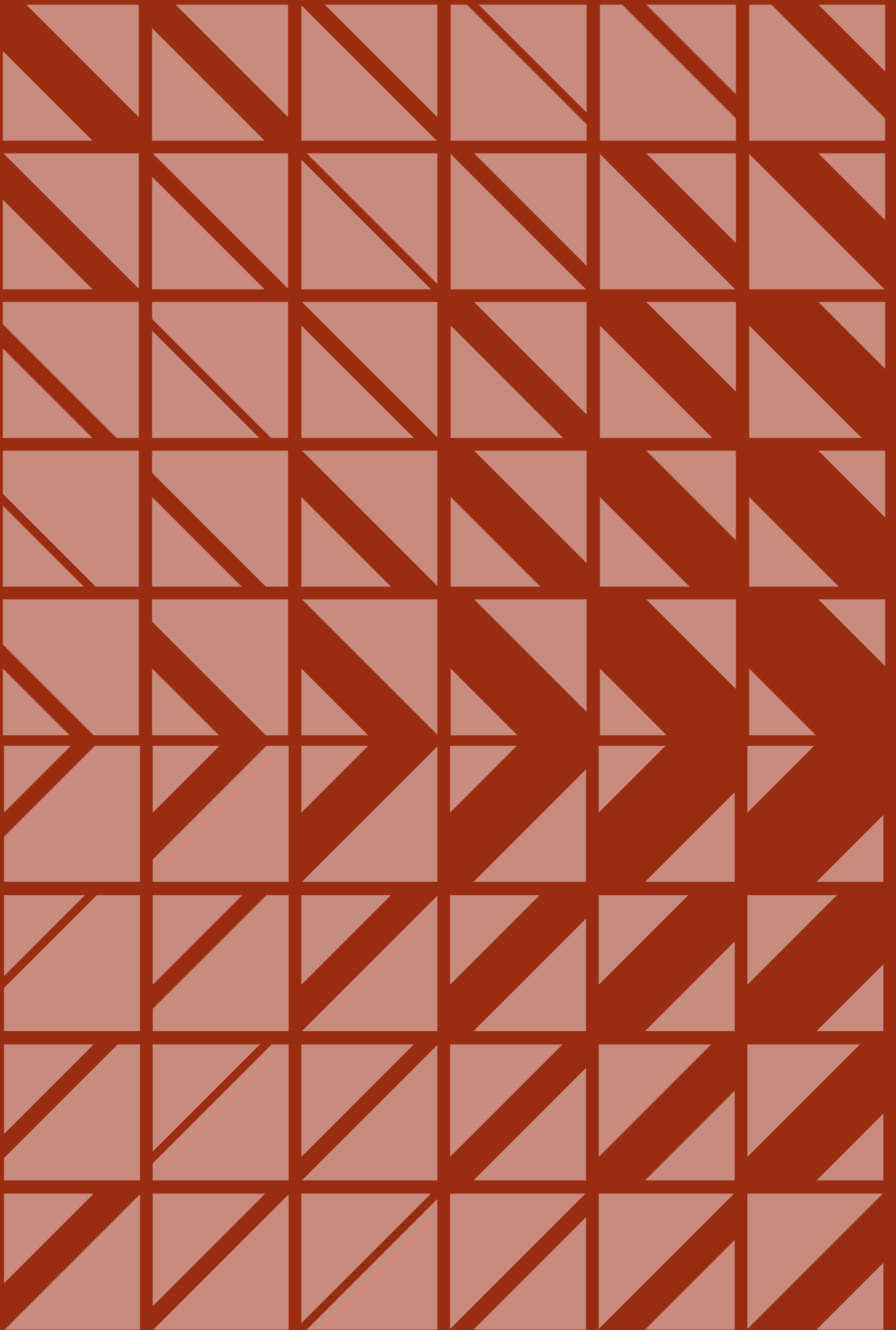
**Data on the Tápió Basin in the Avar Age:
Preliminary Report on the Cemetery Segment
Excavated on the Outskirts of Tápiószentmárton**

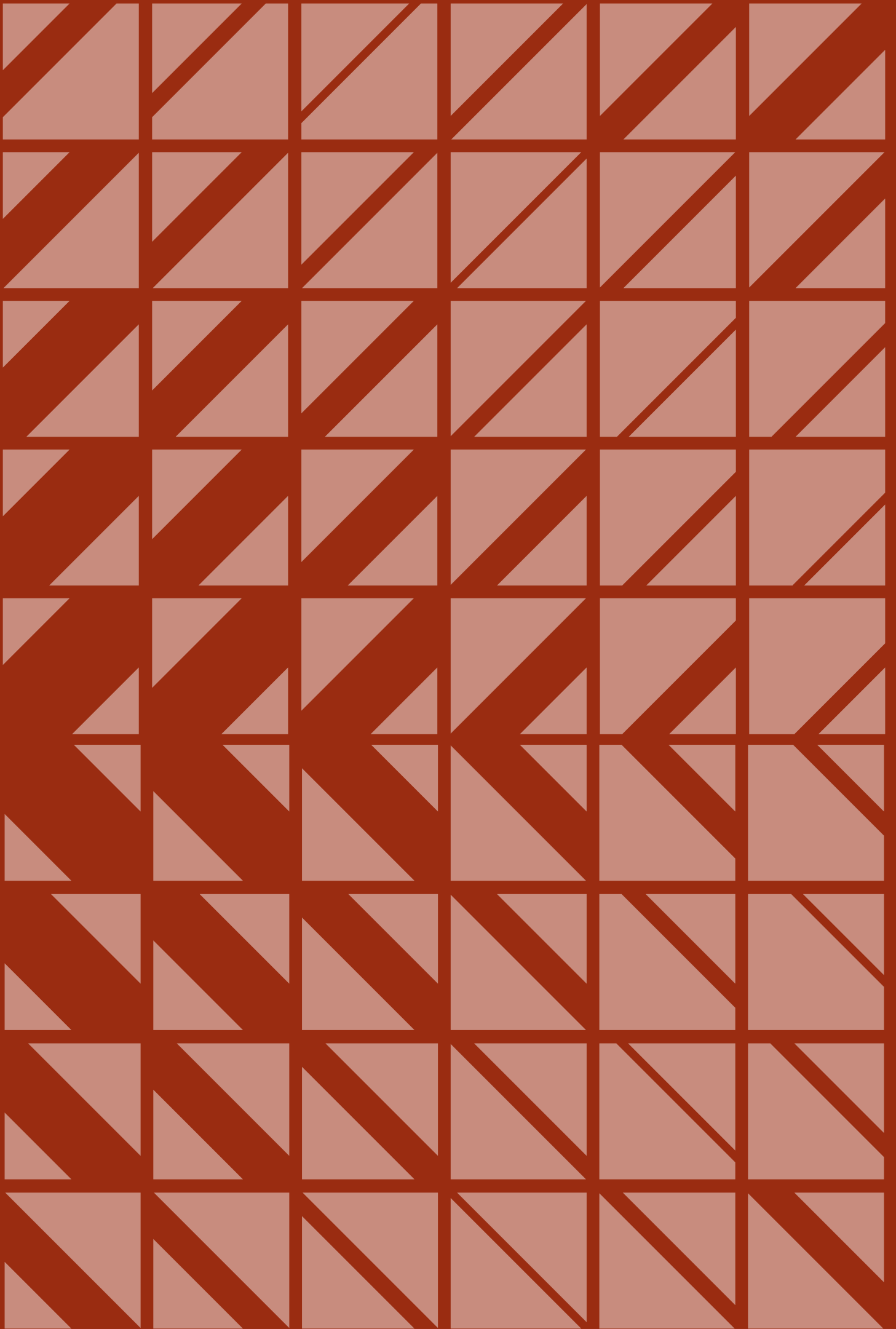
The Aranyszarvas (Golden Stag) Cooperative is located south-west of town, between fields of arable land that have been divided into plots. In the summer of 2018, construction of a protein processing plant began on a fenced off piece of private property behind the farm. During the heavy excavation work, the machine operator noticed human bones in the north-eastern wall of a three-metre-deep shaft connected to the plant. As some of the excavated soil from the shaft area was piled up on the site, we had the opportunity to inspect it. The extent of the damage to the cemetery soon became clear: it was no longer possible to identify the original position of the large quantities of human bone and pottery fragments, presumably from graves, that had been collected.

The archaeological work was eventually carried out in three phases, in the summer and early autumn of 2018 and 2019, during which fifty-two graves were excavated and documented. Based on the location of the graves, part of a presumably larger cemetery was identified. Unfortunately, no further research has been possible to date. In this study, I discuss the circumstances of the excavation, the dimensions and structure of the cemetery, the distribution of individuals buried in the cemetery, the different types of burial customs and the various forms of grave disturbances. As my summary of the partial results shows, the overall appearance of the cemetery segment fits in quite well with the cemeteries created and used in the second half of the Avar period.

The activities of grave robbers seem to have affected the entire cemetery population; both adult and children's graves were extensively disturbed. In several cases, based on how the access pits were dug, the grave robber's intentions and the direction of their focus could be reconstructed. The disordered state and misalignment of the most frequently disturbed parts – the skull, ribcage and pelvic bone – clearly indicated the deliberate actions of the grave robbers.

Based on the grave findings, the burials are dated to the period between the second half of the 7th century and the beginning of the 9th century.

A VÁCI KÉSŐ NÉPVÁNDORLÁS KORI VASDEPÓLELET¹

- Harag Mátyás
régészeti szakügyintéző
Somogy Vármegyei Kormányhivatal Építésügyi
és Örökségvédelmi Főosztály Építésügyi és
Örökségvédelmi Osztály
haragmatyas93@gmail.com

Bevezetés

Simoncsics László 2016. március 30-án egy 12 darab vastárgyból álló leletegyüttest szolgáltatott be a váci Tragor Ignác Múzeumnak. A lelet mintegy fél évvel korábban, 2015 őszén taláta kb. 50 cm mélységben. A depó Vác közigazgatási területének északnyugati határában, a Lósi-patak völgyének keleti, erdővel borított domboldalán (1-3. térkép) került elő.

A váci depó² – mint ez az alábbi elemzésből is kiderül – egyike azon késő népvándorlás kori vasdepóleleteknek, amelyekből Kelet-Közép-Európában a legutóbbi (korántsem teljes) Mária Müllerová-féle gyűjtés³ mintegy 249 leletegyüttest rögzített, Magyarország területéről azonban a vácival és a bizonytalan depókkal együtt csak 14 ismert.⁴ Mivel a tárgyalt vasdepókból csak kevés került elő Magyarországon, és többet sokáig félre is kelteztek,⁵ e leletegyütteseket a hazai népvándorlásokorok kutatás sokáig nem is tartotta számon; szinte egyedül csak Müller Róbert foglalkozott e depókkal, mert több mezőgazdasági vaseszközt tartalmaztak. Én is elsősorban az avar kori földművelés kapcsán ismerkedtem meg a leletekkel, az avar kori mezőgazdasági vaseszközökről írt szakdolgozatomba is felvettem őket.⁶ A 2017-es 33. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára (OTDK) is készítettem egy hosszabb, részben összefoglalásnak szánt dolgozatot.⁷

Az említett dolgozat vegyes fogadtatásban részesült, a kritikák jogosan egyes résztemák (például terminológia) kidolgozatlanságára, az adatgyűjtés hiányosságaira stb. hívták fel a figyelmemet. A közelmúltban jelent meg Mária Müllerová disszertációja,⁸ amely a téma legutóbbi, legalaposabb összefoglalásának számít. Éppen ezért jelen tanulmányomban – még ha a késő népvándorlás kori depóleleteknek nincs is magyar nyelvű összefoglalása – inkább a depólelet elemzésére helyezem a hangsúlyt, néhány kérdést (például a datálás, az indíttatás, az elrejtők lehetséges kiléte) alaposabban ki szándékozom fejteni, valamint a kevésbé számontartott magyarországi leletekkel is igyekszem párhuzamot vonni. A váci depólelet teljes egészében még publikálatlan, de korábbi munkáimban⁹ a mezőgazdasági vaseszközöket és a vonókést már bemutattam.

A vaseszközök értékelése

Ahogy a bevezetőben is említettem, a váci depólelet egészében még közöletlen, de szakdolgozatomban,¹⁰ illetve az avar kori rövid kaszákról és nádvágókról,¹¹ szőlőmetsző és szüretelőkésekről,¹² szántóföldi növénytermesztésben használt eszközökről (ekevasak, csoroszllya, sarlók),¹³ továbbá az avar kori famegmunkáló szerszámokról (vonókés) írott¹⁴ tanulmányaimban a kengyelvasak kivételével a depólelet egyes

- 1 Ezúton is szeretném kifejezni hálámat egykori konzulensemnek, dr. Vida Tivadarnak a segítségéért, dr. Müller Róbertnek a lektorálásért és Mag Hellának, hogy a leletről annak idején értesített, és a feldolgozás során segítséget nyújtott nekem. Szeretném továbbá köszönetemet kifejezni dr. Csuthy Andrásnak, dr. Gulyás Bencének, dr. Mária Müllerovának és Horváth Ádám Máténak a tanulmány elkészítésében való segítségükért.
- 2 A terminológiával Mária Müllerová is alaposan foglalkozik (Müllerová 2022: 13-14). A tanulmányban a váci depóhoz hasonló lelet típusokra a leletegyüttes, depó, depólelet kifejezéseket használom, míg azokra a nemesfém- és éremlelet-együttesekre (például törtezüstöt és *dirhem*eket tartalmazó zárt leletekre), amelyhez a közvélekedés a „kincs” fogalmat társítja, én is kincsként fogok hivatkozni.
- 3 Müllerová 2022: katalógus.
- 4 Bizonyosan depó: Balatonőszöd-Temetői-dűlő (Müller 2023); Debrecen-Szepes-puszta (Ecsedi 1931; népvándorlás korra keltezése: Müller 1975); Esztergom-Mártírok útja 17. (a lelőhely elnevezése a rendszerváltás után Esztergom-Lőrinc utca 17., Köh-azonosító: 28478; Torma et al. 1979: 128-129, Tafel 43/1-7; Kovács 1980: 98; Szentpéteri 2002: 133), Fonyód-Ilonaberek (Müller 1978); Győr-Bácsa, Szent Vid-domb (Tomka-Merva 2016: 275-277); Mohács-Sárkics-tanya (Kiss 1964; népvándorlás korra keltezése: Müller 1975); Patak (közöletlen, Tóth Krisztián szíves közlése); Pölöske (Müller 1971: 250-254); bizonytalan leletek: Badacsony (két együtt előkerült csoroszllya, Darnay 1904); Csabrendek (két laposkapa, Müller 1982: 326-327, katalógus 1422, 1424); Garadna (két együtt előkerült ekevas, kora népvándorlás kori rétegekbe beásva, Müller 1982: 78-79, katalógus 236-237); Sióagárd (négy laposkapa, Müller 1982: 301, katalógus 1324, 1325, 1326, 1327); Szarvaskő (Müller Róbert újonnan a depóleletek között tüntette fel, korábban nem tartotta kizártnak, hogy sírletről van szó. Müller 1982: 302-303, katalógus 1328-1327; Müller 2023: 6. kép).
- 5 A Debrecen-Szepes-pusztai és a mohácsi depólelet keltezésére lásd például: Müller 1978.
- 6 Harag 2018.
- 7 Harag 2017.
- 8 Müllerová 2022.
- 9 Harag 2018; Harag 2022a; Harag 2022b; Harag s. a. r.
- 10 Harag 2018.
- 11 Harag 2022a.
- 12 Harag 2022b.
- 13 Harag s. a. r.
- 14 Harag 2024.

1. térkép: Vác elhelyezkedése Magyarország területén, illetve a lelőhely tágabb környéke

elemeit bemutattam (konferencia-előadáson¹⁵ már a kengyelvasakat is). Ezenkívül együtt elemeztem az avar kori településekről, temetőkből és más, a késő népvándorlás korára keltezhető depókból származó, illetve szórvány tárgyakkal is. Ezért jelenlegi tanulmányomban a deponálásnak mint jelenségnek vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, és kevésbé a depólelet tárgyaira.

A váci ekevasak az ún. lapát alakú ekevasak közé tartoznak, amely ekevas típus a Kárpát-medencében a késő vaskorban tűnt fel, és egyes területeken gyakorlatilag az újkorig használatban maradt. Kis méretük a depólelet keltezése szempontjából is támpontot jelent. Az egyik ekevas szimmetrikus, amely túróékén történő használatát valószínűsíti, míg a másik példánynak a jobb oldala kopott, amely arra utal, hogy olyan csoroszlyával és kormánylapáttal felszerelt ágyeke tartozéka lehetett, amellyel barázdaszántást végeztek,¹⁶ és a kopott oldal érintkezett a barázdafallal, míg a másik oldalon helyezték el a kormánylapátot. Túróékére, de akár kormánylapáttal ellátott, baráz-

daszántást végző ágyekére is felerősíthették a váci depóleletből előkerült csoroszlyát, amelyet a császárkori példányokéhoz képest kisebb méretei, valamint téglalap alakú nyélkeresztmetszete alapján gond nélkül beilleszthetünk a késő népvándorlás kori eszközök sorába.¹⁷

A váci depólelet sarlóiról töredékességük ellenére is megállapítható, hogy az avar kor és a késő népvándorlás kor egyeduralkodó nyéltüskés ívsarló típusába tartoznak (a saját tipológiai besorolásom szerint HS II.1.A.a., tehát a fogazatlan élű, félparabola alakban ívelődő pengéjű, a nyéltüskéhez rövid, élezetlen nyakkal kapcsolódó sarlók közé), amely típus már a késő császárkorban megjelent és egészen az Árpád-korig használatban maradt. Elsősorban aratósarlóként funkcionálhattak, de fűvágásra is alkalmasak lehettek.¹⁸

A váci depóleletből előkerült rövid kaszák a korszakban elsősorban fűvágásra szolgáltak, főleg fás-cserjés, kevésbé gondozott legelőkön alkalmazhatták. Az eszköztípus a vaskori horgas sarlókból fejlődhetett ki, változó formában

¹⁵ A váci vasdepólelet. Adalékok a kora középkori deponálási szokáshoz a Kárpát-medencében címmel 2018. október 6-án Mosonmagyaróváron elhangzott előadásom a „Hadak útján” – a népvándorlás kori fiatal kutatóinak XXVIII. konferenciáján.

¹⁶ Harag 2018: 50–52.

¹⁷ Harag 2018: 53–54.

¹⁸ Harag s. a. r.

a késő vaskortól az Árpád-korig használták, a kora újkori anyagban is feltűnnek hasonló funkciójú eszközök (ún. „boszniai” vagy „szalai” kasza).¹⁹ A váci példányok a keskeny, egyenes pengéjű, ferdén lecsapott hegyű (Magdalena Beranová ún. „II. szláv típusába” tartozó), késő népvándorlás kori eszközök közé sorolhatók, amelyek avar kori temetkezésekben is megtalálhatók, és egészen az államalapítás korszakáig kimutathatók.²⁰ A váci depólelet egyik legjelentősebb lelete a nyéltüskés, baltás (ún. „morvaszentjánosi típusú”) szőlőmetsző kés. A penge hátulján lévő baltának kopasz metszésű fejművelés során volt szerepe: ezzel távolították el az egyéves vesszőket, illetve a tőke öreg vagy elhalt részeit. Ez az eszköztípus nem vezethető le a helyi metszőkéstípusokból: valószínűleg a Balkánon alakult ki a késő római – kora bizánci időszakban, és az avar-bizánci kapcsolatok során (ideértve a kapcsolatnak olyan alternatív formáit, mint a deportálás, önkéntes áttelepülés, eszközszákmányolás stb.) kerülhetett a Kárpát-medencébe. Az egykori avar szállásterületről összesen hét morvaszentjánosi típusú szőlőmetsző kést ismerünk, egy szórványlelet kivételével három késő népvándorláskorra (8–10. század) keltezhető depóból (Morvaszentjános, Saladorf, Vác) származnak.²¹ Az írott forrásokkal, szőlőmagmaradványokkal együtt a kora középkori Kárpát-medencében és környékén folyó szőlőművelés bizonyítékaként értékelhetjük e szőlőmetsző késeket.²² A váci depólelet egyetlen famegmunkáló eszköze egy töredékes nyelű, ívelt pengéjű vonókes. Az avar korból eddig csak az ívelt pengéjű vonókeseket lehetett kimutatni, bár az egyenes pengéjűek ismerete is feltételezhető. Az ívelt

pengével elsősorban üreges szerkezetű fatárgyak, teknők, vályúk belső íves felületét lehetett kialakítani, elegyengetni az elnagyolt durva felületeket, tehát mintegy kiegészíteni a szalukkal folytatott munkát, valamint alkalmas lehetett szerszám- (például kasza)nyelek, karók, hordó- és vödördongák készítésére is.²³ Mivel a kis méretű és könnyű vonókesek közé tartozik, vélhetően csak edények és teknők készítésére, illetve kisebb famunkákra lehetett alkalmas.²⁴

A váci depólelet részét képező kengyelvér a bizonyítéka, hogy a leletegyüttes nem lehet korábbi az avar honfoglalásnál (567–568), ugyanis a kengyel az avar korban jelenik meg a Kárpát-medencében és Európában is.²⁵ A váci kengyelverek mindegyike ívelt nyakú, ellapított, egyenes talpalójú; fülük ellapított, a nyak ívének kis híján összeér, így az is felmerülhet, hogy eredetileg zárt nyakúak lehettek, és csak rossz állapotuknak köszönhető, hogy nyitott nyakúnak tűnnek, de én mégis az utóbbiak közé sorolom őket. A váci kengyelverek keltezése már csak azért is nehéz, mert nem a késő népvándorláskor legjellemzőbb típusai közé tartoznak, minden díszítőelemet (például bordák, áttörés stb.) nélkülöznek. A korabeli depóleletekben csak kevés többé-kevésbé párhuzamként említhető példányt találni,²⁶ hasonló kengyelverek mind a késő avar kori temetkezésekben,²⁷ mind a honfoglaló sírokban is feltűnnek.²⁸

Kelkezés

A leletegyüttes földbe kerülésére az elmondottak fényében biztosan 568 után került sor, a depót alkotó elemek párhuzamai alapján pedig nem az Árpád-kori vagy a késő középkori vaseszköz-

¹⁹ Harag 2022a: 147–148.

²⁰ Harag 2022a: 155–156.

²¹ Harag 2022b: 61–62.

²² Harag 2022b: 53–55; 62–64.

²³ Szabó 1983: 158.

²⁴ Harag 2024.

²⁵ A kengyel elterjedésében főleg az avaroknak, de a Bizánci Birodalomnak is szerepe lehetett, továbbá a szerves anyagból készült fa- és bőrhurokkengyelek használata is feltételezhető (Csuthy 2015: 76–77). A honfoglalás kori csontborítású fakengyelekről a tengődi lelet kapcsán: Révész 2013: 271–273.

²⁶ Például a Mikulčice I. depóban (Bartošková 1986: Obrázok 10/46), illetve a Gajary-Gajár-Pustatina vrablicovai leletegyüttesekben (Bartošková 1986: Obrázok 6/30). A nyak zártságát illető bizonytalanság miatt megjegyzem, hogy a Troianov most-i I. depó részét képezte egy, a váciakhoz nagyon hasonló, egyértelműen zárt nyakú kengyelver (Curta 2013: Figure 8). Florin Curta az említett leletet a 10–11. századra keltezi (Curta 2013: 824; 840).

²⁷ Csuthy András tipológiájában (Csuthy 2015: 79–81.) a váci kengyelverek a B1-es típusba tartoznak, azaz a körte vagy harang alakú, nyitott nyakú típusba. Az említett kengyelverek a B2-es típusú (harang vagy körte alakú, de zárt nyakú, szögletes fülű) példányokkal együtt a késő avar korban tűnnek fel, példaként a Bodza-Holiare-Alsógellér, Halomdomb temető 2. sírjának kengyelvérje (Točík 1968a: Tafel XXV/18) és a 248. sírből előkerült kengyel (Točík 1968a: Tafel LIII/20) említhető.

²⁸ Például Szomód-Bocskahegyri (Révész 1999: 275, 6. kép 1; 9. kép 1), bár vannak hasonló, csak nem hurkosfülű kengyelek is (Tengődi-Hékútpusztai 4. sír – Révész 1999: 269, 4. kép 12; 9. kép 4, illetve a sárospatak-baksahomoki 10. sír – Révész 1999: 275, 7. kép 1).

leletek közé,²⁹ hanem a késő népvándorlás kori (8–10. századi) depók közé sorolhatjuk. A késő népvándorlás kori depóhorizont időbeli határait nem a csak (esetenként több évszázadon keresztül változatlan formában készített és használt) vaseszközök tartalmozó depók alapján tudták elsősorban meghúzni, hanem olyan leletegyüttesek segítségével, amelyek más, keltezhető leleteket (például ötvöstermékeket, érmeket stb.) is tartalmaztak,³⁰ illetve vitathatatlan összefüggésben kerültek elő.³¹ A 8–10. századra keltezhető (és részben a 11. századra áthúzódó) depóhorizont legkorábbi leletei főleg Morvaországból és Nyugat-Szlovákia területéről származnak,³² de a saladorfi és esztergomi leletegyütteseket is a korábbiak között tartják számon.³³ A leletegyüttesek zömét a 9. században – illetve a 9–10. század fordulóján – deponálhatták, míg a 10. században főleg a délszlávok lakta területeken figyelhető meg a deponálás jelensége. A Mária Müllerová által ismert leletek mintegy ötöde a korai középkoron belül keltezhetetlen volt, amely részben a vaseszközök fentiekben ismertetett nehéz keltezésével is magyarázható.³⁴

Precízebb keltezésre általában kevés esetben van lehetőség, a kutatás mégis rendszeresen megkísérli. Ennek egyik módja a leletegyüttesek értelmezéséből fakad. A depók földbe temetésének körülményei és indítatói mai is élénk vita tárgyát képezik, de a késő népvándorlás kori vaseszközleletek egy részének esetében nem zárható ki, hogy földbe kerülésük bizonytalan,

háborús időkben történt – esetenként akár konkrét írott forrásokból is ismert eseménysorozathoz köthető egy vagy több leletegyüttes is.³⁵ A mindennapi megélhetést segítő tárgyak eltulajdonításától való félelem nem lehetett alaptalan a kora középkorban sem, ugyanis van vaseszközök háborús zsákmányolását említő forrásunk,³⁶ továbbá az eszközök, főként az ekék elrablásáról és a tolvaj büntetéséről korabeli törvények is rendelkeznek,³⁷ tehát a nyersanyag és a belőle készült eszközök is értéket képviseltek. A leletek földben maradása elrejtőinek balsorsára (halálukra, elhurcolásukra, végleges elmenekülésükre) utalhat, vagy arra, hogy a későbbiekben már nem tudták pontosan azonosítani az elrejtett javak helyét.³⁸ Az avar–frank háborúk idején a hadjáratok zöme valószínűleg a Duna-völgyében haladt, de biztosan csak Nagy Károly 791. évi hadjáratának útvonalát ismerjük, amely avar területen csak a Rába dunai torkolatáig jutott.³⁹ Az avarok és szlávok közötti határzónában a nyugtalanság az Avar Kaganátus végnapjaiban kezdődött, amelynek következtében Theodor kapkán és népe Pannoniában kért engedélyt a megtelepedése.⁴⁰ A Duna 829 után mindenképpen határvonalként szolgált a Karoling uralkodók fennhatósága alatt álló Pannonia és a morvák területe között;⁴¹ ekortól kezdve tölthet be kisebb központi szerepet is a lelőhelytől délnyugatra légvonalban mintegy 10 km-re elhelyezkedő visegrádi (Sibrik-dombi) egykori római erőd is.⁴² E határvidéken egészen a magyar honfoglalásig állandó jelleggel foly-

²⁹ Müller 2023: 337–338, 7–8. kép

³⁰ Curta: 2011: 313.

³¹ A nem hiteles körülmények közt előkerült leletek kapcsán egy magyarországi példa: Nagyvenyim határában összegyűjtött vaseszközleletet egy időben (bár hozzátéveszem, hogy csak feltételesen) a 8–9. századra keltezték, mert a munkások szerint a leletek egy késő avar sír fölötti rétegben voltak (Balassa 1973: 164). Viszont Müller Róbert tisztázta, hogy valójában egy római kori depóról van szó, és a munkások tévedhettek (Müller 1979; Müller 1982: 280.)

³² Például a Gajary-Gajár-Pustatina Vrablicova I. depó; Gajary-Gajár-Pustatina Vrablicova II. depó; Kúty-Jókkút-Čepangát I. depó; Kúty-Jókkút-Čepangát II. depó; Kúty-Jókkút-Sigeca II. depó; Moravský Svätý Ján-Morvaszentjános; Radvaň nad Dunajom-Dunaradvány-Žitavská Tůň.

³³ Müllerová 2022: 76–77; 102–103.

³⁴ Müllerová 2022: 74–81.

³⁵ Az egyetlen olyan forrásra, amely a vasdepók deponálásával (és nem a térségben csak nagy ritkán előkerülő törtézet- vagy *dirhem*leletekkel – Müllerová 2022: 209–212) hozható kapcsolatba, Andrej Pleterski hívta fel a figyelmet: a *Fuldai Évkönyvek*ben a 869. évi frank–morva konfliktus kapcsán írják, hogy a frankok felfedezték a morvák által az erdőkben elrejtett vagy a földben elásott javakat, és elrabolták azokat (Pleterski 1987: 328). Szinte minden írott kútfőből ismert konfliktushoz kötöttek már depókat, így például az avar–frank háborúkhöz (Čilinská 1984: 171), a Liudevit-féle felkeléshez (Pleterski 1987: 328–329), a magyar–bolgár konfliktushoz (Teodor 2004: 405) és a besenyő támadásokhoz (Comşa–Constantinescu 1969: 434) is. A magyarországi leletegyüttesek deponálását egyes vélemények szerint a magyar honfoglalással járó fegyveres összetűzések (Müller 1971: 251; Müller 1978: 10), illetve a Pannoniát is érintő frank–morva háborúk (Müllerová 2022: 49) eredményezhették.

³⁶ Az eszközlablás kapcsán a *Miracula Sancti Demetrii* tudósítását érdemes idézni arról, hogy Thessaloniké második avar ostroma idején a mit sem sejtő aratókra támadtak az avarok, akiknek az aratáshoz használt szerszámait is birtokba vették (Szádeczky-Kardoss 1998: 159).

³⁷ A longobárdoknál az (ágy)eke eltulajdonítójának a tárgy értékének a nyolcszorosát kellett megfizetnie, míg a burgundoknál az eketolvajnak egy pár ökröt és egy új ekét kellett adnia a megkárosítottnak (Balassa 1973: 158), de a normannoknál sem ismeretlen az eketolvajlás büntetése (Müllerová 2022: 174).

³⁸ Müllerová 2022: 16–17.

³⁹ A hadjáratról bővebben: Szóke 2019: 42–59.

⁴⁰ Szádeczky-Kardoss 1998: 306–307. A kérdésről behatóbban: Szóke 2019: 115–126.

⁴¹ Pannonia határváltozásairól: Szóke 2019: 166–177.

⁴² Buzás et al. 2017: 213–214.

tak a hátszágokat is elpusztító csatározások, különösen I. Szvatopluk uralkodása idején.⁴³ A küzdelmekbe legkorábban 862-től kezdve honfoglaló eleink is beavatkoztak;⁴⁴ a lelőhelyünkől nyugatra mintegy 40 km-re fekvő Muzsla (Mužla) község Čenkov nevű határában előkerült erődített telep elpusztítását is a honfoglaló magyarokhoz kötik a régészeti leletek alapján.⁴⁵ A lelőhely környékének közvetlen határvidék jellege legkésőbb a 907-es brezalauspurci csata után megszűnt.⁴⁶ Összességében a leletegyüttes földbe kerülésére legkorábban a 8. század végén, de legkésőbb a 9–10. század fordulóján kerülhetett sor.

A depólelet környezete

A késő népvándorlás kori Közép- és Kelet-Európában közel egy időben depók és kincsek érdekes eloszlása figyelhető meg: Kelet-Közép-Európára és az Észak-Balkánra, főleg a Bulgária, valamint a Cseh- és Morvaország között elterülő régióra (ideértve hazánk területét is) elsősorban a különböző vastárgyakat (leginkább baltaszerű vasrudakat⁴⁷ és vaseszközöket) tartalmazó depók, míg északabbra és északkeletrebbre *dirhem*- és törtezüst depók-kincsek jellemzők, természetesen némi átfedéssel.⁴⁸ Müllerová megfigyelése szerint a depók főleg a morva és a bolgár hatalmi –

valamint egyben kereskedelmi és kézműves – centrumok körzetében sűrűsödnek, tehát a jelenség a vas forgalmazásával és megmunkálásával állhat összefüggésben.⁴⁹ Noha mint említettem, e két régió közé esik, Müllerová mégsem tartja hazánk területét perifériának, mint Szerbiát vagy Romániát, sőt a „nyugati szláv” depók közt tárgyalja azt a 8 db (eredetileg 14 db) leletegyüttest, amelyet Magyarországról ismert.⁵⁰ Figyelemre méltónak tartja, hogy a depóleletek – persze nem kizárólag – olyan területekről ismertek, ahol szlávok jelenlétével is számolhatunk.⁵¹

A vizsgált lelőhely tágabb környezetében több olyan település és vár is van, amely a 8–11. században egyházi-világi központként is funkcionált (például Vác, Nógrád, Esztergom, Visegrád, Mužla-Muzsla-Čenkov), ugyanakkor a depólelet földbe kerülésének idején vélhetően még csak a visegrádi és a mužla-muzsla-čenkovi központok léteztek; előbbi azonban vélhetően – a rövidebb, kérészetű hódításokat leszámítva – a Duna frankok által uralt oldalán helyezkedett el, utóbbi pedig mintegy 40 km-re nyugatra fekszik a depó előkerülési helyétől. A váci depóleletet ezért véleményem szerint nem kapcsolhatjuk feltétlenül össze a központok kézműves és kereskedelmi tevékenységével.

■ 43 Szóke 2019: 276–283.

44 Szóke 2019: 276–283.

45 Kolena et al. 2015.

46 A 907-es, a történészek által sorsfordítónak tartott ütközet konkrét helyéről szóló vitában nem kívánok állást foglalni, ezért használom az *Annales Iuvavenses Maximib*ben szereplő településnevet. Logikusan felépített érveik miatt számomra egyaránt elfogadható a többek között Boba Imre és Szóke Béla által is valószínűsített Mosaburg-Zalavár környéke (Szóke 2019: 288–293), illetve azon kutatók álláspontja, akik Aventinus nyomán Pozsony térségében valószínűsítik a csatateret (például Négyesi et al. 2008).

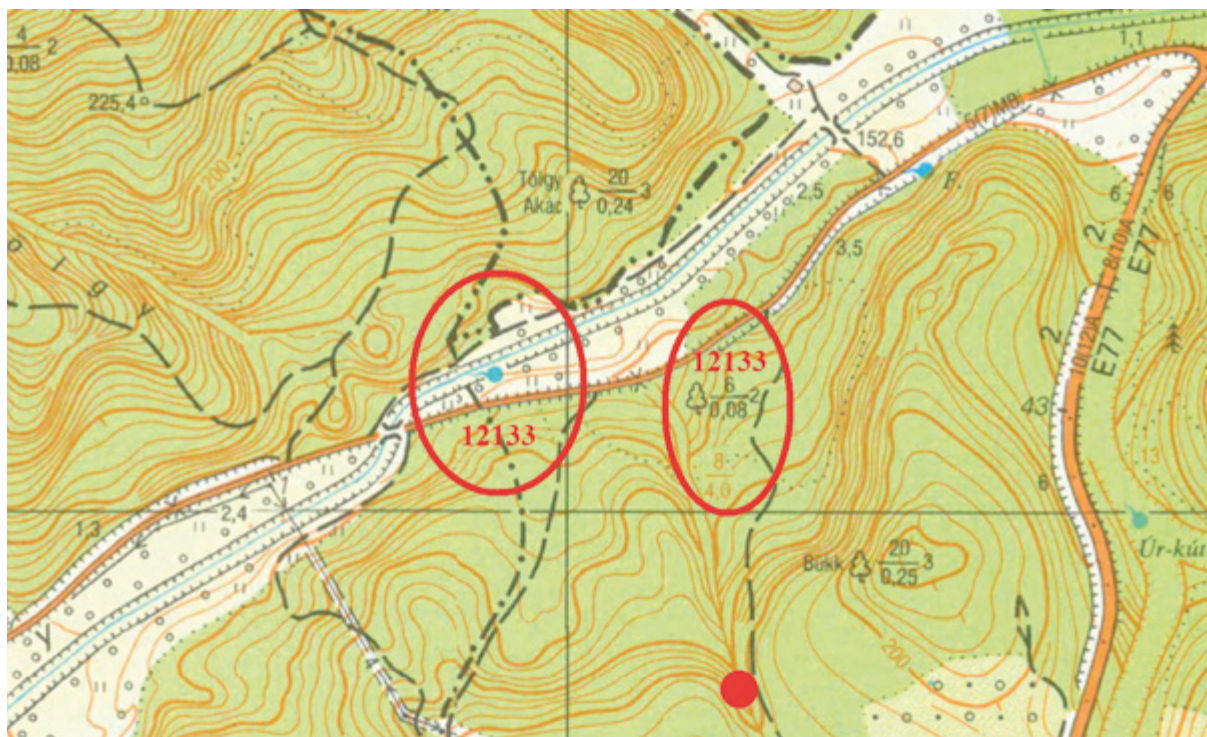
47 A baltaszerű vasrudak és az ún. „sziléziai” tárgyalkozmányok kérdéskörével e tanulmányban nem szándékozom bővebben foglalkozni, elsősorban azért, mert az említett tárgytípusok közül egyik sem képezte részét a váci depónak. Ugyanakkor mind a baltaszerű vasrudak, mind a sziléziai tárgyalkozmányok is gyakori leletei a késő népvándorlás kori leletegyütteseknek, sőt önállóan is alkotnak depókat, amelyek közül a legnagyobb a 4212 db kisebb-nagyobb baltaszerű vasrudat tartalmazó, 3630 kg össztömegű krakkói leletegyüttes volt (Zaitz 1988: 262). Az említett tárgytípusokból álló vagy azokat tartalmazó leletegyüttesek lelőhelyei jobbra az egykori Morva Fejedelemség („Nagy-Morávia”) területén, főleg Szlovákiában és részben Csehországban található (Müllerová 2022: Mapa 57). A Dunától délre csak két olyan lelőhely ismert, ahol baltaszerű vasrudak kerültek elő: Győr-Bácsa, Szent Vid-dombon hét példányból álló depót találtak (Tomka-Merva 2016: 275–277), a szlovéniai Ljubljana folyóból származó leletek között pedig egy példány volt (Knific 2010: 85, 91. Plate 2/1), amely a tárgytípus legdélebbi lelőhelyének tekinthető (Müllerová 2022: 195). A baltaszerű vasrudak értelmezése vitatott, a kutatás egyaránt elfogadja a nyersanyagként-félkész terméként való meghatározásukat, illetve már régebben is felmerült (például Pleiner 1961: 449), hogy pénzhelyettesítők lettek volna (Müllerová 2022: 194).

48 Müllerová 2022: 209–212, 59. térkép; a honfoglalás kori magyar sírokban egyaránt előfordulnak arab *dirhemek* (Kovács 2008), illetve a törtezüst kincsekben is megtalálható ékszertípusok (Mesterházy 2004), és elvétve kincsleletek is. *Dirhem*kincset találtak az egykori Máramaros vármegyében („huszti” kincslelet néven is ismert; Fomin-Kovács 1987), illetve állítólag Bárdfalváról (Berbești) is, bár ez utóbbinak a leletei elkallódtak (Kovács 2008: 529); míg az olykor nem is összetört és nem is ezüst ékszerekből álló „törtezüstkincsek” az egykori magyar szállásterületen Darufalváról, Etyek-Richard-pusztáról, Királyföldről és Tokajról, valamint Zsenyéről ismertek (Mesterházy 2004: 384). Nem tartozik a *dirhem*kincsek közé, de érdemes megemlíteni a 8. század végén – 9. század elején földbe került Donji Petrovci határában előkerült, arany nyakperectörödékből, arany fülbevalóból és arab aranydinárokból álló leletegyüttest is (Torbágyi Melinda fordításában: Mirnik 2002: 123–124).

49 Müllerová 2022: 218. Az sem zárható ki, hogy a leletegyüttesek egy részét a köznép csak akkor deponálta ezekben a központokban, miután az elit elhagyta őket (Müllerová 2022: 200).

50 Müllerová 2022: 66. Ő a bevezetésben felsorolt magyarországi depóleletek közül az alábbi leletegyütteseket tartja számon: Bácsa Szent Vid domb (sic!), Badacsony, Esztergom, Fonyód, Mohács, Pölöske, Sióagárd, Szepes Pusztá (sic!)

51 Müllerová 2022: 66.

2. térkép: a depólelet lelőhelye (vörös pont) és a Vác-Vaskapu alja nevű (azonosító: 12133) lelőhely EOVTérképen

A váci leletgyűttes előkerülési helyétől délre, mintegy 170 méterre fekszik a Vác-Vaskapu alja nevű (lelőhely-azonosító: 12133) régészeti lelőhely, ahonnan korábban is kerültek már elő népvándorlás kori edénytöredékek (2-3. térkép).⁵² A visszaerdősítés miatt a telep teljes kiterjedését vizsgálni nemigen lehet, ahogyan a telep és a depó viszonyát sem. Mindazonáltal a körülmény, hogy a depó egy meredek domboldal lábánál került elő, nagyon is valószínűsíti, hogy a telep déli, illetve délkeleti irányban nem terjeszkedhetett tovább, így a leletgyűttest a telep szélén vagy attól távolabb, a telepen kívül helyezhették a földbe. A hazai depóleletek esetében csak ritkán sikerült vizsgálni a telep és a depó esetleges viszonyát, ugyanis sok a szórvány- vagy bizonytalan jellegű lelet. A vácihoz hasonló szituációt lehet például a mohácsi depólelet (Mohács-Sárkics-tanya, azonosító: 24482) és a tőle 300 méterre kelet-délkeletre fekvő közeli telep (Bég-patak, azonosító: 33995) esetében megfigyelni. Míg a Balatonőszöd-Temetői dűlőben (Temetői dűlő II., azonosító:

19370) előkerült depóleletet a településen és temetőn⁵³ kívül, vizenyős területen találták meg,⁵⁴ addig a Győr-Bácsa, Szent Vid-dombi lelőhelyen (azonosító: 1599) talált baltaszerű vasrudakat tartalmazó depó körüli kultúrréteg – noha objektumot nem azonosítottak – arra vall, hogy településen belül temették el. A Müllerová által összegyűjtött kelet-közép-európai és észak-balkáni depóleletek egyharmada (részben a fémkeresős tevékenységnek köszönhetően) ismeretlen lelőhelyű, kontextusából kiszakadt lelet, azonban a depók közel kétharmada településekről és (főleg) várhelyekről származik. Csak kevés vasdepó került elő speciálisnak mondható körülmények (temető, vizes környezet, barlang stb.) között. Speciális lelőhelykörülmények alatt a kutatás sokáig elsősorban a tavakat, mocsarakat, folyóvizeket és vizenyős területeket értette. Florin Curta Richard Bradley 1990-es munkája nyomán említést tett a leletgyűttesek „száraz” (dry) és „nedves” (wet) depókra történő felosztásáról is, amely kifejezések a leletkontextusra utalnak.

⁵² „[...] néhány, a VIII–IX. századra jellemző fazéktöredéket lehetett gyűjteni: kézzel formált, valamint kézikorongolt, kavicsos anyagú, barna és fekete, vízszintes vonalköteges oldalakat [...]” (Torma et al. 1993: 485).

⁵³ Szabó 2016.

⁵⁴ Müller 2023: 326. Az ásatonak, Belényessy Károlynak az elbeszélése alapján a lelet előkerülésekor szondát is nyitottak, de az negatívnak bizonyult.

3. térkép: a lelőhely és környéke Magyarország Régészeti Topográfiájában (Torma et al. 1993: 379.)

Curta hangsúlyozta ugyan, hogy több lelet került elő mocsaras, ingoványos terület környékén, kifejezetten tóból vagy folyóból előkerült depólelet nem ismert, vélhetően ezért vizsgálatát ez irányban nem folytatta.⁵⁵ A bronzkori depókutatás a nedves környezetben előkerült depókat sokáig kizárólagosan „votív” leletegyütteseknek vélte, szemben a szárazföldön talált „profán” depókkal.⁵⁶ Az elképzelés alapja, hogy azok a depóleletek, amelyeket folyókba, tavakba, mocsarakba deponáltak, a későbbiekben a deponálást végzők számára véglegesen hozzáférhetetlenné, visszavehetetlenné váltak, nem funkcionálhattak raktárakként, lerakatokként.⁵⁷ A váci depó az említett csoportosítás szerint inkább az ún. „száraz” depók közé tartozik, a legközelebb vízfolyás (Lósi-patak) is közel 200 méterre helyezkedik el a lelőhelyétől. A váci depó lelőhelye mintegy 170

méterrel található a tengerszint felett, egy több, mint 200 méter magas domb lejtős oldalában (2. térkép). Véleményem szerint a település közelségének fontosabb szerepe lehetett a depólelet földbe kerülési helyének kiválasztásában, mint a domborzatnak.⁵⁸

A váci leletegyüttest tehát vagy a korabeli település szélén vagy a falun kívül, de lakott területtől nem túlzottan messze temették a földbe. A tárgyakat egy viszonylag sekély (kb. 50 cm mély) gödörbe helyezték, de hogy önmagukban vagy valamilyen tároló alkalmaságban, azt nem tudni. A lelet előkerülésekor tudtommal nem találtak semmilyen kerámia- vagy fémedényt, és a restaurátlan vaseszközökön sem volt megfigyelhető semmilyen zsákra utaló szövet- vagy ládára utaló farostlenyomat.⁵⁹ Mivel a lelet nem ásatás során került elő, ez az adat és más információk

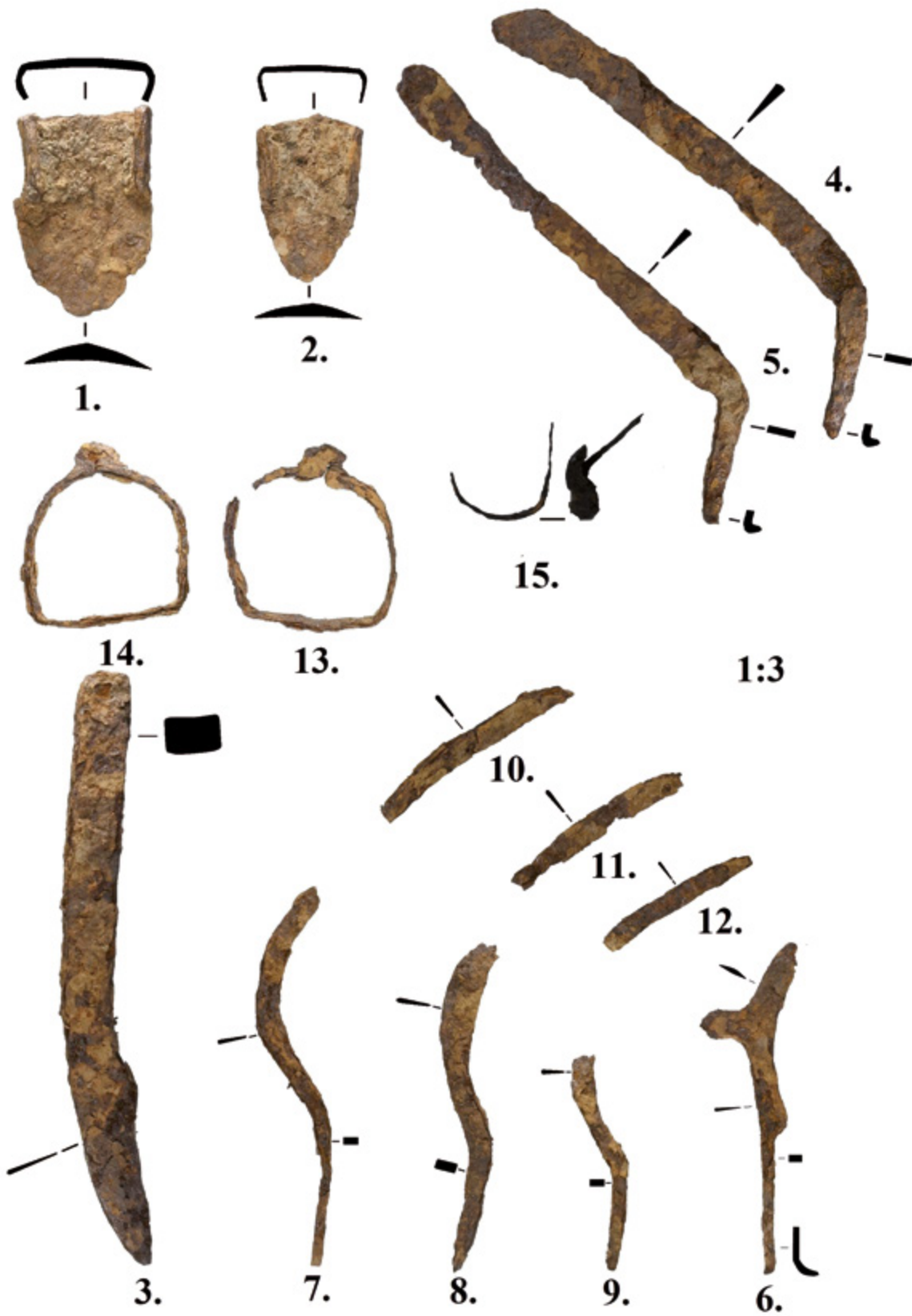
⁵⁵ Curta 1997: 211–212.

⁵⁶ Fontijn 2002: 13–22, Tabel 2.3, 2.4.

⁵⁷ A folyókból és tavakból előkerült depók esetében az sem kizárt, hogy egykor elsüllyedt hajók rakományai lehettek, vagy hogy erózióknak kitett partszakaszról kerültek a vízbe (például a Ljubljanica folyóból előkerült leletek kapcsán: Knific 2010: 85–86). Újabb kori példák alapján az is elképzelhető, hogy az avatatlan szem számára minél kevesebb felszíni nyomot akartak hagyni, és még akkor is nedves környezetben rejtették el a vastárgyakat, ha az állapotuk rovására mehetett (Randsborg 2002: 417). Az ehhez hasonló vizsgálatok miatt az őskoros kutatás sem tartja a kultikus-profán kérdéskörben „perdöntőnek” a lelőhelyek „nedves” vagy „száraz” mivoltát, tehát nem csak kultikus magyarázat létezik az olyan félreeső mocsaras környezetben előkerült leletegyüttesek meglétére, mint a Mohács–Sárkics-tanyai (Kiss 1964), a pölöskei (Müller 1971), a fonyód-ilonaberki (Müller 1978), a balatonőszödi (Müller 2023).

⁵⁸ Müllerová 2022: 89.

⁵⁹ Fontos megjegyezni, hogy a Mária Müllerová anyaggyűjtésében szereplő 249 db leletegyüttesből csak 9 db (!) depó esetében figyeltek meg valamilyen tároló alkalmaságot (például kerámiaedényt vagy fémbográcsot; Müllerová 2022: 14–15).

1. tábla: a váci depóelet

is – például megfigyelhető volt-e valamilyen elv szerinti elrendezés stb. – örökre elvesztek. Ezek a körülmények hangsúlyosan esnek latba a deponálás indítékainak vizsgálatánál, bár tudomásom szerint kevés az olyan depó, ahol a votív indíttatás egyértelműen felmerült volna.⁶⁰ Jóllehet mezőgazdasági vaseszközöket is tartalmazó depóleletek kapcsán felmerült például, hogy a bő termés reményében a földnek, illetve a föld és a termékenység istenségének szánt ajándékok lehettek.⁶¹

A deponálás mint jelenség nem korlátozódik a 8–10. századra, mivel korábban és később is előfordulnak vasdepók. A késő népvándorlás kori és a császárkori, valamint az Árpád-kori vasdepóhorizontok között nincs átfedés, tehát nem egy kontinuos gyakorlatról van szó, hanem egy időnként visszatérő jelenségről, amelynek hátterében akár nem feltétlenül ugyanazok az indítékok állhatnak. A korábbi, császárkori depóhorizonttól mintegy 350–400 év választja el, illetve a népeség is javarészt kicserélődött. Nem számolhatunk tehát egy újra feléledő pogány hagyománnyal, arról nem is beszélve, hogy a császárkori deponálás mögött még kevésbé sejt a kutatás bármilyen kul-

tikus indíttatást.⁶² Ugyan főleg az avar kor elején a halotti áldozatok egyik leggyakoribb formái voltak az általában kengyelvasakból, vaszablakból, lándzsákól vagy esetleg lószerszámdíszekből álló tajnyikok,⁶³ de az említett tárgytipusok viszonylag ritkán fordulnak elő a depóleletekben,⁶⁴ valamint csak az avar szállásterületen előforduló (lokális) jelenségről van szó, így véleményem szerint a deponálás jelensége nem vezethető vissza erre az alapvetően ázsiai eredetű és nagyjából a 7. század közepéig létezett szokásra. Azt sem tartom valószínűnek, hogy a deponálás megjelenése egyfajta pogány válaszreakció lenne a kereszténységnek a térségben való megjelenésére és terjedésére, ellenben vannak olyan feltételezések, hogy a 9–10. század fordulóján egy-egy helyszínen (például Vysoké Pole–Kláštov területén) hirtelen megszorodó depóleletek azt jelezhetik, hogy a szlávok elhagyták a kereszténységet, és visszatértek régi vallásukhoz.⁶⁵ Érdekes módon a magyar honfoglalás után egyes pannoniai helyi közösségekben „visszapogányosodást” is valószínűsítenek,⁶⁶ míg a Közép-Duna-vidéken a temetkezések esetében addig egy éppen ellentétes folyamat, a mellékletek redukciója, ese-

■ ⁶⁰ A Kurt Langenheim által publikált pépicei leletben a votív felajánlásra az eszközökkel eltemetett növényi maradványok is utalhatnának (Novotný 1969: 212). A mikulčicei VIII. templom apszisában előkerült baltaszerű vasrudakat tartalmazó depóleletet Boris Novotný egy keresztény kultuszhelyen megnyilvánuló pogány áldozati szokásnak tartotta (Novotný 1969: 205, 223, Abbildung 12). Florin Curta hivatkozik egy másik, csak baltaszerű vasrudakat tartalmazó depóra, amely a mikulčicei II. templom apszisa mellett került elő (Curta 2011: 311). Mária Müllerová szerint is elképzelhető, hogy az említett leletek (Müllerová: mikulčicei I. és IV. depó) votív depók lennének (Müllerová 2022: 200), amit a temetők vagy sírok környékén előkerülő leletegyüttesekről is elképzelhetőnek tart. Előbbi kapcsán Müller Róbert hívta fel a figyelmet arra, hogy a vaseszközöket mint értékes tárgyakat a templomban is őrizhették, ugyanis a templomoknak a középkorban mentsvár-funkciójuk is volt (Szabó 1969: 195–197).

⁶¹ Novotný 1969: 226.

⁶² Ez a szemlélet vélhetően a császárkori éremleletek értelmezéséből adódik, amelyeket több esetben konkrét történelmi eseménysorozatokhoz lehet kapcsolni, bár a kutatás számol egyéb eshetőségekkel (például kincsképzéssel) is (Lányi 1990: 213). A kutatás érdekes módon mellőzte a kérdés vizsgálatát során Plautus komédiáit, mindenekelőtt a *Három ezüst* (*Trinummus*) és *A bögre* (*Aulularia*) című műveket, pedig az említett komédiákban a béke idején történő trezauráció jelenik meg, aminek oka az elrejtő elutazása vagy a félelem, hogy vagyontárgyait ellopják (Siklósi 2014: 181).

⁶³ Erről részletesebben: Balogh 2013: 60–69. Mindenképpen kiemelendő, hogy e leletek nem tartalmaznak eszközöket: Tomka Péter a Bácsújfalui (Selenca) mellett előkerült leletet nem tartja tajnyiknak, így az előkerült szalu a többi tárgytipushoz hasonlatosan legjobb esetben is szórványleletnek tekinthető (Tomka 2008: 250–251).

⁶⁴ Florin Curta (korántsem teljes) 2011-es adatgyűjtésében 96 db depót gyűjtött össze (Curta 2011: katalógus), amelyből 18+1 db lándzsát ismert 16+1 db lelőhelyről (az egyik lándzsát is tartalmazó depó Északkelet-Ukrajnából, tehát nem Kelet-Közép-Európából vagy az Észak-Balkánról került elő), 41 db kengyelvasat 15 db lelőhelyről, illetve 20+3 db vaszablát 10+3 db depóból (három, egyenként egy-egy zablát tartalmazó depó lelőhelye Oroszországban és Ukrajnában, tehát nem Kelet-Közép-Európában és az Észak-Balkánon van). Mária Müllerová 249 db depóleletből (Müllerová 2022: katalógus) 45+1 db lándzsát ismert 22+1 db lelőhelyről (a mohácsi depóban nincsen lándzsahegy, továbbá Curta nem tudott a 22 db lándzsahegy tartalmazó esztergomi depóról), 29 db lelőhelyről 65 db kengyelvasat (a Montana II. depóban ismeretlen számú kengyelvas volt), továbbá 19 db lelőhelyről 37 db vaszablát ismert (a pobeidimi III. depóban ismeretlen számú vaszabla volt). A két kutató gyűjtésében olykor eltérő számadatok szerepelnek (Moravský Svätý Ján–morvaszentjánosi depóban Curta szerint négy, Müllerová szerint csak három zablá van, a Mikulčice I. depóban Curta a két egész zablá mellett a harmadik töredékeset is számolja stb.). A temetőkkal körvonalazott egykori avar szállásterületen mindhárom tárgytypust a Gajary-Gajár-Pustatina Vrablicova mellett előkerült II. depó (Bartošková 1986: 13–16, Obrázok 5) és a Moravský Svätý Ján–Morvaszentjános területén előkerült depó (Bartošková 1986: 33–36, Obrázok 12) tartalmazta. Csak lándzsák voltak az esztergomi lándzsadepóban (Torma et al. 1979: 128–129, Taf. 43. 1–7), továbbá egy kopja volt a Horné Plachtince-Felsőpalojta mellett előkerült leletegyüttesben (Turčan 2012: Tabelle LXX, 3). Kengyelvasat tartalmazott még a Kúty-Jókút–Čepangát mellett előkerült I. depó (Bartošková 1986: 22, Obrázok 8/B).

⁶⁵ Müllerová 2022: 78.

⁶⁶ A kifejezést Révész László használta (Révész 2013: 181), a jelenségről lásd: Szóke 2019: 426–428.

tenként szinte teljes eltűnése figyelhető meg a 8. század végétől a 9. század végig.⁶⁷ Ezt követően a honfoglaló magyarság temetkezik újra viszonylag „leletgazdagon”. Tehát elképzelhető, hogy a deponálásban is érvényesülhettek azok a kulturális folyamatok, amelyeket a temetkezési szokásokban megfigyelhetünk.

Ugyancsak részben a votív indíttatáshoz áll közel Florin Curta elmélete, amely a deponálást más szemszögből közelíti meg. Curta a deponálást a Marcell Mauss által ismertetett *potlach*-hoz hasonló szokásnak tartotta.⁶⁸ A *potlach* vagy *potlecs* fogalma olyan „békés” rivalizálást takar, amelynek során egyes személyek, jellemzően az elit tagjai és a törzsek pazarlóan pusztították saját vagyoniukat (ajándékozással, lakomák szervezésével stb.). E vetélkedés célja lehetett a tekintély megszerzése, valamint az eliten belüli rangsor felállítására, de szolgálhatott szövetségek kötésére, fenntartására is.⁶⁹ A *potlach* magában hordozza a viszonzás kötelezettségét is, ami az istenekre nézve is kötelező volt (*do ut des* – adok, hogy adj).⁷⁰ Curta úgy gondolta, hogy a depókban a fegyverek – főleg a balták – és a mezőgazdasági vaseszközök túlsúlya utal a termelést irányító fegyveres elit jelenlétére. Véleménye szerint a vasnak szimbolikus jelentősége lehetett a sztyeppei népek politikai hatalmának reprezentációjában,⁷¹ valamint fontos lehetett az adózás és az adósságrendezés során is.⁷² A deponálást ő az írott forrásokban tarkánokként említett arisztokrata csoporthoz és azok politikai örököseihez kötötte.⁷³ Curta elméletét sem megcáfolni, sem alátámasztani nem lehet a rendelkezésünkre álló régészeti és szegényes írott források alapján. Müllerová is számol azzal a lehetőséggel – főleg a baltaszerű vasrudakat tartalmazó leletgyüt-

tesek kapcsán –, hogy a deponálásnak egyéb „szociális”, illetve szimbolikus rendeltetése is lehetett.⁷⁴ Az arisztokrácia részvétele a deponálásban azonban korántsem kizárható, főleg az olyan leletgyüttesek fényében, mint az összesen 4212 db baltaszerű vasrudat tartalmazó, 3630 kg ösztömögű krakkói depólelet.⁷⁵ Továbbá az sem tagadható, hogy az elit és a középosztály mentalitásától nem állhatott távol a javak bizonyos értelemben vett „elpusztításának” gondolata, hiszen e réteg – talán az avar kori reprezentációs szokások egy részét továbbörökítve – csak a kereszténység hatására kezdett elállni attól a státuszát hangsúlyozó szokástól, hogy halottait felékszerezve, méltóságjelvényekkel ellátva temesse el.⁷⁶ A váci leletgyüttes összetételének alábbiakban folytatott elemzése alapján azonban kétséges, hogy a depó az elithez lenne köthető.

A deponálást végzők lehetséges kilétének kérdése

Mivel a kora középkori deponálásról nem rendelkezünk értékelhető írott forrásokkal, amelyek alapján meghatározható lenne többek közt a deponálást végzők kiléte, elsősorban a leletkörülményekből, illetve a régészeti leletanyagból próbálhatjuk meg a felmerülő kérdéseket tisztázni. A kutatás a deponálást végzők személyére elsősorban a depók összetételéből próbált következtetni, de a leletgyüttesek változatos összetétele miatt ahány depó, annyiféle értelmezés is lehetséges.

A statisztikai vizsgálatok végzése során mind Florin Curta,⁷⁷ mind Mária Müllerová⁷⁸ logikai és egyéb szempontok szerint csoportosította a leletgyüttesekben előforduló tárgy típusokat.

⁶⁷ A Karoling-kori Pannónia esetében ennek állomásait Szőke Béla Miklós foglalja össze (Szőke 2019: 418–428).

⁶⁸ Curta 1997: 251–252.

⁶⁹ Mauss 2000: 203–204.

⁷⁰ Mauss 2000: 216–221.

⁷¹ Curta 1997: 249.

⁷² Curta 2011: 319.

⁷³ Curta 1997: 249–250.

⁷⁴ A baltaszerű vasrudakat a valószínűsíthető pénzhelyettesítő mivoltuk miatt olyan társadalmi jelenségekkel is összekapcsolhatónak véli, mint az ajándékozás (például hatalomerősítő, legitimációs célzattal) vagy a sérelmek orvoslása (Wergeld-Wergild, azaz a vérdíj adása; így válik a depólelet egy ember pénzben kifejezett értékévé – Müllerová 2022: 198–199).

⁷⁵ Zaitz 1988: 262.

⁷⁶ Ez a reprezentáció átalakulásával járt, például a Karoling-kori Pannoniában megjelent a későbbi századokra is jellemző adományjuttatás az egyháznak, a magán templomalapítás szokása, valamint az igyekezet, hogy a halottaikat a templomban vagy a templom körül kiemelt helyen temessék el, míg a honfoglaló magyarok feltűnésével a helyben maradt köznép körében újra megjelennek a pogány szokások (Szőke 2019: 419–428) és a honfoglaló magyarok leletgazdag, méltóságjelvényekkel is eltemetett halottai.

⁷⁷ Florin Curta így csoportosította: mezőgazdasági vaseszközök, ácsszerszámok, kovácszserszámok, lószerszámok, fegyverek, baltaszerű vasrudak és ún. „sziléziai tányérok” (nyersanyagok), illetve a viselet elemei és „egyéb tárgyak”, amelyek az említett csoportokba nem sorolhatók (Curta 1997: 218).

⁷⁸ Müllerová 2022: 217.

Erre már csak azért is szükség volt, mert a késő népvándorlás kori depókban alkalmanként a korabeli anyagi kultúra bármely eleme (például kulcsok, csiholóvasak, vödörbronzok és -fülek, hulladékvasak, illetve nemcsak vastárgyak, hanem például érmek, csonttárgyak, őrlőkövek⁷⁹ stb.) előfordulhat.⁸⁰

A két kutató az elemzések során arra törekedett, hogy kimutathassanak valamilyen ismétlődő mintázatot, az egyes depók és deponálási tömbök közötti lehetséges összefüggéseket és különbségeket. Eredményeik nyomán megállapítható, hogy a mezőgazdasági vaseszközök nagyon gyakoriak a korabeli depók anyagában,⁸¹ a váci depóelemben is megtalálható ekevasak, csoroszlyák, kaszák és sarlók nagy számban fordulnak elő mind a nyugati szláv (főleg morva és nyugat-szlovákiai), mind a délszláv (főleg bolgár) leletegyüttesekben, ugyanakkor a nyugati szlávoknál elterjedtebb a mezőgazdasági vaseszközök és a kézművesszerszámok (így a vonókés) kombinációja is.⁸²

A deponálási szokások kapcsán érdekes eredmények születtek,⁸³ de hogy létezett-e egységes elv, amely szerint ezeket a depóeleleteket összeállították, az kérdéses marad. Hogy pontosan mi kerülhet bele egy depóba, attól is függ, hogy az elrejtők életük során milyen vastárgyakat birtokolhattak, milyen tárgyakkal kerültek kap-

csolatba. Például a mezőgazdasági vaseszközök termelő munkát végző személyek, családok (tehát a társadalom szélesebb rétegei) tulajdonában lehettek,⁸⁴ de birtokolhatták és elrejtették őket az azokat készítő és javító kovácsok,⁸⁵ valamint kereskedők is. Azonban az elhasználandó vagy tönkrement hulladékvasat az egyszerű emberek is gyűjthették, hogy átadva a kovácsnak később másik eszközt készítsen nekik belőle.⁸⁶ A félkész termékek és nyersanyagok – mint például a pölöskei és balatonőszödi depókban (ez utóbbiban singvasak és vasbucatóredék) – fényében egyet tudok érteni Müller Róberttel, aki ezeket a depókat kovácsokhoz kötötte.⁸⁷ Még egyszerűbb azon depóeleleteket a kovácsokhoz kötni, amelyekben kovácseszközök (fogók, üllők stb.) kerültek elő. Nagy mennyiségű és változatos ács- és asztaloszerszám utalhat ács, illetve asztalos elrejtőkre, ugyanakkor egy-egy szerszám előfordulása a depóban már nem feltétlenül, hiszen a fa – a vassal szemben⁸⁸ – a leghétköznapibb, legkönnyebben munkálható nyersanyag, építőanyag,⁸⁹ és éppen ezért bizonyos ács- és asztaloszerszámok a földműves családok eszköztárában is elképzelhetők. A váci depóelemben előkerült ívelt pengéjű vonókés alkalmas lehetett szerszám- (például kasza)nyelek, karók, hordó- és vödördongák készítésére is⁹⁰ – jelenléte a váci depóelemben

■ ⁷⁹ Például a mikulčicei I. lelet mellett őrlőköveket találtak, a II. lelettel két díszített csontlemez került elő (Bartošková 1986: 28–31), míg a curcani leletben (Comşa–Deculescu 1972) előkerült 10–11. századi érmek a depóhorizont végének meghatározásában segíthetik a kutatást (Curta 2011: 313).

⁸⁰ Érdemes megemlíteni például, hogy a szláv kovácsok kb. száz különböző tárgytípust tudtak készíteni (Müllerová 2022: 176).

⁸¹ Curta 2011: 317; Müllerová 2022: 64.

⁸² Müllerová 2022: 217–218.

⁸³ Például, hogy a baltaszerű vasrudak és a sarlók nagyon ritkán fordulnak elő együtt, nem volt „szokás” együtt deponálni őket, ami Mária Müllerová szerint akár a sarló szimbolikus jelentésével is összefüggésben állhat, amely a temetkezési szokások felé mutat (Müllerová 2022: 170).

⁸⁴ Čilinska 1984: 171; Müllerová 2022: 171.

⁸⁵ Müller 1971: 251.

⁸⁶ A hazai késő népvándorlás kori depók közül három lelet, a mohácsi (Kiss 1964; Müller 1982: 272–274), a pölöskei (Müller 1971: 250–254) és a balatonőszödi (Bognár 2016; Müller 2023) tartalmazott eszköztöredékeket (hulladékvasakat). A mohácsi depóelemben azonban néhány tényleg törött és használhatatlan eszköz (két sarló-, egy baltapenge- és egy nádvágó- vagy rövid kaszatöredék) mellett ép, de használt, kopottas (külön kiemelendők az ekevasakon megfigyelhető kopásnyomok) eszközök (talán tartalékeszközök?), továbbá egyéb magukban álló vastárgyak (nyárs, vödörfül, szigony darabja) is voltak. Ez önmagában nem zárja ki, hogy ez esetben is kovács lett volna az elrejtő, csakhogy erről sem eszközök, sem félkész és rontott tárgyak, sem pedig nyersanyagok formájában nem árulkodik semmi. A mohácsi leletegyüttes azonban nem feltárás során került elő, így abban sem lehetünk biztosak, hogy minden tárgyat összegyűjtöttek vagy beszállítottak.

Müller 1982: 298; Müller 2023.

⁸⁸ A vaskohászat és kovácsmesterség általános, nem csak a nomád kultúrájú népekre jellemző megbecsültségéről többen is írtak (Gömöri 2009; Gallina–Török 2018: 67–69).

⁸⁹ Harag 2024. Az avar kori famegmunkálás – amely az írott források, a vaseszközök és a famaradványok alapján vizsgálható – meglehetősen színvonalas lehetett. Az avarok a hétköznapokban használatos tárgyak (vödörök, edények, nyelek, ládák-koporsók stb.), közlekedési eszközök (bödönhajók-monoxylonok, szekerek), épületek (boronházak, faszerkezetű kutak, vesszőfalak) elkészítése mellett képesek voltak – bizánci hadmérnökök közreműködésével – hídverésre, ostromgépek, erődítések készítésére.

⁹⁰ Nem a tárgyalat korszakhoz tartozik, mégis tanulságos Szabó János Győzőnek a gyöngyöspatai késő középkori depóról írott cikke, amelyben igyekezett bemutatni, hogy az egyes famegmunkáló eszközöket – köztük például a vonókést – miként használhatta a szőlőműves (Szabó 1983: 158).

tehát nem az elrejtők „mesterségét” tükrözheti. Egy-egy depólelet elemzését bonyolíthatja, hogy az egyes tárgytypusoknak vitatott a funkciója.⁹¹ Ráadásul az elrejtők vélt csoportjai között is van „átfedés”: a kereskedők sokkal kisebb és kevésbé változatos, a falusi kovácsok ismeretét is meghaladó típusú áruval is kereskedhetnek, specializálódhattak egyes árutípusokra (például fegyverkereskedők),⁹² de az avar kori példák alapján feltételezhető, hogy egyes kovácsok ötvösséggel vagy más mesterségekkel is foglalkozhattak, sőt csak egyes tárgytypusokra és munkamenetekre is szakosodhattak, így például az ékszerek jelenléte sem zárja ki őket a lehetséges deponálók közül.⁹³ A váci leletegyüttes összetételét és elemeinek mennyiségét figyelembe véve nem valószínűsíthetjük, hogy a deponálók kovácsok vagy kereskedők lettek volna, de ezt a lehetőséget teljesen elvetni sem lehet.

Sokkal valószínűbb azonban, hogy a mezőgazdasági vaseszközök tükrözik az elrejtők „mesterségét” és az általuk folytatott változatos gazdálkodást: az ekevasak, a csoroszllya és a sarlók a szántóföldi növénytermesztésre, illetve szarvasmarhák tartására engednek következtetni (tekintve, hogy a korabeli ábrázolások szerint elsősorban ökörpárok húzták az ekéket),⁹⁴ a szőlőmetsző kés a szőlőtermesztésre, míg a kengyelvasak hátasállat tulajdonlására, azaz lótarásra utalhatnak, továbbá a rövid kaszák is elsősorban takarmánygyűjtésre és nem aratásra alkalmasak,⁹⁵ így közvetlenül szintén az állattartással függnek össze. A váci depóleletet tehát véleményem szerint parasztok rejtették el.

Kérdés az is, hogy a deponált eszközök egy nagyobb (például egy faluhoz) vagy egy kisebb közösséghez (családhoz, háztartáshoz) tartoztak-e. Még a késő középkori Magyar Királyságban és Európa más vidékein sem volt ismeretlen jelenség az „eketársulás”, azaz, hogy több földműves birtokolt közösen egy ekét, a föld műveléséhez szükséges igaerőt pedig együttesen állították ki.⁹⁶ Arról, hogy egy háztartáshoz esetenként mennyi mezőgazdasági vaseszköz tartozhatott, szintén vannak későbbi, de régészeti analógiáink is. A borsodi 10. század végén elpusztult falu⁹⁷ 7. objektumában többek között két – a váciaknál jóval nagyobb – ekevasat és rövid kaszát találtak,⁹⁸ míg a tatárjárás során elpusztult, Cegléd–Bürgeházi dűlőben feltárt település 1344. objektumában, egy lakóépületben többek között 9 db sarló és 3 db rövid kasza is volt.⁹⁹ Az elmondottak fényében nem zárható ki, hogy a váci depólelet egy, a faluközösségnél kisebb egység, mondhatni egy háztartás vagy család (nem feltétlenül takarja e két fogalom egymást) birtokában lehetett. Viszont a fentiekben idézett régészeti párhuzamok világosan jelzik azt a sejthető következtetést is, hogy a depólelet nem az összes ház körül használt vaseszközt – például fejszékét, ollókat, ásóvasalásokat, késeket – tartalmazza, hanem valószínűleg (elhasználódott?) tartalék eszközöket. Az elrejtők társadalmi helyzetére a leletanyagból némileg következtethetünk. Annyi bizonyos a fentiekben elmondottak fényében, hogy a háztartás vagy család elsősorban mezőgazdaságból élt, foglalkoztak szántóföldi növénytermesztéssel (ekevasak, csoroszllya, sarlók), állattenyésztéssel

⁹¹ Például a balták fegyver- és munkaeszköz-funkciója, illetve a köpüs vésők kapaként vagy szaluként történő értelmezésének problémája (Harag 2024).

⁹² Nyugat-Európából a Kárpát-medence irányába folyó fegyverkereskedelemről a gyakran idézett dienedhofeni *capitulare* (805) tanúskodik, amelyben Nagy Károly megtiltja, hogy frank fegyvereket és páncélokot adjanak el az avaroknak és a szlávoknak (Szádeczky-Kardoss 1998: 307). Csiky Gergely kutatásai alapján elmondhatjuk, hogy noha a kora avar kortól az avar kor végéig érték nyugati hatások az avarok fegyverzetét, főleg a késő avar korban számolhatunk a nyugati eredetű fegyverek kereskedelmével, illetve másolásával (Csiky 2009: 224–225). A tiltás egyébként sem eredményes, sem hosszú életű nem lehetett, mert az avar kor végi fegyveres kíséret (különösen a Kárpát-medence nyugati felében) sírjaiban feltűnnek a nyugati eredetű fegyverek, különbség legfeljebb a preferált fegyvertípusokban mutatható ki (Csiky 2009: 224–225; Szóke 2019: 429). A fegyverkereskedelem a Duna mentén és talán egy délebbi, a jelenlegi Zala vármege területét érintő útvonalon bonyolódhatott (Csiky 2009: 225). Egyetértek Vékony Gáborral (Vékony 1999: 188), aki fegyverkereskedelemmel kötötte össze az esztergomi lándzsadepót, amely 22 lándzsát, köztük is egy szárnyas lándzsát tartalmazott (Torma et al. 1979: 128–129, Tafel 43. 1–7; Kovács 1980: 98; Szentpéteri 2002: 133). A lelőhely elnevezése korábban Mártírok útja 17. volt, a rendszerváltás után Esztergom–Lőrinc utca 17. lett (Köh-azonosító: 28478).

⁹³ Rácz Zsófia az ötvös- és kovácsszerszám-mellékletes sírok elemzése során jutott erre az álláspontra, és bár olykor valóban „ezermesterekre” gondolhatunk, a legtöbb általa összegyűjtött leletegyüttes inkább olyan mesteremberre utalt, akinek ötvös a „fő profilja” (Rácz 2009: 89–90).

⁹⁴ Például a 9. század elején keletkezett salzburgi kalendáriumban (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 387. fol. 90v.) is párosan jármolt ökröket figyelhetünk meg (Brunner 1988: Abb. 123), akárcsak a stuttgarti *psalterium*-ban (Württembergische Landesbibliothek Stuttgart, Cod.bibl.fol.23. 124v.) is (https://digital.wlb-stuttgart.de/index.php?id=6&tx_dlf%5Bid%5D=8680&tx_dlf%5Bpage%5D=1; Cod.bibl.fol.23; folio 256, letöltve: 2024. 06. 20.)

⁹⁵ Harag 2022a: 147.

⁹⁶ Belényessy 1955: 83–93; Balassa 1972: 377–378.

⁹⁷ Wolf 2019: 221.

⁹⁸ Wolf 2019: 25–26.

⁹⁹ Gulyás 2014: 36–37.

(rövid kasza, kengyelvasak), szőlőtermesztéssel (szőlőmetsző kés), valamint saját ácsszerszámaikkal (vonókés) nagy szaktudást nem igénylő famegmunkálást is végeztek. Egyaránt rendelkezettek igavonó állatokkal (ökrökkel – ekevasak, csoroszlya, rövid kasza) és hátasállattal is (ló – kengyelvasak, rövid kasza). Egyértelműen megállapítható a temetkezésekből ismert 8–10. századi státuszszimbólumok (például övveretek, sarkantyúk, fegyverek) és esetleges értékmérők (például bizánci-arab-nyugati érmek, balta alakú vasrudak) hiánya, ami nyilván nem zárja ki, hogy az adott család vagy háztartás rendelkezett velük, de a leletbe ezek nem kerültek be. Ez a deponálás és a temetkezés eltérő indíttatásából és jelentéséből adódhat, előbbi esetben gyakorlati, utóbbi esetben kultikus-reprezentatív megfontolásokkal is számolnunk kell. Egyedül a kengyelpár az, amely összekapcsolható a rangosabb(nak tartott) ló- és lovastemetkezésekkel, illetve a Karoling-korban a lovas szolgáltat teljesítésére utaló, a népi közösségek temetőiben is a helyi elitet jelölő sarkantyús és fegyveres sírokkal,¹⁰⁰ de a váci kengyelek egyszerű kivitele nem valószínűsíti a magasabb státuszt, az arisztokráciába vagy annak kíséretébe tartozást. Fontos, hogy a vácihoz hasonló összetételű depóleletek Mária Müllerová szerint is mezőgazdasággal foglalkozó személyek birtokában lehettek, és két olyan depólelet példájára is hivatkozik (Semice,¹⁰¹ illetve Tvarožná Lhota¹⁰²), amelyben a mezőgazdasági vaseszközökön kívül lándzsa (tehát a baltával ellentétben egyértelműen fegyvernek meghatározható tárgy) és zablátöredék, illetve sarkantyú

volt.¹⁰³ A leletet többségében alkotó vaseszközök megtalálhatók a 8–10. századi temetkezésekben, bár, a sarlókat leszámítva,¹⁰⁴ előfordulásuk rendkívül ritka.¹⁰⁵ E leletek az eddigi adatgyűjtések szerint nem kapcsolhatók etnikumhoz, valláshoz, nemhez, életkorhoz, valamint társadalmi státuszhoz sem.¹⁰⁶

Úgy vélem, az adott depóleletet elrejtők azon szabad köznépi előkelők vagy a kisebb közösségek vezető családjainak köréből kerültek elő, akiknek férfi tagjai az avar korban és a honfoglalás korában is fegyverrel, övveretekkel temetkeztek, esetleg megengedhették maguknak a lovas temetkezést, míg a Karoling-korban egyszerűbb sarkantyúkkal, fegyverekkel lettek elhantolva.

Összegzés

Vác határában 2015 őszén egy 12 darab vastárgyat tartalmazó depólelet került elő. A leletegyüttes ekevasakat, csoroszlyát, sarlókat, rövid kaszákat, szőlőmetsző kést, vonókést és kengyelvasakat tartalmazott. A mezőgazdasági vaseszközök elemzését korábbi munkáimban elvégeztem, így jelen tanulmányban nem a vastárgyak részletes elemzésével foglalkoztam, hanem a depólelet keltezésének problémáját, illetve a deponálás mögötti lehetséges indítékokat és az elrejtők kilétét vizsgáltam. A leletegyüttes pontosan nem keltezhető, mert olyan vastárgyat tartalmaz, amelyeket gyakran több évszázadig változatlan formában gyártottak és használtak. Mégis, a Vácott előkerült mezőgazdasági vaseszközök párhuzamai egyaránt előfordulnak avar kori, Karoling-kori és

¹⁰⁰ Szőke 2019: 432.

¹⁰¹ Bartošková 1986: 50–51, Obrázok 16/A.

¹⁰² Bartošková 1986: 57–58, Obrázok 18/A.

¹⁰³ Müllerová 2022: 171. A temetkezések esetében sem biztos, hogy minden esetben az elitre utalna, sőt a központoktól távoli településeken előkerülő fegyverek, lószerszámok, lovasfelszerelések a vidéki fegyveres réteggel is magyarázhatók (Müllerová 2022: 181–182).

¹⁰⁴ A sarlós temetkezésekről lásd Erdélyi 1975; Somogyi 1982; Szabó 2003; Borzová 2006.

¹⁰⁵ **Ekevasak:** Maglód 1. lelőhely (7. század – Harag 2018: 14–15, katalógus Al.3.2); Kosice–Sebastovce–Kassa–Zsebes–Lapíše I. 143. sír (8. század – Harag 2018: 13–14, katalógus Al.3.1); Čakajovce–Csekej 291. sír (9. század – Hanuliak 2004: 138, Tabelle XXII/2). **Makkos felerősítésű rövid kaszák:** Alsópáhok–Hévízdomb II. lelőhely, 169. objektum (9. század eleje – Harag 2022a: 149); Kehidakustány (Kehida)–Fövényes, 115. sír (9. század eleje – Harag 2022a: 151–152); Öcsöd – MRT 96A, 1. sír (7. század – Harag 2022: 153); Sárrétudvari–kisebbik fiúiskola udvara (11. század – Mesterházy 1978: 37; Harag 2022a: 6. kép 4); Szabolcs–Petőfi utca, 387. sír (10–11. század – Kovács 1994: 85, Abbildung 26/3); Szarvas–Grexa téglagyár, 236. sír (7–9. század – Harag 2022a: 153). **Szőlőmetsző és szüretelőkések:** Budakalász–Dunapart, Dunai kistöldek, 1496. sír (7. század – Harag 2022b: 64); Budapest–Budafok, Vöröskereszt utca, 15. sír (8–9. század fordulója – Harag 2022b: 64). **Vonókések:** Bodza–Holiare–Alsógellér, Halomdomb, 21. sír (8. század – Točík 1968a: 14, Tabelle XXVIII/3; Harag s. a. r.); Nagyharsány–Szarkás-dűlő, 59. sír (7. század – Papp 1964: 130–131, X/b tábla 11; Harag s. a. r.); Nádudvar–Töröklaponyag, 15. sír (10–11. század – Mesterházy 1968: 138; Mesterházy 1997: 63); Söjtör–Petőfi utca, 7. sír (8. század vége – 9. század eleje – Harag s. a. r.); Štúrovo–Párkány I. – Vojenská cvišisko, 132. sír (8. század – Točík 1968b: 39–40, Tabelle XXXI/22; Harag s. a. r.); Záhorská Bystrica–Pozsonybeszterce, 181. sír (7–9. század – Kraskovská 1972: 37–38, Obrázok 38/7; Harag s. a. r.); Záhorská Bystrica–Pozsonybeszterce, 249. sír (8. század második fele – Kraskovská 1972: 49, Obrázok 49/11; Harag s. a. r.).

¹⁰⁶ Borzová 2006: 214. A sarlók olyan elhunytak mellől is előkerülhetnek, akikről nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy a termelőmunkában részt vehettek volna: „Feltűnő a vassarló előfordulása a 3. igari sírban, egyrészt mert lovasnomád vezérember sírjában a földművelés egyik ilyen jellemző eszközét alig váránk [...]” (Fettich 1929: 83).

honfoglalás kori – kora Árpád-kori környezetben (főleg sírokban, de telepeken is). Ugyancsak keltezhetetlenek a késő népvándorláskoron belül az egyszerű kialakítású kengyelvasak is, mégis kronológiai támpontul szolgálnak, hiszen a vas-kengyelek az avar honfoglalást követően terjednek el a Kárpát-medencében és Európában is. A vastárgyakat tehát a késő népvándorláskorban temethették el, és ahhoz a depóhorizonthoz köthetjük, amely Kelet-Közép-Európában a 8. század végén kezdődött és a 10. században ért véget. A deponálásra az Avar Kaganátus összeomlásától a magyar honfoglalásig terjedő nyugtalan, gyakori háborúkkal kísért időkben kerülhetett sor, mivel azonban a lelőhely tágabb környéke a 8–9. században etnikai, politikai, esetleg mindkét tekintetben is határvidék volt, nem köthetjük a depóleletet egyetlen határozott dátumú eseményhez vagy eseménysorozathoz. Az sem kizárt, hogy a lelet-együttest nem egy tényleges konfliktus idején temették el, hanem a család túlélési stratégiájának volt része, és elmenekülésük esetén e tartalék eszközök segítségével tervezték volna az újrakezdést. A lelet összetétele és a körülmények nem valószínűsítene a deponálás mögött meghúzódó egyéb (például kultikus vagy szociális) indítást. A lelet-együttest elrejtők vélhetően a közeli, terepbejárás során azonosított településen élhettek, főleg mezőgazdasággal (szántóföldi földművelés, állattenyésztés, szőlőművelés) foglalkozhattak, és alkalmasint katonáskodhattak (kengyelvasak) is. A depót lakott területtől nem messze, de vélhetően a településen kívül rejthették el. A leletek földben maradása a deponálók balsorsát (halálukat, elhurcolásukat, végleges elmenekülésüket) sejteti.

A tanulmányban használt rövidítések

bsz: baltaszélesség
bh: baltahosszúság
db: darab
g: gramm
h: hosszúság
ih: ívhosszúság
kfv: köpüfalvastagság
kg: kilogramm
kh: köpühosszúság
ltsz.: leltári szám
m: magasság
nyá: nyélátmérő
nyh: nyélhosszúság
ph: pengehosszúság
psz: pengeszélesség
sz: szélesség
t: tömeg
vsz: válszélesség

A leletek katalógusa

A depólelet 12 darab vastárgyat (1. tábla) tartalmazott, amelyeknek együttes tömege 2338 g volt. A leleteket a váci Tragor Ignác Múzeumban őrzik (ltsz.: 7/1/2020–7/13/2020).

1. Ekevas (1. tábla 1). Restaurálatlan, megtisztítatlan, erősen korrodálódott, kis méretű, sérült pengéjű ekevas. A nyitott, egyenes köpü vállas, erősen kopott háromszög alakú pengében folytatódik. A penge bal oldalán kis méretű váll is megfigyelhető, míg a jobb oldalon a váll elkopott, amely arra utalhat, hogy ez az oldal állhatott a barázdafal felől. Keresztmetszetében a penge szimmetrikus. Méretek: h: 13,5 cm; kh: 5,7 cm; vsz: 9 cm; kfv: 0,6 cm; t: 229 g. Ltsz.: 7/2/2020.

2. Ekevas (1. tábla 2). Restaurálatlan, tisztítatlan, erősen korrodálódott, kis méretű ekevas. A pengénél hosszabb, enyhén kiszélesedő, nyitott köpü váll nélküli, háromszög alakú pengében folytatódik, amely keresztmetszetben enyhén bal oldali aszimmetrikus. Az élek közül főleg a jobb oldal kopott. Méretek: h: 10,8 cm; kh: 5,8 cm; vsz: 7,2 cm; kfv: 0,4 cm; t: 262 g. Ltsz.: 7/3/2020.

3. Csoroszlya (1. tábla 3). Korrodálódott, restaurálatlan csoroszlya. A lapított téglalap átmetszetű nyél egyenes, enyhén ívelődő, szimmetrikus, egyenes élű pengében folytatódik. Méretek:

h: 37,7 cm; nyh: 25,5 cm; ph: 12,2 cm; psz: 4,1 cm; nyá: 3 × 1,8 cm; t: 1257 g. Ltsz.: 7/1/2020.

4. Rövid kasza (1. tábla 4). Restaurálatlan, erősen korrodálódott, makkos nyélfelerősítésű rövid kasza. Az élezetlen, téglalap átmetszetű nyak keskeny, viszonylag egyenes pengében folytatódik, amelynek hegye ferdén lecsapott. Méretek: h: 35 cm; ph: 28 cm; nyh: 9,5 cm; psz: 3,3 cm; t: 177 g. Ltsz.: 7/4/2020.

5. Rövid kasza (1. tábla 5). Restaurálatlan, erősen korrodálódott, sérült pengéjű, makkos nyélfelerősítésű rövid kasza. A téglalap átmetszetű, élezetlen nyak keskeny, egyenes, sérült pengében folytatódik. Hegye is sérült. Méretek: h: 35,5 cm; ph: 30 cm; nyh: 8 cm; psz: 3 cm; t: 108 g. Ltsz.: 7/5/2020.

6. Baltás szőlőmetsző kés (1. tábla 6). Restaurálatlan, erősen korrodálódott és sérült hegyű. A felhajtott végű, a markolat farostmaradványait is megőrző, téglalap átmetszetű nyéltüske egyenes, egyélű pengében folytatódik, amely a balta után ívelődik és kétélű lesz. A penge hátán téglalap alakú balta figyelhető meg. Méretek: h: 21,5 cm; nyh: 9,5 cm; íh: 11,5 cm; psz: 1,2 cm; bh: 2,8 cm; bsz: 2 cm; t: 47 g. Ltsz.: 7/6/2020.

7. Vassarlótöredék (1. tábla 7). Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlótöredék, nyéltüskéjének vége és a penge egy része hiányzik. A téglalap átmetszetű nyéltüske tompaszögben hátratört, keskeny, élezetlen nyakban folytatódik, amely egyenesen kiszélesedve előretört, keskeny pengébe megy át. Méretek: h: 24,6 cm; nyh: 10,5 cm; íh: 16 cm (-5,3 cm); psz: 1,3 cm; t: 48 g. Ltsz.: 7/7/2020.

8. Vassarlótöredék (1. tábla 8). Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlótöredék, nyéltüskéjének vége és a penge egy része hiányzik. A téglalap átmetszetű nyéltüske tompaszögben hátratört, rövid, keskeny, élezetlen nyakban folytatódik, amely enyhén előrehajló, kiszélesedő pengébe megy át. Méretek: h: 21,5 cm; nyh: 8,8 cm; íh: 13 cm; psz: 2 cm; t: 55 g. Ltsz.: 7/8/2020.

9. Vassarlótöredék (1. tábla 9). Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlótöredék, nyéltüskéjének vége és a penge egy része hiányzik. A téglalap átmetszetű nyéltüske tompaszögben hátratört, rövid, keskeny, élezetlen nyakban folytatódik, amely egyenesen kiszélesedő, keskeny pen-

gébe megy át. Méretek: h: 14 cm; nyh: 7 cm; íh: 7,3 cm (-2,5 cm); t: 18 g. Ltsz.: 7/9/2020.

10. Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlópenge-töredék (1. tábla 10). Enyhén ívelődő, sima penge, hegye nem ellapított végű. Méretek: h: 14,8 cm; íh: 13,3 cm; psz: 1,3 cm; t: 24 g. Ltsz.: 7/10/2020.

11. Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlópenge-töredék (1. tábla 11). Méretek: h: 13 cm; psz: 1,4 cm. Ltsz.: 7/9/11/2020.

12. Restaurálatlan, erősen korrodálódott sarlópenge-töredék (1. tábla 12). Méretek: h: 11,3 cm; psz: 1,3 cm. Ltsz.: 7/9/11/2020.

13. Kengyelvas (1. tábla 13). Restaurálatlan. Ívelt nyakú, ellapított talpalójú, hurkos fülű vaskengyel. Sérült darab, a vállánál eltörött. Méretek: m: 11,8 cm; fül m: 2,2 cm; sz: 10,2 cm; t: 39 g. Ltsz.: 7/12/2020.

14. Kengyelvas (1. tábla 14). Restaurálatlan. Hasonló az előzőhöz, de ép állapotú. Méretek: m: 11,5 cm; fül m: 2,2 cm; sz: 11 cm; t: 38 g. Ltsz.: 7/12/2020.

15. Vonókés (1. tábla 15). Restaurálatlan, kis méretű, íves pengéjű, töredékes markolatüskéjű vonókés. A megmaradt jobb oldali, téglalap átmetszetű markolatüske nem kihajló, de a pengéje átlós. Méretek: m: 3 cm; h: 8,5 cm; íh: 11 cm; sz: 8,6 cm; nyh: 6,5 cm; t: 18 g. Ltsz.: 7/13/2020.

Hivatkozott irodalom

BARTOŠKOVÁ 1986

Bartošková, Andrea: *Slovanské depoty železných předmětů v Československu*. Praha: Academia, 1986.

BALASSA 1972

Balassa Iván: Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11 (1972), 357–399.

BALASSA 1973

Balassa Iván: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.

BALOGH 2013

Balogh Csilla: *A Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének problémái*. (PhD disszertáció) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, 2013.

BELÉNYESSY 1955

Belényessy Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. In: *Ethnographia* 66 (1955), 57–93.

BOGNÁR 2016

Bognár Katalin Boglárka: Vaseszközlelet Balatonöszöd középkori településéről. In: *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 4 (2016), 221–234.

BORZOVÁ 2006

Borzová, Zuzana: Kosáky v hroboch z obdobia včasného stredoveku na Slovensku. In: *Slovenská Archeológia* 54 (2006), 209–237.

BRUNNER 1988

Brunner, Karl: Wovon lebte der Mensch? Zur Wirtschaftsgeschichte der Baiern im Frühmittelalter. In: Dannheimer, Hermann – Dopsch, Heinz (Hrsg.): *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788. Gemeinsame Landesausstellung des Freistaates Bayern und des Landes Salzburg Rosenheim/Bayern, Mattsee/Salzburg. 19. Mai bis 6. November 1988*. Korneuburg: Prähistorische Staatssammlung – Amt der Salzburger Landesregierung, 1988, 192–197.

BUZÁS ET AL. 2017

Buzás Gergely – Boruzs Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2017), 193–235.

ČILINSKÁ 1984

Čilinská, Zlata: Depoty železných predmetov z konca 8. stor. na Slovensku. In: Studeníková, Etela – Zachar, Lev (red.): *Zborník prác Ľudmile Kraskovskej*. Bratislava: Slovenské Národné múzeum, 1984, 163–171.

COMȘA–CONSTANTINESCU 1969

Comșa, Maria – Constantinescu, Gheorghe.: Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea). In: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 20 (1969), 425–436.

COMȘA–DECULESCU 1972

Comșa, Maria – Deculescu, Gheorge: Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani (jud. Ilfov). In: *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 23 (1972), 469–473.

CURTA 1997

Curta, Florin: Blacksmiths, Warriors, and Tournaments of Value: Dating and Interpreting Early Medieval Hoards of Iron Implements in Eastern Europe. In: *Ephemeris Napocensis* 7 (1997), 211–268.

CURTA 2011

Curta, Florin: New Remarks on Early Medieval Hoards of Iron Implements and Weapons. In: Macháček, Jiří – Ungerman, Šimon (Hrsg.): *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2011, 309–332.

CURTA 2013

Curta, Florin: Horseman in the Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans. In: Sarantis, Alexander – Christie, Neil (eds.): *War and Warfare in Late Antiquity*. Leiden – Boston: Brill, 2013, 809–850.

CSIKY 2009

Csiky Gergely: *Az avar kori szűrő- és vágófegyverek. Osztályozás – tipológia – kronológia – technológia*. (PhD-disszertáció) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2009.

CSUTHY 2015

Csuthy András: *Včasnostredoveký konský postraj v Karpatскеj kotline. Súčasť konského postroja z obdobia Avarskeho kaganátu a Veľkej Moravy*. (PhD-disszertáció) Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2015.

DARNAY 1904

Darnay Kálmán: Régi ekék részei Sümegh vidékén. In: *Archaeologiai Értesítő* 24 (1904), 196–198.

ECSEDI 1931

Ecsedi István: Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztán. In: *Néprajzi Értesítő* 23 (1931), 74–76.

ERDÉLYI 1975

Erdélyi István: Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. In: *Ethnographia* 86 (1975), 153–163.

FETTICH 1929

Fettich Nándor: Adatok az ősgermán állatornementumok II. stílusának eredetkérdéséhez. In: *Archaeologiai Értesítő* 43 (1929), 68–124, 328–358.

FOMIN–KOVÁCS 1987

Fomin, Alekszej Vlagyimirovics – Kovács László: *A máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs*. Budapest: Magyar Numizmatikai Társulat, 1987.

FONTIJN 2002

Fontijn, David R.: *Sacrificial Landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, c. 2300-600 B.C.* Leiden: University of Leiden, 2002.

GALLINA–TÖRÖK 2018

Gallina Zsolt – Török Béla: Az avar kori vasművesség munkafolyamatai, korabeli mesterségei. In: Varga Máté – Szentpéteri József (szerk.): *Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére*. (A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 6.) Kaposvár: Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, 2018, 61–75.

GÖMÖRI 2009

Gömöri János: Égi és földi kovács. In: Nagy Zoltán – Szulovszky János (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest–Veszprém: MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – MTA VEAB Archeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság, 2009, 7–15.

GULYÁS 2014

Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult tatárjárás kori ház Cegléd határában. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen Miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei: tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét: Kecskeméti Katona József Múzeum, 2014, 29–56.

HANULIAK 2004

Hanuliak, Milan: *Velkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska*. (Studia Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae 7.). Nitra: Archeologický ústav SAV, 2004.

HARAG 2017

Harag Mátyás: *Kora középkori (8–10. századi) depóleletek Közép-Európából* (OTDK dolgozat). Budapest: 2017.

HARAG 2018

Harag Mátyás: *Növénytermesztés az avar korban: vaseszközök és növényi maradványok*. (MA szakdolgozat) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2018.

HARAG 2022A

Harag Mátyás: Rövid kaszák és nádvágók az avar kori szállásterületről. In: Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara – Nagy Emese Gyöngyvér (szerk.): *Sötét idők hétköznapjai. A 2020-ban Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. (Tempora Obscura 5.) Debrecen: Déri Múzeum Régészeti Tár, 2022, 147–170.

HARAG 2022B

Harag Mátyás: Adatok a kora középkori szőlőműveléshez – szőlőmetsző és szüretelőkések az avar kori szállásterületről. In: *Studia Comitatus* 40 (2022), 52–71.

HARAG 2024

Harag Mátyás: *Avar kori fegyvermunkáló vaseszközök*. (Kézirat)

HARAG S. A. R.

Harag Mátyás: *A szántóföldi növénytermesztésben használatos eszközök az avar korban*. (Kézirat) Miskolc: megjelenés alatt.

KISS 1964

Kiss Attila: A mohácsi késő középkori vaseszköz lelet (Adatok a Kárpát-medencei ekék szerkezetéhez). In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1963 (1964), 159–166.

KNIFIC 2010

Knific, Timotej: Early Medieval Hoards of Iron Items in Slovenia. In: *Archaeologia Adriatica* 4 (2010), 85–99.

KOLENA ET AL. 2015

Kolena, Branislav – Luptáková, Lenka – Rendeková, Michaela – Tonková, Mária – Vondráková, Mária – Hanuliak, Milan: Penetrating Arrow Injury. Causing the Death of an Early Medieval Woman from the Muzla-Cenkov Locality in Slovakia (9th–10th Century CE). In: *Collegium Anthropologicum* 39 (2015), 501–505.

KOVÁCS 1980

Kovács László: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. In: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) [1980], 97–119.

KOVÁCS 1994

Kovács László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs*. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.

KOVÁCS 2008

Kovács László: Muslimische Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. In: *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 29–30 (2008), 479–533.

KRASKOVSKÁ 1972

Kraskovská, Ľudmila: *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici*. Bratislava: Osveta, Slov. národné Múz., 1972.

LÁNYI 1990

Lányi Vera: Pénz. In: Mócsy Aladár – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 210–214.

MAUSS 2000

Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 2000.

MESTERHÁZY 1968

Mesterházy Károly: Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–67* (1968), 131–178.

MESTERHÁZY 1978

Mesterházy Károly: A sárrétudvari (Biharudvari) X–XI. századi temetők. In: *A Bihari Múzeum Évkönyve 2* (1978), 29–44.

MESTERHÁZY 1997

Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. In: *Életünk* 35 (1997), 30–67.

MESTERHÁZY 2004

Mesterházy Károly: Lengyel-magyar kapcsolatok a 10–11. században. In: *Századok* 138/2 (2004), 381–402.

MIRNIK 2002

Mirnik, Ivan: Coins from the Early Croatian Graves. In: *Nu-mizmatikai Közönlöny* 100–101 (2001–2002), 97–124.

MÜLLER 1971

Müller Róbert: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. In: *Ethnographia* 82 (1971), 249–258.

MÜLLER 1975

Müller Róbert: Die Datierung der Mittelalterlichen Eisengerätfunde in Ungarn. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975), 59–102.

MÜLLER 1978

Müller Róbert: Későnépvándorlás kori vaseszközlelet Fonyód-Ilonaberekéből. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978), 5–11.

MÜLLER 1979

Müller Róbert: The Iron Implement Find in Nagyvenyim. In: *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis* 17 (1979), 245–249.

MÜLLER 1982

Müller Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig*. (Zalai Gyűjtemény 19.) Zalaegerszeg: 1982.

MÜLLER 2023

Müller Róbert: A középkori vaseszköz leletek keltezése. In: *Archaeologiai Értesítő* 148 (2023), 325–342.

MÜLLEROVÁ 2022

Müllerová, Mária: *Teória včasnostredovekých depotov z prostredia západných a južných Slovanov*. (PhD-disszertáció) Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, (2020) 2022.

NÉGYESI ET AL. 2008

Négyesi Lajos – Révész László – Szenthe Gergely – Torma Béla Gyula – Veszprémi László: *Egy elfeledett diadal: a 907. évi pozsonyi csata*. Budapest: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2008.

NOVOTNÝ 1969

Novotný, Boris: Depots von Opfersymbolen als Reflex eines Agrarkultes im Großmähren und wikingischen Skandinavien. In: *Památky Archeologické* 60 (1969), 197–227.

PAPP 1964

Papp László: A nagyharsányi avar kori temető. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1963 (1964), 113–141.

PLEINER 1961

Pleiner, Radomír: Slovanské sekerovitě hřivny. In: *Slovenská Archeológia* 9 (1961), 405–450.

PLETERSKI 1987

Pleterski, Andrej: Sebenjski Zaklad. In: *Archeološki Vestnik* 38 (1987), 237–330.

RANDBORG 2002

Randsborg, Klavs: Wetland Hoards. In: *Oxford Journal of Archaeology* 21 (2002), 415–418.

RÁCZ 2009

Rácz Zsófia: Avar kori ötvös- és kovácszszerzők. In: Nagy Zoltán – Szulovszky János (szerk.): *A vasművéség évezredei a Kárpát-medencében*. Budapest – Veszprém: MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság – MTA VEAB Archeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság, 2009, 67–96.

RÉVÉSZ 1999

Révész László: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37 (1999), 267–299.

RÉVÉSZ 2013

Révész László: Egy megoldatlan kérdéskör: Szempontok a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség kapcsolatának kutatásához. In: *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (2013), 179–188.

SIKLÓSI 2014

Siklósi Iván: A kincstalálás római kori történetének főbb csomópontjai, különös tekintettel a Paul. D. 41, 1, 31, 1 töredékre. In: *ACTA ELTE LI* (2014), 181–197.

SOMOGYI 1982

Somogyi Péter: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. In: *Archaeologiai Értesítő* 102 (1982), 191–200.

SZÁDECZKY-KARDOSS 1998

Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* (Magyar őstörténeti könyvtár 12.) Budapest: Balassi Kiadó, 1998.

SZABÓ 1969

Szabó István: *A középkori magyar falu.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.

SZABÓ 1983

Szabó János Győző: Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. In: *Agria* 19 (1982–1983), 135–186.

SZABÓ 2003

D. Szabó László: *Az avar kori sarlós temetkezések a Kárpát-medencében.* (MA szakdolgozat) Szeged: Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003.

SZABÓ 2016

Szabó Emese: Die frühmittelalterliche Siedlung Balatonöszöd-Temetői-dűlő und ihr Gräberfeld. In: *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (2016), 173–208.

SZENTPÉTERI 2002

Szentpéteri József (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa* (Varia Archaeologica Hungarica 13). Budapest: Archäologisches Institut der Ungarische Akademie der Wissenschaften, 2002.

SZŐKE 2019

Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor Pannoniában.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, 2019.

TEODOR 2004

Teodor, Dan Gh.: Depozitul de unelte și arme medievale timpurii de la Gârbovăț, jud. Galați. In: *Memoria Antiquitatis* 23 (2004), 395–406.

TOČIK 1968A

Točik, Anton: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare.* Bratislava: Slovenskej Akademie Vied, 1968.

TOČIK 1968B

Točik, Anton: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo.* Bratislava: Slovenskej Akademie Vied, 1968.

TOMKA 2008

Tomka Péter: Die Lehre der Bestattungsbräuche. In: *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 29–30 (2008), 233–263.

TOMKA–MERVA 2016

Tomka, Péter – Merva, Szabina: Bácsa-Szent Vid domb – Eine Siedlung des 9.–10. Jahrhunderts an der Wieselburger Donau. In: *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (2016), 253–285.

TORMA ET AL. 1979

Torma István – Horváth István – H. Kelemen Márta: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás.* (Magyarország régészeti topográfiája 5.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

TORMA ET AL. 1993

Torma István – Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta: *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás.* (Magyarország régészeti topográfiája 9.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.

TURČAN 2012

Turčan, Vladimír: *Depoty z Bojne: a včasnostredoveké hromadné nálezy železných predmetov uložené v zbierkach SNM-Archeologického múzea.* Bratislava: Zborník Slovenského Národného Múzea, 2012.

VÉKONY 1999

Vékony Gábor: Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában. In: Fülöp Éva Mária – Kisné Cseh Julianna (szerk.): *Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. május 28–31.* (Tudományos Füzetek 11.) Tata: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 1999, 183–210.

WOLF 2019

Wolf Mária: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása.* Budapest–Miskolc–Szeged: Martin Opitz Kiadó – Herman Ottó Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 2019.

ZAITZ 1988

Zaitz, Emil: Frühmittelalterliche axtförmige Eisenbarren aus Kleinpolen. In: *Slovenská Archeológia* 36 (1988), 261–276.

HARAG MÁTYÁS

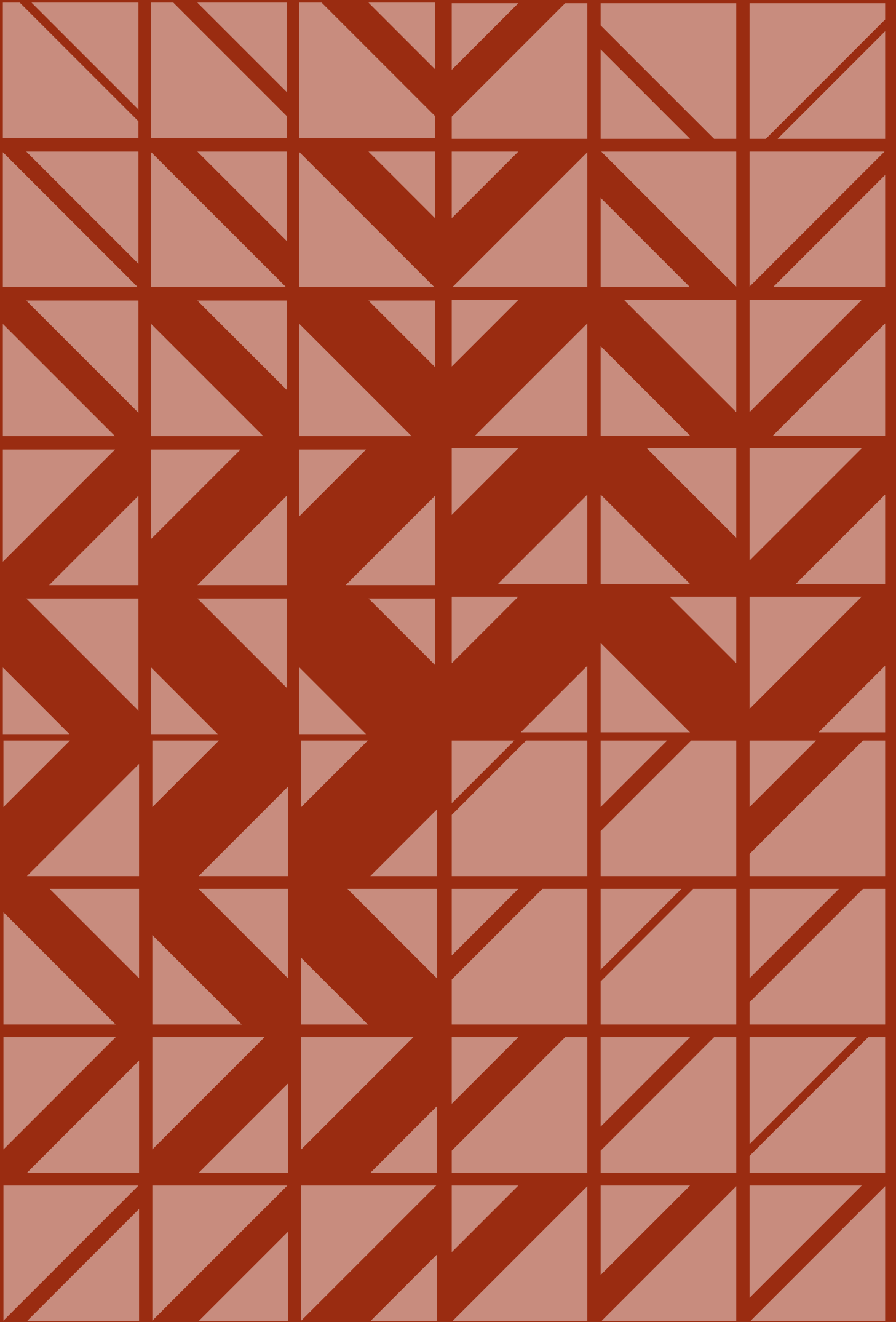
MÁTYÁS HARAG

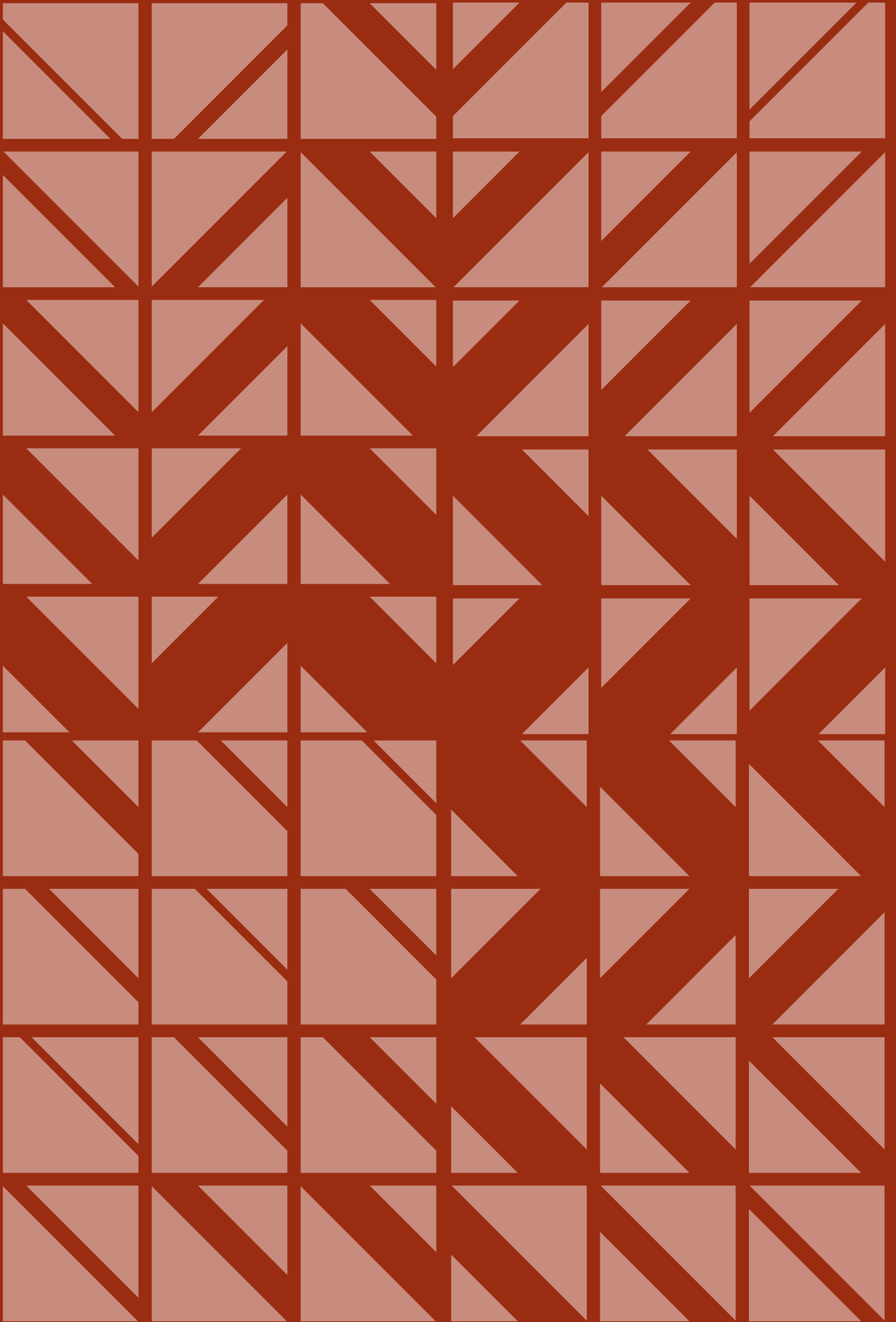
A váci késő népvándorlás kori vasdepólelet

Vác határában 2015 őszén egy 12 darab vas-tárgyat tartalmazó depóleletet találtak. A lelet-együttes ekevasakat, csoroszlyát, sarlókat, rövid kaszákat, szőlőmetsző kést, vonókést és kengyelvasakat tartalmazott. A mezőgazdasági vaseszközök elemzését korábbi munkáimban elvégeztem, így jelen tanulmányban a depólelet keltezésének problémáját, illetve a deponálás mögötti lehetséges indítékokat és az elrejtők kilétét vizsgáltam. A leletegyüttes pontosan nem keltezhető, mert olyan vastárgyakat tartalmaz, amelyeket gyakran több évszázadig változatlan formában gyártottak és használtak, párhuzam-ik egyaránt előfordulnak avar kori, Karoling-kori és honfoglalás kori – kora Árpád-kori sírokban és telepeken. Ugyancsak keltezhetetlenek az egyszerű kialakítású kengyelvasak is, mégis kronológiai támpontul szolgálnak, hiszen a vas-kengyelek az avar honfoglalást követően terjed-nek el a Kárpát-medencében és Európában is. A vastárgyakat a késő népvándorlaskorban temethették el, és ahhoz a depóhorizonthoz köthetjük, amely Kelet-Közép-Európában a 8. század végén kezdődött és a 10. században ért véget. A deponálásra az Avar Kaganátus összeomlásától a magyar honfoglalásig terjedő gyakori háborúkkal kísért időkben kerülhetett sor, mivel azonban a lelőhely tágabb környéke a 8–9. században etnikai, politikai, esetleg mindkét tekintetben is határ-vidék volt, nem köthetjük a depóleletet egyetlen határozott dátumú eseményhez. Az sincs kizárva, hogy a leletegyüttest nem egy tényleges konfliktus idején temették el, hanem a család túlélési stratégiájának részét képezte, és elmenekülésük esetén e tartalék eszközök segítségével tervezték volna az újrakezdést. A lelet összetétele és a körülmények nem valószínűsítenek a deponálás mögött meghúzódó például kultikus vagy szociális indítást. A leletegyüttest elrejtők vélhetően a közeli, terepbejárás során azonosított településen élhettek, főleg mezőgazdasággal foglalkozhattak, és alkalmasint katonáskodhattak (kengyelvasak) is. A depót lakott területtől nem messze, de vélhetően a településen kívül rejthették el. A leletek földben maradása a deponálók balsorsát sejteti.

Deposit of Iron Objects from the Late Migration Period Found in Vác

In the autumn of 2015, a deposit containing 12 iron objects was unearthed on the outskirts of Vác. The recovered artefacts included ploughshares, a coulter, sickles, short scythes, a grape pruning knife, a drawknife and stirrups. As I have already provided an analysis of the agricultural iron tools in my previous work, in the present study, I will rather be examining how the deposit came to exist, the possible motives behind its placement and the identity of its concealers. The artefacts in themselves do not allow for dating as the iron objects found in the deposit were often produced and used in unchanged form for several centuries. Nevertheless, parallels to the agricultural iron tools found in Vác have also been unearthed in Avar-age, Carolingian-age, Hungarian Conquest-age and Early Árpád-age contexts (mainly in graves, but also in settlements). While the simple iron stirrups that have been uncovered are also undatable, they do provide a chronological reference point, as iron stirrup tools spread throughout the Carpathian Basin and Europe after the Avar Conquest. The iron objects may have been buried in the Late Migration Period and can be linked to the deposit horizon that began at the end of the 8th century and ended in the 10th century in East-Central Europe. The objects may have been deposited in the war-torn period that spanned from the collapse of the Avar Khaganate to the Hungarian Conquest. However, since the wider area around the site was ethnically and/or politically speaking a border region in the 8th and 9th centuries, the deposit cannot be tied to a single event with a specific date. Nor can we rule out the possibility that the group of artefacts was buried not during an actual conflict, but as part of a family's survival strategy; in the event of having to escape, these spare tools and implements may have been intended as their means of restarting their lives someplace else. Neither the composition of the found artefacts, nor the circumstances suggest any for their deposition. The people who hid the iron objects may have lived in the nearby settlement, which was identified during the field survey. They probably worked the land and may occasionally have fought as soldiers as well (stirrups). The depot was likely hidden outside the confines of the settlement, but still relatively nearby. The fact that the objects remained buried suggests the ill fate of their depositors.

A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

- Ottományi Katalin, PhD
régész
ottomanyi.katalin@gmail.com

Szentendre tábora – *Ulcisia* (a 4. századtól *Constantia*) – Pannonia keleti felében, a késő római kori *Valeria* limesén található Aquincum és *Cirpi*, vagyis Dunabogdány tábora között (1. tábla 1). A római tábor temetőjét Maróti Éva és Topál Judit már közzölték 1980-ban, a *Studia Comitatus* 9. kötetében. Ez a publikáció tartalmazta a temető helyszínrajzát, kutatástörténetét, a sírleírásokat, és bemutatta a leletanyagot rajzos táblákba rendezve, kiegészítve néhány fekete-fehér fotóval. Hiányzik viszont a temető értékelése, a temetkezési rítus, a sírformák elemzése és a leletanyag részletesebb bemutatása, pontosabb keltezése.¹ Jelen tanulmány ezt a hiányt igyekszik pótolni. A már közzölt temetőanyagot, mely a legkorábbi, Nagy Lajos-féle sírleírásoktól kezdve egészen a 11-es út építéséig előkerült sírokat tartalmazza, szeretném kiegészíteni a később feltárt sírok bemutatásával és néhány szórvány tárggyal is.²

A temető nagysága – sírszám

A temető sírszámát pontosan nem ismerjük. A legkorábbi, 1877 és 1924 között előkerült sí-

rokról csak említés történt a szakirodalomban, sírleírás nélkül. Kb. 10–15 ilyen temetkezésről tudunk, melyek elsősorban épített sírok, a körülöttük lévő földsírokról nem szólnak feljegyzések.³ Nagy Lajos 1928-ban feltárt 20 sírját Maróti Éva és Topál Judit közzölte, bár az eredeti dokumentáció hiányosan maradt ránk (I–XX. sír; 2. tábla 1).⁴ XXI. sírnak nevezték az 1923–24-ben előkerült, ókeresztény vereteket tartalmazó téglasírt. A Nagy Lajos által 1931–35-ben feltárt kőladasírokról sajnos említésükön kívül más adat nem maradt fenn.⁵ Az 1953 és 1979 közötti leletmentések és ásatások során – melyből a legnagyobb a 11-es út építését megelőző feltárás volt – beszámoltak 122 sírt. 1981-ben előkerült a 123. sír is.⁶ Az értékelhető sírok mellett további, elpusztult temetkezésekről is szólnak az ásatási feljegyzések.⁷ Erre utalnak a szórvány edények és kövek is, melyek részben múzeumokhoz (Szentendrei Ferenczy Múzeum [SZFM],⁸ Magyar Nemzeti Múzeum [MNM]), részben helybeli magángyűjtőkhöz kerültek.⁹ 1981-ig tehát minimum 170–180 sírről tudunk a temetőből, ezen belül beszámolván 136 késő római sír. Czveiber Ferenc szentendrei ma-

- 1 MRT 7: 255–264, 28/2. lh; lelőhely azonosító: 11523; Maróti-Topál 1980: az összefoglalásban (126. oldal) a szerzők kifejezték szándékukat egy későbbi értékelés és elemzés megírására, ez azonban eddig nem történt meg. Köszönöm nekik hozzájárulásukat a feldolgozás folytatásához.
- 2 Az új sírok részletes ismertetése egy külön tanulmányban olvasható, a mely Tóth Endre 80. születésnapjának tiszteletére készült (Ottományi 2025); a mellékletek elemzése a *Studia Comitatus* következő évi kötetében várható. Jelen tanulmányban csak azokról a sírokról közlök rajzot vagy fotót, melyekről az eredeti publikációban nincs semmi.
- 3 1877: egy téglás földsír és korábbi kőládák (Római Sándor utca 16); 1887: két szarkofág, két kőláda (Kuzsinszky 1888); 1898–99: több kőladasír Dániel József telkén (Római Sándor utca 16); 1914: négy kőláda (Dimitrov utca 1); 1923–24: több épített sír, közte az ókeresztény ládikaveretes XXI. téglasír. Ez utóbbi telekre vonatkozik az adattár 1324–78. számú feljegyzése is: a Római temető utca 3. szám alatti ház építésekor a tulajdonos elmondása szerint római kőkoporsókat és egy szarkofágot találtak az I. világháború idején (a későbbi 102. sír mellett). Egy Probus érmet is ádatott innen a tulajdonos. 1928-ban került be egy itt feltárt kőladasírból a Városháza gyűjteményébe két sűrű korszak és üveggyöngy (MRT 7: 263, 11. lábjegyzet). A kutatástörténet irodalmi hivatkozásait lásd Maróti-Topál 1980: 95, 122; MRT 7: 255.
- 4 A sírkápolna, melynek kisebbik helyiségében Nagy Lajos egy már felbontott temetkezést talált, nem kapott külön sírszámot (Nagy 1938: 130, 82. kép); SZFM AD 1503–80.
- 5 Nagy 1937: 86: „Mikor a római tábor területén 1934–35-ben kutatásokat végeztem, a korábbi felásott temetőrészlet mellett is több sírt bontottunk ki. Ezen sírok jellegzetes sajátossága, hogy legnagyobb részük korábbi, felhagyott temető sírköveiből lett összeállítva: ún. kőláda-sírok. Koruk a Kr. u. IV. század s részben átmennek az V. század elejére is.”; MRT 7: 262, 56. számú sírkőtörödédek, amit 1931-ben ástott ki a temetőben Nagy Lajos.
- 6 Soproni Sándor, Tettamanti Sarolta, Topál Judit, Holport Ágnes és Maróti Éva ásatásai. A legtöbb sír (kb. 40 db) 1975–79-ben, a 11-es út építése során került elő, amikor kiszélesítették a korábbi Római Sándor utcát (lásd Maróti-Topál 1980: 100–126); MRT 7: 259–260; a közzölt 123 sírből némelyik nem római temetkezés volt (pl. 70–71., 76. objektum), esetleg ugyanaz a sír két számot kapott (90–91., 101/109. sír), bár az is előfordul, hogy két egymásra ástott sír közül csak az egyik kapott számot (51–51a, 54–54a sír). A hamvasztásos kelta (73. sír), kora római (20., 73., 81., 118. sír) és 3. századi (79. sír) temetkezéseket sem vettem számításba a jelenlegi feldolgozásban. Közölve tehát 115 késő római, csontvázak sír és Nagy Lajos 21 sírja.
- 7 Például 1958-ban Soproni Sándor házalapozáskor előkerült sírokról ír, de csak a 110. sír anyaga és szórvány tárgyak maradtak meg (Római Sándor utca 9., szórvány 9. tábl). 1960-ban, a 106. gyereksír mellett tönkretettek még öt-hat sírt (Előd utca 15., pinceszás), és csak egynek az anyagát vitték be a múzeumba (SZFM AD 1833–81); 1969-ben az Órtorony utca 5. számmal csatornázáskor találtak egy melléklet nélküli csontvázat, amit visszatemettek (SZFM AD 298); 1971–72-ben a Római Sándor utca 13–15. előtt több, nagy kőlapokkal fedett sír is előkerült dózeroláskor (MRT 7: 260, 32. kő; SZFM AD 1263–77). 1972-ben a feltárás térképén is szerepel elpusztított sír az 53. sír mellett (SZFM AD 1261–77); 1979-ben a 112–115. síroknál két sírfoltot a katonák még a feltárás előtt visszatemettek, mert rossz helyre ásták a kábelárkot (SZFM AD 1487–79; 2. tábla 4); Czveiber Ferenc helyi műgyűjtő elbeszélése szerint a 11-es út építésekor sorban álltak ki a csontvázak lábait a nyomvonal és közműárkok oldalfalából, és nem mindegyikhez értek oda időben a régészek. Pl. a 60–80-as sírok környékén látott egy koponyát, nyakában borostyángyöngyös nyakláncsal (Ottományi 2025: 3. kép 3); a Római Sándor utca és Nagy Lajos utca sarkán (jobb oldalt az első házban) a lakók találtak építkezéskor csontvázakat stb.
- 8 A szentendrei múzeum új neve 2015. év második felétől Ferenczy Múzeumi Centrum, ezért az adattári anyagokra való hivatkozások 2015 végéig: SZFM AD, majd 2016 elejétől FMC AD.
- 9 Maróti-Topál 1980: 123–124 (szórványedények). Feltételezett helyüket lásd a térképen; köemlékek (MRT 7: 260–263: „ezekből további 15–20 sírra következtethetünk”); SZFM AD 2340–89: az Acél utcában, Varga Mátyás kertjében egy római sírkő emberalak-ábrázolással (kezében irattekercs) és római firmamécses.

1. tábla: 1: késő római *limesszakasz* a Dunakanyarban; 2: temetőterkép (MRT 7: 27. kép alapján)

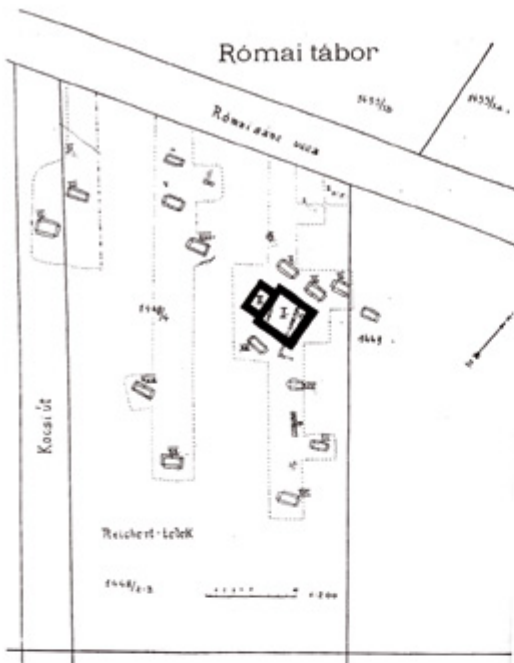
gángyűjteményében nemcsak szórvány tárgyak maradtak meg, de ásatási feljegyzéseiből néhány elpusztult sír anyagát is vissza lehet azonosítani (1972/1–3. sír, 1977/1–3 sír, „kakasos sír”).¹⁰ A későbbi építkezések, leletmentések során újabb temetkezések kerültek elő mind az északi, mind a déli temetőrészben, sőt a tábortól keletre is; 1982-ben öt sír a Római Sánc utca 15. szám előtt (124–128. sírok).¹¹ 1993-ban Tettamanti Sarolta tárt fel egy sírt a táborfal nyugati oldalán, valamint a Római Sánc utca 8. (régén 24.) szám alatti házánál semmisült meg legalább öt-hat temetkezés.¹² Maróti Éva leletmentett 1994-ben két földsírt az Attila utca elején,¹³ majd 1996-ban, a 11-es út és az Aradi út sarkánál lévő közlekedési lámpánál, a villanyvezeték árkában talált embercsontokat.¹⁴ 1997 elején a Római Sánc köz és Kossuth Lajos utca sarkán házépítéskor pusztult el négy-öt téglás kőládásír, bennük feliratos kő és az egyik halott szájában egy római érem.¹⁵ Ez utóbbi sírok már a tábor keleti oldalán találhatóak, kiterjesztve ezzel a temető eddig ismert határait. 2004–2005-ben, közvetlenül a római tábor déli táborfala mellett sikerült feltárni hat temetkezést.¹⁶ 2006-ban a nyugati táborkapu előtt, a késő római árok külső oldalán került elő egy melléklet nélküli csontváz.¹⁷ 2018-ban a Vasúti villasorban lévő társasház építéskor Bóza Anikó talált két újabb sírt, melyek csak a jól megépített kőláda-konstrukciónak köszönhetőek, hogy túléltek az újkori beépítések pusztításait.¹⁸ Az új sírok közül értékelhető 29 db. A jelenlegi mintegy 200 sírből, amiről tudomá-

sunk van, feldolgozásunkban csak a helyileg és sírforma szerint is visszaazonosítható sírok szerepelnek, közülük beszámozva 165 db (136 közölt és 29 új sír).¹⁹ Ezek mind csontváz (korhasztásos) temetkezések.

A fenti mennyiség az eredeti temetőnek igen kis részét alkothatta (1. tábla 2). Figyelembe véve a helyőrség létszámát (kb. 500–1000 fő) és az őket kísérő civil lakosságot, a temetkezések többsége még a föld alatt lehet.²⁰ Összehasonlításképpen nézzük meg néhány auxiliáris tábor temetőjének nagyságát a dunai *limes* mentén. Kelemen Márta ismerteti Esztergomban a tábor temetőjének keleti részét: összesen 335 sírt, melybe 425 halottat temettek. Ez egy mintegy 500–600 főnyi közösség temetője lehetett. A temető többi része már korábban elpusztult.²¹ *Intercisából* több ezer sír ismert. A kezdetben kivezető utak menti temetők a 3–4. századra már körülölelik a tábor, sőt a korábbi *vicus* épületeire is ráhúzódnak. A délkeleti temetőrészben 800 egyén sírját tárták fel, ami kb. egyharmada lehet a teljes temető létszámának. De ha figyelembe vesszük a temetkezés időtartamát is, akkor generációnként kb. 600 fő temetkezhetett bele.²² A 4. században lecsökkent a táborokban állomásozó katonaság létszáma, de a helyőrség mellé beköltöztek a családtagok és egyéb civil lakosság is. Ezt tükrözi a szentendrei késő római temető vegyes – férfiakat, nőket, gyerekeket egyaránt tartalmazó – temetője is, melynek talán az egyötöd részét sikerült eddig feltárni.

- ¹⁰ Maróti 1996 (kakasalakú, mázas edény); SZFM AD 2294-87 és 6271-2015 (kb. hét sír anyaga és kb. száz szórvány tárgy a Waczek-villa környékéről); Ottományi 2025: 2–6. kép.
- ¹¹ Ottományi 1983: 49 (tévesen Római Sánc utca 13; a számozás folytatja a már közölt temető sírszámozását); Ottományi 2025: 7–8. kép.
- ¹² Tettamanti 1996: 46; SZFM AD 2708-93, 2713-93 (1993/1–3. sírok); Ottományi 2025: 9. kép 1–3, 10. kép 3.
- ¹³ SZFM AD 2817-94 (Attila utca 1. és 3. szám előtt); Ottományi 2025: 9. kép 4.
- ¹⁴ FMC AD 6937-2018; ugyanebben az évben az Árpád utca 6. szám alatt házépítéskor feliratos sírkőtöredék került elő (Maróti-Mráv 2004: 254–255. Kat. 8). Innen származik szórványként egy ép bögre is (Maróti-Topál 1980: 123, szórvány 10. edény).
- ¹⁵ Maróti-Mráv 2004: 254, 7. sz. kő (tévesen Kossuth L. utca 11.); FMC AD 6968-2018: a sírokat Czveiber Ferenc találta, és ma is látható a pince oldalfalában meghagyott tegulasír maradványa (Szent Flórián udvar); Ottományi 2025: 9. kép 6.
- ¹⁶ Maróti Éva ásatása (SZFM AD 6294–6296/2015); Ottományi 2025: 10. kép 1–2., 11. kép.
- ¹⁷ FMC AD 6946-2018 (ásatási napló 73–76. oldal); Ottományi 2025: 10. kép 4.
- ¹⁸ FMC AD 6935-2018; Ottományi 2025: 12. kép; részletesebben lásd az ásatók feldolgozását az *Archaeologiai Értesítő* 2024. évi számában. A kora római sírokról szóló adattári feljegyzéseket jelen tanulmányban nem sorolom fel.
- ¹⁹ Ahol elpusztult öt-hat sírről szól a feljegyzés, csak kb. két sírt számoztam be, amihez leletanyag is köthető. Például 1993/2–3. sír, 1997/1–2. sír stb. A régi sírok közül a sírformáknál még feltüntettem a meghatározható kőládákat, szarkofágokat vagy téglával megerősített sírokat, főleg, ha leletanyag is köthető hozzá (1877/1., 1887/1–4., 1914/1–4., 1923/szarkofág, 1928/1. kőláda), de a nemeknél, tájolásnál és mellékletszámnál ezek már nem szerepelnek. Így a statisztikai számításoknál nem mindig 165 sír a 100%.
- ²⁰ MRT 7: 263 (a temető 1/5–1/10 része lett feltárva); a feltárt sírok pinceásáskor, házalapozáskor, közműárkokból kerültek elő, tehát igen ritkán sikerült az egész telket feltárni (kivétel pl. a Római Sánc utca 16., 24. szám); valószínűleg korábban, a házak építéskor már elpusztultak a sírok ott is, ahol a későbbi pinceásáskor, új ház építéskor esetleg szóltak, hogy előkerült valami. A már meglévő utcák vonalát pedig csak kisebb szakaszokat lefedő közműárkokkal lehetett megvizsgálni.
- ²¹ Kelemen 2008: 200–201 (külön tárgyalja a *vicus*ra rátelepült késő római temetőt).
- ²² Bóna 2000: 62; Vágó-Bóna 1976: 130. A teljes temetőbe legalább 2400 fő temetkezhetett. Az érmek alapján kb. 120 évig használták a temetőt, 310–430 között, így négy generáció található benne.

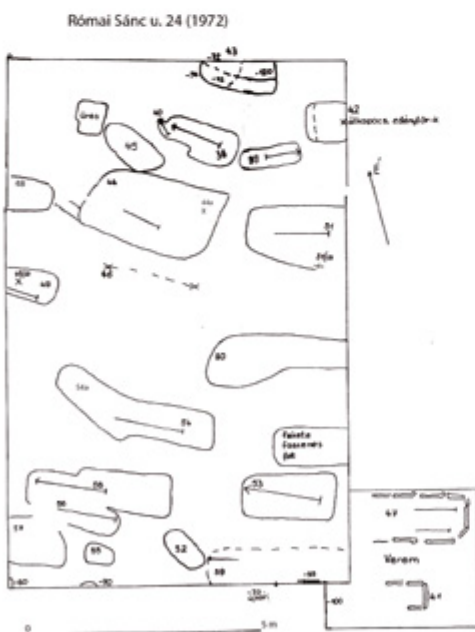
OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

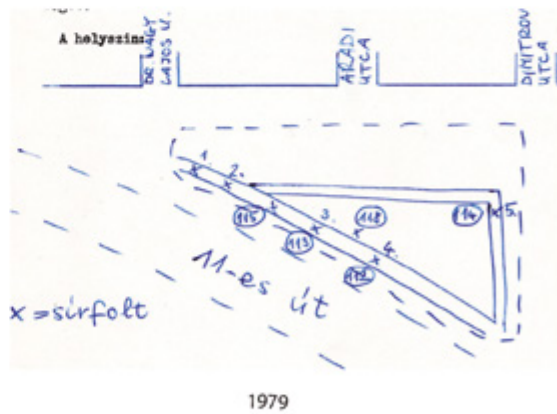
1.

2.

3.

4.

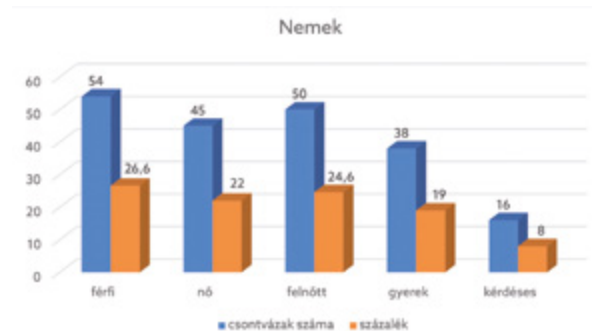
2. tábla: helyszínrajzok: 1-2: Római Sándor utca 16. (1: Nagy 1938: 82. kép; 2: Soproni Sándor ásatása, SZFM AD 2774-93); 3: Római Sándor utca 24 (Tettamanti S. helyszínrajza, SZFM AD 1261-77); 4: 1979. évi ásatás a 11-es út mellett (SZFM AD 1487-79)

Tájolás

A sírok tájolása többnyire egységesen nyugat-keleti. Ezt Nagy Lajos „rendes irányú”-nak írja. Gyakori, hogy elhajlik pár fokkal északi irányba (kb. 36 sír), és igen ritkán dél felé (2 sír).²³ Vagyis a temető 80%-ára (a tájolható sírok 96%-ára) a nyugat-keleti irány és annak kisebb variánsai a jellemzők. A *cella memoriae* tájolása is ugyanilyen.²⁴ Ellenkező helyzet csak néhány utántemetkezési kőládában figyelhető meg, mikor a második halottat az elsőhöz képest lábtól helyezik el (V., VII., XI. kőládák). Egyetlen (dél)kelet-(észak)nyugat irányú halott van, a nyugati táborfal mellett (1993/1. sír), és egy északkelet-délnyugat irányú kőláda, bolygatott gyerekcsontvázal.²⁵ Észak-déli tájolás négy gyereksírnál (12., 14., 40., 45. sír) fordul elő, és ezek is elhajlanak kissé nyugat felé. Néha hiányoznak az adatok az újkori bolygatás és hiányos dokumentáció következtében (28 sír).²⁶ Pannonia késő római temetőiben uralkodó tájolás a nyugat-kelet irány (délnyugati, ritkábban északnyugati elhajlással). Ez a tájolás a 4. század második felétől lesz domináns. Mellettük többnyire előfordul néhány észak-dél vagy fordított irányú sír is a temetőkön belül.²⁷ A *limes* táborai közül hasonló pl. Lussonium, Arrabona stb. temetője.²⁸

Nemek

Antropológiai vizsgálat nem készült, és a jelenleg hiányzó csontvázak miatt ez már utólag sem végezhető el.²⁹ A sírleírásokban szereplő férfi, nő, felnőtt, gyerek (néha csecsemő vagy inf. II.)

1. ábra: a nemek megoszlása a temetőben

meghatározásokat vettem alapul. Ritkán még az is szerepel, hogy középkorú vagy fiatal egyénről van-e szó. Esetleg a sír hosszúságából is lehet a gyerek- vagy felnőttsírokra következtetni, bár ez nem mindig egyértelmű.³⁰ Valeria északi határvédékén a férfi csontvázak átlagmagassága 166,69 cm, a nőké 155,63 cm.³¹ A mellékletek azok, amik többnyire biztosan jelzik a nemet.³² Tizenhat esetben nem tudjuk megmondani a nemet, sőt azt sem, hogy felnőtt volt-e. Ezeket megbolygatták az újkorban, vagy csak félig lett feltárva, így sem a sírhosszúság, sem a mellékletek nem segítenek a nemek meghatározásában. Üres, csontváz nélküli sír nincs a temetőben. Még a csecsemősíroknál is megemlítik az ásatók, hogy a csontváz elporladt. 203 váz található a beszámozott 165 sírban, ami jelzi, hogy a temetőben gyakoriak a többszörös temetkezések (27 db, vagyis a sírok 16,4%-a). A halottak 26,6%-a férfi, 22,2%-a nő és 18,7%-a gyerek (1. ábra).

- ²³ A sírleírások egy része a fő égtájtól való elhajlást is megadja, vonásokban vagy fokokban mérve (északnyugat: 38–43' között, nyugat: 44–50' között). Néha nincs megadva adat, csak a térképen látszik, hogy a sír iránya a „szokásos”.
- ²⁴ Egy 1887-ben előkerült szarkofágnak ismerjük még a tájolását (fej nyugaton); a rabolt sírok irányát is nyugat-keletinek vesszük az ásatók akkor is, ha a csontok összedobálva vannak bennük.
- ²⁵ A tájolás csak a kőláda irányát jelzi; kelet-nyugati tájolás Szentendrén a kora római, 2. századi temetőrészben fordul elő, a Dózsa György úton (Kisjuhász–Herbály 2010: 65).
- ²⁶ Szabó 2013: 87 (készített grafikonokat is a temető tájolásáról, de nála az új sírok még hiányoznak).
- ²⁷ Lányi 1972: 59–64 (az I. Constantinus – II. Constantius-korban változatosabb tájolású temetők is előfordulnak, a Valentinianus-kortól lesz egységes a kép. Bár egyes sírok mindig maradnak eltérő tájolással); Lányi 1990: 248–249; Vágó-Bóna 1976: 145–146; Kelemen 2008: 75; Boruzs-Szabó 2018: 215 (a 23 sírből három volt dél-észak irányban); Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 87; Ottományi 2023: 269–270 (Biatorbágyon egyetlen észak-dél irányú kőláda).
- ²⁸ Szabó 2023: 127; Bíró-Tomka 2013: 528 (a sírok 92%-a nyugat-keleti és variánsai).
- ²⁹ Egyelőre sem a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumban, sem az Embertani Tárbán nem került elő a temető embercsontanyaga.
- ³⁰ Például a XVI. sír oldallapját Verodubena sírköve alkotta, ami 216 cm hosszú. A benne nyugvó halott tehát minden bizonnyal felnőtt lehetett. A 14. sírban kevés csont maradt, de a sírgödör hossza csak 142 cm, így talán inf. II. gyereksír, akárcsak a 77. sír, melynek hossza 140 cm, és a halott kisebb csontjai felszívódtak. A 80. sír halottja 144 cm hosszú, lehetett nő vagy inf. II. gyerek (nőnek vettem). A 84. sír hossza 160 cm, ami már inkább felnőttre utal (a két hosszúcsont ugyancsak). Az I. sír halottja elkorhadt, de a sírt lefedő három tegula kis méretű, gyereksírt jelez (kb. 120–140 cm). A sírhosszúság nincs mindig arányban a halott korával (lásd 38., 2018/1. sírt); Lussonium esetében is alkalmazták ezt a módszert a gyereksírok elkülönítésére (Szabó 2023: 55).
- ³¹ Merczi 2010: 72; Horváth et al. 2018: 56 (Somogyzil: férfiak 165,94 cm, nők 156,86 cm).
- ³² Például a 29. sírban a férfi lábánál lévő korábbi halott nemére utalhat talán a férfi váz lába mellett talált orsógomb, melynek nincs funkciója egy férfisírban. Elképzelhető, hogy az előző halott mellékletét használták fel másodlagosan; a 72. kőládában lévő négy fő közül a karperec és fésű alapján legalább egy nő lehetett, a bronz csat pedig egy férfit is feltételez.

Férfiak: Legtöbb a férfi váz (54 egyén). Ezen belül három esetben jegyzik meg, hogy fiatal (*iuvenis*: 14–23 év). A vázak hossza 148–178 cm között mozog, az alacsonyabb férfiak túlsúlya jellemző.³³ Néha több férfi is van egy sírban (V., VII., 16. sír), általában nőekkel (VII., XI., 29., 30., 33., 47., 63., 72., 89., 2018/2. sír), esetleg több felnőttel (28. sír) együtt. Előfordulhat, hogy az egész családot (nő, férfi, gyerek) egy sírba tették (27., 31., 44., 74. sír). A sírformát tekintve legtöbb férfi a kőládákban, a földsírokban és a téglasírokban van (3. ábra). A sírformán belüli százalékot nézve a köves földsírok és téglasírok felében férfi volt (2. ábra).

Felnőtt: Majdnem ugyanennyi a felnőttváz (50), ahol nincs adat arra, hogy férfi vagy nő a halott. Ezen belül egy esetben említik meg, hogy fiatal. Néha több felnőtt egy sírban (108. sír), férfival és nővel (28., 72. sír) vagy gyerekekkel együtt (19., 44., 46., 57. sír).

Nők: Kicsivel kevesebb a nő, 45 fő. Ezen belül 10 fiatal és négy középkorú különíthető el. A vázak hossza 140–156 cm között mozog (tíz sírban lehetett lemérni).³⁴ Tíz sírban feküdt női halott férfival együtt, három esetben gyerekekkel, és négy esetben beszélhetünk egész családról (férfi, nő,

gyerek). Két nőt együtt nem tettek egyik sírba sem. Többségüket földsírba és kőládába helyezték, a többi sírforma elenyésző mennyiség, köves földsírban nem is fordul elő (3. ábra).

Gyerek: A számuk 38.³⁵ Ezen belül egy újszülött, öt csecsemő és kb. nyolc inf. II. korosztály (7–14 év) fordul elő.³⁶ Kisgyerek alatt valószínűleg inf. I. korosztály értendő (13., 25., 40., 51a, 52. sír). Három teljesen elkorhadt: az I. sírnál csak a sír mérete és az elporladt váz utal gyerekekre, az 52. sírnál az ásatók említik az elkorhadt gyerekvázat, az 55. sírnál pedig egy-két csont maradt is az újszülöttről. Három esetben csak a megtalálók mondták, hogy gyerek volt (106., 112., 1972/1. sír). A mellékletek alapján kislány kilenc, kisfiú három. Egy fiú, egy lány a 2018/1. sírban (utántemetkezés). Máskor nőekkel, felnőttekkel vagy egész családdal együtt fordul elő (nyolc esetben). A sírok hossza 88–150 cm között mozog (legnagyobb a XIV. kőláda). Érdekes, hogy a 38. sírban nyugvó, 137 cm vázhosszúságú (inf. II.) fiút egy 180 cm hosszú, felnőtt méretű gödörbe tették.³⁷ A 2018/1. kőláda felnőtt mérete talán az első halotthoz igazodott, és a gyerekek csak utántemetkezéskor kerültek bele (gyerekek hossza: 80–85 cm).³⁸ Néha viszont csak a vázak hossza maradt ránk: 40–90 cm (inf. I.), illetve 110–140 cm (inf. II. korosztály). A legtöbb gyereket földsírba tették (19 db), feleannyit kőládába (10 db). A sírformákon belül legkevesebb gyerek a tégl- és kőládasírokba kerül (8–15%).³⁹ Tehát nem mindig építettek nekik kiemelkedő nyughelyeket. Különlegességüket máshogy fejezték ki (lásd mellékletek).

A gyereksírok százalékaránya (18,7%) viszonylag átlagosnak mondható, de ezen belül a csecsemők száma igen nagy (15,8%). A gyerekhalandóság, főleg csecsemőkorban, valamint 1–4 év között

2. ábra: a sírformák és a nemek összefüggése (halottak száma)

³³ Mindössze 12 sírnál lehetett lemérni a csontvázat (a sírban mért csontvázhosszról van szó). Néha nem egyértelmű a dokumentáció, pl. a 26. sírban a szinte teljesen elkorhadt váz hossza 130 cm, mégis azt írja Soproni Sándor, hogy felnőtt férfi (vascsatok, vaskés). A 140 cm hosszúságú, de kérdőjellel fiatal férfinak írt 69. sírt a fiatal nőkhöz számoltam (bár lehetett volna inf. II. gyerek is). A 8. sírban 148 cm a fiatal, 20–25 éves férfi. A 64. és 121. sírokban 150 cm hosszú a kérdőjelesen férfinak írt váz. Hasonló hosszúságú a biztosan férfinak írt 83. és 2018/2. sír csontváza is.

³⁴ Ezen belül a fiatal (*iuvenis*) nők váza 140–144 cm hosszú (58., 69?, 80., 93. sír). A hasonló méretű 85. sír esetében felnőttet jelez a sírleírás, így a felnőtteken belül nőnek vettem. A 147 cm hosszú 7. sírnál már felnőtt nőről van szó.

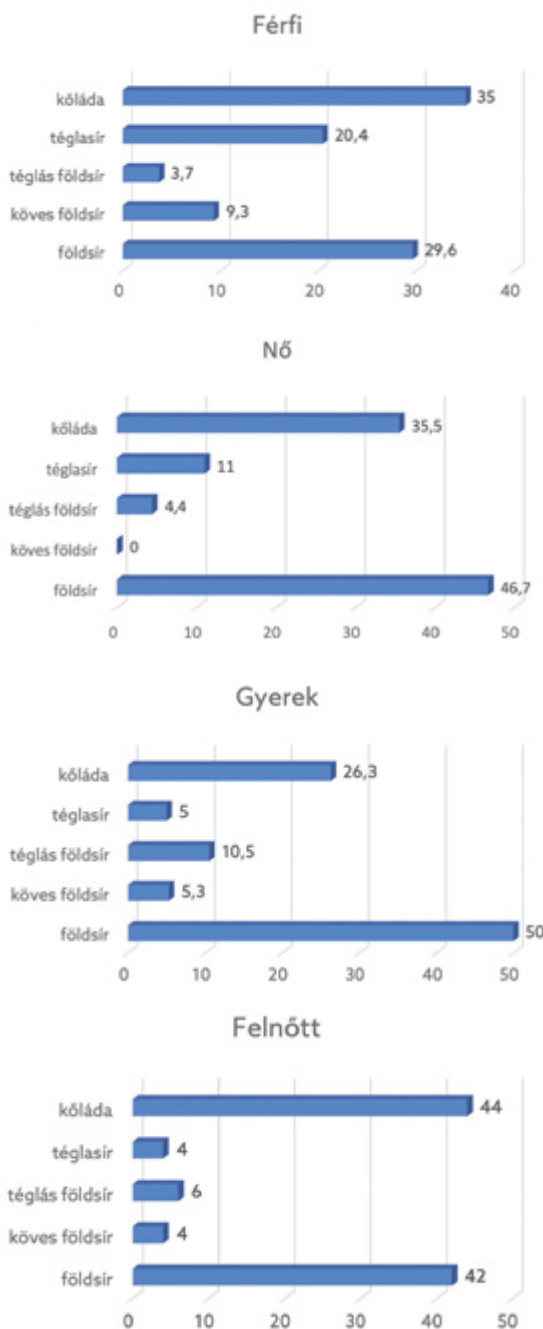
³⁵ Az eredeti ásatási naplók még említenek több gyereket is, melyet az 1980. évi publikáció (Maróti-Topál) nem vett figyelembe. Például a 44. rabolt sír sarkában 44a gyerekváz. A 49. földsírban az ásatási napló csecsemőcsontokat is ír, de sem a sír rajzon, sem a publikációban nincs, csak az összesítő vázlaton (korábbi sírra ásták rá, lehet, hogy ahhoz tartozott). Ezeket nem számoltam bele. Beszámoltam viszont az 51a sírt, ahol rajz is maradt fenn egy fél gyerekről, az 51. sír mellett (2. tábla 3).

³⁶ Az ásatók csak hármat említenek (44., 66., 91. sír), de a váz hossza (120 cm), a sír hossza (135–142 cm), illetve a megtaláló elmondása alapján még további öt sír is ide tartozhat (14., 36., 38., 77., 1972/1. sír).

³⁷ Fejénél egy kő a sírgödör végében (esetleg kőpakolás volt itt).

³⁸ Itt feltételezik az ásatók, hogy eredetileg felnőttnek készült a kőláda (h: 170 cm), és utántemetkezéskor kerültek bele a gyerekek. Bózsza Anikónak köszönöm a sírral kapcsolatos információkat.

³⁹ Tokodon a gyereksíroknak az átlagosnál nagyobb mennyisége volt téglasír (Lányi 1981: 180).

3. ábra: az egyes sírformák százalékos aránya a nemeken belül

magas volt a rómaiaknál is, de a temetők általában nem tükrözik ezt a jelenséget.⁴⁰ Valeria északi részének temetőit vizsgálva Merczi Mónika megállapította, hogy bár a halandósági modell alapján a halottak felének gyerekek kellene lennie, a határvidéki temetőkben a gyereksírok aránya átlagosan csak 28,66%, ami az újszülöttek és csecsemőkorúak szinte teljes hiányára vezethető vissza.⁴¹ A Budapest–Gazdagréti temető az egyetlen, ahol egyes sírcsoportoknál a gyerekhalandóság eléri az 50%-t.⁴² Elképzelhető, hogy a rómaiaknál szokásban lévő módon néha külön temették el a csecsemőket.⁴³

Valeria *limes*-én lévő katonai táborok temetőiben Szabó Antal végzett összehasonlító számításokat Lussonium, Szentendre és Esztergom esetében. Mindhárom tábor sírjaiban hasonló a nemek megoszlása. A meghatározható nemű felnőtteken belül vagy egyforma arányú, vagy kicsivel több volt a férfi, mint a nő, a gyerekek aránya pedig 20–27% között mozog.⁴⁴ Ez az összetétel alátámasztja azt a tényt, hogy a 4. századi táborokba a katonák családtagjai is beköltözhettek, vagy legalábbis közös temetőt használtak.

A nemek megoszlását az egyes sírformákon belül tárgyaljuk részletesebben. Most csak annyit, hogy a földsíroknál és a téglás földsíroknál nincs kiugró különbség az egyes nemek között. A kópakolós sírok felébe férfit temettek, a maradékba pedig gyereket és felnőttet. Nő itt nem fordul elő. A téglasíroknál is férfi található a legnagyobb számban, feleannyi a nő, és nagyon kevés a gyerek. A kólásíroknál a felnőttek aránya majdnem egyforma, és feleannyi a gyerek.

Többszörös temetkezések

El kell különíteni az eleve két személy számára megásott sírt, ahol egykorú a temetkezés, a későbbi utántemetkezéssel a síroktól. Mindkét esetben egymáshoz közel álló, valószínűleg egy családhoz tartozó rokonokról beszélhetünk.⁴⁵ Ha gyerek van a felnőtt mellett, az egyik szülőről,

■ 40 Ottományi 2019: 120–121 (Pátyon 11,3%: nincs egy év alatti csecsemő); Ottományi 2016: 135 (Budaörsön 13,3%, de újszülött csak egy sírban volt); Intercisa: 14% gyerek (Vágó–Bóna 1976: 148); Lussonium: 22% (Szabó 2023: 55); Somogyszil: 25% (Horváth et al. 2018: 56); Tokod: 29,95% (Lányi 1981: 182); Gorsium: 33,57% (Merczi 2010: 70).

41 Merczi 2010: 70–71 (ezen belül az újszülöttek és csecsemők száma csak 6,8%); Merczi 2008: 405 (Esztergomban 27%: egy év alatti csecsemő nagyon kevés).

42 Zsidi 1997: 36: a gyerekek aránya 30–50% (sírcsoportonként változik).

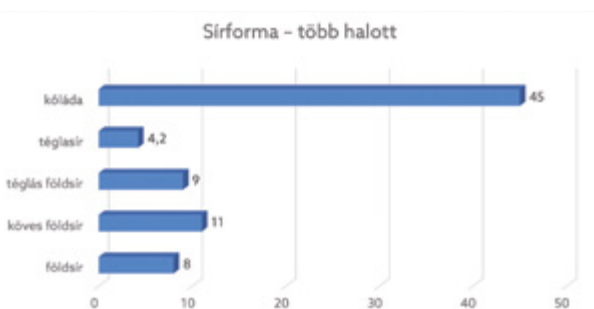
43 Vámos–Fábián 2022: 94–99 (Aquincum, a katonaváros déli temetője); Budai-Balogh 2009: 98 (a katonaváros nyugati temetőjében a csecsemőket két külön csoportban temették el); a hegyeshalmi temetőben a temetőárkon kívül található a gyerekek (Bíró-Figler 2006: 112).

44 Szabó 2023: 124 (Esztergomban történt egyedül antropológiai vizsgálat, így ott nincsenek ismeretlen nemű halottak. Lásd Merczi 2008).

45 Vadidegen emberek ugyanazon sírgödörbe, kóládába vagy szarkofágba temetése már csak hosszabb idő elteltével képzelhető el, és ezeket a sírokat a rabolt vagy a másodlagosan felhasznált épített sírok (pl. szarkofágok) kategóriájába soroljuk.

3. tábla: többszörös temetkezések (zölddel kiemelve) az északi (1) és déli (2) temetőrészben

4. ábra: több temetkezést tartalmazó sírok százalékos aránya a sírformákon belül

többnyire az anyáról lehet szó. Gyakran az egész család (férfi, nő, gyerek) egy kőládába került. Férfi és nő párosnál pedig valószínűleg házaspárt temettek egy sírba. De temethettek el egymás után két férfit vagy két gyereket is.

Az egész temetőben viszonylag sok a több csontvázat tartalmazó sír: 27 db (16,4%). Elsősorban az épített sírokat használták fel többszörös temetkezésekre, mintegy családi kriptaként. A kőládásírok 45%-a ilyen (18 db). Bennük két halott tíz esetben, három halott hat sírban és négy halott két sírban. Az egyetlen téglasír két személynek készült, férfi és női halottal. Tegulás földsír is egy darab, férfi és női utántemetkezéssel készült sírjával. Kövekkel megerősített földsír szintén egy darab (57. sír: anya csecsemővel). Földsír hat darab (a földsírok 8%-a): kettős temetkezés öt esetben, és egy családi sír (férfi, nő, gyerek). A kőládákat kivéve a többi sírformába csak két halott kerül, egyetlen földsírban fordul elő három (4. ábra). A fenti síroknak több, mint a fele (14 db) a sírkápolna körüli II. csoportban található, többnyire utántemetkezés. Az egykorú – általában az anyával eltemetett gyerek – sírok fele pedig a IIIb-c csoportban került elő (3. tábla). A sírablások miatt néha nehéz eldönteni, hogy egykorú vagy utántemetkezésről van-e szó (16., 19., 27., 28., 30., 31., 33., 72., 89., 94., 108. sír). Egykorú temetkezés: kb. 10 db (6%).⁴⁶ Ilyenkor a sírgödört két személynek szánták. Ide tartozik a legnagyobb alapterületű 44. földsír, bár később megbolygatták, így lehet, hogy a 3. váz már

utántemetkezéssel került be (férfi, nő, gyerek). A 90–91. sírban is egymás mellett fekszik egy fiatal nő és inf. II. lány. A 47. téglasírban hasonló a helyzet (két felnőtt), akárcsak a 74. kőládában, és talán a XVII. kőládában is.⁴⁷ Mérete alapján ide tartozhat a legnagyobb, 16. kőládá is. A 89. bolygatott sírban is kettős (férfi, női) temetkezés volt. Ha a csecsemőt temetik az anyja mellé, az is valószínűleg egyszerre történt. Többnyire a felnőtt lábához kerül a gyerek – mivel ott van a legtöbb hely a sírgödörben (56., 57., 74. sír), bár a bolygatás miatt ezt már nem lehet mindig megállapítani (46. sír). Van, hogy az anya felett, magasabban volt a csecsemő (93. sír), esetleg a sírgödör sarkában külön (51a sír). Ez utóbbi két eset már utántemetkezés lehetett.

Utántemetkezés: történhetett úgy, hogy a korábbi halottat nem bolygatták meg, pl. vékony (5–15 cm) földréteggel elválasztva tették rá az újabb halottat (V., VII., XI. kőládák). Ez esetben a halottak fejtől-lábtól feküdtek a sírban.⁴⁸ Kiseb bolygatásnak számít, mikor az első halottat félretolva beletemették a következőt (63., 72., 2018/1–2. kőládásírok).⁴⁹ Teljes bolygatás, mikor a második halott lábához halmozták az első maradványait (29. tegulás földsír). Kérdés, mi történt az első halott mellékleteivel: helyben hagyták, újra felhasználták, eltávolították? A családi kapcsolatokra utal, hogy igyekeztek a korábbi halottat minél kevésbé megbolygatni, vagy ha már megbolygatták, akkor se dobták ki a sírból. Az egy időben meghalt családtagok (szülésben meghalt anya, járványok, háborúk stb.) vagy a később, ugyanabba a sírba helyezett rokonok eltemetésének okait, körülményeit már többen vizsgálták.⁵⁰ Nagy Lajos az ókeresztény temetkezések jellemzőjeként írta le a kőládák családi kriptaként való alkalmazását – elismerve, hogy ez korábban, a pogány rómaiaknál is szokásban volt (lásd szarkofágok).⁵¹ Sági Károly a romló közegészségügyi helyzetnek tudta be a 4. század közepétől egyre jobban terjedő járványok, betegségek miatt meghalt és egy sírba temetett halottak számának növekedését.⁵²

⁴⁶ Hasonló a helyzet például az esztergomi tábor temetőjében (Kelemen 2008: 80; Szabó 2023: 113: 18%) és Tokodon (Lányi 1981: 181–182, 19,16%, ebből hat sír egykorú temetkezés); Ottományi 2016: 177 (Budaörsön a késő római temető 9%-a); az egykorú, többszörös temetkezések száma máshol mindössze 1–2% (Tomka 2003: 18–19, 4. lábjegyzet: Ságváron 1% alatt, Somogyzil 2%, Keszthely–Dobogó 2,4%).

⁴⁷ Az ásató megjegyzése szerint a „sírban két csontváz nyugodott”. Helyzetükről közelebbi adat nincs.

⁴⁸ Sági 1954: 97 (Intercisa); a budaörsi temetőben mindössze két sírban fordul elő (Ottományi 2016: 177); ez a szokás az avar síroknál is megfigyelhető, mint az optimális térkihasználásra való törekvés. Felnőttek esetében inkább a nők feküdtek fordítva, „lábtól” (Tomka 2003: 21, 5–6. ábra).

⁴⁹ 72. kőládában négy személy: I. középen, II. déli oldalra beszorítva, III. (?), IV. keleti végében néhány csont. Kettő talán egymás mellett feküdt, bár bolygatott az egész.

⁵⁰ Az őskortól kezdve egészen a néprajzi analógiákig részletesen elemezte Tomka Péter (Tomka 2003: 14–19).

⁵¹ Nagy 1938: 131–132.

⁵² Sági 1981: 118; Tomka 2003: 17.

Sírformák⁵³

Szentendrén – akárcsak a többi késő római, pannoniai temetőben – leggyakoribb sírforma a földsír (75 db). Ezt keverhetik kövekkel (9 db) vagy megerősíthetik téglákkal (11 db). Bennük néha koporsó is megfigyelhető. A 4. században feltűnnek a tegulákból (24 db), illetve kőlapokból (47 db) épített sírok.⁵⁴ Előszeretettel használják fel a korábbi, 3. századi szarkofágokat is (4 db)⁵⁵ (5. ábra). Téglalap alakú, belül vakolt, boltozott sírkamrák eddig nem kerültek elő, bár a Nagy Lajos által feltárt sírkápolna kisebb helyisége az ásató leírása szerint egy kirabolt sírkamra volt, terrazzószerű vakolattal.⁵⁶

Feltűnően magas (több, mint 40%) az épített sírok aránya. Ennek megfelelően a földsírok mennyisége nem éri el a sírok felét sem (42,6%). Ez más tábor körüli temetőben is megfigyelhető, például Intercisa, Solva esetében,⁵⁷ de előfordul pont az ellentéte is.⁵⁸ Hasonló a helyzet a civil telepek temetőivel is. A szentendrei temető erősen különbözik például a budaörsi vicus temetőjének

5. ábra: a sírformák százalékos megoszlása

összetételétől, de hasonlít a burgenlandi villák melletti temetők sírosszetételére.⁵⁹

A katonai táborok temetőiben az épített sírok aránya azért is lehet magasabb, mert a táboroknak minden bizonnyal volt saját tégláégetője. Továbbá a temető gyakran ráépült a vicusra, ahonnan hozhattak el építőanyagot. A közelben lévő kora római temető pedig jó alapanyagot szolgáltatott a kőládasírokhoz.

A halottak helyzete: a halottakat háton fekvő, nyújtott helyzetben helyezték a sírba. Ez alól kivétel két felhúzott térdű halott (39. gyerek, 2005/1. férfi) és két oldalra fektetett csontváz (40. gyerek, 126. felnőtt; 6. tábla 1). Teljesen zsugorított halott nincs. A 39. és 40. sír egymás mellett található (IIIb csoport), közelükben a 126. sír (IIIc csoport) a temető északnyugati szélén. A 2005/1. sír a táborfal déli oldalán, ugyancsak a temető legszélén van. Melléklet egyikben sincs.⁶⁰ Szabó Antal doktori dolgozatában megvizsgálta a karok helyzetét is a szentendrei temetőben. Viszonylag kevés a hagyományos, nyújtottan elhelyezett kar. A behajlított kezekben esetleg virágot vagy egyéb tárgyat tartottak. A hasonló összekulcsolt kezek imádkozásra utalhatnak, és őket szokták keresztényeknek is tartani, főleg, ha külön temetőcsoportban vannak.⁶¹ Ez utóbbi megállapítás csak akkor lenne elfogadható, ha más tény is alátámasztaná. Lányi Vera vizsgálatai alapján a karok elhelyezkedése véletlenszerű.⁶² Sírméret: a sírok méretének kiszámításánál a mélységet jelen esetben nem érdemes figyelembe venni, miután többféle leletmentésből, útpítésből, csatornázásból származnak a sírok,

⁵³ Nem vettem be a temetőelemzésbe az egyetlen hamvasztásos sírt (79. sír), melyet rétegtani helyzete – beleásták a vicus egyik kőépületébe – alapján az ásatók késő rómainak tartottak (Maróti-Topál 1980: 117: „megfigyelés hiányos”). Edényei alapján valószínűleg az átmenetet alkotta a hamvasztásos és csontvázás rítus között a 3. század közepén.

⁵⁴ A kutatás épített sírnak gyakran csak a kötőanyaggal, habarccsal épített (főleg kőláda-) sírokat nevezi, és ezeket elkülöníti az egyszerű téglásíroktól (Lányi 1981: 180).

⁵⁵ A sírformáknál a beszámolt 165 síron túl beszámoltam 11 régi sírt is (1 téglás földsír, 7 kőláda, 3 szarkofág). Viszont van hat sír, melyek formája kérdéses, így 170 sír a 100%. Kérdésesek azok a sírok, ahol a hiányos dokumentációból nem derült ki a sírforma (96., 110., 1972/3., kakasalakú edényes sír, 1993/2-3).

⁵⁶ Nagy 1938: 130.

⁵⁷ Intercisa délkeleti temetője (Vágó-Bóna 1976: 141-145); Esztergom: a tábor temetőjében 46%, a vicusban csak 23% az épített sír (Kelemen 2008: 76-77, 200).

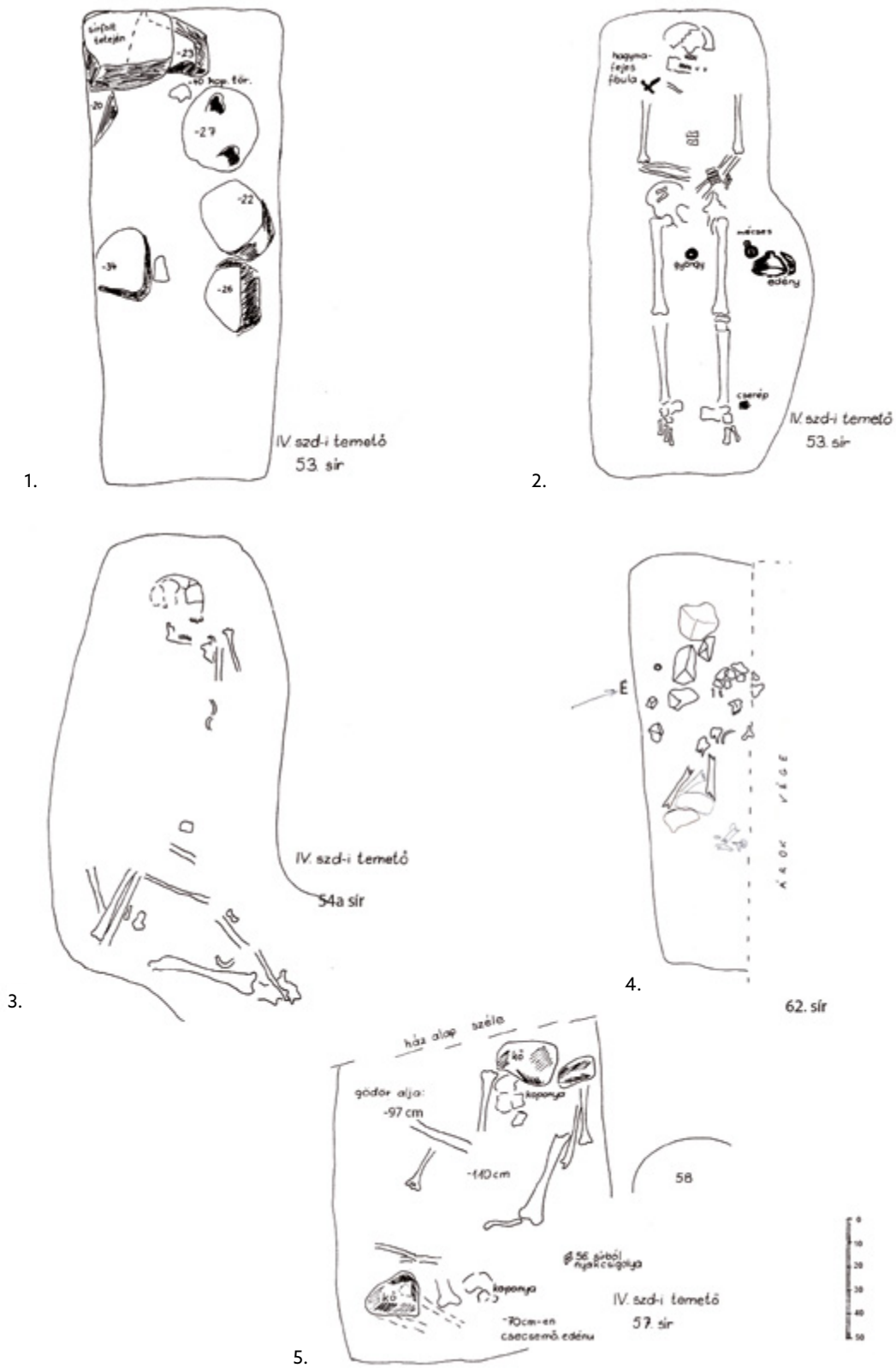
⁵⁸ Például Aquincum katonavárosának északi temetőjében alig van épített sír (Zsidi 1997: 33-34, 9. táblázat: földsír átlagosan 86%); a tokodi temetőben a földsírok száma 76% (Lányi 1981: 180); Lussonium temetőjében 19% az épített sír (Szabó 2023: 115).

⁵⁹ Ottományi 2016: 174-175, 27. ábra, 2. táblázat (Budaörs: földsír 61,4%, épített sír 17,3%); Kaus-Prost 1990: 604 (40% földsír, 55% épített sír).

⁶⁰ Lányi 1972: 66-69 (ún. széle jelenségek); Aquincum katonavárosának északi temetőjében elég sok ilyen helyzetű halott van (9,7%), elsősorban a gyerekek körében és a legkésőbbi rétegben, melléklet nélkül vagy szegényes melléklettel (Zsidi 1997: 34). A nyugati temetőrészben is előfordul (Budai-Balogh 2009: 96, 5. kép); Intercisa: Sági 1954: 96-97 (elsősorban gyerekek és csecsemők zsugorítva); Vágó-Bóna 1976: 158-160 (rabszolgák), 143. sír (Abb. 32), 445. sír (Abb. 39); Budaörsön többnyire a temető szélén, valamennyi felnőt (Ottományi 2016: 175-176, 585. lábjegyzet).

⁶¹ Szabó 2023: 91-92; Vágó-Bóna 1976: 157-160 (kéz- és lábtartások vizsgálata); Zsidi 1997: 36, 10-11. táblázat: az összekulcsolt kezű halottak többségének a lába is keresztben van egymáson, elsősorban felnőttek, egy elkülönülő temetőrészben, esetleg korai keresztények lehetnek, bár a tájolás nem nyugat-keleti; Szentendrén egyetlen keresztben tett lábtartású halott van (56. sír), de kezei kinyújtva; Ruprechtsberger 1999: 22-24 (további irodalommal).

⁶² Lányi 1972: 66-67; a karok helyzetéhez lásd még Bíró-Tomka 2013: 530.

5. tábla: sírrajzok. 1-2: 53. sír (kőpakolás, kibontva); 3: 54a sír; 4: 62. sír; 5: 57. sír.

tehát a mindenkori földfelszíntől számított mélységek nem adnak értelmezhető összehasonlítási alapot (még egymáshoz viszonyítva sem). Sőt gyakran csak a gépek által legyalult felszíntől mért adat maradt ránk. A sírok többsége –90–170 cm között mozog, vagy az útépitéskor lehumuszolt felszínhez képest kb. –20–50 cm. Így sajnos nem tudunk következtetéseket levonni a sekélyebb vagy mélyebb sírba temetett halottak közti különbségekről.⁶³ A sírok területének kiszámításánál sem egyértelmű a helyzet. Az épített síroknál többnyire a kőláda vagy téglasír mérete lett megadva, nem pedig a kibontott sírgödör. A sírfolt a földsíroknál sem látszott mindig. Néha csak a csontváz hosszát említi a leírás. Részletesebben lásd az egyes sírtípusoknál.

Földsír

75 sírban volt 82 váz. Ezen belül vannak kérdéses sírok, ahol csak annyi maradt meg a dokumentációban, hogy csontvázas temetkezés (8 db).⁶⁴ A VI. sír oldalain és a csontváz felett mészhabarcos réteg volt, mely az eltemetés után került oda, mikor a halottat beföldelés után mészhabarcossal öntötték le. Ugyanilyen eljárás figyelhető meg az 35. tegulás földsír gyerekcsontvázánál is.⁶⁵ A 14. földsír belsejét pedig kiégethették. Padkás sír kevés (körben padka), azok is egy csoportban (pl. 60., 61., 85. sír).⁶⁶ Néha a mélység miatt funkcionális okai is lehettek a padkának (az 51., 60., 61. sírok 100–110 cm mélyek), de a sekély síroknál is előfordul körben padka (77., 85. sír).⁶⁷ Fakoporsóra utaló vasszegek, -kapcsok a 112. földsírban voltak körben a halott körül, máshol csak a sírok sarkában (39. gyerek, 46. felnőtt és csecsemő, 67. felnőtt) figyelhető meg. Esetleg a 61. férfisírban (lábnál két T alakú szeg) és a 38. fiúsírban is az volt (lábnál két vasszeg). Valószínűleg több koporsós sír is lehetett, ahol szegelt koporsó helyett faékeket alkalmaztak. Halotti lepelbe csavarhatták

a 36. sír halottját, mivel felsőteste szorosan össze volt szorítva. Hasonló a 2005/4. táborfal melletti téglasírban figyelhető meg.⁶⁸

A sírok térfogatát a pontos mélységadatok nélkül nem érdemes figyelembe venni.⁶⁹ Az alapterületet már könnyebb kiszámolni, bár a régi ásatásoknál néha csak a csontváz hossza volt mérhető (sírfolt nem látszott), vagy az újkori, bolygatott, félig kibontott síroknál még az sem. Nyilvánvalóan a gyereksírok a legkisebbek: 0,4–0,8 m² (6. tábla 1–3). Legnagyobb a 38. fiúsír, ami 1,1 m². A felnőtt sírok átlagmérete 1–2 m² között mozog. Ezen belül legnagyobbak a padkás sírok. Néha ennél kisebb is előfordul (pl. 0,7 m² a 93. női sír). Egyértelműen nagyobbak (1,9–3,6 m²) a több temetkezést tartalmazó, már kiásásakor is legalább két halottnak készült sírok (44., 46., 90–91. sír), bár, ha csecsemő van a felnőtt mellett, akkor lehet átlagos méretű is (pl. 56. sír). A mellékletekkel összevetve már lehetne bizonyos következtetéseket levonni a sírméret és a halott gazdagsága között, bár itt a sírmélység is sokat segítene.⁷⁰ A sírok formája többnyire hosszú, lekerekített téglalap alakú, csak néha keskeny, hosszú (88. sír) vagy kisebb, szögletes (pl. 66. gyereksír).⁷¹ Néha ez alapján is lehet szociális és társadalmi különbségeket megállapítani. Például a budaörsi temetőben a szélesebb, négyzetes sírokba előszeretettel temettek gyerekeket, és több volt bennük a gazdag melléklet, mint a hosszú, keskeny sírokban.⁷²

A földsírba temetett halottak neme többnyire nő (21) és gyerek (19). Férfi kicsit kevesebb (16). Huszonegy esetben csak annyi derült ki, hogy felnőtt. A gyerekeken belül egy kislány, két fiú és két esetben csecsemő került a sírba. Ha két halottat temettek egy sírba, az többnyire felnőtt (nő) gyerekekkel (46., 56., 90–91., 93. sír),⁷³ és csak egy esetben férfi és nő (89. sír). Egész család (férfi, nő és gyerek) került a 44. sírba.

■ 63 Zsidi 1997: 25; Ottományi 2016: 271.

64 100., 106., 122., 123., 1977/1–3., 1996/1. sír; ezeknél feltételeztem, hogy az épített sír tégláit, illetve kőlapjait megemlítették volna a feljegyzések. Hasonló a helyzet a kérdéses sírformákhoz tett 1993/2–3. sírokkal is.

65 Sági Károly még ókeresztény szokásként írja le (Sági 1954: 96).

66 IIIc csoport; a 77. kővel megerősített földsír is ebben a csoportban van (csak a felső felénél van padka).

67 Lányi 1981: Abb. 19. Erdgrabtypen 2-a-b, 3b (Tokod); Ottományi 2016: 151, 71. kép; Lussonium temetőjében feltűnően sok van (Szabó 2023: 127–128).

68 Ottományi 2016: 146 (Budaörs).

69 A közölt leírások szerint a földsírok fele-fele arányban –50–100 cm (26 db) és –100–150 cm (26 db) mélységben kerültek elő. Ennél pontosabban a „gyalult felszín” és „római szint” kifejezések miatt nehéz kiszámolni.

70 Ottományi 2016: 270–271, 71. ábra: Budaörsön a 2 m² feletti földsíroknál kezd kiegyenlítődni a gazdag és szegény sírok száma (a lábjegyzetekben további analógiák).

71 A sírindex (vagyis a hosszúság és szélesség aránya) többnyire 2,3–3,7 között mozog, vagyis téglalap alakú. Ennél nagyobb a hosszú, keskeny 88. sír (index: 5). Négyzetes alakú (index: 1,6–1,9) a 46. férfi- és csecsemősír, valamint a 66. fiúsír.

72 Ottományi 2016: 271.

73 Az 51. és 51a síroknál a nagy méretű, bolygatott sírgödör egyik sarkában volt legfelül a gyereksír, legalul a felnőtt nő. Két külön sírnak vettem (2. tábla 3).

1.

2.

3.

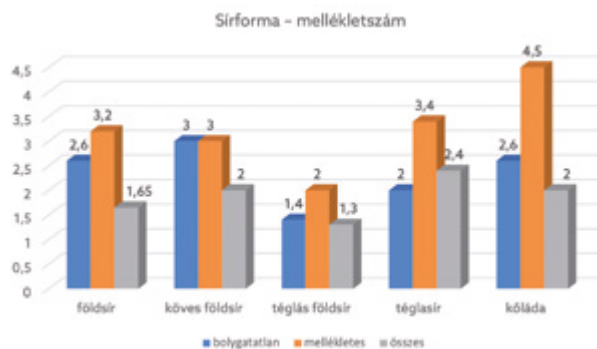

4.

5.

6. tábla: sírfotók. 1-3: gyereksírok (40., 66., 36. sír); 4-5: köves földsírok (64., 5. sír)

6. ábra: az egyes sírformákon belüli mellékletszámok

Bolygatatlan sír 24 db (ebből mellékletes 16 sír), benne 63 melléklet. Rabolt sír 30 db⁷⁴ (40%), ebből 12 mellékletes, benne 45 melléklet. Újkori bolygatás 22 sírnál (ehhez jön még hat rabolt sír), a 11 mellékletes sírban volt 16 melléklet. A 39, mellékletet tartalmazó földsírban összesen van 124 db melléklet. A mellékletszám (a mellékletes sírokban) 3,2 db, az összes sírban 1,65 db, és ha csak a bolygatatlan sírokat nézzük, akkor 2,6 db (6. ábra). Vannak köztük kifejezetten gazdag emberek, pl. hét melléklettel – közte több éremmel – a 26. és 83. sír férfi halottjai. A gyerekek mellékletadása itt is kiemelkedik, pl. 12 melléklet a 38. kisfiú sírban (közte hét érem), hat melléklettel (fibulával, ékszerekkel) a 91. sírba temetett kislány stb. A vas koporsószegeket és -kapcsokat nem számoltam be mellékletnek (ld. 38., 39., 46., 67. sír), bár, ha egy van belőle, az kérdéses (50., 51., 61. sír).

Kövekkel megerősített földsír (kőpakolás)

A korábbi temetőpublikáció a földsírokhoz sorolta azokat a sírokat is, ahol néhány kő volt a sír tetején vagy a belsejében. Ha a sírföldben (68. sír) volt, az valószínűleg csak véletlen, főleg, ha bolygatott sírról van szó. Bár az feltűnő, ha vagy a lábnál (51., 52. sír), vagy a fejnél maradtak csak meg a kövek (84. sírban téglákkal).

Kőpakolás a sír felett (3 db): amennyiben a sír tetején fordul elő kő, már tartható részleges kő-

pakolásnak (53., 62., 126. sír). Az 53. sírban a feltett volt a fejnél egy nagy kő, és bontás közben a sírgödör is tele volt kövekkel (5. tábla 1, 4). *Sírgödör belsejében (6 db):* ha egy darab kő van a fejnél (38. sír) vagy a térden (124. sír), nemigen dönthető el, hogy véletlenszerűen kerültek-e oda, így ezeket még nem vettem kőpakolásnak.⁷⁵ A láb végében lévő nagy kőtömbök viszont már nehezen eshettek bele véletlenül (54. sír). Hasonló a helyzet a fejnél lévő nagy kövekkel is (64. sír; 6. tábla 4), vagy ha mind a két helyen vannak (57. sír; 5. tábla 5). Amikor a sír két sarkában volt egy-egy kő, akár a fejnél (60. sír), akár a lábnál (77. sír), akkor biztos, hogy szándékosan tették oda, a sír megerősítéseképpen (mindkettő padkás sír). Az 5. sírban a lábszárral párhuzamosan állt egy nagy kő a sír szélén (6. tábla 5). Az eddig tárgyalt sírok (az 5. sír kivételével) a korábbi vicus fölé épült északi temetőrészből származnak, így a köveket valószínűleg a megbolygatott kora római épületekből vették.

Analógiaként több temető is említhető. Például a tokodi temetőben Lányi Vera is a földsírokhoz sorolta, mikor a csontváz szintjén voltak kisebb kövek.⁷⁶ Az intercisai temetőknél a földsírokhoz teszik, és annak egy igen későre keltezhető csoportjába sorolják a sír szélén, fejnél vagy lábnál kisebb-nagyobb kövekkel, téglákkal kibélelt sírokat.⁷⁷ A biatorbágyi temetőben feltűnően sok sír felett vannak kövek, néha a belsejükben is.⁷⁸ A budaörsi temetőben mind a négy évszázadon át előfordul részleges kőpakolás, de a legtöbb a késő római korhoz köthető.⁷⁹ Egyes területeken viszont egyáltalán nem található kövek a sírokon.⁸⁰ A kőpakolás a halott fogvatartását, visszajövetelének megakadályozását, de ugyanakkor a kirablás megnehezítését, sőt néha a sír tetején lévő kövek a sírok jelölését is szolgálhatták.⁸¹

Kövekkel körberakott sír (1 db): az egyszerű földsíroktól el kell különíteni a kövekkel körberakott temetkezéseket. A 126. sír nemcsak körbe volt véve kis kövekkel, de felette is lehetett kőpakolás. Szélessége nagyobb (80 cm), mint az átlagos földsíroké, de nincs teljes hosszában kibontva.⁸²

74 A 93. sír alsó csontváza bolygatatlan, felette viszont van egy gyerekcsontváz, szétdobálva. A sír a rabolatlan temetkezésekhez is be lett beszámolva (hat melléklettel).

75 Aquincum katonavárosának nyugati temetőjében említi az ásató, hogy a halott mellkasára, a medencére vagy a térdére helyezett egy-egy kődarab a halott visszatérésétől való félelem miatt került oda (Budai-Balogh 2009: 100, 11. kép).

76 Lányi 1981: 180. Abb. 19.1a, 2b, 3a-b (fejnél, lábnál vagy körbevették).

77 Vágó-Bóna 1976: 145; Doneus 2014: 56, Abb. 61 (fejnél-lábnál kövek).

78 Ottományi 2023: 281–283, Abb. 8.

79 Ottományi 2016: 147; Ottományi 2019: 130 (Páty).

80 Például Somogyszil (Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 89–90); az esztergomi tábor temetőjében is csak egy sírban volt a halott fejnél kő (Kelemen 2008: 76. sír).

81 Szabó 2023: 66; Ottományi 2023: 283.

82 Csatornaásásakor került elő, és a markológép a felette lévő köveket leszedte, de a metszetben jól látszottak.

Csontváza alapján felnőtt, melléklet nem volt benne. Ez a sírforma már nemcsak egyszerű kőpakolás, hanem a földsír szerkezetét erősítik a belső kövekkel. Így szokták a földsírokhoz, de az épített sírok egyik fajtájához tartozónak is tekinteni. Tokodon és Pécsen a földsírok egy csoportjának tartják.⁸³ Hasonló, kövekkel félig körberakott sír található a biatorbágyi temetőben, II. Constantius éremmel.⁸⁴ A budaörsi és pátyi temetőben a részlegesen megépített kőládákhoz soroltam a belül, a csontváz szintjén kövekkel határolt sírokat.⁸⁵ Aquincumban, a gazdagréti temető feldolgozásakor Zsidi Paula is elkülönítette a „kövel kirakott szélű sírokat” a kőlapokból összeállított síroktól.⁸⁶ Azaum vicus feletti temetőjében gyakran megfigyelhető, hogy a földsírokba temetett halottak mellé, köré vagy alá köveket pakoltak, néha felettük is van.⁸⁷

A kövel megerősített sírok mérete a fent tárgyalt földsírokétól nem különbözik. Formájuk kizárólag hosszúkas téglalap (sírindex 2,3–3,9 között). Elsősorban férfi (5., 53., 54., 60., 64. sír), ritkábban felnőtt (26., 62. sír), felnőtt csecsemővel (57. sír) és inf. II. kislány (77. sír) található ezekben a sírokban.

Négy rabolt sír van (44,4%, ebből kettőt az újkorban is megbolygattak), melyekben csak egy bronzcsat, bronzgomb és vaskarika maradt (54., 57., 62., 126. sír). A többi öt sír bolygatatlan, bennük viszonylag gazdag melléklet. Edények (5., 53., 77. sír), fülbevaló (77. sír), csatfibula (60. sír), hagymafejes fibula (53. sír) és érem (5. sír). A bolygatatlan sírok mellékletszáma: három darab (15 melléklet 5 sírban). A mellékletes sírokban is átlagosan három darab volt (6 sírban 18 db). Az összes sírban pedig kettő a mellékletszám (6. ábra).

Téglás földsír

A sírok egy részét az ásatók tegulás földsírnak nevezik, 11 sír tartozik ide.⁸⁸ Legegyszerűbb, amikor egyetlen tegula fedi be a csecsemősírt (2005/2.

sír), de van, hogy három (32. kislány). Legjobban megépített az I. sír, melyet nemcsak felül fedett három tegula, hanem a fejnél is állt egy. Mind a három bolygatatlan sír. Leggyakoribb, mikor a sír két végében, fejnél-lábnál egy-egy álló tegula van (a bolygatás következtében néha a lábnál lévő hiányzik): 29., 35., 82., 125., 128. sír. Ezen belül a 35. gyereksírban a csontvázat mézshabarccsal is leöntötték.⁸⁹ A bolygatott sírokban mindössze egy-két tegulatöredék található (pl. a 84. sír fejnél kövekkel együtt; 99. sírföldben), de kérdéses, mi lehetett a rablás előtt. A 84. sír téglája alatt van egy vasszög, mely esetleg a sírszerkezethez tartozott (bár bajelhárító tárgy is lehetett).

Méretüket tekintve nyilvánvalóan legkisebbek a csecsemő- és kisgyereksírok (0,2–1,4 m²). A felnőttek 0,8–1,6 m² között mozognak. Formájuk téglalap (sírindex: 2–3,6 között), kivéve a 2005/2. gyereksírt, ami ovális. Nemet tekintve négy gyerek (I., 32., 35., 2005/2.), egy fiatal nő (2. sír), egy férfi (125. sír) és a 29. utántemetkezéses sírban férfi és nő (?) található. Háromba – a sír vagy a csontok mérete alapján – felnőttet temettek (84., 99., 128. sír). Az 1877/1. sírből csak koponyatöredékek maradtak (valószínűleg felnőtté). Korabeli rablás öt sírban (egyik régi sír), további egy sírban utántemetkezés volt, mikor az első halottnak csak a csontjait tették vissza (29. sír). Újkori bolygatás is előfordul két esetben (egyik rabolt is volt). A bolygatott sírokban megmaradt melléklet részben kerámia: töredékek az 1877/1. sírban, korsó és bögre párosítás az I. sírban, fessett korsó a 29. sírban, mázas korsó a 82. sírban. Ugyanitt karperec is volt. Bronzcsat a 125. sírban és orsógomb a 29. sírban. Constans érem a 84. rabolt sírban (346–350). Ha csak a melléklettel rendelkező sírokat vesszük, akkor a mellékletszám kettő (7 sírban 14 tárgy). Az összes téglás földsírénál viszont csak 1,3 db (11 sírban 14 melléklet). Az öt bolygatatlan váz mellett hét melléklet volt, mellékletszám: 1,4 db (ide számítottam a 29. sír második halottját is).⁹⁰

⁸³ Lányi 1981: 180, Abb. 11.79. sír (csak az egyik hosszanti oldal van megépítve), Abb. 19.3b; Katona Győr 2013: 168, 14. ábra (kövekkel körülrakott földsír).

⁸⁴ Ottományi 2023: 281, Abb. 8.2: a sír tetején is volt kőpakolás (fejnél-lábnál kövek).

⁸⁵ Ottományi 2016: 158, 38. kép, 270. sír (3–4. század fordulójára), 222. rabolt sír; Ottományi 2019: 124, 65. t. 1–2 (13. sír: felül kőhalom, belül három oldalról kisebb kövekből megépítve).

⁸⁶ Zsidi 1987: 66; Budai-Balogh 2009: 97: a Bécsi úti temetőben a gyerek- és csecsemőtemetkezésekre jellemző a sírgödör tört kövel való lefedése.

⁸⁷ Horváth 2021: 10.

⁸⁸ Römer Flóris az 1877-ben, Szentendrén talált sírből beletárolt néhány koponya- és kerámiadarabot (MNM RT-RO 161/1877.1–7), és hivatkozik az RT-RO 175/1877. leltári szám alatt lévő tegulára (60 × 46 cm). Mindez talán arra utal, hogy egy téglával megerősített földsírt talált. A 32. sír tetején három tegula volt (rajta kövek), de ezt Maróti Éva és Topál Judit egyszerű földsírnek vette, bár Soproni Sándor sírlapján egyértelmű, hogy a „sír fedlapja három, részben töredékes tegula.” Hasonlót láthattunk a VI. földsírban is, de ott a sír oldalait is kikenték habarccsal.

⁹⁰ Bár ide lehetne venni a 82. sírt is, melynek a lábfejét elvitte ugyan az újkori bolygatás, viszont az ott lévő kerámiaedényt megtalálták. Akkor 11 melléklet volt hat váz mellett, vagyis a mellékletszám 1,8 lenne.

A temetőn belül két csoportban fordul elő. A *cella memoriae* körül öt darab (I., 29., 32., 35., 99. sír). Az északnyugati szélén négy (82., 84. és 125., 128. sír). Ide tartozik még a tábor déli falánál lévő cse-csemősír is (2005/2). Az 1877. évi sír helye kérdéses (8-9. tábla).⁹¹

A kutatás az elnevezés tekintetében megoszlik. Vannak, akik a földsírokhoz sorolják, vannak, akik részleges téglasírnak nevezik. A budaörsi temetőben a *részleges téglasírok* egyik gyakori csoportját alkotják a fejnél-lábnál téglával határolt sírok.⁹² Lányi Vera is a téglasírokhoz sorolta őket a tokodi temetőben,⁹³ Esztergomban viszont Kelemen Márta a földsírokon belül tárgyalja.⁹⁴ A felül három téglával fedett I. és 32. sír már mindenképpen *részleges téglasírnak* tartható. Az analógiaként említhető síroknak csak a tetejük téglá, két végükben nincsenek álló tegulák.⁹⁵ A somogyzili, esztergomi és pécsi temetőkben téglával fedett földsírként említik, elkülönítve a teljesen megépített téglasíroktól.⁹⁶

*Téglasír (teglasír)*⁹⁷

Tegulákból készített sírláda 24 darab ismert a temetőből.⁹⁸ Ezen belül habarcs négy sírban tartja össze a téglákat (Ib, Ila típus). Legjellemzőbb, mikor oldala, alja és teteje tegulákból épült (I. típus: 10 db).⁹⁹ Két esetben a lapos fedél is megmaradt, a többinél a teteje már hiányzik. Néha követ építenek bele, például a III. sír lábánál kőlap a téglá mellett, az 1. sír alján kövek és tegulák, a 12. rabolt sír tegulákból és kövekből összerakva. Alja lehet egyszerű föld is (II. típus: 3 db).¹⁰⁰ Egy

esetben csak az alján fekvő és a két végében álló tegulák maradtak meg, de miután ez bolygatott sír, lehet, hogy az oldalsó téglák elpusztultak (III. típus: 23. sír).¹⁰¹ Ritka a háztető forma, és ilyenkor a belseje sincs megépítve, csak a lábnál zárta le egy tegula és malomkőtöredék (IV. típus: 2005/4. sír).¹⁰² Ezt egyes kutatók földsíroknak nevezik téglatetővel.¹⁰³ Teljesen bolygatott téglasír hét darab (7. tábla 2-3).¹⁰⁴

I. típus: teljesen körben tegulák (lapos fedél):

III. (+1 kőlap a lábnál), 9., 1997/1. sír

Ia típus: fedele hiányzik: IX.,¹⁰⁵ 1. sír (alján tegulák és kövek), 6., 105., 2004/1. sír

Ib típus: habarcs is van a téglák között (teteje hiányzik): 2., 3. sír (bolygatott)

II. típus: körben tegulák, alja nincs kirakva: 41. sír (újkori bolygatás; 7. tábla 1)

Ila típus: körben tegulák habarccsal: 4., 47. sír

III. típus: alul és két végében tegulák: 23. sír (bolygatott)¹⁰⁶

IV. típus: háztető alakú fedéllel, belül nincs megépítve (lábnál áll egy téglá): 2005/4. sír

Oldalai többnyire 4-4 tegulából megépítve, lábánál 1-1 tegula (amit esetleg kővel egészítenek ki). Ennél kisebb a 3 téglával fedett III. sír és nagyobb a 4. sír, ahol az oldalak hat téglából, keskenyebbik vége két téglából készült. A sírládák mélysége 40-50 cm. A sírok alapterülete szinte teljesen egyforma, 0,85-1 m². Csak a már eleve két személy számára készült 47. sír kétszer ekkora (2,2 m²). A halottak nemét öt esetben nem lehetett megállapítani, két esetben csak annyit derült ki, hogy

■ 91 A sírformák térképre vetítését Mali Péternek köszönöm.

92 Ottományi 2016: 154-155, 72. kép 4.2d.

93 Lányi 1981: 180, Abb. 19. Ziegelgrabtypen 3 (csak egyik végében van téglá).

94 Kelemen 2008: 76 (a sírgödör két keskeny végébe vagy csak az egyik végébe állítottak téglát).

95 Lányi 1981: 191, Abb. 19. Ziegelgrabtypen 2; Budaörs (Ottományi 2016: 155, 72. kép 4.2f); Páty (Ottományi 2019: 123, D típus); Barkóczi 1961: 109 (a legkésőbbi 4. század végi - 5. század eleji temetőrészben fordul elő. Barkóczi mint hevenyészett építésmódot értékeli, amivel a téglasírokat akarták utánozni).

96 Kelemen 2008: 75; Katona Győr 2013: 11. ábra h; Horváth-Mihácz-Pálfi 2019: 90.

97 Különbséget lehetne tenni a falazótéglákból épített téglasír és a tegulákból álló sírok között (Sági 1954: 98; Szabó 2023: 60-62). Én továbbra is a megszokott téglasír kifejezést használom, bár a szentendrei temető valamennyi sírja tegulából épült.

98 1997-ben, a Szent Flórián udvarban előkerült még egy téglasír, melléklet nélkül, de erről nincs feljegyzés (Czveiber Ferenc közlése).

99 Ottományi 2016: 154, 72. kép 4.1. típus (további analógiákkal); Ottományi 2019: 123-124 (B, D típus); Katona Győr 2013: 168, 12. ábra c; Szabó 2023: 60-61 (3 db ládás tegulasír).

100 Ottományi 2016: 72. kép 4.2a (felül kövekkel).

101 Lehet, hogy a lussoniumi temetőben előforduló ún. halotti ágyas típusról van szó, bár ott az alsó tegulák vége fejpárnaként felmagasodik (Szabó 2023: 63), jelen esetben viszont fejnél-lábnál álló tegula volt.

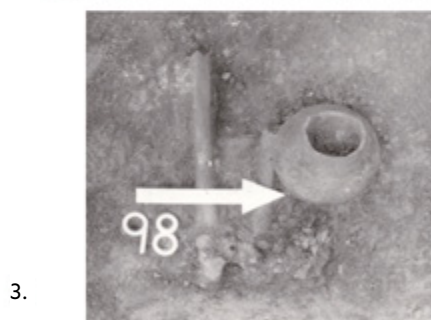
102 Ottományi 2016: 155, 72. kép 4.2e; Ottományi 2019: 123 (E típus).

103 Vágó-Bóna 1976: 144, Abb. 85; Kelemen 2008: 75; Katona Győr 2013: 11. ábra b-d.

104 11-12. (peremes tegulákból és lapos kövekből), 24., 97., 98., 111., 116., 117. sír.

105 Soproni Sándor újból feltárta, és kiderült, hogy nem tegulás földsír, hanem teljesen megépített téglasír. „Oldalai és alja peremes téglákkal van kirakva, a peremmel kifelé fordítva. A téglák még az eredeti helyükön voltak.” (SZFM AD 245).

106 Ide lehetne beszúrni IIIa csoportnak a téglás földsíroknál már tárgyalt, felül téglával fedett és a két keskenyebbik végén álló téglákkal megerősített sírokat, mint részleges téglasírt.

7. tábla: sírfotók. 1-3: téglasírok (41., 98. sír); 4-6: kőládasírok (72., 63. sír)

felnőtt. A többibe 11 esetben férfi, öt esetben nő temetkezett, ezen belül a 47. sírban férfi és nő együtt. Gyerek két alkalommal (12., 2004/1. sír).¹⁰⁷ Bolygatatlan sír mindössze hat darab. Rabolt tíz sír (41,6%), a többi újkori bolygatásnak esett áldozatul. Mellékletszám a bolygatatlan síroknál 2 db (6 sírban 12 melléklet). A mellékletes sírok mellékletszáma 3,4 db (17 sírban 57 melléklet). Az összes téglasírnál 2,4 db, ami a temetőben a legmagasabb érték (6. ábra). Az épített sírnak megfelelő gazdagságot tükrözi az 1923–24-ben előkerült, ókeresztény ládikaveretes női sír az aranylemezes karpereccel. Ezüst gyűrűt viselt a hét melléklettel eltemetett férfi a 4. téglasírban. 11 melléklet került elő a 3. férfisírból (üvegek, érmek, hagymafejes fibula), hat melléklete volt a 23. sírba tett nőnek és a 47. sír férfi halottjának, továbbá három gagát karperecet, valamint üveg-edényt kapott a 12. sírba tett kislány. A többiek mellé csak egy-két melléklet került (de közte több esetben üveg-edény, mázas korsó stb.). Előfordulása a temetőn belül egyenetlen (8–9., 11. tábla). Szinte minden csoportban van egy-két darab. Viszonylag sok a déli temető részben (7 db): a Vasúti villasornál (1–4. sírok) és a Római temető utcánál (XXI., 116., 117. sír). A keleti szélén hat sír (6., 9., 23–24., 1997/1. sír), a *cella memoriae* környékén négy (III., IX., 98., 105. sír). A Római Sándor utca 24-ben két darab (41., 47. sír) és tőlük kicsit északra a 97. sír. A temető nyugati szélén három (11., 12., 111. sír). A tábor déli falánál közvetlenül ugyancsak két sír (2004/1., 2005/4. sír).

Kőládásír (kőlapokból összeállított sír)

A szentendrei temetőből jelenleg kb. 47 kőládásírt ismerünk (7. tábla 4–6). Ezen belül beszámozva 40 darab.¹⁰⁸ A régi ásatásokból tudomásunk van két kőládáról 1887-ből, négyről 1914-ből, és egy

1928-ban előkerült kőládából ismerünk két szürke korsót, valamint egy nyakláncot (ugyanezen a telken több kőláda is előkerült, de pontosan nem tudjuk, hány darab).¹⁰⁹

A 18. sír kivételével, melyet egy nagy kötömből faragtak (eredetileg sírkőtalapzat lehetett), valamennyi sír kőlapokból épített láda. Épülhettek keskeny, lapos, hasított kőlapokból vagy másodlagosan felhasznált sírkövekből, építészeti tagozatokból. Ez utóbbiból Szentendrén nagyon sok előfordul.¹¹⁰ Tetejük többnyire egy-három nagyobb, lapos kőlap (már ha egyáltalán megmaradt).¹¹¹ Tegulákból épített teteje csak a 18. sírnak volt, mely egyébként is különbözött a többitől. Az oldallapok egy-két nagy kőből épültek, de lehetett több (3–4) nagy kőlap is. Lábnál-fejnél többnyire egy-egy kőlap.¹¹² A lábnál lévő kőlap helyett néha állhatott tegula is. A ládák alja gyakran tegulákkal kirakva (az V. sírban két kőlap is volt a tegulák alatt).¹¹³ Két esetben lapos kövekkel bélelt (19., 63. sír), a 28. sírban fadeszkák nyoma is megmaradt. Néha pedig csak egyszerű, döngölt föld van alul. Két sírban fejpárna is volt a tegulákból épített aljon, mintegy a halottas ágy utánzataként (a 16. sírban habarcsból és téglából építették, a 27. sírban kőből faragták).¹¹⁴ A kőláda köveit habarccsal kötötték össze 11 esetben, néha az alját vagy az oldalát is kikenték habarccsal,¹¹⁵ és agyaggal tapasztották össze a két 2018-ban előkerült kőládánál. A kőlapok illesztéseit pedig tegulatöredékekkel és kis kövekkel is kipótolhatták, illetve megerősíthették.¹¹⁶ Tegulat találunk még a 15. sír koponyája felett, illetve imbrexekből összeállított cső vezetett be a XIV. kőládába. Ez utóbbinál a fedőlapon kerek nyílás volt, melyet a föld felszínéig két imbrex összeillesztésével hagyhattak szabadon. Ez a nyílás tette lehetővé, hogy a sírba kis tárgyakat engedjenek le, vagy olajat, esetleg étel-ital áldozatot öntsenek a sírba.¹¹⁷ A 2018/1–2.

¹⁰⁷ Tokodon kettő kivételével minden téglasírban gyermek feküdt (Lányi 1981: 180).

¹⁰⁸ A statisztikában ezt vettem 100%-nak, mert valamennyi régi sírt az újkorban megbolygatták, így sem a tájolás, sem a bennük lévő halottak neme, és a mellékletek sem ismertek pontosan.

¹⁰⁹ Nagy Lajos 1930-as évekbeli ásatása szintén több kőládásírt eredményezett. A sírhoz nem köthető felíratos kövek másodlagosan felhasználva ugyancsak kőládásírok meglétére utalnak. Lásd MRT 7: 260–263 (Római Sándor utca 13., 15., 14–16. stb.); Maróti-Mráv 2004: 254–255, Kat. 7–8: Árpád utca 6., Kossuth L. utca 13. (1997/2. sír).

¹¹⁰ IV., VII., X., XI., XII., XIII., XIV., XV., XVI., XVII., XVIII., XIX., 16., 19., 30., 31., 37., 63., 74., 75., 78., 107. sír.

¹¹¹ Felül egy vagy két nagy kőlap: VII., XIII (2), 16 (2), 27., 30 (2), 31., 78., 2018/1–2; felül több kőlap: V (3), XI., XII., XV., 13., 33., 34 (3), 63 (4), 74 (3); Felül kisebb kövek: VIII. sír.

¹¹² Oldalt egy vagy két nagy kő: VII., VIII (2), X., XI., XI., XIV (2), XVI., 16., 30., 31., 33., 34., 74 (2), 75., 78 (2), 2018/2; oldalt három vagy négy kő: V., XV., 15 (5 kő), 17., 27 (3), 63 (3), 72 (3), 2018/1; a rövidebb oldal egy nagy kő: V., VII., X., XI., 15., 16., 27., 30., 31., 33., 37., 63., 72., 75., 78., 2018/1–2. sír; rövidebb oldal kisebb kövekből: VIII., XVI., 74. (egyiken egy kő, másikon kisebb kövek); Lábnál kőlap helyett tegulák: IV., 34. (kő és falazótégla).

¹¹³ Alul tegula: 1914 (kb. 2 db), V., VII. (Quadriburg), VIII. (Legllad), XIII., XIV. (falazó téglá), XV., 13., 15., 16., 17., 27., 72., 94., 108., 2018/1–2. sír.

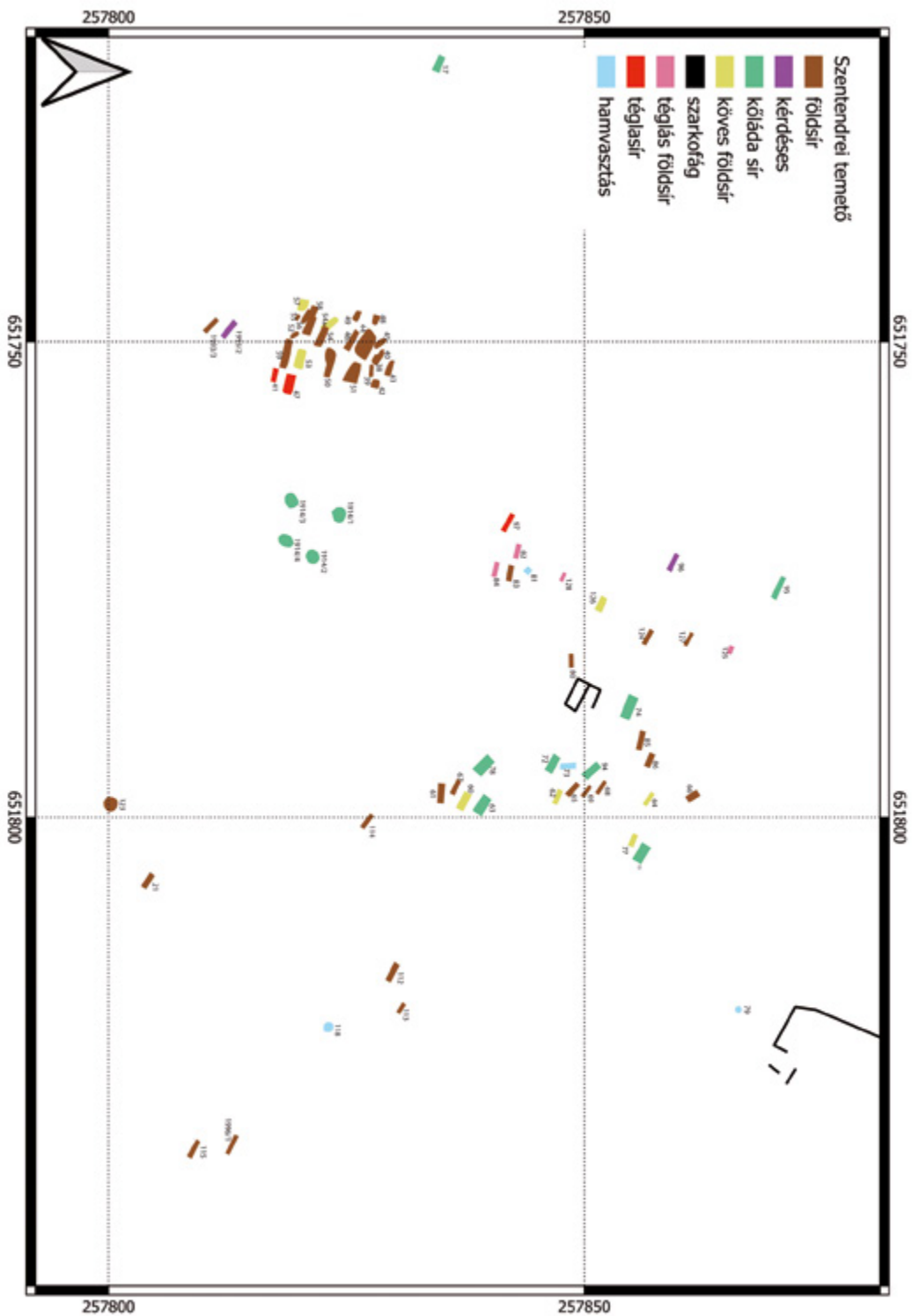
¹¹⁴ Katona Győr 2013: 169 (Pécs); Szabó 2023: 65.

¹¹⁵ XII., XIV., 16., 27., 31. (alul is habarccsal kikentve), 37., 72., 74., 75. (oldala is habarccsal elsimitva), 2018/1–2 (fedőlapoknál).

¹¹⁶ IV., VIII., X., XVI. (kövek), 37., 63., 2018/1–2. sír.

¹¹⁷ Nagy 1938: 132; Páty: Ottományi 2019: 123 (a 376. lábjegyzetben további irodalommal: Aquincum, Intercisa, Matrica); Lussonium: Szabó 2023: 275 (43. téglasírban).

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

8. tábla: az egyes sírformák megoszlása a temető északnyugati részén (rajz: Mali Péter)

kőládában a kiásott gödör és a kőlapok közötti hézagot habarcsba rakott teguladarabokkal és kövekkel töltötték ki, így megtámasztva az egész konstrukciót (hasonlóképp a VIII. kőládánál is, habarcs nélkül).

A sírgödörök mérete egyértelműen nagyobb a földsírokénál – hiszen bele kellett férni a kőládának –, viszont szinte minden esetben csak a kőláda méretét adják meg az ásatók. Ez utóbbiaknál sem mindig egyértelmű, hogy a láda belsejéről vagy az egész kőládáról van-e szó. A láda belseje többnyire a csontvázak méretéhez igazodik,¹¹⁸ átlagosan 0,7–1,5 m² között. Ennél kisebbek (0,3–0,4 m²) a gyereksírok. Ugyanakkor a 2018/1. gyereksír kőládája felnőtt méretű, ami felveti a kérdést, nem volt-e benne eredetileg egy felnőtt, akit később teljesen eltávolítottak. Nagyobb csak a 16. sír (belül 2 m²), benne három személy csontjaival. A teljes kőláda mérete a kőlapok vastagságától függ, ezen belül a másodlagosan felhasznált sírkövek szélesebbek, a direkt temetkezési céllal kialakított mészkőlapok a keskenyebbek. Így a sírok alapterülete 1,6–2,7 m² között mozog. Itt is legnagyobb a 16. sír (3,8 m²), sőt a teljes sírgödör majdnem a duplája. A ládák mélysége 40–80 cm közötti, térfogatuk tehát általában 0,4–1 m³, ritka az ennél nagyobb (1,5 m³). A gyereksírok itt is kisebbek (0,12–0,25 m³).

A kőládába temetett halottak közül a legtöbb felnőtt neme kérdéses (22 db).¹¹⁹ Meg lehetett állapítani a nemét 19 férfinak, 15 nőnek (kettő fiatal) és 10 gyereknek. Ez utóbbin belül kettő kislány, kettő kisfiú, egy csecsemő. A kőládák felében több halott volt (18 sír), mintegy családi sírboltként, kriptaként használták. Két halott tíz esetben, három halott hat sírban és négy halott két sírban.¹²⁰ Embertani vizsgálatok hiányában családi kapcsolatokra nem derült fény, de miután többnyire úgy temették be a második vagy harmadik halottat, hogy igyekeztek az előző halottat minél kevésbé megbolygatni, feltehetően rokonságban lehettek egymással.

Rabolt volt a sírok többsége, vagyis 21 sír. Ez a beszámozott 40 sírt alapul véve 52,5%.¹²¹ Gyak-

ran újkori bolygatás is megfigyelhető (4 db és a régi kőládák). Jóval kevesebb a bolygatatlan temetkezés (15 db, 37,5%). Ez utóbbiakhoz számítottam három utántemetkezéssel is, ahol nem bolygatták meg egyik csontvázat sem.

A kőláda a vezető réteg temetkezési módja, de ezt a sírok mellékletszáma a sok rablás és bolygatás miatt nem mindig tükrözi. A rabolatlan sírok közül melléklet nélküli 10 db, valamennyi a régi, Nagy Lajos-féle ásatásból.¹²² Két melléklet (edény) maradt a X. sírban, edény és üvegpohár a XIII. sírban. Négy melléklete volt a 15. sírba temetett nőnek (kettő karperec, fülbevaló, nyaklánc). Gazdagon ellátták mellékletekkel (5–7 db) a 2018/1. sírba temetett két gyereket (pénzek, ékszerek és két üveg). Leggazdagabb a 2018/2. sír másodjára beletemetett férfi halottja aranyozott fibulával, bronzkorongokkal díszített övvel, gyűrűvel, üvegpalackkal és mázas korsóval. Az ugyanebbe a kőládába elsőnek beletett nőnek is nyolc melléklete volt (két üveg és ékszerek). Ez utóbbi két sírnak köszönhető, hogy a bolygatatlan kőládák átlag mellékletszáma 2,6 db, holott többségükbe semmi sem került.¹²³ A rabolt és feldúlt sírokban néha maradtak még érmek (13., 30., 72. sír), kerámia (1928/1., IV., XVI. sír?) és üvegedények (XVI., 63., 75. sír), gyöngyök, női ékszerek (1928/1., 31., 72., 75. sír) és különösen sok fésű (27., 30., 63., 72., 75. sír). Nemesfém (ezüst ruhatű) a 75. sírban és vas fibulatű a 63. sírban. Eszköz (1914/1., 30. sír) és vasszeg (74. sír) kevés. Néha már csak zöld patina látszott a csontokon (37. sír). Az összes kőládasír mellékletszáma: 2 db (82 melléklet 40 sírból).¹²⁴ Ha csak a melléklettel rendelkező sírokat vesszük (18 db), akkor a mellékletszám 4,5 db. Koruk a mellékletek alapján a 4. század középső harmadától a század végéig terjed (érmek: 330–375-ig).¹²⁵

Elhelyezkedésük a temetőn belül nem egyenletes, ami persze a feltárás véletlenszerűségére is visszavezethető, de jelenleg a már ismert sírokkal kell dolgoznunk. Legtöbb kőláda a *cella memoriae* körül lévő II. sírcsoportban fordul elő (22 darab; 9. tábla). Ez lehetett a temető központja a sír-

■ 118 Utántemetkezéskor az első halott méretéhez. Pl. a 2018/2. sírban a másodjára beletemetett férfi hosszabb volt, lába lelógott a kőláda alját képező tegulákról, és lábfeje a sír oldalának feszült.

119 Sőt a XX. és az 1997/2. kőládasírról még annyit sem tudunk, hogy felnőtt volt-e. Hasonló a helyzet a régi, beszámozatlan kőládákkal is, mindössze az 1928/1. sírban lehetett nő a nyaklánc alapján.

120 Kettő halott: V., XI., XVII., 30., 33., 63., 94., 108., 2018/1–2. sír; három halott: VII., 16., 19., 27., 31., 74. sír; négy halott: 28., 72. sír.

121 Rabolt kőládák: IV., 13., 16–19., 27–28., 30–31., 33–34., 37., 63., 72., 74–75., 78., 94–95., 108. sír.

122 V., VII., VIII., XI., XII., XIV., XV., XVII–XIX. sírok.

123 Harminchét melléklet tizenöt bolygatatlan sírban (ezen belül csak öt sírban, hét halott mellett volt melléklet).

124 A XX. és 1997/2. sírről nincs információ, viszont maradt melléklet két régi kőládában (1914/1, 1928/1.), így a 100% továbbra is negyven sír.

125 Szentendrén a buszpályaudvar mellett (Dózsa György út 9–11.) 2008-ban feltárt, 2–3. századi temetőrészben már volt kőládasír, benne üvegedények, csont hájtű, arany medaillon és gagát karperec (SZFM AD 5711-2009).

kápolna megépülése után. Nyugat felé haladva az 1914-ben feltárt négy kőláda következik, és talán ehhez a csoporthoz tartozik még a Római Sánc utca másik oldalán hat sír (8. tábla); majd egy nagyobb csoport a temető nyugati szélén, az Acél és Mathiász utca sarkán (8 db). A temető déli részén az 1887-ben talált két kőláda, a Római temető utca 3. szám alatt 1923–28-ban előkerült kőládák és a 2018-ban feltárt két sír található (11. tábla 1).

Szarkofág

A késő római temetőből ismerünk kb. négy szarkofágot, de ebből beszámozva és feltárva mindössze egy darab van, benne rabolt fiatal nő, melléklet nélkül (22. sír). Mérete 2,7 m², térfogata 2,2 m³ (belső mélysége 83 cm), belsejében fejpárna.¹²⁶ A temető északnyugati szélén található, másodlagosan felhasználva. A Kuzsinszky által 1887-ben talált két szarkofág a temető délkeleti szélén, a régi HÉV-végállomás környékén került elő. Egyikben bolygatatlan halott Caracalla éremmel. A fedél beolmozott vaskapcsokkal volt a sírládahoz erősítve, a réseket pedig behabarcsozták. Mindez arra utal, hogy a sírban még az eredetileg beletemetett halott nyugodhatott, de már egy földbe ásott szarkofágban.¹²⁷ Kuzsinszky adatai „a láda méretére” vonatkoznak, ami kérdéses, hogy a szarkofág belseje vagy az egésze (1,95 m² és 1,36 m³). A másik szarkofág fedele hiányzott, és csak föld volt benne – már a római korban kirabolhatták. A temető déli részén, a Római temető utca 3-ban a tulajdonos megemlégett egy ház sarka alá beépített szarkofágot. A négy temetkezés közül egy biztosan bolygatatlan volt, kettő rabolt, egyet pedig az újkorban bolygattak meg. Mellékletszámot az ismeretek hiányában nem érdemes számolni. További szarkofágelölápok és háztető alakú fedéltöredékek ismertek még Szentendréről, részben másodlagosan beépítve

kőládasírokba (IV. kőláda), illetve szórványként a táborásatáson.¹²⁸

A szarkofág használata, benne csontvázas halottal a 2–3. századi temetkezésekre jellemző. A táborból kivezető utak mentén szoktak állni, kezdetben a felszínen, majd a 3. század közepétől már föld alá kerülnek. Szentendrén a *limes*út mellett, a Dózsa György úton és a Levendula utcában került elő több, eredeti helyén álló darab (12. tábla).¹²⁹ A tábor körüli temetőben már másodlagosan temetkeztek ezekbe a szarkofágokba, többnyire elhurcolva őket korábbi helyükről. A leggazdagabbak engedhették meg maguknak. De a többszörös bolygatások és rablások miatt mellékleteiket már nem ismerjük. Pannonia késő római temetőiben ritka, a sírok 1–2%-át teszik ki. Ott fordulnak elő, ahol már elég régóta magas színvonalon élő közösségek éltek, vagyis városok és katonai táborok temetőiben.¹³⁰

Cella memoriae (sírépület)

A *cella memoriae* egy földalatti sírkamra feletti épület, ahol a halotti szertartás zajlott, de lehet sírkamra nélküli, felszínen álló sírépület is.¹³¹ Szentendrén, a Nagy Lajos által 1928-ban feltárt épület kisebb helyiségében egy már korábban bolygatott temetkezés is volt (nem kapott külön sírszámot). Belsejében terrazzószerű vakolat, és díszes kivitelét az oszlopfők és párkánytöredékek is bizonyítják. A kis méretű, kéthelyiséges típushoz tartozik (7 × 5 m).¹³² A sírépületek és a kereszténység kapcsolata nem mindig bizonyítható.¹³³ Szentendre esetében a sírépületet körbevevő sírok mellékletnélkülisége, mely elentétben áll a sírformák gazdagságával (ebben, a II. csoportban fordul elő a legtöbb épített és többszörös temetkezést tartalmazó sír) felveti a lehetőséget, hogy pogány mellékletek nélkül eltemetett keresztényekről lehet szó.¹³⁴ Legalábbis a *cella memoriae* közvetlen környezetében, mert

¹²⁶ Maróti 2003: 37. sz. kő.

¹²⁷ Kuzsinszky 1888: 94 (felirat nélküli szarkofág).

¹²⁸ MRT 7: 256 (1. számú kő), 262–263 (58., 68. számú kő); 2006-ban a nyugati kapu előtti feltöltésből szarkofágfedél töredéke (FMC AD 6946-2018).

¹²⁹ MRT 7: 28/23. lh. (Pannonia-telep: 11 544): öt szarkofág és egy földsír. A sírok korát a 3–4. századra keltezik, sírföldben korábbi 2–3. századi cserepek. Tehát egy korábbi telep területén létesült a temető. Benne érmek (Alexander Severus 222); Maróti 2003: 32–33., 39., 42. sz. kő.

¹³⁰ Lányi 1990: 249; a budaörsi *vicus* temetőjében mindössze egy darab volt (Ottományi 2016: 161–162); Doneus 2014: 58 (két szarkofág van az egész temetőben); Oggau temetőjében 5% (Puschnigg 1996: 66).

¹³¹ Magyar 2012: 125 (a sírkápolna elnevezés nem helyes, mivel a sírépületeket nem mindig használták liturgikus célokra).

¹³² Nagy 1938: 130, 82–83. kép; Magyar 2012: 135, A. csoport, 2. kép d.

¹³³ Magyar 2012: 137.

¹³⁴ Hasonló a helyzet Esztergomban is, ahol a melléklet nélküli halottak egy része a jó módú, bizonyára keresztény emberek közül került ki, bár kifejezetten keresztény tárgyak nem kerültek elő (Kelemen 2008: 200).

a sír épületétől távolodva csökken az épített sírok száma (9. tábla).¹³⁵ A sír épület mindenképpen jelzi a belé temetkező család fontosságát és kiemelkedő szerepét a társadalomban.

Gazdagság – sírforma

A temetkezések kivitelét, a rájuk fordított munkát, időt és költséget tekintve egyértelműen a leggazdagabb családok temetkeztek a sír épületbe, annak környékére, továbbá az épített, gyakran családi kriptaként használt kőládákba, szarkofágokba. A téglasírok – bár többszörös temetkezésre ritkábban használták őket – még mindig előkelő helyet foglaltak el (bennük a legmagasabb a mellékletszám). E gondolatmenetet folytatva a földsíroknak kellene a legszegényebbeknek lenniük, de ez messze nincs így. Ezen belül is vannak nagyobb alapterületű, koporsós és mélyebb sírok, bár ez utóbbiak léte Szentendrén egyelőre nem különíthető el. A mellékleteket megnézve a temető egyetlen aranyékszere egy földsírba temetett kislány (106. sír) mellett található. Aranyozott tárgyak viszont már kőládába (2018/2.) és téglasírba (XXI.) is kerültek.¹³⁶

Összehasonlítva az egyes sírformák mellékletszámát – hozzátevé, hogy nemcsak a szám, hanem a mellékletek minősége is számít –, a mellékletes sírokat nézve egyértelműen a kőláda- (4,5) és téglasírok (3,4) vezetnek, bár a földsírok is csak kicsivel maradnak le (3,2). A bolygatatlan sírok esetében viszont fordított a helyzet. Több melléklet maradt a kevésbé feltűnő és éppen ezért kevésbé rabolt földsírokban (1,4–3), mint az épített sírokban (2–2,6). Az összes sírt tekintve legmagasabb a téglasírok mellékletszáma (2,4), bár nem sokkal emelkedik ki a többi közül (6. ábra). Hasonló eredmények mutathatók ki a budaörsi és a pátyi temetőben is.¹³⁷ Tokodon a jól megépített sír és a gazdagabb mellékletadás egyazon csoport sajátossága, így nyilvánvalóan a mel-

léklet nélküli síroknak elsődlegesen gazdasági okai voltak.¹³⁸ Lussonium esetében Szabó Antal cáfolja, hogy a téglasírok gazdagabbak lennének, mint a többi.¹³⁹

Bolygatott sírok

A bolygatott sírokon belül el kell különíteni az utántemetkezést, a korabeli sírrablást, illetve az újkori bolygatást. Rabolt sírnak elsősorban a rablási céllal megbolygatott sírokat, vagyis a korabeli sírrablást nevezhetjük.¹⁴⁰ Szentendrén összesen 110 sír bolygatott, ami a 165 temetkezés 66,6%-a.¹⁴¹ Ennek több mint a fele, 71 db valódi rablás, a többi újkori bolygatás (8. ábra). Az utántemetkezéses sírokat csak akkor számoltam ide, ha végül az egésztest kirabolták.

Utántemетkezés

Az utántemetkezés – mint láttuk a több csontvázat tartalmazó sírok ismertetésénél – nem jelenti mindig a korábbi halott megbolygatását. Azonban bármennyire igyekeztek is tiszteletben tartani a korábbi csontvázat, akkor sem egyértelmű a mellékletek eredeti helye és későbbi sorsa. Gyakran nem lehet eldönteni, mi történt az első halott mellékleteivel (felhasználták újból, kivették, félretolták a halottal együtt, esetleg összetört, tönkrement). A tíz utántemetkezéses sírban a fele rabolatlan kőláda (V., VII., XI., 2018/1–2.), ebből melléklete csak a két, 2018-ban előkerült halottnak volt. Itt mindkét esetben megtartották a félretolt halott ékszereit és edényeit is. Még ha valamelyik halott csontjai egyértelműen összedobálva vagy egy kupacba rakva kerültek is elő (29. első halott) – ami nem nevezhető szándékos sírrablásnak –, akkor is maradt a sírban egy bolygatatlan váz, így a sírt csak akkor vettem bolygatottnak, ha a felső halottat rabolták ki (93. sír) vagy a legvégén az egésztest (63., 72. sír).¹⁴²

■ 135 Hasonló jelenség figyelhető meg Pécsen (Katona Győr 2013: 175–177).

136 Részletesebben lásd a tanulmány második részében, 2025-ben.

137 Ottományi 2016: 187–188, 269–279, 32. ábra; Ottományi 2019: 145, 198, 19. ábra; Péterfi-Váradi 1988: 185 (Kisdorogon egyetlen téglasír volt, de ez tartalmazta a leggazdagabb mellékletet és a legtöbb érmet).

138 Lányi 1981: 180.

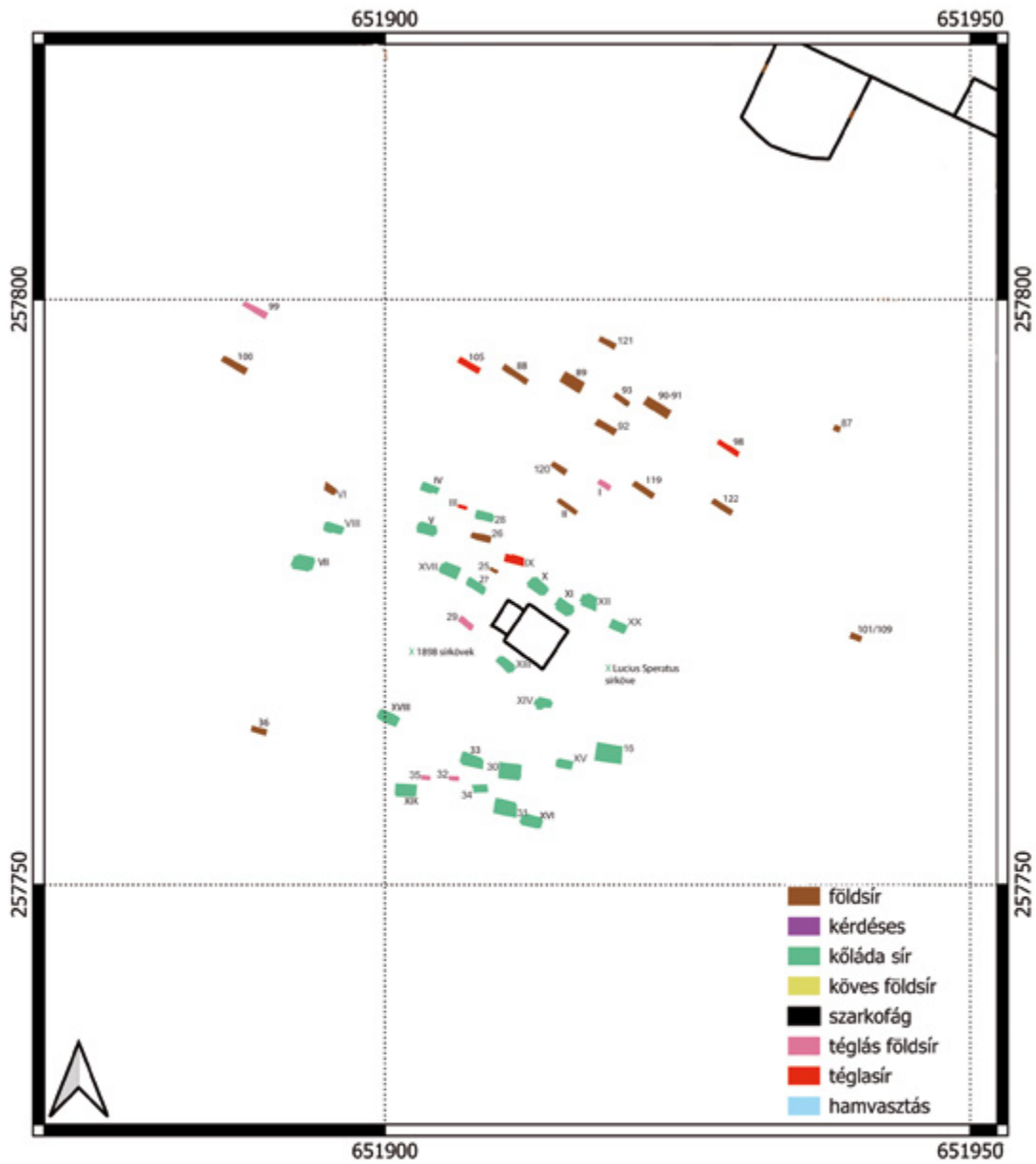
139 Szabó 2023: 62.

140 Lányi 1981: 179; Zsidi 1997: 29.

141 Ritka az ilyen nagymértékű bolygatás. Lásd például Lussonium temetőjét, ahol a különböző korú bolygatások aránya 84% (Szabó 2023: 46).

142 A 29. sírban a bolygatatlan későbbi halott lábához kerül a korábbi csontváz, és esetleg felhasználták a korábbi orsógombot másodlagosan; tizenegy rabolt sírban volt még több halott.

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

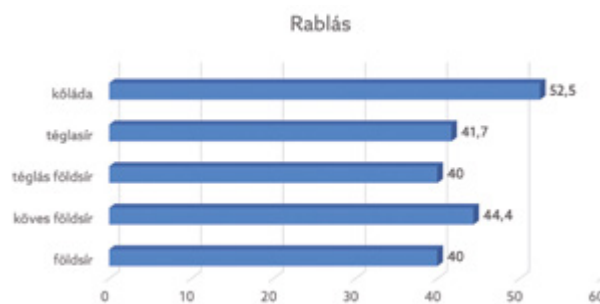
9. tábla: az egyes sírformák megoszlása a *cella memoriae* környékén lévő sírcsoportban (rajz: Mali Péter)

Korabeli rablás

Rabolt sír összesen 71 darab van, a beszámozott sírok 43%-a.¹⁴³ Többsége földsí (30 db)¹⁴⁴ és kőláda (21 db). Jóval kevesebb a téglasír (10 db), és 4-4 kővel, illetve téglával megerősített földsí van közte; továbbá egy beszámozott szarkofág. Viszont ha megnézzük a sírformákon belüli százalékat, máshogy alakul a kép (7. ábra). A kőládasíroknak több mint a fele rabolt (52,5%), a többinek csak 40-44%-a. A szarkofágok fele is rabolt (2 db), de nem ismerjük mindnek az előkezelési körülményeit.

A rablás módja különböző lehet. Kismértékű rablás, amikor a csontok és a mellékletek nagy része még a helyén van (16 esetben). Többségüknél csak a halott koponyája hiányzik (és a hozzá tartozó mellékletek), néha az épített sír fedele.¹⁴⁵ Hasonló jelenség több késő római temetőben is megfigyelhető.¹⁴⁶ A rablás másik módja, amikor egyes részek (pl. mellkas, hosszúcsontok, lábak stb.) még a helyükön vannak, de a többi összevissza dobálva (18 sírban).¹⁴⁷ Ilyenkor néha a vállnál még megmaradt a fibula (3. sír), a bordák között a gyöngyök (89. sír), a gyerek karcsontján a karperecek (31. sír), a lábhoz helyezett öv (125. sír) stb. Esetleg a többszörös temetkezés legutolsó halottjának még egyben volt a mellkasa a rabláskor (16. sír). Leggyakoribb, amikor a csontok összevissza dobálva kerülnek elő a sírból (34 sírban és két utántemetkezés egyik váza). Ilyenkor néha a csontok egy részét kitették a sír mellé (pl. 22. szarkofág).¹⁴⁸ A mellékletek helyéről és számáról ez utóbbi esetben nem sokat tudunk. Térképre vetítve úgy tűnik, a temető egészében

előfordulnak (10. tábla, 11. tábla 2). Főleg a IIIb-c és IVa csoportnál. A déli táborfal előtt csak egy sír rabolt, de a nyugati falnál mind a kettő, tehát valószínűleg a tábor feladása után rabolhatták ki. Az élők az ismertén gazdag mellékletű halottakat rabolták ki, így ezen sírok elhelyezkedése a temetőn belül információt nyújthat a temetkezések szociális megoszlására is.¹⁴⁹ Ugyanakkor a táborfalaktól messzebb lévő temetőrészek kirablása nemcsak a gazdasági helyzettel, de a közbiztonság csökkenésével is magyarázható.¹⁵⁰

7. ábra: a rabolt sírok százalékaránya az egyes sírformákon belül

Újkori bolygatás

A temetőben feltűnően sok az újkori bolygatás: mind a régi síroknál, ahol gyakran csak a feliratos kőlapokat vagy szebb leleteket őrizték meg, mind a házépítések, a 11-es út építése és a közműárkok ásása miatt. Néha a már a római korban kirabolt sírokat is megbolygatták az újkorban. 39 ilyen sír van, ami a beszámozott sírok 23,6%-a.¹⁵¹

■ 143 A régi síroknál az újkori bolygatás miatt nem derül ki a római kori rablás. Pannonia késő római temetőiben a rablás 30-50% között mozog (Lányi 1972: 65.2. grafikon); Intercisában a sírok egyharmada volt kirabolva (Vágó-Bóna 1976: 149); Tokodon viszont csak 4,6% (Lányi 1981: 179).

144 Ebből az egyiknek (93. sír) csak a felső halottja bolygatott (utántemetkezéssel, de nem az alsót bolygatták meg, hanem a felsőt rabolták ki).

145 1., 23., 54-54a, 56., 69., 74., 75., 83., 88., 90-91., 92., 114., 1993/1., 2005/5. sír; a 64. földsírt a szerzők kicsit bolygatottnak vették, de inkább csak a feje felett lévő kőpakolás miatt tört össze a koponya, így én nem soroltam ide. Ha csak a koponya hiányzik, elvihette a gép vagy a munkások is kiszedhették. Ilyenkor a felt jelentkezési szintje és a sírmélység közötti különbség segíthet (54., 56., 69., 88., 92. sír: kb. 10-20 cm van a felt és a csontváz között, úgyhogy kimozdithatta a gép is).

146 Szőnyi 1986: 21 (Arrabona, Serfőző-dombi temető, 26. sír); Bíró 2004: 87 (Savaria nyugati temetője); Budaörs: Ottományi 2016: 176 (gépi bolygatás, ráásott sír vagy büntetésképpen temették el koponya nélkül).

147 3., 16., 27., 28., 31., 46., 49., 65., 78., 84., 85., 87., 89., 99., 125., 126., 2006/2. sírok.

148 Lussonium temetőjének feldolgozásakor Szabó Antal felvet még egy esetet, amikor a halott csontjai teljesen hiányoznak (Szabó 2023: 47). Bár ezek elkülönítése a jelképes síroktól problémás lehet. Ilyen lehetett esetleg a 2018/1. kőládasír első, felnőtt halottja, akit teljesen eltávolítottak, mikor a kislányt utána temették. Mellékleteiből két üveget a helyén hagytak (így kérdéses, rablás volt-e).

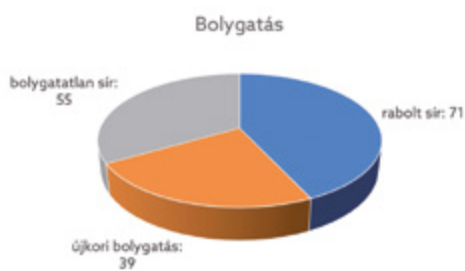
149 Zsidi 1997: 31.

150 Az ásatók Szentendrén a sírrablásokat nem a temetőt használó népességhez kötik, hanem későbbre kelteznek (MRT 7: 263). Nem világos, hogy milyen alapon és mikorra teszik.

151 Ennél több van, csak a rabolt és az újkorban ismét megbolygatott sírokat a rabláshoz számítottam (11 db). A sírformához nem köthető hat sír is ide tartozik. A régi sírokat nem vettem be a statisztikába (min. 10 db).

10. tábla: az északi temetőrész rabolt sírjai (pirossal kiemelve)

8. ábra: a temető sírjainak megoszlása bolygatás szempontjából (darabszám)

Temetőszerkezet

A szentendrei tábor késő római temetője nem összefüggő területen található, hanem egy északi és egy déli részre osztható (1. tábla 2). Maróti Éva és Topál Judit – akárcsak elődeik, akik a temető területén ástak – mind a két részt a tábor temetőjéhez tartozónak vette. Bár van köztük 200–300 méter, újabb temetkezések az elmúlt másfél évszázad alatt itt nem kerültek elő. Talán megmagyarázható lenne ez azzal, hogy az építkezések egyrészt az északi részen (lásd a 11-es út), másrészt a déli sávban (lásd iparterület, társasházak) történtek, és a köztük lévő utcákban megmaradtak a régi lakóházak. Ez viszont így nem teljesen igaz, hiszen számos sír lakóházak, pincék építésénél pusztult el, mind az északi, mind a déli részen, és a kettő között ilyen nem jelentettek.¹⁵² Az ismert temetőtől délre a korábbi, 2–3. századi temetőrészeket következnek, melyek nincsenek szoros összefüggésben a késő római temetővel, ugyanakkor jelzik, hogy a tábor körüli temetkezés a római kor mind a négy évszázadában elsősorban a tábortól délre található (12. tábla).¹⁵³

Északi temető

Közvetlenül a táborfaltól, illetve annak 4. századi fossájától indul elsősorban déli irányba, kisebb

mértékben a tábortól délnyugatra, és a legújabb eredmények alapján délkelet felé is. A Római Sánc utca két oldalán, részben a mai Dunakanyar körút alatt, valamint a délről belé futó utcák (Árpád utca, Attila utca, Őrtorony utca, Dr. Nagy Lajos utca, Aradi utca, Dimitrov utca/Vitéz utca, Acél utca és Mathiász utca) kereszteződésében található a legtöbb sír. Déli irányban még két-három háznyira benyúlik ezekbe a kis utcákba a temető. Jóval kevesebb sír került elő a Római Sánc utcától északra, főleg a nyugati oldalon, ahol kanyarodik a Dunakanyar körút, továbbá a táborfal közvetlen közelében.¹⁵⁴ Az északi temető jelenleg ismert hossza kb. 500 m, szélessége kb. 80 m.¹⁵⁵ Keleti szélét az Attila és Árpád utcában talált sírok alkotják (I. csoport), bár legutóbb került elő néhány épített sír a tábor keleti oldalán is, így egészen a *limes*űtig tarthatott a temető (VII. csoport). Északkelet felé a tábor keleti kapujából induló és a *limes*űtba bekötő út határolhatta a temetkezést. Nyugati széle a Mathiász utca elején lévő néhány sír (IVa csoport). Északnyugati szélét az Előd utcában talált sírok (IVb csoport) alkották, és az új eredmények alapján egészen a táborfal árkáig tartott (V. csoport).¹⁵⁶ A déli oldalon közvetlenül a táborfalnál található a legkésőbbi temetkezések (VI. csoport).¹⁵⁷ A fossán kívül ebben az irányban fekszenek a legsűrűbben a sírok (II. csoport). Az északi temető déli szélét az Árpád utca 6. (szórvány sírkő és edény), Őrtorony utca 5. (1969/1. sír) és az Aradi utca 2–4. számú házak előtt talált sírok (1977/1–3.) jelzik.

A térképre nézve úgy tűnik, hogy a temető több sírcsoportra osztható, de ismét felmerül a kérdés, hogy mindez csak a kutatás hiányosságára és a véletlen előkerülésekre vezethető-e vissza, vagy valóban elkülönülő csoportokról van szó. Figyelembe véve a helyőrség és az őket kísérő civil lakosság létszámát, biztos, hogy felhasználták temetkezésre az összes, táborhoz közeli, rendelkezésre álló területet. Fontos szempont lehetett, hogy a tábortól látótávolságra legyen a temető. A sírrablások elleni védekezéséért egy-

¹⁵² Az Attila és az Árpád utca teljes hosszában húztak csatornaárkot 1962-ben és 1994-ben, de csak az északi részen voltak sírok, attól délre a *vicus* falmaradványai kerültek elő (SZFM AD 427 és 2817-94).

¹⁵³ Nagy Lajos még úgy fogalmazott, hogy a temető a „római tábortól a helyi érdekű vasút vonalán keresztül a Duna vonaláig húzódtott” (Nagy 1938: 130). Ma már több lelőhelyre lett osztva a római temető: MRT 7: 28/2 (11523: nem olyan összefüggő, mint a térkép jelöli!), 22 (Héví-gállomás: 11543), 23. lh (Pannonia-telep: 11544); Kisjuhász-Herbály 2010: 64–65; a térképrajzolásban nyújtott segítséget Rupnik Lászlónak köszönöm.

¹⁵⁴ A régi Római Sánc utca építésekor nem folytak még megelőző feltárások, így nyilvánvalóan ott is pusztultak el temetkezések. A tábor körülvéző külső árok, melynek vonala keleten és nyugaton a táborfaltól kb. 12–20 méterre található, délen a Római Sánc utca, a későbbi 11-es út alatt futott. Felhagyása után (helyette épült a belső árok) ebbe az árokba is beletemetkezhettek a 4. században. Nagy Lajos írja, hogy „a tábor déli árkába gyerekeket temettek” (Nagy 1939: 141, 147).

¹⁵⁵ Ehhez járulnak még az új sírok a tábor nyugati fala előtt és a keleti szélén, melyek nem illeszthetők bele ebbe a téglalapba.

¹⁵⁶ Ezen az oldalon északi irányban valószínűleg gátat szabott a temetkezésnek a tábor nyugati kapujától Pomáz irányába induló út (bár a kaput a 4. században elfalazták, de az utat használhatták továbbra is).

¹⁵⁷ A tábor északi oldalán (Paprikabíró utca, Bükkös-part) eddig nem kerültek elő temetkezések.

re közelebb temetkeztek a biztonságot nyújtó táborfalakhoz. Miután keleten a *limes*út, északon pedig a Bükkös-patak vetett gátat a temetkezésnek, a déli és nyugati oldalon kellett lennie a nagyobb létszámú temetőnek. Ezen a részen volt viszont a 2–3. századi *vicus* is, így lehet, hogy az összefüggő temetkezést a korábbi épületek akadályozták.¹⁵⁸ Esetleg kezdetben csak a szabad telkekre ástak sírokat, majd a *vicus* fokozatos felhagyásával, az épületek állagának romlásával egyre több helyre temetkeztek. A késő római korban városoknál és táborok körüli temetőknél egyaránt megfigyelhető, hogy a korábbi lakóhelyek fölé temetkeztek.¹⁵⁹ Brigetio tábora körül is a korábbi, kivezető utak menti temetőket a 4. században felváltották a táborhoz egyre közelebb húzódó, gyakran már a katonaváros felhagyott lakóépületeibe, a tábor *vallum*rendszerébe ástott kisebb temetők.¹⁶⁰ Arrabona késő római temetői közül is van, amelyik a *vicus* épületei felett jött létre.¹⁶¹ Campona táborának keleti és nyugati oldalán létesült temető a korábbi *vicus* felett, mely egészen a tábor *fossá*jáig terjedt.¹⁶² Szentendrén a helybeliek elmondása szerint szinte minden háznál került elő temetkezés a Római Sánc utca mentén, csak nem értesítették a múzeumot.¹⁶³ A 11-es út építésekor sem történt összefüggő, teljes felületi feltárás, hiszen a meglévő Római Sánc utcát szélesítették. Előzetesen szelvényekkel, kutatóárokokkal kutattak, majd a közműárkokban folyt a leletmentés.¹⁶⁴ Így nem tévedünk sokat, ha egységesnek tartjuk az északi temetőrészt (1. tábla 2).

Sírcsoportokat nemcsak topográfiai alapon lehet elkülöníteni, más szempontok is érvényesülhetnek. Ide sorolható a vallási szempont (ókeresztény sír épület körül), a szociális helyzet (sírformák és sírmellékletek gazdagsága közötti különbség), a társadalmi csoportok (pl. katonák) és a származás (idegenek), vagy pedig a családi sírparcellák elkülönítése. Sőt a mellékletek vizsgálata után valószínűleg időrendi különbségek is megállapít-

hatók a temető egyes részei között. Amennyiben a szentendrei temetőt nem tekintjük összefüggő temetőnek, akkor keletről nyugat felé haladva – egyelőre csak topográfiai alapon – az északi temetőrészben hét csoport különíthető el (lásd 3., 10. tábla). Ezek részletes ismertetése, keltezése majd a mellékletek vizsgálata után lehetséges, így jelenleg csak a II. csoportot emelném ki, ahol már a sírformák elemzése alapján is feltűnő különbség állapítható meg a *cella memoriae* melletti és a távolabb fekvő sírok között.

II. csoport (kb. 50 sír; 9. tábla): a csoport sírjai a Római Sánc utca 12–16. számú telkeken, továbbá a 11-es út alatt (Dunakanyar körút), a Dr. Nagy Lajos utca és Őrtorony utca közötti szakaszon helyezkednek el. Középpontját egy kéthelyiségű, négyzet alakú sír épület (*cella memoriae*) alkotja, melynek kisebb helyisége egy sírkamra volt. Nagy Lajos tárt fel körülötte 1928–29-ben húsz sírt (I–XX. sír). Ebből tizenöt kőláda volt, egy téglasír, három téglával megerősített földsír (részleges téglasír?), és az egyetlen földsír oldalát és tetejét is leöntötték mészhabarccsal. Feltűnően kevés melléklet került elő belőlük (13 sír melléklet nélküli), ami a gazdagabb lakosságra jellemző épített sírformával együtt talán azt jelzi, hogy keresztények lehettek, akik „pogány” ékszerek nélkül temetik el halottaikat, legfeljebb étel-ital került néha a sírba (kerámia hat sírban: I., IV., IX–X., XIII., XVI.; üvegedények a VI., XIII. és XVI. sírban). A VI. földsír volt az egyetlen, melybe ékszert (fülbevaló, nyaklánc) is tettek. Egy rabolt (IV.), három utántemetkezéses (V., VII., XI.), és egyet a munkások szedtek szét (XVI.).¹⁶⁵ A sírokban lévő 25 temetkezésből hét férfi, hat nő és két gyerek neve állapítható meg. A többinél néha megjegyzik, hogy felnőtt vagy fiatal, de neme kérdéses. Ehhez a csoporthoz tartoztak az 1898-ban Dániel József és Peyer Vendel telkén előkerült sírok is, köztük – a másodlagosan felhasznált sírkövek (8 db) alapján – több kőláda. Az egyik 4. századi felirat, mely megőrizte a tábor római nevét

¹⁵⁸ Több esetben dokumentálták az ásatók, hogy a késő római sírokat beleásták a korábbi épületekbe, tehát ez nem jelentett komoly akadályt. Pl. 30., 32., 34., 35., 52. sír, 79. urnasír stb.

¹⁵⁹ Aquincum: Zsidi 2003: 255–256 (parcellák, csoportos temetkezések); Zsidi 2014: 83–84; Vámos–Fábián 2022: 94; Intercisa: Bóna 2000: 62 (az ún. nagytemető mellett a *vicus* felhagyott részein is temetőt nyitottak a tábortól délnyugati irányban és az Öreghegy északi felén); Esztergom: Kelemen 2008: 201 (a II. számú temető a 3. század utolsó negyedében jött létre, a kisebb területre összezsugorodott *vicus* felhagyott részein).

¹⁶⁰ Barkóczy 1961: 109; Olasz 2020: 7–11.

¹⁶¹ Bíró–Tomka 2013: 525 (a keleti temető).

¹⁶² Mráv 2008: 220–222; Horváth 2021: 9: a 4. század első harmadában a táborból nyugatra eső településrészen a *vicus* épületeiből a lakosság beköltözött a tábor falai közé, és a helyén temetőt hoztak létre (Azaum); további példákat lásd Kovács 1999: 167–169; Szabó 2023: 25, 5.1. táblázat (Aquincum, Intercisa, Gorsium, Brigetio, Solva).

¹⁶³ Czveiber Ferenc szóbeli közlése.

¹⁶⁴ SZFM AD 1261–1265/77 (Tettamanti Sarolta); 1487–79 (Maróti Éva)

¹⁶⁵ A sírok „szegényes, éremmelléklet nélküli” anyaga elkallódott (Maróti–Topál 1980: 96); SZFM AD 1503–80: talán az először megtalált XVI. sírra vonatkozik az egyik, oldalszám nélküli lapon felsorolt három korsó és üvegpohár (a többi sírnál mindig feltünteteti Nagy Lajos, ha nincs melléklet).

(*Constantia*).¹⁶⁶ Ugyancsak kőládába lehetett beépítve az 1929 előtt itt talált, feliratos sírkő is (*Lucius Sperati filius*).¹⁶⁷

A későbbi ásatások során ez a sírcsoport jócskán kibővült (Római Sánc utca 14–16): 16. sír (1956, Soproni Sándor), 25–35. sírok (1965, Soproni Sándor; 2. tábla 2), 36. sír (1969, Tettamanti Sarolta), 101/109. sír (1978, Maróti Éva). Többségük még mindig kőláda (7 db: 16., 27., 28., 30., 31., 33., 34. sír), melyeket mind kiraboltak. Melléklet mindössze négy kőládában maradt (fésű, gyöngyök, karperec, vasak), közte egy Valentinianus érem a 30. sírban. A téglával megerősített földsírok (29., 32., 35. sír) bolygatatlanok, egyikben utántemetkezés (festett korsó, orsógomb), a két gyerek közül a kislány mellett ékszerek (fülbevaló, nyaklánc), a másik melléklet nélküli. Egyre több az egyszerű földsír (4 db: 25., 26., 36., 101. sír), és közülük csak egyet raboltak ki. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy gazdagabb mellékletek is maradtak ezekben a földsírokban. Elsősorban edények (üvegpohár, mázas, simított, festett edények, mécses), és csak egy sírban ékszer (101. sír) vagy viseleti tárgy és érem (26. sír). Ez utóbbi sírban hét melléklet is volt. Ide tartozhat egy szórvány mázas korsó is a Római Sánc utca 18-ból.¹⁶⁸ Nemet tekintve hét férfi, öt nő, hat felnőtt és hét gyerek. Ez utóbbiak között két kislány és egy kisfiú különíthető el. Többszörös temetkezés hét esetben. A mellékletek a 4. század második felére – végére jellemzőek. Ezt támasztja alá a 30. sír Valentinianus érme is.¹⁶⁹

A 11-es út alatt 1975–77-ben Tettamanti Sarolta és Holport Ágnes tárt fel újabb tizenöt sírt, melyek bár ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak, már nem a sírkápolnát közvetlenül körbevevő temetkezések. Ezt tükrözik a sírformák is, melyek a sírépítménytől távolodva egyre szegényesebbek. Földsírok (12 db: 87–93., 100., 119–122. sír), néha téglával megerősített földsír (99. sír) vagy téglasír (98., 105. sír), de kőláda már nincs közöttük. Szinte valamennyi rabolt (8 db: 88–93., 99., 105. sír) vagy az újkorban bolygatták meg (7 db). A fentiek következtében sok a melléklet nélküli sír (5 db). Mázas korsó maradt az egyik téglasírban. Férfiaknál hagymafejes fibula a 122. sírban, a többieknél legfeljebb vascsat és kés fordul elő (88., 89., 92. sír). A női sírok már gazdagabbak, főleg a dupla csontvázat tartalmazó sírok (89.,

91., 93. sír: nyaklánc, fibula, gyűrű, karperec). Itt kell kiemelni az idegen, germán viseletre jellemző aláhajtott lábú fibulákat (89., 91. sír), melyek keltezése is igen késői. A 119. sírban kígyófejes karperec és orsókarka. Nemet tekintve legtöbb a férfi (hét sírban), nő mindössze három sírban, gyerek két sírban (egyik kislány, másik kérdéses). Dupla temetkezés három földsírnál (89., 90–91., 93. sír) figyelhető meg. Ide tartozhat a szórvány 5–7. edényt és üvegpalackot tartalmazó sír a Waczek-villa bejáratánál (Római Sánc utca 7). Az egész csoportban sok a többszörös temetkezés (14 db). Központjában a sírkápolna, mely elsősorban a keresztény közösségek temetőire jellemző. A nagyobb temetőkön belül külön sírcsoportot biztosítottak nekik (pl. Aquincum katonaváros, északi temető).¹⁷⁰ Lehet, hogy itt is erről van szó a *cella memoriae* körüli síroknál.

Déli temető

Fenti síroktól délre, kb. 200–300 méter távolságra újabb temetkezések találhatók (17 sír) egy kb. 140 × 100 méteres terület széléin. Középen még nem kerültek elő, vagy már elpusztultak a temetkezések. Az iparterület újkori építkezéseit elsősorban a tartósabb anyagból, kövekből, téglákból épített sírok élték túl. Ezzel magyarázható, hogy a megmaradt sírok két kivétellel valamennyien kőláda- vagy téglasírok (11. tábla 1). A temető leggazdagabb, aranyozott és ezüstékszerekkel ellátott sírjai találhatók itt (XXI., 2., 2018/1–2). Amennyiben nem tekintjük egységes temetőrésznek, itt is elkülöníthető három csoport. Az első a Vasúti villasor déli oldalán található, régi (1953. évi) és új sírokkal (2018). A következő csoport délebbre, a Római temető utca két oldalán került elő (IX. csoport). Elsősorban régi temetkezések (1923 és 1928 között) kőládákkal és az ókeresztény ládikaveretes téglasírral. Az 1978-ban feltárt 102. földsír az egyetlen bolygatatlan temetkezés, ékszerekkel. A Római temető utca déli oldalán lévő, két rabolt téglasír (116–117. sír) alkotja egyelőre a temető déli szélét (11. tábla). Kuzsinszky 1887-ben talált négy sírja a délkeleti szélén a jelenleg ismertett késő római temető és a *limesút* melletti, 3. századi temetkezések határán található.¹⁷¹

¹⁶⁶ MRT 7: 261, 37–41., 51–53. számú, szórvány kövek.

¹⁶⁷ MRT 7: 261, 42. sz. sírkő.

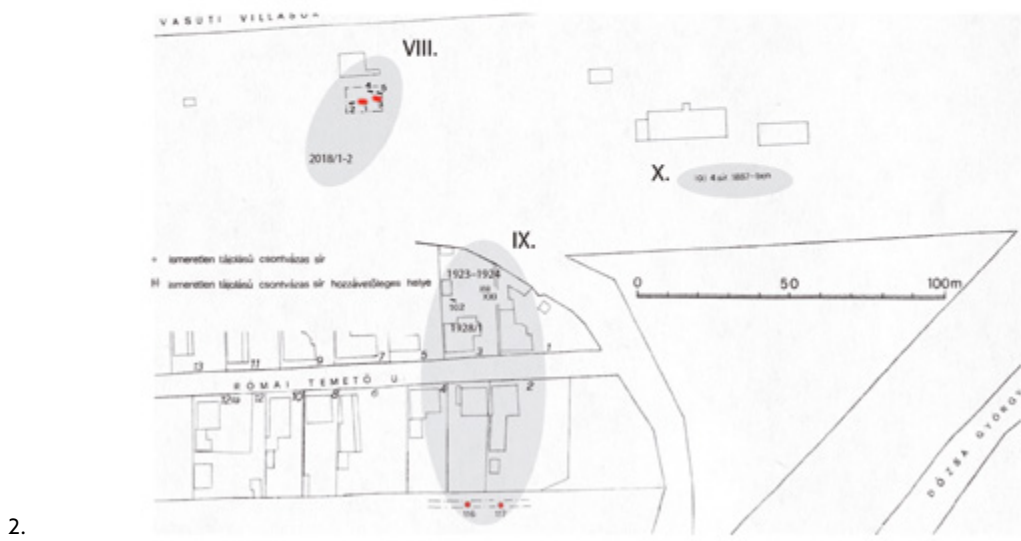
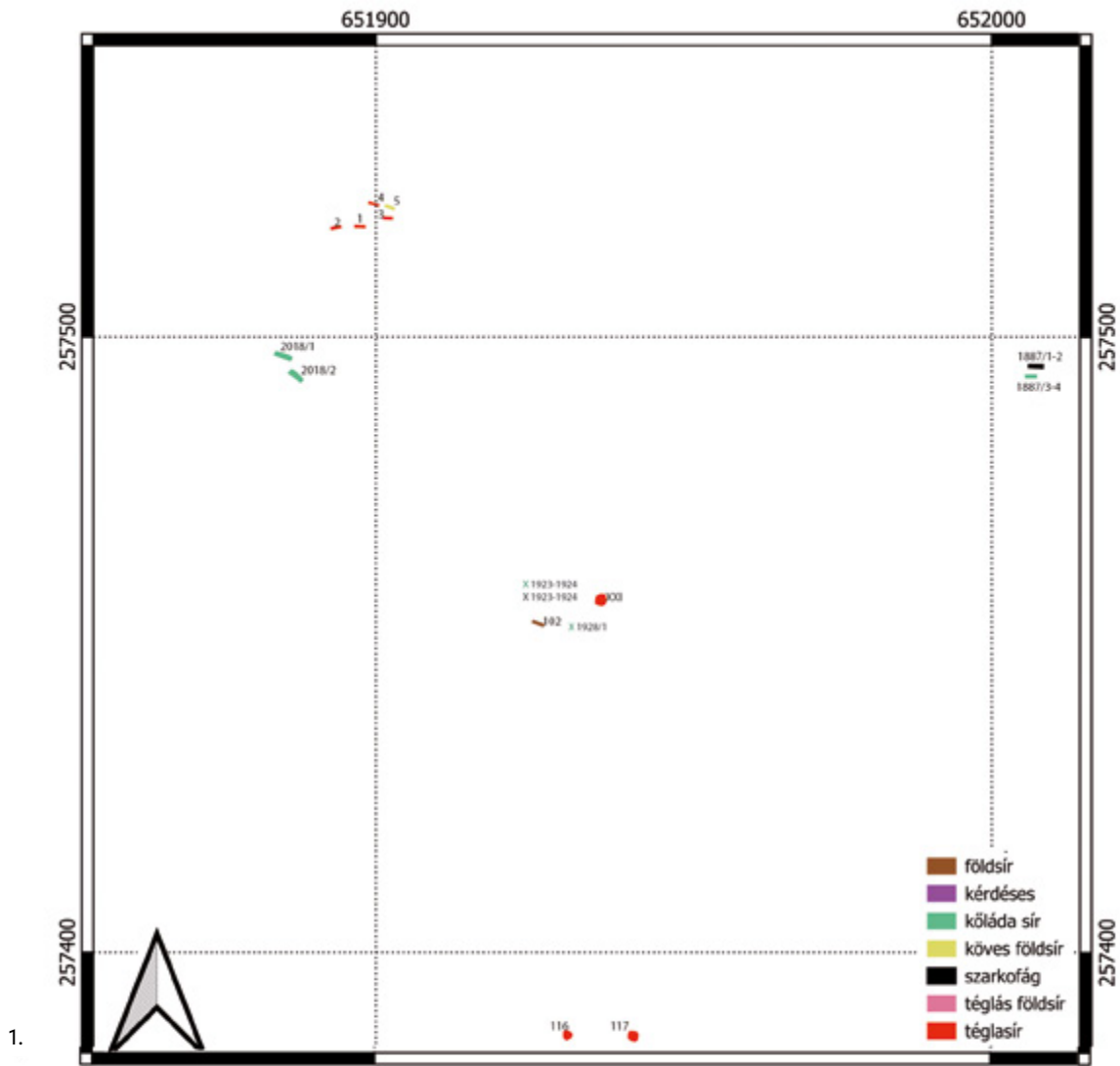
¹⁶⁸ Maróti-Topál 1980: 123 (8. szórvány korsó). Őri Sándor a Római Sánc utca 18. szám alatt, a Nagy Lajos utca sarkán talált leleteket 1963-ban. Lásd: SZFM AD 549.

¹⁶⁹ MRT 7: 259 (4. század második fele); Nagy Lajos és Soproni Sándor a 4. század utolsó évtizedeire kelteznek a sírkápolna körül lévő sírokat (Nagy 1938: 131; SZFM AD 245: Soproni 1965. évi jelentése, 8.).

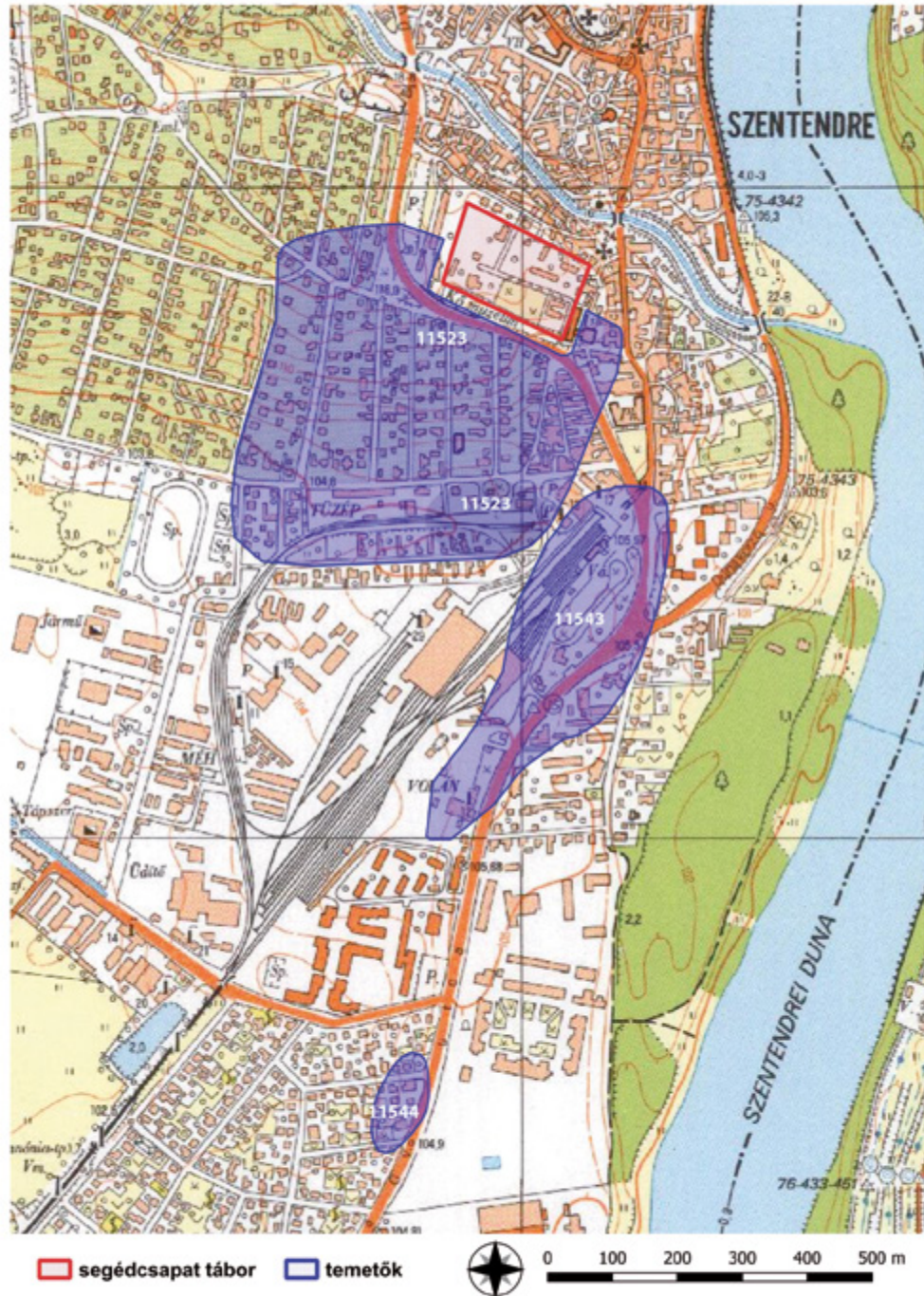
¹⁷⁰ Zsidi 2003: 255.

¹⁷¹ Kuzsinszky 1888: 94. A „Dunától nem messze, mintegy 300 lépésnyire” találták, így lehetséges, hogy a temető keleten egészen a *limesút*ig tartott.

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

11. tábla: a déli temetőrész sírformái (1) és rabolt sírjai (2: piros színnel)

12. tábla: a római tábort övező temetők Szentendrén (rajz: Rupnik László)

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

1. táblázat: a temető sírjainak összesítő táblázata

sírszám	sírfORMA	tájolás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszer	eszköz/ egyéb	érem	mellettszám	bolgyatás	méret (m ²)
1877/1	földsír téglával		?	töredék						0?	R	
1887/1- 2	2 szarkofág	Ny-K							Caracalla	1+0?	1 Ú	1,9
1887/3- 4	2 kóláda	Ny-K								0?	Ú	
1898	kóláda- sírok?										Ú	
1914/1- 4	4 kóláda					bronz- karika		vasszer- szám		2?	Ú	
1923- 1924	szarkofág, kóládák								Probus	?+1	Ú	
1928/1	kóláda		nő	2 korsó			gyöngy			3?	Ú	
1931- 1935	kóláda- sírok, földsír		gyerek + ?								Ú	
I.	földsír téglával	Ny-K	gyerek	korsó, bögre						2		0,6?
II.	földsír	Ny-K	felöltt?							0		
III.	téglassír	Ny-K	nő							0		
IV.	kóláda	Ny-K	fiatal	töredék						1?	R	2
V.	kóláda	Ny-K és ford.	2 férfi	?*	?					0	utánt.	1,3
VI.	földsír mész- habarccsal	Ny-K	kk. nő		palack, pohár		fbvaló- pár, nyak- lánc, bo- rostyán- gyöngy	kerek csont- lemez		6		
VII.	kóláda	Ny-K és ford.	férfi, nő, férfi	?*	?					0	utánt.	1,8
VIII.	kóláda	Ny-K	felöltt					vas darab, ólom		0+2		1,6

sírszám	sírfforma	tájékozás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszer	eszköz/ egyéb	érem	mellékletszám	bolygatás	méret (m ²)
IX.	téglasír	Ny-K	férfi	korsó, bögre- talp						2		1,1
X.	kőláda	Ny-K	felöltt	bögre, fedő- tör.						2?		
XI.	kőláda	Ny-K és ford.	nő, férfi	?*						0	utánt.	
XII.	kőláda	Ny-K	nő							0		
XIII.	kőláda	Ny-K	kk. nő	bögre	pohár					2		
XIV.	kőláda	Ny-K	fiatal gyerek							0		1,2
XV.	kőláda	Ny-K	felöltt férfi							0		
XVI.	kőláda	Ny-K	felöltt	3 korsó?	pohár?					4?	Ú	
XVII.	kőláda	Ny-K	2 felöltt							0		
XVIII.	kőláda	Ny-K	felöltt							0		
XIX.	kőláda	Ny-K	felöltt							0		
XX.	kőláda	Ny-K	?							?	?	
XXI.	téglasír	Ny-K?	nő				3 karp. (aranyo- zott)	ládikaveretek		4?	Ú	
1	téglasír	Ny-K	férfi?		bals.			kés, vasszeg		3?	R, Ú	1
2	téglasír	Ny/ D Ny- K/ÉK	felöltt férfi	korsó	2 pohár, bals.	2 fibula, övveret		bronzlapok (tarsoly)	3 db: 314-321	11	Ú	1
3	téglasír	Ny-K	felöltt férfi		edény	fibula, csat				3?	R	0,85
4	téglasír	Ny-K	felöltt férfi	korsó		fibula, 2 csat	ezüst- gyűrű	kés, vastú?		7		0,9

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

sírszám	sírforma	tájolás	nem	kerámia	üveg	viseleti tárgy	ékszere	eszköz/ egyéb	érem	mellékletszám	bolgató	méret (m ²)
5	földsr, kővel	Ny/ ÉNy- K/DK	feleótt férfi	korsó				kés? állat- csont	2 db: 284-294	4		0,9
6	téglasír	(É)Ny- (D)K	feleótt férfi							0?	R	0,9
7	földsr	ÉNy-DK	feleótt nő							0		
8	földsr	ÉNy-DK	fiatal férfi							0		
9	téglasír	Ny-K	kk nő				gyöngy			1		0,9
10	földsr	Ny-K	nő	kancsó, bögre				fenókö		3		1
11	téglasír	ÉNy-DK	feleótt férfi	kancsó	bals.					2?	R	0,9
12	téglasír	É-D	kislány		palack		3 gágát karperec			4?	R	0,94
13	kóláda	ÉNy-DK	kisgyerek						3 db: 341-375	3?	R	0,4/?
14	földsr égéssel	É-D	gyerek?	(3 kora római)**						0?	R	0,88
15	kóláda	ÉNy-DK	kk nő				2 karp., fbvalópár, gyöngy			4		1,4
16	kóláda	Ny-K	3 férfi						felette Licinius	0?+1	R	2/3,8
17	kóláda	Ny-K	feleótt							0?	R	0,9/?
18	kóláda	ÉK- DNy/ ford.	gyerek							0?	R	1,2
19	kóláda	Ny- ÉNy-K- DK	2 feleótt, gyerek							0?	R	2,7
21	földsr	Ny-K	feleótt	kancsó						1?	Ú	1,1
22	szarkofág	ÉNy-DK	fiatal nő							0?	R	2,7

STUDIA COMITATENSIA 42. A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE ■

sírszám	sírforma	tájolás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszere	eszköz/ egyéb	érem	mellettszám	bolgató	méret (m ²)
23	téglasír	Ny-ÉNy-K-DK	felöltt nő?		palack		2 bronz karperec	ólmokorong, csonteszköz, agyar		6?	R, Ú	0,92
24	téglasír	Ny-ÉNy-K-DK	?	korsó						1?	Ú	
25	földsr	(É)Ny-(D)K	kisgyerek	korsó, pohár						2		0,4
26	földsr	Ny-K	felöltt férfi	korsó, bögre	pohár	vascsat		kés	2 db: 161/175, 312	7		1
27	kóláda	Ny-K	férfi, nő, gyerek			fésú, vaskarika, lemez		szegecs (ládika?)		4?	R	1,3/1,9
28	kóláda	Ny-K	felöltt (4: 1 férfi)			vascsat				1?	R	1,2/?
29	téglás földsr	Ny-K	férfi + 1 nő?	korsó				orsókarika		2	utánt.	1,6
30	kóláda	Ny-K	férfi és nő			fésú		kova, csiholóvas?	felette: 161-175; Valent.	4?+1	R	
31	kóláda	Ny-K	férfi, nő, kislány				gyöngy, bronz karp.			gyerek: 2?	R	1,8/?
32	téglás földsr	Ny-K	kislány				fbvalópár, gyöngy	csonteszköz?		3		0,6
33	kóláda	Ny-K	férfi és nő							0?	R	1,6/?
34	kóláda	Ny-K	gyerek							0?	R	0,34/?
35	téglás földsr	Ny-K	gyerek							0		0,4
36	földsr	D-DNy-É-ÉK	fiú	bögre, mécses?						1+1?	Ú	0,7
37	kóláda	Ny-K	fiatal nő				zöld patina			0?	R, Ú	1,4/2,7
38	földsr	Ny-K	fiú (inf. II.)	(kora római)		bronzcsat, szíjvég		kés, 2 szeg	7: 196-2011, 351-361	10+2		1,1
39	földsr, koporsó	Ny-K	gyerek					koporsókapcsok		0		0,5

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

sírszám	síforma	tájolás	nem	kerámia	üveg	viseleti tárgy	ékszér	eszköz/ egyéb	érem	melléklet szám	bolgyatás	méret (m ²)
40	földsr	É(Ny)-D(K)	kisgyerek							0		
41	téglsr	Ny-K	?	TS csésze	palack					2?	Ú	
42	földsr	Ny-K	?	(kora római)						0?	R, Ú	
43	földsr	Ny-K	felntt?							0?	Ú	
44	földsr	Ny-K	férfi, nő, inf. ll.	korsó, bögre, tál (korai)		fibula	2 bronz karperec, csonttű			7?	R	3,7
45	földsr	É(Ny)-D(K)	gyerek	(kora római)						0+?	R	0,7
46	földsr, koporsó?	Ny-K	felntt férfi?, csecsemő	korsó + (kora római)		bronzlemez		szeg, koporsókapocs	355-361	3? + 2 vas	R	2,3
47	téglsr	Ny-K	férfi, nő	(kora római) + csirkecsont				3 bronztárgy, 2 dobók., vaskapocs (ládika?)		6?	Ú	
48	földsr	Ny-K	?	(kora római)						0?	R, Ú	
49	földsr	Ny-K	felntt férfi?	(kora római)					(Hadrianus)	0? + 1	R	
50	földsr	Ny-K	felntt	bögre				szeg		1+1?	R	0,9
51	földsr, padkás	Ny-K	felntt nő		pohár, bals.			szeg		2+1?	R	1,4
51a	földsr	Ny-K	kisgyerek							0?	R	
52	földsr	ÉNy-DK	kisgyerek	bögre, tányér						2		0,5
53	köves földsr, padkás	Ny-K	felntt férfi	tál, edény, mécses		fibula	gyöngy (tarsoly?)			5		1,5
54	köves földsr	Ny-K	felntt férfi			gomb, csat				2?	R	1,6
54a	földsr	ÉNy-DK	felntt							0?	R	

STUDIA COMITATENSIA 42. A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE ■

sírszám	sírforma	tájékozás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszere	eszköz/ egyéb	érem	mellettszám	bolgyatás	méret (m ²)
55	földsí	Ny-K	újszülött							0		
56	földsí	Ny-K	nő, csecsemő							0?	R	1,2
57	köves földsí	Ny-K	felöltt, csecsemő	(kora római)						0?	R, Ú	
58	földsí	Ny-K	iuv. nő	korsó	pohár		karperec, gyöngyök	orsókarika		5		1,1
59	földsí	Ny-K	nő?			cszögek				1?	Ú	
60	köves földsí	Ny-K	felöltt férfi			csatfib.				1		1,6
61	földsí	Ny-K	felöltt férfi			fibula		2 szeg		1+2		1,5
62	köves földsí	Ny-K	felöltt					vaskarika		1?	R, Ú	1
63	kóláda	Ny-K	férfi, iuv. nő	kívül: mécses	tör.	fésű, fib.tű, cszögek				4+1?	utánt., R	0,7/2,3
64	köves földsí	Ny-K	férfi?							0		1,8
65	földsí	Ny-K	felöltt							0?	R	
66	földsí	ÉNy-DK	inf. II. fiú	bögre, korsó		vascsat		vaspálcika		4		1
67	földsí	Ny-K	férfi?	kancsó				csiholóvas, szeg		2+1		0,9
68	földsí	?	?							0?	R	
69	földsí	Ny-K	iuv. nő?	korsó, bögre						2?	R	0,6
72	kóláda	ÉNy-DK	férfi, nő és 2 fő			fésű, csat, gomb	karperec		332-335	5?	utánt., R	1,2/?
74	kóláda	Ny-K	férfi, nő, csecsemő					szeg		1?	R	1,4/2,7

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

sírszám	sírforma	tájolás	nem	kerámia	üveg	viseleti tárgy	ékszere	eszköz/ egyéb	érem	mellékletszám	bolgató	méret (m ²)
75	kőláda	Ny-K	iuv. nő		tör.	fésű, ezüsttű	nyaklánc, karp., gyűrű			6?	R	1,4/2,4
77	köves földsír, padkás	Ny-K	inf. II. lány	tál, csupor			fbvaló	bronzkorong, vas		5		0,8
78	kőláda	Ny-K	férfi?			csat, vas-karika		vastárgy		3?	R	1,4/1,7
80	földsír	Ny-K	iuv. nő							0?	R	
82	téglás földsír	Ny-K	fiatal nő	korsó		karp., vas		szeg (bőrrel)		4?	Ú	
83	földsír	Ny-K	férfi	kancsó, bögre				vas?	4: 351-361	7?	R	1
84	téglás földsír	Ny-K	felőtt					szeg	346-350	1+1?	R	0,8
85	földsír, padkás	Ny-K	felőtt nő?							0?	R	1,9
86	földsír	Ny-K	felőtt							0?	R	
87	földsír	?	felőtt?							0?	R, Ú	
88	földsír	Ny-K	felőtt férfi	(kora római)		vascsat		kés		2?	R	1,2
89	földsír	Ny-K	férfi, nő			nyaklánc, vasfib., bronz karp.		kés		4?	R	
90-91	földsír	Ny-K	iuv. nő, kislány			91: fésű, fibpár; 90: bronzdísz	91: nyaklánc, bulla, bronzkarika	90: vasszerszám, pánt, vasak		sír: nő: 5, kislány: 6	R	1,9
92	földsír	Ny-K	fiatal férfi?					2 vas		2?	R	1
93	földsír	Ny-K	iuv. nő, gyerek				4 karp., gyűrű, nyaklánc			nő 6, gyerek 0?	gyerek R	0,7
94	kőláda	Ny-K	2 felőtt							0?	R, Ú	1,2
95	kőláda	?	felőtt?							0?	R, Ú	

STUDIA COMITATENSIA 42. A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE ■

sírszám	sírforma	térítés	nem	kerámia	üveg	viseleti tárgy	ékszér	eszköz/ egyéb	érem	mellékletszám	bolgató	méret (m ²)
96	folt?	?	?							?	Ú	
97	téglasír	?	?							0?	R, Ú	
98	téglasír	Ny-K	felölt?	korsó						1?	Ú	
99	téglás földsír	Ny-K	felölt?							0?	R, Ú	
100	földsír?	?	?							0?	Ú	
101=109	földsír	Ny-K	fiatal nő				nyaklánc			1?	Ú	
102	földsír	Ny-K	fiatal nő				gyöngy, 2 karperec			3?	Ú	
103	földsír	Ny-K	?							0?	Ú	
104	földsír	Ny-K	felölt							0?	Ú	
105	téglasír	Ny-K	iuv. férfi							0?	R, Ú	
106	földsír?	?	kislány	korsó, Faltb., 2 mécses?			arany fbvalópár, karperec, nyaklánc			3? + 4***	Ú	
107	kóláda	?	felölt?							0?	Ú	
108	kóláda	Ny-K	2 felölt							0?	R	1,4
110	?	?	?	3 bögre, korsó + tál						5?	Ú	
111	téglasír	?	férfi			fibula				1?	Ú	
112	földsír, koporsó	Ny-K	felölt					koporsószegek		0?	Ú	
113	földsír	?	gyerek							0?	Ú	

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

sírszám	sírforma	tájolás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszere	eszköz/egyéb	érem	mellékletszám	bolygatás	méret (m ²)
114	földsír	Ny-K	férfi?							0?	R	0,8
115	földsír	?	felöltt							0?	R	
116	téglasír	Ny-K	?							0?	R	
117	téglasír	Ny-K	?							0?	R	
119	földsír	Ny-K	fiatal nő				karperec	orsókarika		2?	Ú	
120	földsír	Ny-K	férfi?							0?	Ú	
121	földsír	Ny-K	iuv. férfi							0?	Ú	
122	földsír?	?	férfi			fibula				1?	Ú	
123	földsír?	?	férfi?					kés		1?	Ú	
124	földsír	Ny-K	nő?							0		0,6
125	téglás földsír	Ny-K	férfi			csat				1?	R	
126	köves földsír	Ny-K	felöltt	(kora római)						0?	R	
127	földsír	Ny-K	felöltt							0?	Ú	
128	téglás földsír	Ny-K	felöltt							0?	R	
„kaka-sos sír”	csont-vázás	?	?	ascos, bögre						2?	Ú	
1972_1	földsír	?	kislány				fbvalópár, nyaklánc, karperec			3	?	
1972_2	földsír	?	felöltt						351-354	1	?	
1972_3	?	?	férfi	bögre, mécses		fibula				3?	Ú	

STUDIA COMITATENSIA 42. A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE ■

sírszám	sírforma	tájékozás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszere	eszköz/egyéb	érem	mellettszám	holgatás	méret (m ²)
1977_1	földsír?	?	nő				fbvaló, nyaklánc, karp., gyűrű			4	?	
1977_2	földsír?	?	nő	kancsó			nyaklánc, karperec			3	?	
1977_3	földsír?	?	nő	korsó, pohár, mécses			fbvaló			4	?	
1993/1	földsír	(D)K-(É) Ny	nő	tál			bronz- karika			2?	R	
1993/2	folt?	?	kislány	tál, korsó- tör.			karperec			2+1?	Ú	
1993/3	folt	?	?	tál, korsó, 2 bögre tör.						2+2?	Ú	
1994/1	földsír	Ny-K	felelött							0?	Ú	
1994/2	földsír	Ny-K	felelött	korsó						1?	Ú	
1996/1	földsír?	?	felelött							0?	R, Ú	
1997/1	téglasír	?	felelött						1	1?	Ú	
1997/2	kóláda?	?	?							?	Ú	
2004/1	téglasír	ÉNy-DK	gyerek	töredék?						0?		0,5
2005/1	földsír	ÉNy-DK	felelött							0		1,3
2005/2	téglás földsír	ÉNy-DK	csecsemő							0		0,2
2005/3	földsír	ÉNy- DK?	felelött							0?	Ú	
2005/4	téglasír	ÉNy-DK	férfi			vascsat		vadkanagyar		2		0,9
2005/5	földsír	ÉNy- DK?	felelött							0?	R	

OTTOMÁNYI KATALIN
A SZENTENDREI TÁBOR KÉSŐ RÓMAI TEMETŐJÉNEK ÉRTÉKELÉSE I.

sírszám	sírforma	tájékozás	nem	kerámia	üveg	viselési tárgy	ékszere	eszköz/egyéb	érem	mellékletszám	bolgatózás	méret (m ²)
2006/2	földsír	Ny-K	felnőtt							0?	R	
2018/1	kőláda	ÉNy-DK	2 inf. I. (fiú, lány)		2 palack		fbva- lópár, 2 karperec, gyöngyök	bronzszalag	5: 351- 361 (fiú)	fiú: 5 lány: 7	utánt.	0,9/ 1,5
2018/2	kőláda	ÉNy-DK	férfi, nő	korsó + ács	2 palack, pohár	aranyo- zott fib., csat, 6 veret	gyűrű + nyaklánc, karlánc, 2 gyűrű, karp.	vastú		férfi: 11 nő: 8	utánt.	0,8/ 1,6

* Utántemetkezések közötti földrétegben kerámia- és üvegtöredékek (nem melléklet).

** Sírföldben kora római (2-3. század) kerámiatöredékek.

*** A kerámia és mécses lehet, hogy nem a 106. kislánysírhoz tartozott. Ugyanannak a háznak a pincéjében 5-6 sír is tönkrement.

Rövidítések

bals. = *balsarium*
 cszög = cipőszög
 dobók. = dobókocka
 Falt. = Faltenbecher
 fib. = fibula
 fbvaló = fülbevaló
 FMC AD = Ferenczy Múzeumi Centrum adattára
 inf. = *infans*
 iuv. = *iuvenis*
 karp. = karperec
 kk. = középkorú
 R = rabolt
 SZFM AD = Szentendrei Ferenczy Múzeum
 adattára
 tör. = töredék
 TS = *terra sigillata*
 Ú = újkori bolygatás
 utánt. = utántemetkezés

Hivatkozott irodalom**BARKÓCZI 1961**

Barkóczi László: Adatok Brigetio későrómai történetéhez.
 In: *Folia Archaeologica* 13 (1961), 95–115.

BÍRÓ 2004

Bíró Szilvia: Savaria nyugati temetője. In: *Savaria* 28 (2004),
 63–134.

BÍRÓ-FIGLER 2006

Bíró Szilvia – Figler András: Hegyeshalom. Temető a határon.
 In: Bíró Szilvia (szerk.): *Rómaiak nyomában... Az elmúlt 15
 év római koros ásatásai Győr-Moson-Sopron megyében.
 Kiállításvezető.* (A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok
 Kiállításvezetője 1.) Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Mú-
 zeumok Igazgatósága, 2006, 107–114.

BÍRÓ-TOMKA 2013

Bíró Szilvia – Tomka Péter: A Győr, Széchenyi téri fekete réteg
 rejtélyei. In: *Csóka úrtól Gáspár atyáig. Ünnepi kötet Csóka
 Gáspár OSB 75. születésnapjára.* Győr: Szent Mór Bencés
 Perjelség, 2013, 521–538.

BORUZS-SZABÓ 2018

Boruzs Katalin – Szabó Géza: Late Roman Graves in Dombó-
 vár. In: Bartus Dávid – Boruzs Katalin (szerk.): *FIRKÁK IV. Fiatal
 Római Koros Kutatók IV. Konferenciakötete.* (Dissertationes
 Archaeologicae Suppl. 1.) Budapest-Visegrád: Eötvös Loránd
 University, Institute of Archaeological Sciences – King Ma-
 thias Museum, 2018, 197–242.

BÓNA 2000

Bóna István: A Pentelei Öreghegy és Intercisa erődjének
 története a késő római időktől a török kiűzéséig. In: Erdős
 Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.): *Dunaújváros története.*
 Dunaújváros: Dunaújváros Megyei Jogú Város Önkormány-
 zata, 2000, 69–77.

BUDAI-BALOGH 2009

Budai-Balogh Tibor: Késő római sírcsoport az aquincumi
 katonaváros nyugati temetőjében. In: *Ókor* (2009), 93–100.

DONEUS 2014

Doneus, Nives: Halbturn I – ein römerzeitliches Gräber-
 feld aus dem Burgenland. Struktur und Grabrituale eines
 ländlichen Gräberfeldes im Hinterland von Carnuntum zwi-
 schen dem 2. und 5. Jahrhundert. In: Doneus, Nives (Hrsg.):
Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland.
 (Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Monographien
 Bd. 122.1) Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentral-
 museums, 2014, 1–230.

HORVÁTH 2021

Horváth Friderika: *Amiről a tárgyak mesélnek. Római emlé-
 kek nyomában a Foktorokban.* (Vezető Azaum Római Tábor
 régészeti kiállításához.) Almásfüzitő: Almásfüzitő Község
 Önkormányzata, 2021.

HORVÁTH ET AL. 2018

Horváth Friderika – Mihácz-Pálfi Anett – Évinger Sándor –
 Bernert Zsolt: Barbarisierte Römer – Romanisierte Barbaren?
 Interpretationsmöglichkeiten der fremden Komponente am
 Beispiel des Gräberfeldes von Somogyuszil. In: *Antaeus* 35–36
 (2017–2018) [2018], 39–66.

HORVÁTH-MIHÁCZI-PÁLFI 2019

Horváth Friderika – Mihácz-Pálfi Anett: Analyse der spätrö-
 mischen Grab- und Beigabensitte. Lehre zur Überprüfung des
 Gräberfeldmaterials von Somogyuszil. In: *Acta Archaeologica
 Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019), 83–136.

KATONA GYŐR 2013

Katona Győr Zsuzsa: Temetkezési szokások a római kori
 Sopianaeban. In: Visy Zsolt (szerk.): *Pécs története 1.* Pécs:
 Pécs Története Alapítvány – Kronosz Kiadó, 2013, 153–194.

KAUS-PROST 1990

Kaus, Karl – Prost, Maria: Spätantike Villenfriedhöfe im
 Burgenland am Beispiel eines Spoliengrabes aus Halbturn.
 In: Veters, Hermann – Kandler, Manfred (Hrsg.): *Akten des
 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum.*
 (Der Römische Limes in Österreich Bd. 36/2). Wien: Verlag
 der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990,
 603–617.

KELEMEN 2008

H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői*. (Libelli archaeologici, Ser. nov. III). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2008.

KISJUHÁSZ–HERBÁLY 2010

Kisjuhász Viktória – Herbály Róbert: Szentendre–Dózsa György út 9–11. In: Kvassay Judit (szerk.): *Évkönyv és jelentés a K.Ö.Sz. 2008. évi feltárásairól*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, 2010, 64–65.

KOVÁCS 1999

Kovács Péter: *Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén*. (Studia Classica 1) Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 1999.

KUZSINSZKY 1888

Kuzsinszky, Bálint: A szent-endrei Sarkophag. In: *Archaeologiai Értesítő* 7 (1888), 94.

LÁNYI 1972

Lányi Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972), 53–213.

LÁNYI 1981

Lányi Vera: Das spätrömische Gräberfeld. In: Mócsy András (szerk.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981, 169–221.

LÁNYI 1990

Lányi Vera: Temetkezés és halottkultusz. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 243–253, 366–368.

MAGYAR 2012

Magyar Zsolt: Késő császárkori sírépületek Pannoniában. In: *Archaeologiai Értesítő* 137 (2012), 125–144.

MARÓTI 1996

Maróti Éva: Ein spätrömischer glasierter Ascus aus Szentendre. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1996), 117–123.

MARÓTI 2003

Maróti Éva: *Szentendre – Ulcisia castra – római kori köemlékei*. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003.

MARÓTI–MRÁV 2004

Maróti Éva – Mráv Zsolt: Kiadatlan római kori köemlékek Pest megyéből. I. Feliratos köemlékek. In: *Studia Comitatus* 28 (2004), 249–253.

MARÓTI–TOPÁL 1980

Maróti Éva – Topál Judit: Szentendre római kori temetője. In: *Studia Comitatus* 9 (1980), 95–177.

MERCZI 2008

Merczi Mónika: Embertani vizsgálatok – Anthropologische Analyse. In: H. Kelemen Márta: *Solva. Esztergom későrómai temetői*. (Libelli archaeologici, Ser. nov. III). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2008, 401–478.

MERCZI 2010

Merczi Mónika: Valeria tartomány északi felének embertani képe a késő római korban (Tác-Margittelep és az északi határvidék összevetése). In: *Alba Regia* 39 (2010), 69–86.

MRÁV 2008

Mráv Zsolt: Közöletlen római szarkofág leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban I. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2008), 191–228.

MRT 7

Dinyés István – Kóvári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

NAGY 1937

Nagy Lajos: Aquincumi vonatkozású kiadatlan feliratos köemlékek Szentendréről. In: *Archaeologiai Értesítő* 50 (1937), 85–115.

NAGY 1938

Nagy Lajos: Pannonia Sacra. In: Serédi Jusztinian (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 29–149.

NAGY 1939

Nagy Lajos: A szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentében. In: *Archaeologiai Értesítő* 52 (1939), 115–147.

OLASZ 2020

Olasz Rita: *A Komárom/Szőny-Nagymagtár lelőhely római kori leletanyagának feldolgozása*. (MA szakdolgozat.) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2020.

OTTOMÁNYI 1983

Ottományi Katalin: Szentendre, Római Sánc utca 13. In: Czeglédy Ilona (szerk.): *Régészeti Füzetek 1/36. Az 1982. év kutatásai*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1983, 49.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 9–372.

OTTOMÁNYI 2019

Ottományi Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

OTTOMÁNYI 2023

Ottományi Katalin: Das Gräberfeld des römischen vicus bei Biatorbágy. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 74 (2023), 265–329.

OTTOMÁNYI 2025

Ottományi Katalin: A szentendrei tábor késő római temetőjének újabb sírjai. In: Mráv Zsolt – Tvarosek Tamás (szerk.): *Romanitas et religio christiana. Ünnepi kötet Tóth Endre 80. születésnapjára*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2025 (megjelenés alatt).

PÉTERFI-VÁRADI 1988

V. Péterfi Zsuzsanna – Váradi Zoltán: A Kisdorog-Hegyszántók dűlői késő római kori temető. In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 14 (1988), 179–204.

PUSCHNIGG 1996

Puschnigg, Gabriele: Eins spätantikes Gräberfeld in Oggau. In: *Römische Grabfunde aus Müllendorf und Oggau*. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 96) Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abt. Landesmuseum, 1996, 59–126.

RUPRECHTSBERGER 1999

Ruprechtsberger, Erwin, M.: *Das spätantike Gräberfeld von Lentia (Linz)*. (Römisch-Germanisches Zentralmuseum Monographien, Band 18). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1999.

SÁGI 1954

Sági Károly: Temetők. In: *Intercisa I. (Dunapentele-Sztálinváros) története a római korban I.* (Archaeologica Hungarica 33). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954, 43–100.

SÁGI 1981

Sági Károly: *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*. (Fontes Archaeologici Hungariae). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

SZABÓ 2023

Szabó Antal: *Késő császárkori temetkezési szokások a valeriai limes mentén (Lussonium késő császárkori temetőjének alapján)*. (PhD disszertáció) Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2023.

SZÖNYI 1986

Szőnyi Eszter: Arrabona késő római temetői II. Nádorváros. In: *Arrabona* 22–23 (1986), 5–34.

TETTAMANTI 1996

Tettamanti Sarolta: Szentendre, Dunakanyar krt. 1. In: Wollák Katalin (szerk.): *Régészeti Füzetek. Az 1993. év régészeti kutatásai*. Ser. 1. No. 47. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1996, 46.

TOMKA 2003

Tomka Péter: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. In: *Arrabona* 41 (2003), 11–56.

VÁGÓ-BÓNA 1976

B. Vágó Eszter – Bóna István: *Die Gräberfelder von Intercisa. Der spätromische Südostfriedhof*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.

VÁMOS-FÁBIÁN 2022

Vámos Péter – Fábíán Boglárka: Gyermektemetkezések az aquincumi katonaváros déli zónájából. In: *Aquincumi Füzetek* 25 (2022), 74–99.

ZSIDI 1987

Zsidi Paula: A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1987), 45–82.

ZSIDI 1997

Zsidi Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. In: *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) [1997], 17–48.

ZSIDI 2003

Zsidi Paula: Temetkezés. In: Visy Zsolt (főszerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest: Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, 2003, 251–257.

ZSIDI 2014

Zsidi Paula: Gräberfelder und Bestattungsorte in der Topographie von Aquincum. In: *Budapest Régiségei* 47 (2014), 79–96.

OTTOMÁNYI KATALIN

A szentendrei tábor késő római temetőjének értékelése I.

A szentendrei tábor késő római temetője – az 1980 után feltárt új sírokkal együtt – 165 beszámolt sírt tartalmaz. Ezt egészítik a ki régi, 1877 és 1924 között előkerült épített sírok. A tájolható sírok 96%-a nyugat-keleti irányban fekszik. A halottak 26,6%-a férfi, majdnem ugyanennyi a meg nem határozható felnőtt (24,6%), 22,2%-a nő és 18,7%-a gyerek. A gyerekek között feltűnően sok a csecsemő. Összesen 203 váz található a 165 sírban, ami jelzi, hogy gyakori a többszörös temetkezés (27 db). El kell különíteni az eleve két személy számára ásott sírokat (kb. 10 db) az utántemetkezéssel a síroktól. Mindkét esetben ronokról lehet szó. Elsősorban a kőládákat használták fel többször, mintegy családi kriptaként. A kőládák 45%-ába került több halott (2–4 fő).

A temető leggyakoribb sírformája a földsír (75 db). Ezt keverhetik kövekkel (9 db) vagy megerősíthetik téglákkal (11 db). A 4. században feltűnnek a tegulából (24 db) vagy kőlapokból épített sírok (47 db). Előszeretettel használják fel a korábbi, 3. századi szarkofágokat is (4 db). A temetőben előkerült egy sírépület is (*cella memoriae*), kisebb helyiségében temetkezéssel. Feltűnően magas (több, mint 40%) az épített sírok aránya. Legtöbb kőláda a *cella memoriae* körül lévő sírcsoportban fordul elő. Bennük kevés melléklet került elő, ami a gazdagabb lakosságra jellemző épített sírformával együtt talán azt jelzi, hogy keresztények lehettek, akik „pogány” ékszerek nélkül temetik el halottaikat, legfeljebb étel-ital került néha a sírba. A sírépülettől távolodva csökken az épített sírok száma.

A sírformák és nemek összefüggésének (2–3. ábra), valamint az egyes sírformák mellékletszámának vizsgálata (6. ábra) további ismereteket nyújt a temető népességének szociális és társadalmi összetételéről. A korabeli rablások (43%) és az újkori bolygatások (23,6%) száma nagyon magas.

A tábor késő római temetője egy északi és egy déli részre oszlik. Az északi rész közvetlenül a táborfalnál kezdődik, és az új sírok alapján a tábor keleti oldalára is kiterjed. Topográfiai alapon több sírcsoportra osztható, de ezeket majd csak a mellékletek vizsgálata után lehet biztosan elkülöníteni.

KATALIN OTTOMÁNYI

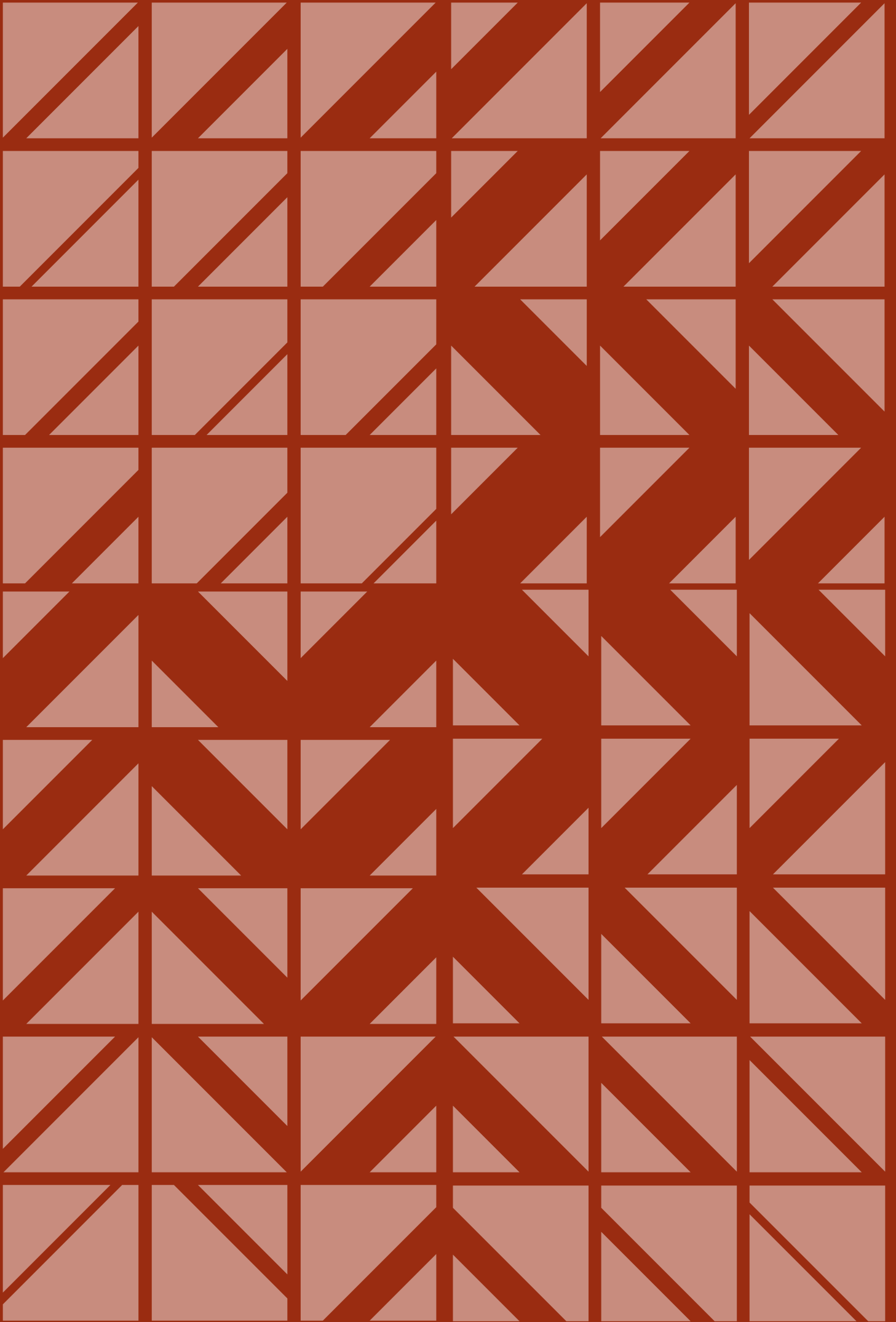
Evaluation of the Late Roman Cemetery of the Szentendre Camp I

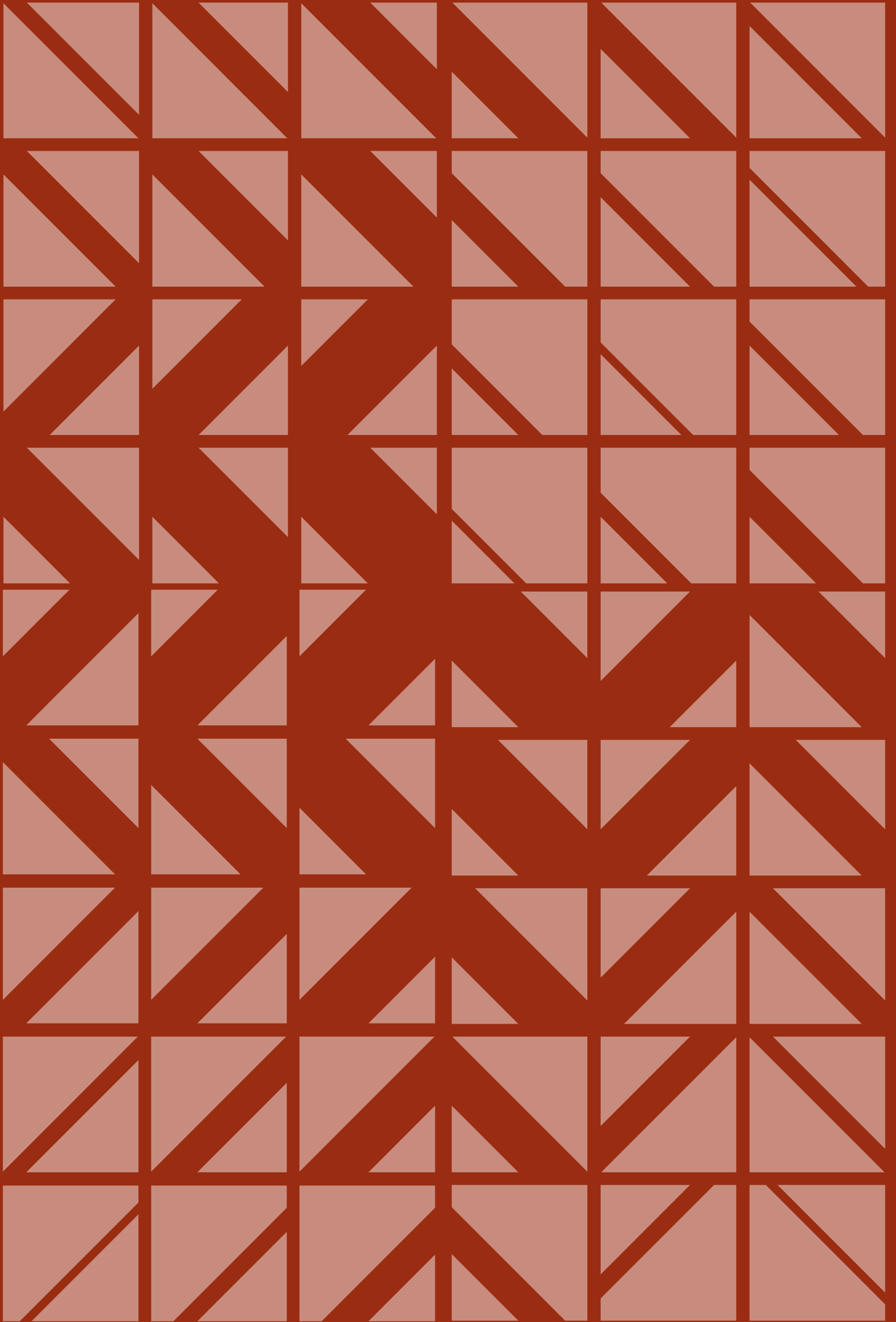
The Late Roman cemetery of the Szentendre Camp – including new graves excavated after 1980 – contains 165 recorded graves and tombs. A further addition consists of old tombs excavated between 1877 and 1924. 96% of orientable graves lie in a west-east direction. Of the dead, 26.6% are male, with almost the same percentage of adults of undeterminable sex (24.6%), 22.2% are female and 18.7% are children. Among the children, the number of infants is strikingly high. A total of 203 skeletons were found in 165 graves, indicating that multiple burials were common (27 instances). It is necessary to distinguish between graves originally dug for two persons (about 10) and graves with consecutive burials. In both cases, the deceased were probably relatives. It was primarily the stone coffins that were used several times, in essence as family crypts. Multiple people (2–4 persons) were buried in 45% of the stone coffins.

Earth graves are the most common burial type in the cemetery (75). Some of these had some stones mixed in (9) or reinforced with bricks (11). In the 4th century, tombs built from bricks (24) or stone slabs (47) began to appear. Earlier sarcophagi from the 3rd century were also used (4). A mausoleum (*cella memoriae*) with a small burial room was also found in the cemetery. The proportion of tombs is remarkably high (over 40%). Most of the stone coffins occur around the *cella memoriae*. From these, few grave goods have been recovered, which – together with the tomb format typical for the wealthier population – indicates that they may have been Christians who buried their dead without “pagan” jewellery, with only the occasional food offerings or libations. The number of tombs decreases as one moves away from the mausoleum.

An examination of the relationship between forms of burial and gender (Figures 2–3) and the number of grave goods per each burial form (Figure 6) provides further insights into the social and societal composition of the cemetery population. The number of early robberies (43%) and modern day grave disturbances (23.6%) is very high.

The Late Roman cemetery of the Szentendre Camp is divided into a northern and a southern part. The northern part starts directly at the camp wall and, based on the new graves, extends to the eastern part of the camp. Topographically, the cemetery can be divided into several grave groups, which can only be definitively separated into sections after a detailed examination of grave goods.

ELŐZETES BESZÁMOLÓ A PÁTY-MALOMI-DÜLŐ III. LELŐHELYEN FELTÁRT RÓMAI KORI SÍRCSOPORTRÓL

- Sáró Csilla, PhD
tudományos munkatárs
HUN-REN-ELTE Interdiszciplináris Régészeti-
tudományi Kutatócsoport, Eötvös Loránd
Tudományegyetem
sarocsilla@gmail.com

Bózsza Anikó, PhD
régész
Ferenczy Múzeumi Centrum
aniko.bozsza@muzeumicentrum.hu

Gátfalvi-Delbó Gabriella, PhD
régész
Komáromi Klapka György Múzeum,
Brigetio Öröksége Látogatóközpont
delbogabi.kgym@gmail.com

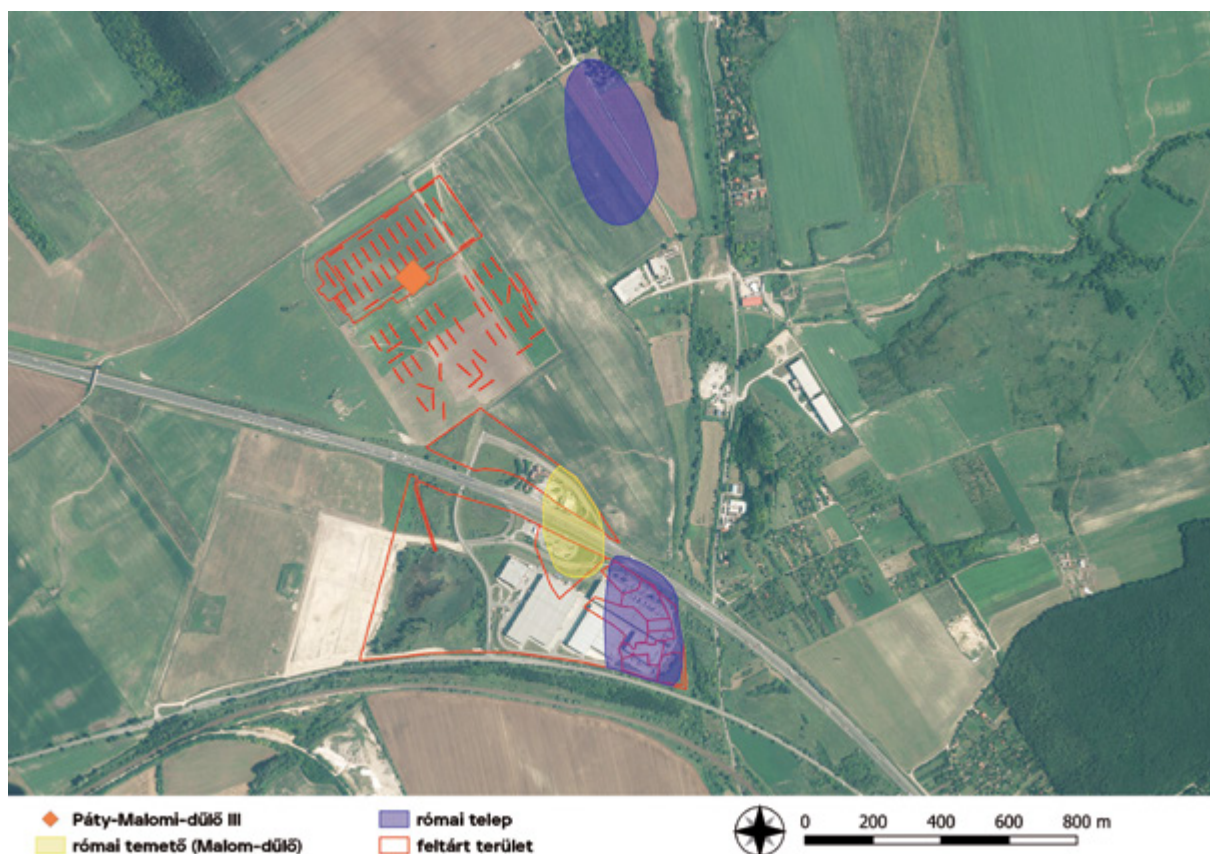
A lelőhely ismertetése

Páty–Malomi-dűlő¹ III. lelőhely a Budai-hegység nyugati lábánál, a Zsámbéki-medence délkeleti részén, a Füzès-pataktól nyugatra húzódó dombon található az M1-es autópálya és Páty település között (1. kép).

2022 tavaszán a HelloParks beruházás kivitelezéséhez kapcsolódó előzetes régészeti dokumentáció keretében próbafeltárást végeztek a lelőhelyen, amelynek során egy eddig ismeretlen 10. századi temető került elő, valamint egy észak–déli irányú, többszattú, ismeretlen korú árokcszakasz. Ezután az 1. számú csarnoképület humuszolásának szakfelügyelete során a feltárt jelenségektől kb. 150 méterre északkeletre, a Malomi-dűlő északkeleti részén, a Faluvégi-dűlő déli nyúlványának közelében, az eddig ismert

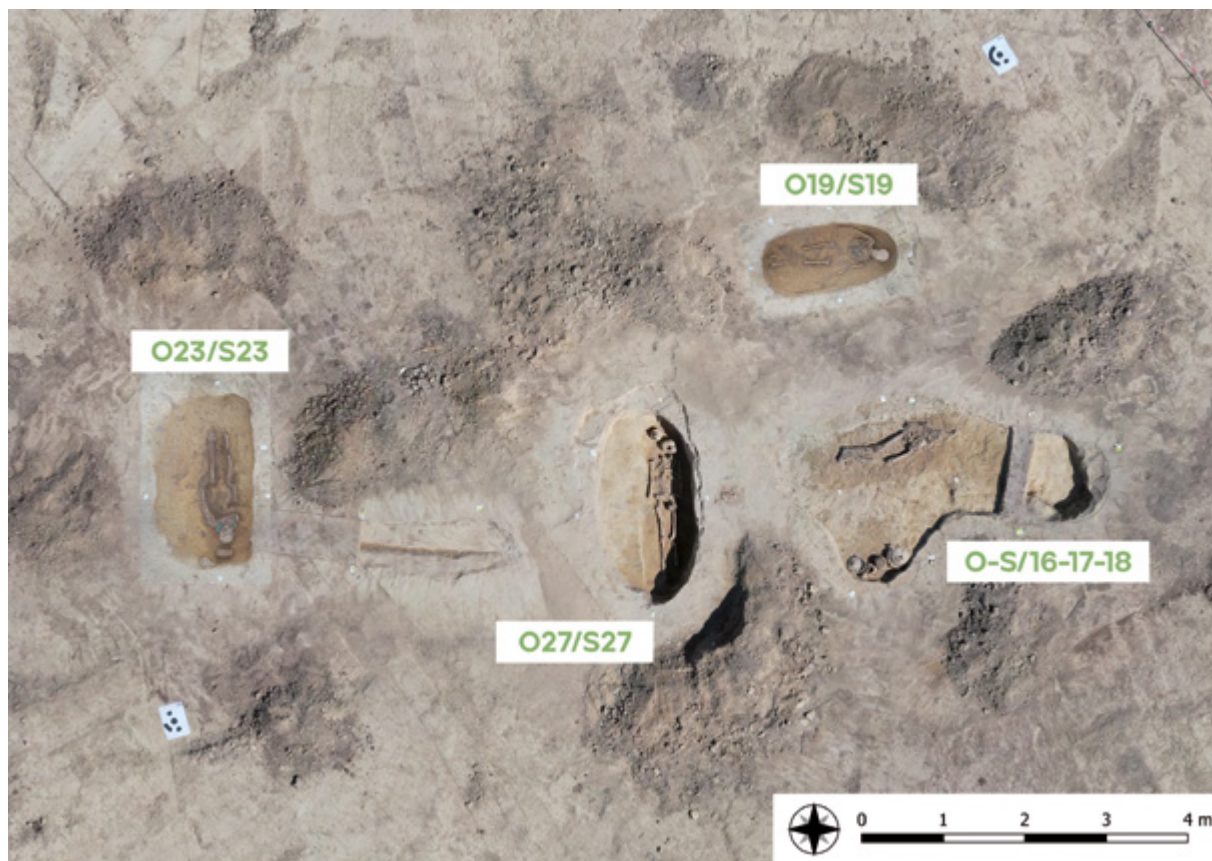
lelőhelyhatárokon kívül, a dombháton újabb kiscsoportos Honfoglalás-kori temetőt, illetve azoktól kb. 80 méterre délre öt római kori temetkezésből álló sírcsoportot találtak és tártak fel a Ferenczy Múzeumi Centrum (továbbiakban: FMC) munkatársai (2. kép).

Páty–Malomi-dűlő régóta ismert római lelőhely. Várady József helyi földbirtokos az 1876-ban Rómer Flóris és Pulszky Ferenc által Budapesten megrendezett VIII. nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszus szervezésének apropóján kiadott kiáltvány felhívására született, *Páty helység archaeologiai leírása* című munkájában már összegyűjtötte a környék általa ismert régészeti lelőhelyeit,² valamint számos itt gyűjtött tárggyal gyarapította a Magyar Nemzeti Múzeum (továbbiakban: MNM) gyűjteményét.³

1. kép: Páty–Malomi-dűlő III. lelőhely elhelyezkedése (fotó: Rupnik László)

- ¹ A Páty–Malomi-dűlő területére eső, eddig ismert két lelőhelyet az utóbbi évekig a *Magyarország Régészeti Topográfiaja 7.* kötetében szereplő Malom-dűlő névvel jelölték (Torma 1986: 128–129). A 8-as alszámú a 10987-es lelőhely-azonosítóval rendelkező, a 9-es pedig a 10988-as. Utóbbi névváltozatai a Páty-Terminál vagy Páty-9, illetve Malom-dűlő I. A Páty iparterületének intenzív beépítése kapcsán elvégzett régészeti szaktevékenységek során előkerülő újabb és újabb lelőhelyek megnevezésében az utóbbi időben a Malom-dűlő és a Malomi-dűlő elnevezés keveredik. Ennek az az oka, hogy a terület térkép szerinti dűlőneve Malomi, ezért mi ezt a névváltozatot használjuk.
- ² Prohászka 2007: 425.
- ³ Prohászka 2007: 424.

2. kép: a 2022-ben feltárt sír csoport felülnézeti képe (fotó: Rupnik László)

Magyarország Régészeti Topográfiájának 7. kötete a Malomi-dűlőre két lelőhelyet lokalizál: 13/8. és 9. A 8. lelőhelyen – ahonnan a szentendrei FMC és az MNM adattárából jó pár civilek által a 20. század folyamán szolgáltatott adat ismert szarkofágokról, téglasírokról, késő római temetkezésekben talált és beszolgáltatott tárgyokról, valamint terazzo padlóról, fűtőcsövekről és „kiterjedt római falomladékokról” –, a Füzes-patak nyugati oldalán elterülő löszháton terepbejárás során egy 500 × 200 méteres területen 2-3. századra keltezhető kerámia edénytöredékeket, köveket és tegulát gyűjtöttek.⁴ A tőle délre elhelyezkedő 9. lelőhelyen, a patak partja mentén a kutatók megállapítása szerint egy közel 1000 méter hosszú és 300 méter széles területre kelta-római (2-3. század) település lokalizálható, jelentékeny mennyiségű felszíni kerámiaanyaggal.

Déli részén legalább két kőépület romjai voltak megfigyelhetők.⁵

Az 1980-as években épülő M1-es autópálya nyomvonala mindkét lelőhelyet érintette. A 9. lelőhely északi harmadán kelet-nyugati irányban keresztülhaladó út nyomvonalaiban három kő- és több földbe mélyített épületet tártak fel részben Ottományi Katalin vezetésével 1981 és 1984 között.⁶ Megállapítása szerint a település használata a Domitianus-korban kezdődhetett, és egészen a 4. század második feléig lakott volt,⁷ az előkerült leletanyag minősége okán pedig azt feltételezte, hogy vagy egy municipális középirtok központi része vagy villagazdaság lehetett.⁸ Megemlíttette továbbá, hogy útépítéssel tönkretett sírokról szereztek tudomást 1984-ben. A munkások jelezték, hogy téglák és kőlapok kerültek elő az építkezésen, de ezeket feltárni már nem tudták.⁹

⁴ Torma 1986: 128.

⁵ Torma 1986: 128–129.

⁶ Ottományi-Gabler 1985: 190–194.

⁷ Ottományi-Gabler 1985: 220.

⁸ Ottományi-Gabler 1985: 221.

⁹ Ottományi 2019: 7, 9.

Csupán egy sírt tudtak megfigyelni a Tettamanti Saroltával végzett helyszíni szemle során,¹⁰ ennek leírását mint a 3a sírcsoport – amely az M1-es út alatt a dombtetőn, az út északi szélén került elő – egyik tagját (-1. sír) közreadja a pátyi temető 2019-es monografikus feldolgozásában.¹¹

1997-ben kezdődött meg a Fűzes-patak nyugati oldalán lévő domboldalon az M1-es autópálya és a 100-as út között tervezett összekötő út, benzinkút és logisztikai központ építését megelőző feltárás, amelynek eredményei nagy mértékben gyarapították a 9. lelőhelyről szerzett addigi ismereteinket. Közvetlenül a patak partján, felfelé húzódva a domboldalra egy római *vicus* került elő, ettől északnyugatra a dombtetőn pedig egy (több száz avar, honfoglalás- és Árpád-kori temetkezés közt) kb. 183 db sírt magába foglaló római temető. A temetőt, amit az M1-es autópálya kettévág, három oldalról sikerült lehatárolni: délen és keleten a *vicustól* kb. 50 méterre ér véget, nyugaton szintén, és nem keveredik az avar temető sírjaival. Északi vége nem ismert, valószínűleg folytatódik Páty felé. A 183 sírből 127 tartozik a kora római és 56 sír a késő római korba.¹²

A 2022-ben feltárt sírok az 1997-es feltárási határtól igen messze, északnyugati irányban kerültek elő. Az öt sír önálló sírcsoportot képez, amely semelyik irányban nem folytatódik tovább. Ez alapján nem feltételezhető, hogy az 1997-ben feltárt összefüggő temető idáig húzódna. A csoport viszonyát a *vicusszal* nehezen tudjuk megállapítani. A HelloParks projekt építése eddig nem érintette annak területét, ezért nem ismert, hogy az autópályán túli része meddig folytatódik, de a terepbejárások során tett megfigyeléseket összevetve a feltárás eredményeivel úgy tűnik, hogy észak felé egészen Páty község temetőjéig húzódik, tehát közel 2 km hosszan követhető a patak mentén. Sőt a Kerekdombi Iparterületen 2000-ben felépített két nagy épület építési területén egy rézsűs oldalfal tanúsága szerint és a meddőkből gyűjtött leletek alapján bronzkori és római kori telepobjektumokat pusztítottak el itt, ami azt jelenti, hogy az MRT 8. és 9. lelőhely nem különül egy egymástól.¹³ De a sírok a *vicus* feltételezett kiterjedésének északi részétől is (8. lelőhely) mintegy 500 méterre találhatók.

A sírok leírása

1. sír (OBJ 16 STR 16) (1. tábla 1)

A sárga homokos altalajban kissé szabálytalan, de kivehető folttal jelentkező földsis. Beleásták egy árokba, ezért nem volt szabályos alakú, kivehető sírgödre, és igen sekélynek bizonyult. A 2. sírral (OBJ 18 STR 18) egy nagy, amorf foltban jelentkezett, de a két objektum valószínűleg nem tartozik össze.

A váz (középkorú férfi[?])¹⁴ bolygatott, erősen hiányos. Csak csípőtől lefelé maradt meg anatómiai rendben. A koponya darabjai a csípő tájékán kerültek elő, felsőtestéből mindössze néhány bordatöredéket találtunk. A lábszárak enyhén hajlítva, egymás mellett párhuzamosan feküdtek kissé oldalt fordulva, a lábfejek egymáson, nyugat felé néztek. Minden bizonnyal nem korabeli rablás, hanem a mezőgazdasági művelés rongálta meg. A sírban mellékletet, viseleti elemet nem találtunk, csupán szürke és nyersszínű edények töredékei kerültek elő a bordák között (Itsz. 2023.1.1.1-2).¹⁵

2. sír (?) (OBJ 18 STR 18) (1. tábla 1-2)

Az 1. sírtől délre, a mindkét objektumot magába foglaló nagy, amorf, sekély gödör délkeleti, ívelt fala mentén hat darab, nagyjából egy vonalban elhelyezett, altalajba ásott edény (1-6) került elő.

1. szürke tál fedővel (Itsz. 2023.1.2.1-2)
2. kis ép, szürke pohár (Itsz. 2023.1.2.3)
3. vörös bevonatos kétfülű korsó, töredékes, hiányos (Itsz. 2023.1.2.4)
4. sávós festésű fazék, töredékes, hiányos (Itsz. 2023.1.2.5)
5. nyersszínű tál (Itsz. 2023.1.2.6) szürke fedővel (Itsz. 2023.1.2.7) (3. tábla 1)¹⁶
6. az 5. mellékletben egy márványozott festésű tálka (Itsz. 2023.1.2.8) (3. tábla 2)

3. sír (OBJ 19 STR 19) (1. tábla 3-4)

Kissé szabálytalan körvonalú, ovális alakú folttal jelentkező földsis. A sírgödör fala függőleges, alja egyenes. A gödör középvonalában fekvő 30-50 éves nő váza rossz megtartású, hiányos,

¹⁰ Ottományi 2019: 10.

¹¹ Ottományi 2019: 89.

¹² Ottományi 2019: 9-10.

¹³ Ottományi 2007: 7.

¹⁴ Az antropológiai vizsgálatért Hajdu Tamásnak (ELTE TTK Embertani Tanszék) tartozunk köszönettel. A csontvázak meglehetősen rossz állapota nagyon szerény eredményekkel kecsegtetett. A nemek megállapítása szinte minden esetben bizonytalan volt, a nemiattribútum-jellegű viseleti elemek alapján pontosítottuk azokat.

¹⁵ Valamennyi lelet az FMC gyűjteményéhez tartozik.

¹⁶ A képaláírásban megadott rövidítések feloldása a következő: átm: átmérő, h: hossz, m: magasság.

SÁRÓ CSILLA - BÓZSA ANIKÓ - GÁTFALVI-DELBÓ GABRIELLA
 ELŐZETES BESZÁMOLÓ A PÁTY-MALOMI-DŰLŐ III. LELŐHELYÉN FELTÁRT RÓMAI KORI SÍRCSOPORTRÓL

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1. tábla: a 2022-ben feltárt sírok: 1. az 1. és 2. sírok; 2. részletfotó a 2. sírról; 3. részletfotó a 3. sír elhunytjáról; 4. részletfotó a 4. sírről; 5. részletfotó az 5. sírban a bal csípőcsontnál talált mellékletekről és viseleti tárgyairól; 6. az 5. sír (a szerzők felvételei)

de anatómiailag helyes. A koponya, amelyet feltámasztottak, kelet felé tájolt. A karok kissé széttárva a test mellett, a bal enyhén hajlítva, a jobb kinyújtva, a kézfejek hiányoznak. A lábszárak nyújtva, egymással párhuzamosan, a lábfejek, a térd és a csípőcsontok eltűntek, csakúgy, mint a gerincoszlop és a bordakosár nagy része. A sírban mellékletet nem találtunk, de az elhunyt viseletének számos eleme megmaradt (2. tábla 2-4):

1. bronz egygombos, erős profilú fibula¹⁷ a jobb vállon (Itsz. 2023.1.3.1)
2. bronz fibulatú a bal váll alatt (Itsz. 2023.1.3.2)
3. kerek, domború, közepén lyukas bronzveret a mellkas bal oldalán, 4-5-ös mellékletek mellett (Itsz. 2023.1.3.3)
4. kerek, domború, közepén lyukas bronzveret a mellkas bal felén 3-as melléklet mellett, belsejében 5-ös gyöngy (Itsz. 2023.1.3.4)
5. fehér dinnyegyöngy a 4-es veret alatt (Itsz. 2023.1.3.5)
6. bronz, baluszter alakú szíjvég a mellkas bal felén a bordákon, 3-5-ös mellékletektől lejjebb a lábak felé (Itsz. 2023.1.3.6)
7. lekerekített sarkú téglalap alakú bronzveret a mellkas bal felén, közvetlenül a 6-os melléklet mellett, attól lejjebb a lábak felé (Itsz. 2023.1.3.7)
8. két darab üvegyöngy: egymás mellett/alatt, felül egy zöld, korong alakú (Itsz. 2023.1.3.8), alul egy sárga, henger alakú, a mellkas bal felén (Itsz. 2023.1.3.9), a 7-es és 9-es mellékletek között
9. csónak alakú, bronz övveret, a mellkas bal felén, közvetlenül a 8-as gyöngyök mellett, észak felé a 10-es melléklettel szomszédos (Itsz. 2023.1.3.10)
10. kék dinnyegyöngy a gerincoszlop vonalában a szegycsonton, a 9-es, 11-es és 13-as mellékletektől északra (Itsz. 2023.1.3.11) (3. tábla 3)
11. bronz lemeztöredék a 10-es melléklet alatt (Itsz. 2023.1.3.12)
12. bronz lemeztöredék a gerincoszlop vonalában a mellkason a 10-11-es melléklettől balra (Itsz. 2023.1.3.13)
13. kerekded, barnás, koncentrikus körökkel díszített üvegyöngy a 13-as melléklet felett, a 11-es melléklettől lefelé a lábak felé (Itsz. 2023.1.3.14)

14. áttört korongfibula félig a 13-as melléklet alatt, félig attól lejjebb a láb felé (Itsz. 2023.1.3.15)
15. bronz övveret két darabban a gerincoszlopon, a 14-es mellékletnél lejjebb a lábak felé (Itsz. 2023.1.3.16-17)
16. bronz lemeztöredék a bal felkarcsont belső oldalán, nagyjából a könyök helyén (Itsz. 2023.1.3.18)
17. bronz pánttöredék az alkarcsont belső oldalán, csípőmagasságban (Itsz. 2023.1.3.19)
18. borostyánszínű (barnászörös) üvegyöngy a 14-es és 15-ös mellékletek között (Itsz. 2023.1.3.20)
19. ezüst karikafülbevaló a koponya jobb oldalán (Itsz. 2023.1.3.21) (3. tábla 4)
20. drótdarab (Itsz. 2023.1.3.22)

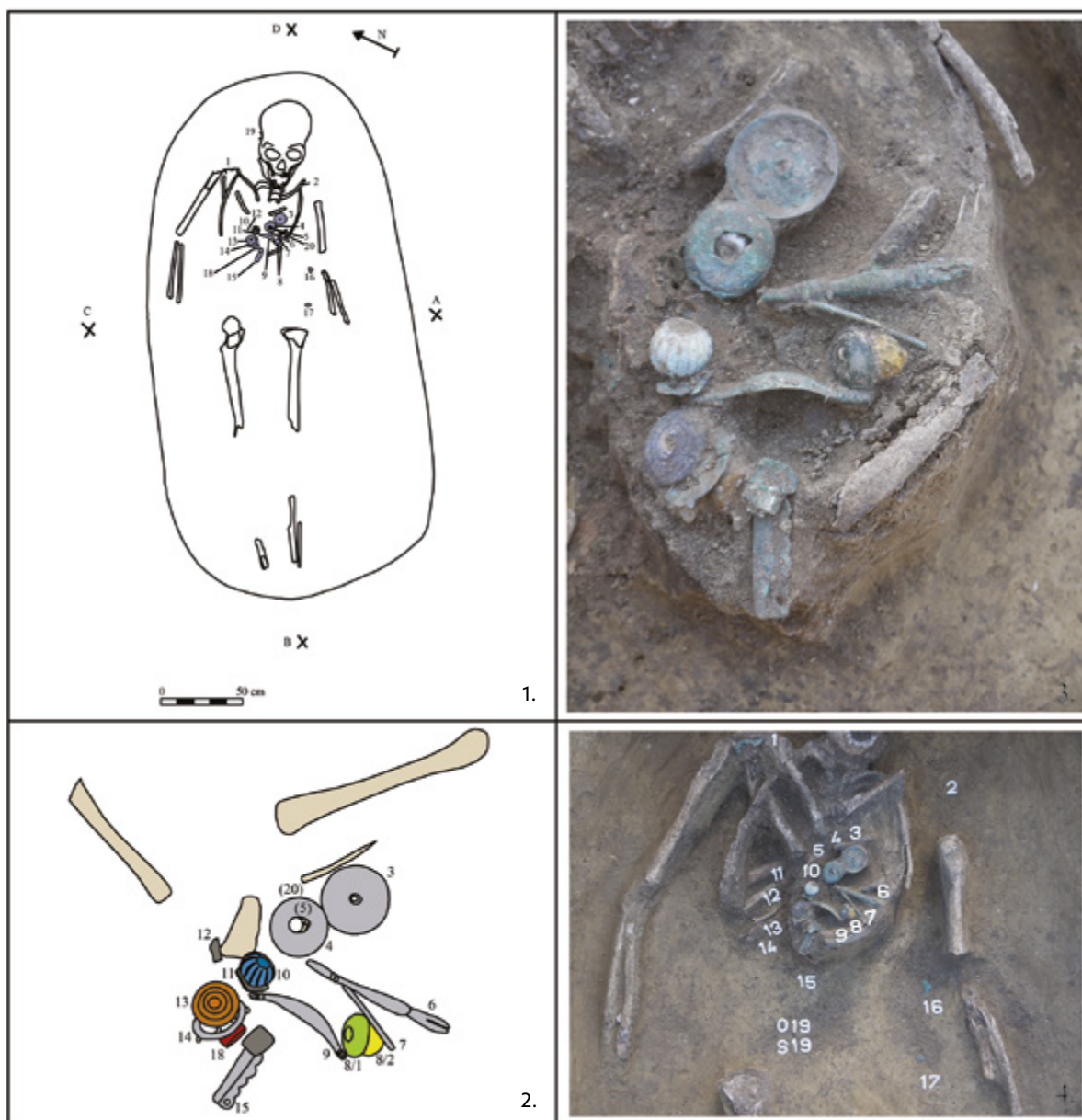
4. sír (OBJ 23 STR 23) (1. tábla 4)

Markáns, lekerekített sarkú téglalap alakú folttal jelentkező földsisí. A foltban mezőgazdasági művelés általi bolygatás nyomait figyeltük meg, de ennek hatása nem vehető ki egyértelműen a vázon. A sírgödör fala függőleges, nyugati oldalán padkás, alja egyenes. Egy 40-60 éves nő erősen hiányos, töredékes, nyújtott váza a sír középvonalában fekszik. Koponyája dél felé tájolt, a bordakosár és a gerincoszlop szinte teljesen hiányzik, a karok nyújtva a test mellett, a kézfejek eltűntek, ahogy a csípőcsontok és a lábfejek is. A lábszárak nyújtva, egymással párhuzamosan helyezkednek el.

Mellékletek és viseleti elemek:

1. nyersszínű agyagkorsó a sírgödör déli felében, annak falában (Itsz. 2023.1.4.1)
2. kis, szürke fazék a sírgödör déli végében a koponya és a sírgödör fala között (Itsz. 2023.1.4.2) (3. tábla 5)
3. bronz noricum-pannoniai szárnyas fibula a bal vállon (Itsz. 2023.1.4.3)
4. bronz noricum-pannoniai szárnyas fibula a jobb vállon, részben a koponya alatt (Itsz. 2023.1.4.4)
5. vaskapocs a gödör nyugati oldalában, a koponya magasságában (Itsz. 2023.1.4.5)
6. vaspánttöredék a bal lábszár végében, a boka magasságában (Itsz. 2023.1.4.6)

■ ¹⁷ A tárgyak anyagának megnevezésekor a „rézötvezet” helyett minden esetben a gyűjtőfogalomként alkalmazható „bronz” szót használjuk.

2. tábla: a 3. sír: 1. a sír rajza; 2. értelmező rajz az elhunyt mellkasán talált tárgyakról (nem méretarányos); 3. részletfotó az elhunyt mellkasán talált tárgyakról; 4. részletfotó mellékletszámokkal az elhunyt mellkasán talált tárgyakról (a szerzők felvételei és rajzai)

5. sír (OBJ 27 STR 27) (1. tábla 5-6)

Ovális alakú, szabálytalan körvonalú folttal jelentkező padkás földsír. A vázat a gödör nyugati oldalán lévő sírgödörben találtuk, amely szabálytalan, lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges falú, kissé rézsús aljú. A sírban nyugvó fiatal (20–25 éves) férfi a hátán fekszik, csontváza töredékes, hiányos, de anatómiai rendben, a koponya észak felé tájolt, a karok a test mellett nyújtva, a bal

kézfejet a csípőre helyezték, a másik hiányzik, a lábak egymással párhuzamosan, kinyújtva helyezkednek el, egyik lábfeje nincs meg, a másik hiányos.

Mellékletek és viseleti elemek:

1. vörös bevonatos, kétfülű korsó a fej északnyugati oldalán (ltsz. 2023.1.5.1)
2. bronz, egygombos, erőprofilú fibula a koponyán (ltsz. 2023.1.5.2)

3. bronz fibulatú a jobb kulcscsonton (Itsz. 2023.1.5.2)
4. bronzkarika a bal csípő külső oldalán a kézfej maradványain (Itsz. 2023.1.5.3)
5. bronz övcsat közvetlenül a bal csípőcsont külső oldalán a combcsont felett (Itsz. 2023.1.5.4) (3. tábla 6)
6. vaskés a bal combcsont alatt (Itsz. 2023.1.5.5)
7. vaskarika töredéke a jobb combcsont belső oldalán középtájon (Itsz. 2023.1.5.6)
8. mézopál „kovakő” az 5-ös melléklet alatt (Itsz. 2023.1.5.7)
9. kis bronz láncszem és lapka töredékei, ugyanott (Itsz. 2023.1.5.8)
10. vaslapka töredéke a jobb combcsont *acetabulum*-ánál (Itsz. 2023.1.5.9)
11. bronzkarika a 6-os melléklet mellett azzal összekorrodálódva, a bal combcsont alatt (Itsz. 2023.1.5.10)
12. érem (Itsz. num. 2024.3.27.1)
13. meghajlított pánt (Itsz. 2023.1.5.11) a bal combcsont alatt, a 6-os melléklet korróziójában, a 11-es karikában
14. rombusz keresztmetszetű, kis hajlított bronzdrót töredéke a bal combcsont alatt a 11-es karikában (Itsz. 2023.1.5.12)
15. mézopál „kovakő” a bal combcsont alatt a 11-es karikában, részben az alatt (Itsz. 2023.1.5.13)
16. háromszög alakú fémlapka a bal combcsont alatt, a 11–14. mellékletek közelében (Itsz. 2023.1.5.14)

A sír betöltéséből néhány jellegtelen kerámia edénytöredék származott (Itsz. 2023.1.5.15).

A sírok egymáshoz képesti viszonya és tájolása

A sírcsoportban semmilyen tudatos rendezési elv alkalmazása vagy szabályszerűség nem volt megfigyelhető, a temetkezések egymástól különböző távolságokban kerültek elő.

A 2. sír (?) edényei között nem találunk emberi maradványt, ezért a jelenség definíciója bizonytalan. Kérdéseket vet fel továbbá két jelenség (1–2. sírok [?]) viszonya. Az első temetkezésben feltárt váz nagy része a mezőgazdasági művelésnek esett áldozatul. Felmerülhet, hogy esetleg az eke húzta arrébb, és a jelenség délkeleti felében elhelyezkedő edények (1–6)¹⁸ egykor ennek az

elhunytnak a mellékletét képezték. Ugyanakkor ennek ellentmond, hogy épp egy árok betöltésében fekszik, és kivehető sírfolttal jelentkezett, amely ez esetben csak akkor lenne lehetséges, amennyiben a tetemet akkor érte a behatás, amikor a lágyrészek még nem bomlottak el, ami kizárható. Továbbá az edényeken nincs nyoma ilyen típusú rongálásnak, töredezettségüket a föld súlya és a gépi földmunka okozta. A 2. sír lehetett egy korábbi temetkezés, amelyet az árok létrehozásakor rongáltak meg, és éppen az emberi csontokat vagy hamvakat semmisítették meg, vagy különálló, hamvasztásos sír, esetleg gyereksír, amelyben a kalcinált csontokat, vázcsontokat már nem találtuk meg, és akár jelképes sír is. Végző soron az sem kizárt, hogy a váz és az edények sora, bár szokatlan módon, de valamilyen módon összefügg.

A sírok tájolása változó: az 1. és a 3. sírban fejjel keletnek, a 4. sírban délnek, az 5. sírban északnak fektették a halottat.

Sírforma és rítus

A sírcsoport sírjainak majdnem mindegyike csontvázas földsír. Egy padkás kialakítású (5. sír), kettőnek ovális vagy lekerekített sarkú téglalap alakú, nem túl mély, egyenes aljú, függőleges falú gödre van (3–4. sír), egyet egy árokba ástak bele (1. sír), egynek pedig a sírként való értelmezése bizonytalan, mert nem találtunk benne emberi maradványokat (2. objektum/sír). Koporsónak, halotti lepel használatának nem találtuk nyomát. A 4. sírban ácskapocs (5) és kis vaspánttöredék (6) került elő, melyek értelmezése azonban bizonytalan.

Földsírok kora római temetőikben jellemzők, de arányaikat tekintve a hamvasztásos rítusú sírokhoz képest ritkábbak.¹⁹ A kora császárkori temetők esetében időrendi különbség leggyakrabban nincs a kétféle rítus között, míg azonban a hamvasztás szokása a római jelenlét következtében honosodott meg a provinciában, addig az őslakos kelta népesség körében a csontvázas temetés számított hagyományosnak.²⁰

Bővebben szükséges bemutatni a 2. és 5. sírok formáját és rítusát. Ottományi Katalin a Pátyon feltárt temetőben²¹ az 5. sírhoz hasonló kialakítású temetkezéseket a padmaljos sírok közé sorol-

■ ¹⁸ A tárgyakra a melléklétszám megadásával hivatkozunk, mely jelen esetben gyűjtőfogalomként szolgál. Beleértjük a valódi mellékleteket, viseleti elemeket és valamennyi, a sír felszedése során talált leletet. A számozás az adott sír esetében mindig folytonos.

¹⁹ A birituális és valódi birituális temetők problematikája kapcsán lásd például: Ottományi 2016: 172; Márton 2019: 15.

²⁰ Mócsy 1954: 189; Lányi 1990: 244–245; Ottományi 2016: 138.

²¹ Páty, Malom-dűlő 9. lelőhely (Ottományi 2019).

ta, annak ellenére, hogy azok többsége nem felel meg a padmalyok szigorúan vett kritériumainak,²² ugyanis a holttestek nem a gödör oldalába vannak beleásva – ahogy az itt tárgyalt sír esetében sem –, csupán egy nagyobb sírgödör egyik oldala mentén nyugszanak a másik oldalon széles padkát hagyva. A pátyi temetőben az összes sír 8,7 százaléka volt ilyen,²³ de a budaörsi temetőben is előfordult.²⁴

További kérdéseket vetett fel a 2. sír/objektum. Ez lehetett hamvasztásos sír, csontvázas gyerek sír vagy jelképes temetkezés is. Az ilyen típusú sorba állított „edényhalmaz” inkább a hamvasztásos sírokra jellemző, viszont sem az edényekben, sem azok között nem találtunk kalcinált csontokat vagy hamut, szenet, égésterméket vagy égésnyomot. A kalcinatumok hiánya azonban nem szokatlan jelenség pannoniai hamvasztásos rítusú temetőkben, ennek magyarázata leggyakrabban a jelképes sír definíció.²⁵ Ide kapcsolódik továbbá az ún. „léleklyuk” elképzelés is. Kocztur Éva megfigyelése szerint a solymári temetőben csaknem minden hamvakat rejtő urna alja lyukas vagy hiányzik. Ez nem lehet véletlen, hanem abból a hiedelemből fakad, amely szerint szavatolni kellett, hogy a halott lelke a temetést követően szabadon távozhasson a test mellől, ezért az urnák alját tudatosan kilyukasztották.²⁶ A 2. objektum 5. mellékletszámú edényének fedelén kis, kerek lyuk látható – ez ugyan nem az edény alján helyezkedik el, de szerepe akár ugyanaz is lehetett, mint egy léleklyuké. Bár, mint azt már említettük, az edényben kalcinált csontokat nem találtunk, ez a megfigyelés a temetkezés jelképes urnasírként való meghatározását erősítheti.

Az emberi maradványok nélkül sorjázó edények jelenlétének másik kézenfekvő magyarázata egy temetőben, hogy azok csecsemőkorú vagy kisgyermek sírmellékletét képezték. A csecsemők és kisgyermek csontváza ugyanis gyakran nyom nélkül elenyészik. Hasonlóan egy sorba rendezett edénymellékleteket látunk a solymári temető 36. és 65. csontvázas gyermek sírjaiban,²⁷

bár meg kell jegyezni, hogy ez a melléklet-elrendezési tendencia inkább a hamvasztásos sírok esetében jellegzetes.

A pátyi sírcsoporthoz hasonló, elkülönült, alapvetően csontvázas, kiscsoportos temetőrészletet nem ismerünk Pannoniából. A kis sírcsoportok jellemzően villákhoz tartozó temetkezési helyek,²⁸ de ezek között nincs csontvázas rítusú a kora császárkorban. Nem tudjuk, hogy a temetkezések mihez tartozhattak, úgy tűnik, hogy nem egy nagyobb temető részei, habár korban és rítus szerint jól beilleszkeszhetők a korábban feltárt nagy kiterjedésű pátyi temetőben talált kora római sírok közé.

A leletanyag bemutatása

Viseleti tárgyak és ékszerek

A viseleti tárgyak és ékszerek között mutatjuk be a 3-5. sírokból előkerült fibulákat, övtartozékokat, gyöngyöket és a fülbevalót. A tárgyak legnagyobb mennyiségben a 3. sír anyagához tartoznak.

A feltárás során kora császárkori időszakra keltezhető ív- és lapfibulák egyaránt előkerültek. Az ívfibulák a Duna-vidék anyagának tipikus formái, míg a lapfibula a nyugati provinciákban népszerű típus. A 4. sírban az elhunyt vállán kettő (3-4), az északkelet-pannoniai térségben gyakori Garbsch A238v²⁹ fibula volt, míg további egy-egy ívfibula került elő a 3. és 5. sírokból (1-2, 2-3) az elhunyt vállánál. Az egygombos, erős profilú fibulák típusába sorolható darabok egyike (2-3) az Almgren 68, míg a másik (1-2) az Almgren 69 forma³⁰ egy-egy változatába tartozik. A 3. sír anyagához tartozó szorítópofás csuklós szerkezettel gyártott, kerék alakú, középdiszes lapfibula (14) a Riha 7.6 változatba³¹ sorolható, fő elterjedési területeként pedig Britannia, Gallia és a Rajna-vidék adható meg.³²

A 3. sírből előkerült számos tárgy a Jochen Garbsch által részleteiben vizsgált ún. noricum-pannoniai őslakos női övtartozékok közé sorolható.

²² A római kori padmalyos temetkezésekről részletesen: Prohászka 2005–2006: 97–98.

²³ Ottományi 2019: 38.

²⁴ 9., 10., 93., 121. sírok: Ottományi 2016: 15, 37, 43.

²⁵ Lásd pl. Solymár 82., 87. és 139. sírok: Kocztur 1991: 172, 188, 189, 201; Budaörs 64a, 69., 75., 106. sírok: Ottományi 2016: 31, 33, 41.

²⁶ Kocztur 1998: 84.

²⁷ Kocztur 1991: 180, 29–30. kép; 185, 45. kép.

²⁸ Például Szombathely-Zanat, 9 db sír – ugyanakkor itt nem teljesen világos, hogy az ásatással sikerült-e minden irányból lehatárolni a temető kiterjedését: Bíró 2005: 60.

²⁹ Garbsch 1965: 75.

³⁰ Almgren 1923: 36–37, Taf. IV. 68–69.

³¹ Riha 1979: 183; Riha 1994: 156.

³² Riha 1979: 183; Feugère 1985: 340, 347–348, Fig. 50; Riha 1994: 156; Mazur 1998: 54; Hattatt 2000: Fig. 202. 547, 1003; Boelicke 2002: 123; Gaspar 2007: 47; Mackreth 2011: 177, Pl. 119. 11418; Artefacts FIB-4107.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

3. *tábla*: válogatás a sírok leletanyagából: 1. szürke fedő (5/2, m: 10,4 cm) és nyersszínű tál (5/1, m: 11,5 cm) a 2. sírból; 2. márványozott festésű tálka (6, m: 4,4 cm) a 2. sírból; 3. türkizkék dinnyegyöngy (10, átm: 2 cm) a 3. sírból; 4. ezüst karikafülbevaló stilizált kígyófej alakú véggel (19, átm: 2,7 cm) a 3. sírből; 5. kézzel formált szürke fazék (2, m: 17,6 cm) a 4. sírből; 6. bronz övcsat övverettel (5, h: 7,1 cm) az 5. sírből (fotók: Deim Balázs)

Jochen Garbsch összefoglalása szerint ötféle tartozék kapcsolódik az övszethez: övcsatok (G1–G2), áttört díszítésű szögletes veretek (B1–B7), csónak alakú veretek (K.a–c), hosszú, kacsafejben végződő veretek (E1–E3) és tagolt végű szíjvégveretek (R1–R4).³³ A pátyi sírból előkerült darabok az áttört díszítésű övveretek (*Riemenkappen* [*durchbrochene Gürtelbeschläge B*] [15/1–2]), a csónak vagy orsó alakú övveretek (*Kähnchen, kahn- oder spindelförmige beschläge*, K.a) (9), valamint a szíjvégveretek (*Riemenzunge*, R2) (6) típusaiba sorolhatók be (2. tábla 2–4).³⁴

A 3. és 5. sírokban további övtartozékok is voltak. Pozíciója alapján az ún. őslakos női övtartozékokkal egy együtteshez tartozhatott a 3. sírból előkerült szögletes veret (7), valamint kettő enyhén domborodó korong alakú veret (3–4) (2. tábla 2–4). A szögletes verethez formailag hasonló darabokat a kora császárkori katonai övtartozékok között találni. Stefanie Hoss B.1 típusába tartoznak mindazok a bőrvre rögzíthető szögletes veretek, melyek lapos lemezét eredendően valamilyen fémbevonat boríthatta, felillesztésük pedig kettő–négy szegecs segítségével történt.³⁵ A pátyi darab formája leginkább a Hoss Typ B.1.b darabokkal mutat rokonságot,³⁶ bár esetében hiányoznak a zsanérfülek és a szögletes összekötő elem, mely a változat tipikus karaktere.

Egy jó állapotban megmaradt övcsat és a hozzá csatlakozó veret (5) került elő továbbá az 5. sírből (3. tábla 6). A C alakú csatkarikához kis tengely, erre illesztett tüske és egy téglalap alakú veret csatlakozik, melyet eredetileg a bőrvön három szegecs rögzített. Formai szempontból hasonló darabokat a kora császárkori katonai felszerelési tárgyak csatjai között találni (Hoss Typ A.1).³⁷

A feltárás során összesen hat gyöngy került elő (2. tábla 2–4), valamennyi darab a 3. sírban volt, az elhunyt mellkasának bal oldalán. Egy gyöngy (10) anyaga kvarckerámia,³⁸ míg a többi üvegből készült. Bár az előkerült gyöngyök közül csupán öt maradt meg épen (5, 8/1–2, 10, 18), a fényké-

pes dokumentáció, valamint a töredékek alapján rekonstruálható kialakításbeli jellegzetességei alapján a hatodik töredék (13) is vizsgálható. Valamennyi gyöngy díszítetlen. Kettő példány dinyenyegyöngy (*Melonenperle*, Riha 11.1),³⁹ a türkizkék, opak darab (10) anyaga kvarckerámia (3. tábla 3), a fehér, opak gyöngy (5) anyaga üveg. A további üvegyöngyök közül kettő hengeres, kerek átmeteszettű (Riha 11. 19).⁴⁰ A rövid gyöngy halványsárga, opak (8/2), míg a hosszabb gyöngy barnásvörös, szintén opak (18). Az áttetsző, fűzőld, egyik oldalán domború, másikon lapos, gyűrű alakú gyöngy (8/1) analógiáit a Riha 11.8 altípusban találjuk.⁴¹ Egy további, rendkívül töredékes, a felszedés után szétmállott gyöngy (13) ún. Kempten-típusú gyöngyként határozható meg (Riha 11.24).⁴² A 3. sírban talált bronz, kampós végű drótdarabka (20) pedig talán ékszer tartozéka lehetett, előkerülési helye alapján felvethető, hogy a gyöngyből fűzött ékszer záróeleme, kapcsolórésze volt.

A 3. sírból előkerült csavart, ezüst drótból hajlított, nyitott végű, karika alakú fülbevaló egyik vége kis gömböcskében végződik, míg másik vége lapos, levél formájú, négy beütött karikával díszített, összhatásban pedig stilizált kígyófejre hasonlít (19) (3. tábla 4). A csavart ékszertest és a stilizált kígyófejes díszítés hasonlóságot mutat például a szerbiai Bare lelőhelyen talált kincslelet ezüst-ékszereivel.⁴³ A fülbevaló az elhunyt koponyájának jobb oldalán helyezkedett el, párja pedig nem volt.

Érem

A feltáráson előkerült egyetlen érem az 5. sírban volt (12), további tárgyakkal egy csoportban az elhunyt bal combcsontja alatt került elő. A rendkívül kopott *semis* előlapján balra néző portré (Nero) vehető ki, körirata NE]R[O CLA]VD CAESAR AVG G[ERM lehet. Mindezek alapján ez egy RIC I 487 Nero *semis*, melyet Lugdunumban vertek 64 és 67 között.⁴⁴

³³ Garbsch 1965: 80–106; mindezekhez hozzákapcsolódnak még a rögzítésre szolgáló félgömb fejű szegecs is (Garbsch 1965: 108, Abb. 58).

³⁴ Garbsch 1965: 83–94, 101–102, 105.

³⁵ Hoss 2014: Katalog der Metallfunde: 69.

³⁶ Hoss 2014: Katalog der Metallfunde: 79.

³⁷ Hoss 2014: Katalog der Metallfunde: 2.

³⁸ A kvarckerámiáról bővebben lásd: Höpken 2003: 355.

³⁹ Riha 1990: 80–83.

⁴⁰ Riha 1990: 88.

⁴¹ Riha 1990: 85.

⁴² Riha 1990: 90.

⁴³ Popović–Borić–Brešković 1994: 14, 22, 30, 64, 66, Cat. 1, Cat. 14–15, Fig. 1, Fig. 11. 3–4, T. I. 1, T. XI. 3–4; Popović 1994: 202, 207, Cat. 50, 61–62.

⁴⁴ Az érmet Juhász Lajos (ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Ókori Régészeti Tanszék) és Nagy Balázs (Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre) határozta meg.

Használati tárgyak, eszközök

A hétköznapi élet alapvető használati tárgyai voltak a kések. Az 5. sírból egy nyéltüskés vaskés töredéke (6) került elő, mely az elhunyt bal combcsontja alatt helyezkedett el. A római kori nyéltüskés vaskések közötti különbségtételre szolgál a penge formája, valamint a nyéltüske és a penge csatlakozásának viszonya.⁴⁵ A pátyi darab nyéltüskéje a penge közepéhez csatlakozik, a penge formája azonban annak töredékessége miatt nehezen megállapítható.

Az 5. sírban talált 6., 8–9. és 11–16. mellékletek pozíciója alapján az elhunyt az övén tarisznyát hordott, amely a sírban a test alá került, ugyanis a tárgyak egy részét a combcsont alatt találtuk meg. Nem tudjuk, hogy a tárolóalkalmatosság a sírba helyezéskor került oda, vagy ez az eredeti viseleti helyet tükrözi. Talán az övre volt függesztve a vaskés (6), míg a tarisznyában két mézopál kovakő (8, 15) és egy pénzérme (12) volt. További apró fémtöredékeket – láncszem (9), drótdarab (14), lapkatöredék (16) – is találtak itt, továbbá a vaskéssel összekorrodálódva került elő a kisebbik bronzkarika (11), míg a nagyobbik bronzkarika (4) a bal csípő külső oldalán helyezkedett el. Utóbbiak egy esetleges késtok függesztőrészét képezhettek, míg az apró fémtöredékek az öv vagy a késtok részeként, illetve az erszény tartalmaiként is elképzelhetők.

Az 5. sírban talált vaskarika (7) és vaslapka (10) funkciójának meghatározása a tárgyak töredékessége miatt nem lehetséges.

Kerámia

A sírok mellékletei között összesen tizenegy edény vizsgálható tipológiai szempontból, amelyek a 2., 4. és 5. sírból származnak.⁴⁶ A 2. sír különösen gazdag volt a kerámiaedények számát tekintve (7 db), amelyek a kora római kori kerámiatípusok, formák és díszítőjegyek változatos

képét mutatják. Ezzel szemben a 3. sír nem tartalmazott egy kerámiamellékletet sem.

A szürke házi kerámiák között fedők, egy vízszintes peremű mély tál és egy pohár található, mindegyik a 2. sír mellékletei közé tartozik. A fedők – funkciójukból adódóan – a temetők mellékletei között ritkábbak. Az egyik darab (1/1) a római kori fedők legáltalánosabb típusába, a lapos fedők (*Flachdeckel*)⁴⁷ közé tartozik, míg az 5. mellékletként talált (3. tábla 4), oldalán két bordával díszített fedő enyhén deformált, tál formájú, hengeres fedőgombja felső részén homorú, peremének jellegzetes jegye pedig a függőleges peremléc (Y perem), mely a La Tène-hagyományok továbbélését tükrözi.⁴⁸ A 2. sír vízszintes peremű mély tálja⁴⁹ (1/2) enyhén deformált, oldala íves, vízszintes peremének szegélyeit egy-egy bekarcolt körbefutó barázdával, vállát egy vízszintes vonallal díszítették, míg a kis vékony falú, szürke, széles szájú pohár vállban szélesedő, talp felé erősen szűkülő forma, pereme kissé rézsús, felső részén lekerekített.⁵⁰

Egy rövid, ívelten kihajló peremű, szabálytalan formájú, világosszürke-szürke-barna foltosra égett kézzel formált fazék került elő a 4. sírből (2) (3. tábla 5).⁵¹ A kézzel formált kerámiák elsősorban a telepek helyi, továbbélő népességéhez köthetők, gyors és egyszerű előállításuk miatt évszázadokig fennmaradtak a római korban is.⁵² A nyersszínű edényeket egy korsó (4. sír [1]) és egy tál (2. sír [5]) képviseli a leletanyagban. A 4. sír egyfülű, gömbhasú korsójának nyaka rövid, keskeny, hengeres, pereme ívesen kihajló, egyszeresen profilált, tölcséres.⁵³ A 2. sír behúzott peremű tálja erősen deformált, felülete a külső oldalon világosbarna-fekete foltosra égett még a sírba helyezés előtt (3. tábla 1). Utóbbi forma kelta eredetű.⁵⁴

A sírcsoport 2. és 5. sírja tartalmazott vörös bevonatos kerámiát, mindegyikben egy-egy kétfülű, háromosztatú szalagfüles korsó volt (2. sír 3, 5. sír 1). A 2. sír edénykészletében található egy

⁴⁵ Rupnik 2012: 565; Rupnik 2016: 550.

⁴⁶ Az 1. sír kis szürke peremtöredéke és több nyersszínű oldaltöredéke (ltsz. 2023.1.1.1. és 2023.1.1.2), valamint az 5. sír betöltéséből származó nyersszínű oldaltöredékek (ltsz. 2023.1.5.15) formailag nem vizsgálhatók.

⁴⁷ Bónis 1942: 28, V. t. 1,3, XXIV. t. 9, 14, 16, XXXI. t. 8–12; Schörgendorfer 1942: Nr. 149–151 (1–2. század); Petznek 1997: 263–270, Typ 23–29, Kat. Nr. 1044–1366 (1. század közepe – 3. század eleje); Delbó 2020: Fig. 2, Fe 1.1, 1.2. (2. század).

⁴⁸ Bónis 1942: XXII. t. 9–10; Ottományi 2007: 129, 148, 112. kép 1.

⁴⁹ Bónis 1942: 23, XXII. t. 13; Petznek 1997: 238–249, Typ 17. 2; Delbó 2020: Fig. 2, T. 2.

⁵⁰ Schörgendorfer 1942: 139, Nr. 178–180; Delbó 2020: Fig. 2. P2.2, Fig. 3. P1, Fig. 4. 1. P2.1, P2.3; Brukner 1981: T. 110/9–10, Typ. 4.

⁵¹ Horváth 2007: 308–309, V. típus, 2. kép 1–4.

⁵² Ottományi 2012: 264.

⁵³ Petznek 1997: 137, Taf. 1. 2–5; Delbó 2020: Fig. 3. K2.2–K3.

⁵⁴ Csészék és nagyobb méretű tálak gömbölyű vagy kissé bikónikus formával, duzzadt peremmel. Hunyady 1942: 132, 14. kép 12. További kelta párhuzamok: Ottományi 2007: 129, 132, 76. jegyzet.

sávós festésű, tojásformájú fazék töredéke is (4),⁵⁵ melynek pereme hiányzik. A 2. sír kis méretű, ívesen kihajló peremű tálja (6) a *terra sigillata* egyik kedvelt formáját, a Drag. 35/36 tálakat utánozza, felületén mindkét oldalon kopott vörös márványozás látható (3. tábla 2). Márványozott festésű Drag. 35/36 formájú tálak a temetőkben nem jellemzők, inkább a települések környezetében találhatók meg.⁵⁶

A sírcsoport kis sírszámának ellenére a kerámiamellékletek jól tükrözik a kora római fazekasművesség kettősségét. A telepek továbbélő népessége még ragaszkodik a korábbi hagyományaihoz a kerámiagyártásban, míg a római újítások folyamatosan átszövik a fazekasságot is. A La Tène-örökséghez tartozik a tál alakú, bordázott fedő, a behúzott peremű gömbös tál vagy a tojás alakú fazék formája, míg az egyfülű korsó, a vízszintes peremű mély tál vagy a *terra sigillata* formát utánzó kihajló peremű tál tipikus római forma. Ez az ötvöződés figyelhető meg a kerámiák díszítésében is, a sávós festés még a keltáktól öröklődik, míg a márványozott festés, a bekarcolt vízszintes barázdák vagy a fogaskerékdísz-sáv a római díszítéstechnikákhoz tartozik.

Már a leletanyag előzetes kiértékelése alapján is egyértelműen a kora császárkori időszakra keltezhetők a feltárt temetkezések. A viseleti tárgyak és a kerámiaedények típusai alapján úgy tűnik, hogy a temetkezések legkésőbb a 2. század közepén keletkezettek.

Összegzés

A 2022-ben feltárt kora császárkori pátyi sírcsoport további ismeretekkel gazdagította az *eraviscus* népesség által lakott térség temetkezéseiről alkotott képet. Az öt temetkezésből álló sírcsoport a nagy pátyi temetőtől elkülönült, szoros térbeli összefüggést nem mutatott vele, az 1997-es feltárási határtól igen messze, északnyugati irányban került elő. A sírok viszonya, rítusa az esetek többségében jól értékelhető, részletesen elemezhető. A sírok tárgyi anyagában viszonylagos sokszínűség mutatkozik: kerámiaedényeket, viseleti tárgyakat, fémeleteket és további kisleteket tártak fel. Azt is érdemes ugyanakkor hangsúlyozni, hogy sem import kerámia, sem pedig üvegedény nem volt a vizsgált sírokban, továbbá hiányoznak a római jellegű életvitel további jellegzetes tartozékai, a mécsesek is.

Jelen közlés célja a temetkezések előzetes jellegű bemutatása volt, így további tanulmányban kívánunk foglalkozni a tárgyi anyag részletes kiértékelésével, ezt követően pedig a feltárt temetkezéseket tágabb földrajzi környezetbe illesztve kívánjuk elemezni. Jövőbeni célunk, hogy a kis sírcsoport és az *eraviscusok* lakta térség temetkezései kapcsolatán mutatkozó szokásbeli jellegzetességeket és tendenciákat részletekbe menően tekintsük át.

⁵⁵ Sávós festésű, tojás formájú fazekak tipológiája: Bónis 1970: 74; Delbó 2020: Fig. 5.1.

⁵⁶ Brigetio: Fényes 2003: Kat. 3/17, 29, 31, Abb. 10/7, 12/3; Bartus et al. 2015: 26, Kat. 21, 16. tábla 9; Bartus et al. 2017: 96; Intercisa: Sz. Póczy 1957: 42, Abb. 38. T. 4, 5; Sirmium: Brukner 1981: T. 67/34–35, Typ. 4a.

Hivatkozott irodalom

ALMGREN 1923

Almgren, Oscar: *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziäl-römischen und südrussischen Formen*. Curt Leipzig: Kabitzsch Verlag, 1923.

ARTEFACTS

<https://artefacts.mom.fr/en/home.php>

BARTUS ET AL. 2015

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikoletta – Számadó Emese – Vida István: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2013-ban folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 21 (2015), 7-78.

BARTUS ET AL. 2017

Bartus Dávid – Borhy László – Delbó Gabriella – Dévai Kata – Kis Zita – Hajdu Barabara – Nagy Anna – Sáró Csilla – Sey Nikoletta – Számadó Emese – Juhász Lajos: Jelentés a Komárom-Szöny, Vásártéren 2015-ben folytatott régészeti feltárások eredményeiről. In: *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 23 (2017), 83-154.

BÍRÓ 2005

Bíró Szilvia: Római villához tartozó temető Szombathely-Zanat határából. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 29 (2005), 53-61.

BOELICKE 2002

Boelicke, Ulrich: *Die Fibeln aus dem Areal der Colonia Ulpia Traiana*. (Xantener Berichte 10.) Mainz: Philipp von Zabern, 2002.

BÓNIS 1942

Bónis Éva: *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában I. (a terra sigillátákon kívül). A korai császárkor anyaga. Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. (ausser den Sigillaten). Die Materialien der frühen Kaiserzeit*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 20.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

BÓNIS 1970

B. Bónis Éva: A brigetioi sávós kerámia. In: *Folia Archaeologica* 21 (1970), 71-90.

BRUKNER 1981

Brukner, Olga: *Rimska Keramika u Jugoslovenskom deluprovincije donje Pannonie*. (Dissertationes et Monographiae 24.) Beograd: Savez Arheoloskih Drustava Jugoslavije, 1981.

DELBÓ 2020

G. Delbó, Gabriella: Pottery production of the settlement complex of Brigetio. In: *Dissertationes Archaeologicae* 3/8 (2020), 263-280.

FEUGÈRE 1985

Feugère, Michel: *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.* (Revue Archéologique de Narbonnaise Supplément 12.) Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1985.

FÉNYES 2003

Fényes Gabriella: Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio. In: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003), 101-163.

GARBSCH 1965

Garbsch, Jochen: *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*. (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 11.) Munich: C. H. Beck, 1965.

GASPAR 2007

Gaspar, Nicolas: *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg. Les fibules gauloises et gallo-romaines du Titelberg*. (Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 11.) Luxembourg: Musée National d'Histoire et d'Art, 2007.

HATTATT 2000

Hattatt, Richard: *A visual Catalogue of Richard Hattatt's Ancient brooches*. Oxford: Oxbow Books, 2000.

HORVÁTH 2007

Horváth Friderika: Kézvel formált, bennszülött kerámia. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 300-345.

HOSS 2014

Hoss, Stefanie: *Cingulum Militare: Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr.* (PhD disszertáció) Leiden: Leiden University, Faculty of Archaeology, 2014.

HÖPKEN 2003

Höpken, Constanze: Herstellung quarzkeramischer Melonenperlen im römischen Flottenlager Köln Alteburg: Terminologie – Technologie – Befund. In: Liesen, Bernd – Brandl, Ulrich (Hrsg.): *Römische Keramik: Herstellung und Handel. Kolloquium Xanten, 15.-17.6.2000*. (Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation 13.) Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2003, 353-363.

HUNYADY 1942

Hunyady Ilona: *Kelták a Kárpát-medencében I-II*. (Dissertationes Pannonicae Ser. II. Nr. 18.) Budapest: A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézete, 1942.

KOCZTUR 1991

V. Kocztur Éva: Kora császárkori temető Solymáron. In: *Studia Comitatus* 21 (1991), 171–334.

KOCZTUR 1998

V. Kocztur Éva: Rítusra vonatkozó megfigyelések a solymári koracsászárkori temetőben. In: *Budapest Régiségei* 32 (1998), 83–86.

LÁNYI 1990

Lányi Vera: Temetkezés. In: Mócsy András – Fitz Jenő (szerk.): *Pannonia Régészeti Kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 243–250.

MACKRETH 2011

Mackreth, Donald F.: *Brooches in Late Iron Age and Roman Britain*. Oxford: Oxbow Books, 2011.

MAZUR 1998

Mazur, Anna: Les fibules romaines d'Avenches I. In: *Bulletin de l'association Pro Aventico* 40 (1998), 5–104.

MÁRTON 2019

Márton, András: *Les pratiques funéraires en Pannonie de l'époque augustéenne à la fin du 3e siècle*. (Archaeopress Roman Archaeology 62.) Oxford: Archaeopress, 2019.

MÓCSY 1954

Mócsy András: Korarómai sírok Szombathelyről. In: *Archaeologiai Értesítő* 81 (1954), 167–191.

MRT 7

Dinyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország Régészeti Topográfája 7. Pest megye régészeti topográfája. A budai és szentendrei járás (XIII/1)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

OTTOMÁNYI 2007

Ottományi Katalin: A pátyi római telep újabb kutatási eredményei. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 7–238.

OTTOMÁNYI 2012

Ottományi Katalin: Római vicus Budaörsön. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 9–407.

OTTOMÁNYI 2016

Ottományi Katalin: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 2016, 7–313.

OTTOMÁNYI 2019

Ottományi Katalin: *A pátyi temető római sírjai (Malom-dűlő)*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2019.

OTTOMÁNYI-GABLER 1985

Ottományi Katalin – Gabler Dénes: Római telepek Herceghalom és Páty határában (A pátyi terra sigillata). In: *Studia Comitatus* 17 (1985), 185–272.

PETZNEK 1997

Petznek, Beatrix: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum. Teil 1. In: *Carnuntum Jahrbuch* 1997 (1998), 167–323.

PROHÁSZKA 2005–2006

Prohászka Péter: Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom-Szőny Gerhát temetőjéből. In: *Folia Archaeologica* 52 (2005–2006), 79–107.

PROHÁSZKA 2007

Prohászka Péter: Páty régészeti és numizmatikai emlékei Várady József levelei tükrében. In: *Studia Comitatus* 30 (2007), 424–438.

RIHA 1979

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 3.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1979.

RIHA 1990

Riha, Emilie: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. (Forschungen in Augst 10.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1990.

RIHA 1994

Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*. (Forschungen in Augst 18.) Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, 1994.

RUPNIK 2012

Rupnik László: Római kori vastárgyak Budaörs 2. lelőhelyről. In: Ottományi Katalin (szerk.): *Római vicus Budaörsön. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2012, 553–583.

RUPNIK 2016

Rupnik László: A budaörsi temető sírjaiból előkerült vastárgyak elemzése. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok*. Budapest: Archaeolingua, 2016, 546–557.

SCHÖRGENDORFER 1942

Schörgendorfer, August: *Die römerzeitliche Keramik der Ostalpenländer*. (Sonderschriften herausgegeben von der Zweigstelle Wien der Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches 13.) Brunn–München–Wien: Rudolf M. Rohrer, 1942.

Sz. PÓCZY 1957

Sz. Póczy, Klára: Keramik. In: Alföldi Mária – Barkóczi László (szerk.): *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. (Archaeologia Hungarica 36.) Budapest: Akadémia Kiadó, 1957, 29–139.

SÁRÓ CSILLA – BÓZSA ANIKÓ – GÁTFALVI-DELBÓ GABRIELLA

CSILLA SÁRÓ – ANIKÓ BÓZSA – GABRIELLA GÁTFALVI-DELBÓ

Előzetes beszámoló a Páty-Malomi-dűlő III. lelőhelyen feltárt római kori sírcsoportról

Preliminary Report on the Group of Roman Graves Found at the Páty-Malomi-dűlő III Exca- vation Site

A pátyi HelloParks PT1 logisztikai csarnok építését megelőzően, megfigyelés közbeni bontómunka keretében öt római kori temetkezésből álló sírcsoportot tártak fel a Ferenczy Múzeumi Centrum munkatársai. Úgy tűnik, hogy az öt sír önálló sírcsoportot képez, nem folytatódik és nem csatlakozik az 1997-ben feltárt kb. 183 római kori sírt számláló temetőhöz.

A sírok különösebb szabályszerűség, tudatos rendezési elv nélkül kerültek elő egymás közelében. Az 1., 3–5. sírok ovális, szögletes vagy szabálytalan folttal jelentkeztek. Az 1. sírt beleásták egy árokba, míg a 2. sírnek nem volt szabályos sírfoltja, és definíciója bizonytalan. Egy nagy, amorf, sekély gödör délkeleti, ívelt fala mentén szabályosan pozícionált kerámiaedények kerültek elő és utalnak arra, hogy ez esetben is temetkezéssel kell számolnunk. A 2. sír kivételével a rítus jól megállapítható, valamennyi temetkezés csontvázas földsír, tájolásuk pedig változó. A 2. sír rítusának elemzésekor több lehetőséget vetettünk fel: ez lehetett hamvasztásos sír, csontvázas gyereksír vagy jelképes temetkezés is.

A feltárt temetkezésekből viszonylag változatos és nagyobb számú leletanyag került elő, kivételt egyedül az 1. sír képez. Melyben csupán néhány edénytöredék volt feltárható.

Viseleti tárgyak és ékszerek között említhetők meg a 3–5. sírokból előkerült fibulák, övtartozékok, gyöngyök és fülbevaló, melyek a kora császárkorra jellemző formákkal képviseltetik magukat a leletanyagban.

Érdemes említést tenni az 5. sírba temetett elhunyt tárgyegyütteséről is: a bal combcsont környékén előkerült tárgyak (pl. vaskés [6], mézopál kövek [8, 15], érem [12]) részben az övön, részben pedig egy arra függesztett erszényben lehettek. A sírok mellékletei között tizenegy tipológiai szempontból vizsgálható edény volt, amelyek a 2., 4. és 5. sírokból származnak. A 2. sír hét kerámiát is tartalmazott. A kerámiaedények jól tükrözik a kora római fazekasművesség kettőségét: a korábbi hagyományok megtartása mellett a római újítások folyamatos jelentkezését lehet nyomon követni. Ki kell viszont emelni, hogy sem import kerámia, sem mécses, sem pedig üvegedény nem volt a mellékletek között.

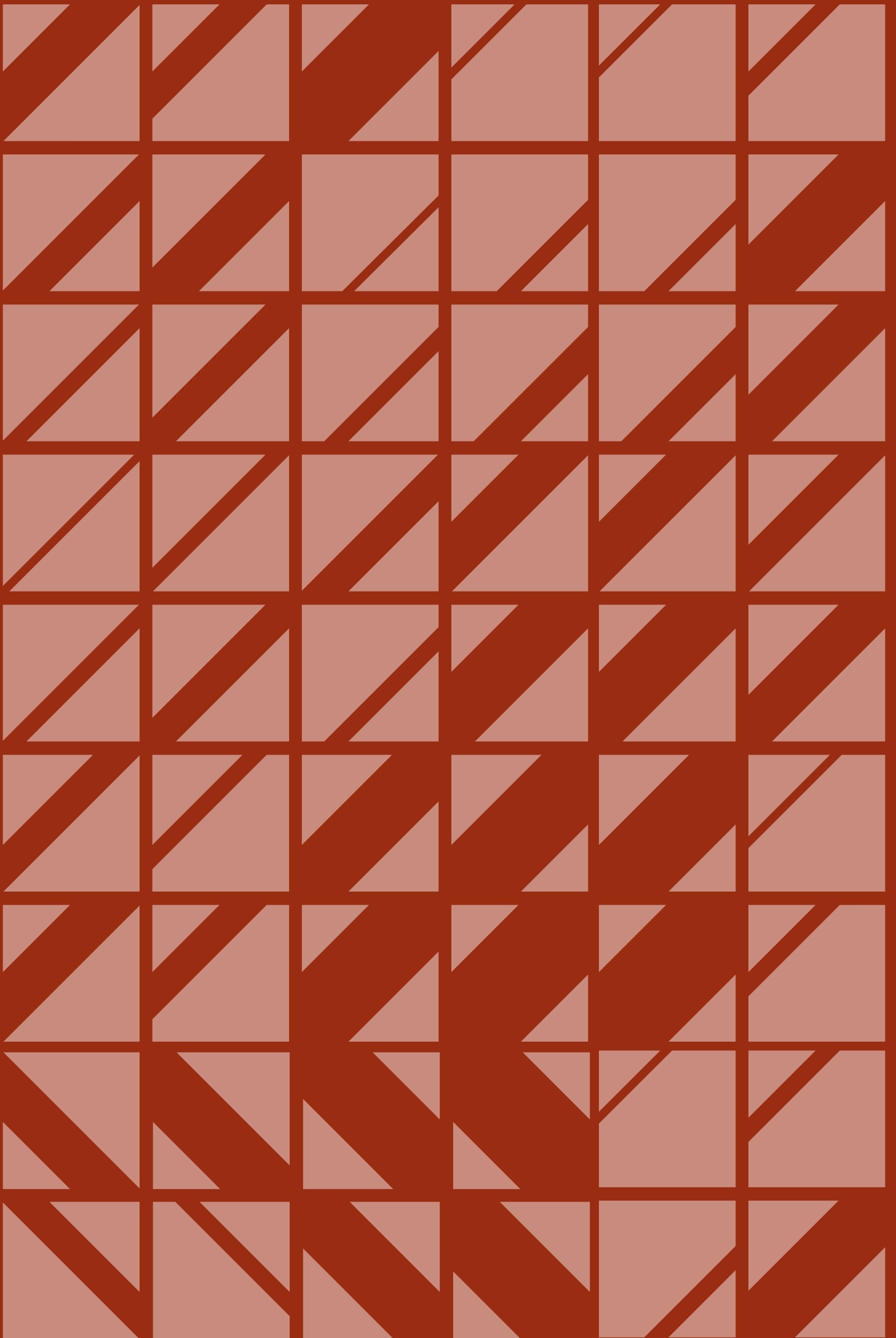
A feltárt temetkezések a rítus és a tárgyi anyag alapján minden kétséget kizáróan a kora császárkori időszakra keltezhetők, legkésőbb a 2. század közepén keletkezettek.

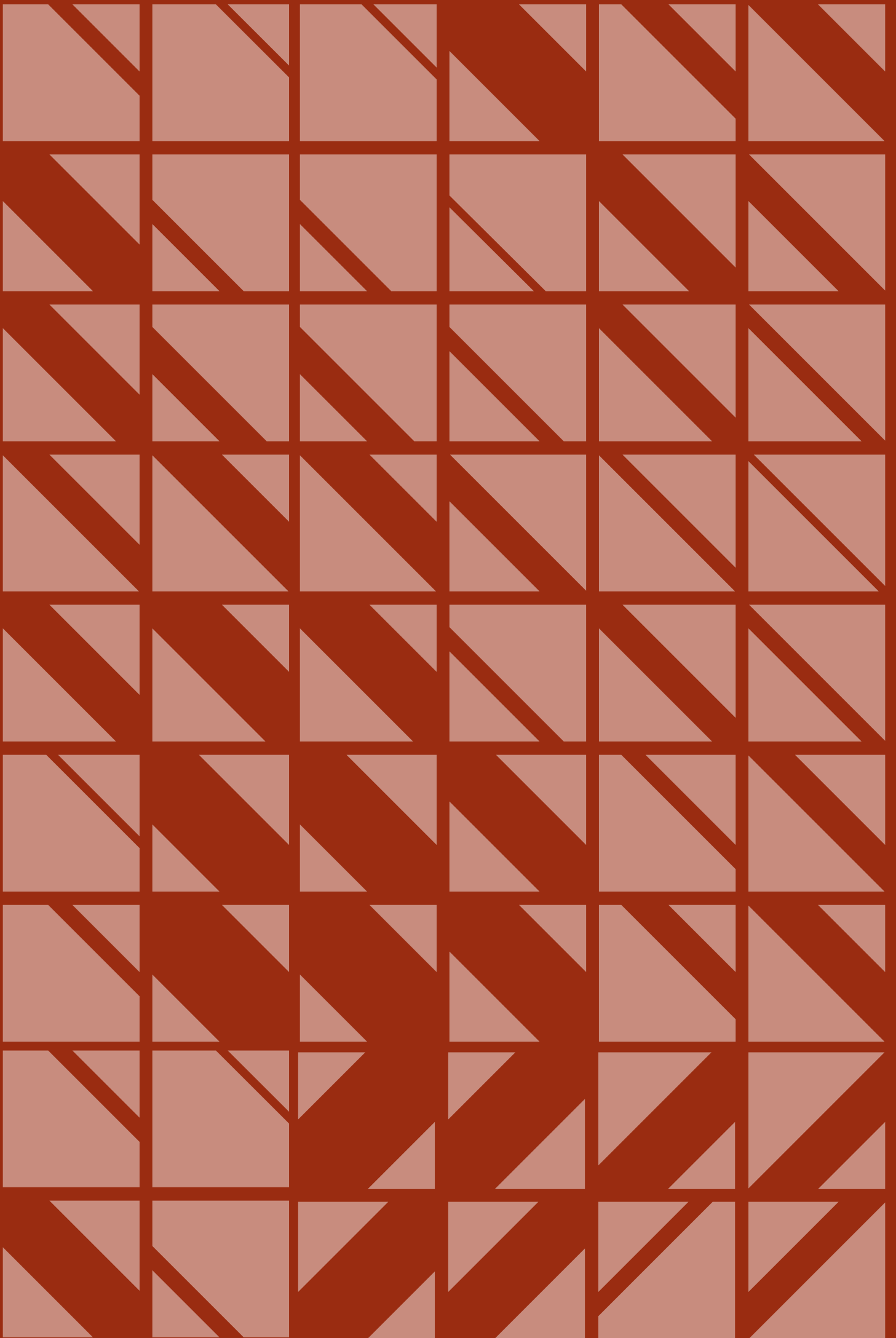
Prior to the construction of the HelloParks PT1 industrial hall, during a monitored demolition project, the staff of the Ferenczy Museum Center uncovered a burial site consisting of five Roman graves. The graves appear to form an autonomous burial site, which is not connected to the cemetery of about 183 Roman graves excavated in 1997.

The five graves were found in close proximity to each other without any particular regularity or deliberate ordering principle. Graves 1, 3 to 5 had oval, angular or irregular patches. Grave 1 had been dug into a ditch, while grave 2 had no regular grave patch and had uncertain definition. With the exception of Grave 2, the burial rite can clearly be established. All are variously oriented earth graves with skeletons. Several possibilities were raised when analysing the burial rite of Grave 2: it could have been cremation, or it may have been a child's grave with skeletal remains, or a symbolic burial.

The excavated graves have yielded a relatively large number of diverse finds, with the exception of Grave 1. Among the objects of clothing and jewellery, it is worth mentioning the fibulae, belt fittings, beads and earrings that were recovered from Graves 3, 4, and 5. The shapes of these artefacts are indicative of the early imperial period. The assemblage of objects of the deceased buried in Grave 5 are also noteworthy: the objects found around the left femur (e.g. iron knife [6], mesopal stones [8, 15], medal [12]) may have been partly on the belt and partly in the pouch suspended from it. In total, eleven typologically analysable vessels were found among the goods of Graves 2, 4 and 5. Grave 2 was the richest in terms of the number of ceramic vessels, with a total of seven vessels recovered. The ceramic vessels clearly reflect the dual nature of early Roman pottery: while preserving earlier traditions, they show the continuing emergence of Roman innovations. It should be pointed out, however, that neither imported pottery, nor candles or glass vessels were included.

Based on the burial rites and the recovered artefactual material, the graves can clearly be dated to the early imperial period: mid-2nd century, at the latest.

KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

- Tóth-Vásárhelyi Máté
régész
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola
lavorlabor@gmail.com

Bevezetés: a lelőhely ismertetése¹

Lassan húsz éve, hogy a tervezett M6-os autópálya nyomvonalán lokalizált Érd-Hosszúföldek 9/4. számú lelőhelyet feltárták.² A Mezőföld észak-keleti sarkában fekvő Érd-Battai-táblarög déli határa a Benta-patak, melynek túlsó partján az Ercsi-táblarög fekszik. Annak ellenére, hogy a régészettudomány fókuszában másfél évszázada áll „Százhalom”, a mellette elterülő földvár és közvetlen mikrorégiójának szisztematikus topográfiai és régészeti kutatása csak az 1980-as évek végétől vált intenzívvé. A SAX projekt,³ illetve a területet érintő más térinformatikai és geofizikai kutatások⁴ eredményei azt mutatják, hogy a löszplató középpontjában álló földvár és a hozzá kapcsolható bronzkori, illetve vaskori telephálózat eltérő képet mutat (1. kép).

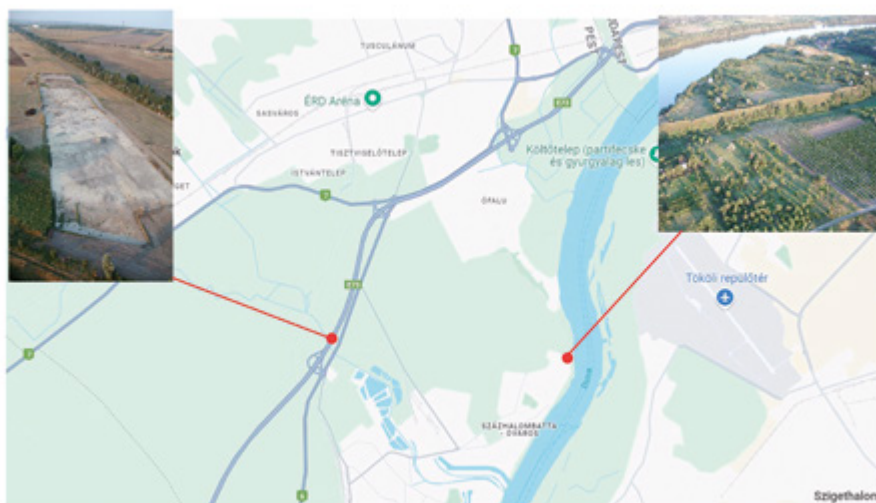
A Benta-pataktól északi irányban húzódó hatvan méter széles nyomsáv a már ismert római villa mellett összesen 42 000 m² régészeti felületet érintett. A patakparttól északi irányba haladva a régészeti jelenségek intenzitása hirtelen megugrott, a dombtetőn pedig elérte a maximumát. A tető és a patakpart között sajnos egy nagy felületű, közel 5000 m²-es újkori bolygatás („talajcsere”) teljesen megsemmisítette a lelőhely egy részét. A feltárt nyomsávon kívül, keleti és

nyugati irányban a lelőhely kiterjedése ismeretlen. A területen feltárt 1672 objektum és 2423 stratigráfiai egység valamivel több, mint egyharmada tartalmazott értékelhető régészeti anyagot. A rendelkezésre álló dokumentáció alapján ezek döntő többsége, 745 bronzkori, 148 vaskori, 75 újkőkori, 34 római és 3 Árpád-kori.

2008-ban írt szakdolgozatomban⁵ 84 vaskorinak meghatározott objektumot dolgoztam fel, melyből három egy hamvasztásos sírhoz tartozott, 14 objektum „félíg földbe mélyített ház”-ként lett interpretálva, kettő cölöplyuk, egy tűzhely, 64 pedig gödör (2. kép). Ennek a gazdag leletanyagnak a kulturális és időrendi összefüggéseit vázolom fel a legkarakteresebb leletek érintésével.

Objektumtípusok**Az épületek**

Lelőhelyünk legfontosabb objektumai az épületeként értelmezhető jelenségek. A lelőhelyen feltárt 34 ilyen objektumból 15 kora vaskori. A szerkezetek relatív mélysége 20 és 120 cm között mozog, az oldalfalak hosszúsága többnyire 3–4 méter, a maximális hosszúság 5,6 m. Az épületek mindegyike lekerekített téglalap, négyzet vagy trapéz formát követ. Az épületek alapterü-

1. kép: Érd-Hosszúföldek és Százhalombatta-Sáncalja lelőhelyek topográfiai elhelyezkedése (légifotó: Rákóczi Gábor)

- 1 Köszönettel tartozom Ottományi Katalin ásatásvezetőnek (FMC) a kutatási és közlési engedélyért, lektorálásért és Dr. Szabó Gábor témavezetőnek (ELTE BTK) a szakmai támogatásért, valamint Farkas Zoltánnak a tárgyrajzokért.
- 2 MRT 7: 94; Ottományi 2005: 212-213.
- 3 Poroszlai-Vicze 2005.
- 4 Czajlik-Holl-Németh et al. 2016: 57-73.
- 5 Tóth-Vásárhelyi 2008.

2. kép: Érd-Hosszúföldek kora vaskori objektumai

lete átlagosan 9–12 m², a legnagyobb alapterületű objektum, az 1082/1579. esetében ez több, mint 20 m². A legtöbb esetben találunk legalább egy, a tartószerkezetre utaló cölöpnymot, egyes esetekben pedig, mint például az 1178/1700. objektumnál, a cölöplyukak valamilyen, a ház bázis belüli struktúrára utalnak, amit a sekély, téglalap alakú mélyedés is alátámaszt. Két esetben figyelhető meg, hogy a cölöpök a ház egyik oldalán, hosszában helyezkednek el, mely oldalról nyitott építményt és féltető használatát feltételezi. Két objektumnál (1582/2328., 1600/2351.) egyáltalán nem találunk tartószerkezeti elemeket, a többi esetben pedig nyeregvető, „félnyeregvető” vagy sátoztető konstrukciójával számolhatunk.

Kemény padlótapasztást mindössze a 30/30., a 82/135. és az 1178/1700. számú épületek esetében dokumentáltak. Hasonlóan ritkán, mindössze négy objektumnál találunk tűzhelyre utaló nyomot, átégett platnit: a 144/221., a 742/1084., az 1082/1579. és az 1600/2398. objektumoknál. Nem kerültek elő a tűzhelyek felépítményére utaló kőkoszorúk, boltozatok, a füstelvezetést szolgáló konstrukciók, de hamusgödörök sem.

▲

A területen feltárt több száz cölöplyuk elenyésző hányada köthető csak a vaskori objektumokhoz. Nem foghatók meg egyértelműen sem a bejáratra utaló szerkezetek, sem a belső teret tagoló építmények. Az objektumok peremén, illetve közvetlen közelében nemcsak a tetőszerkezetre, illetve az esetlegesen feltételezhető felmenő falakra, azok tapasztására utaló nyomok hiányoznak, de vízvezető árkokat sem találunk.

Specializált épület: a takácsműhely

A lakófunkció körüli bizonytalanságokkal ellentétben több olyan adat is a rendelkezésünkre áll, amely az objektumok tekintetében egy konkrét funkcióra utal.

Az 52/106. épület leletanyaga a legtöbb olyan attribútumot hordozza, ami alapján műhelyként interpretálhatjuk: a közel száz darab gúla alakú szövősúly egyértelműen szövősúlyra utal (3. kép). A súlyok helyzetéből egy három-négy méter széles, ún. villásgerendás szerkezetű, nagy méretű súlyszövősúly jelenlétére következtethetünk (4. kép). Hasonló méretű szerkezetet mindössze Kleinklein és Hafnerbach esetében sikerült rekonstruálni a korszakból.⁶ Az objektumból előkerült ép orsógombok is a textilkészítéssel hozhatók összefüggésbe. A két tárgytypus lelőhelyen belüli szóródása azt mutatja,⁷ hogy a textilkészítés kiemelt szerepet játszott a telep életében, és a tevékenység jól körülhatárolható aktivitási zónákban jelenik meg (5. kép). Nem lehetünk biztosak abban, hogy a 931/1399., az 1007/1486., az 1082/1579. és az 1580/2324. objektumok 2–5

3. kép: szövősúlyok az 52/106. takácsműhely betöltéséből (fotó: Tóth Gusztáv)

⁶ Kleinklein: Dobiát 1990: 50; a szövősúly rekonstrukciós lehetőségeiről a kötetben önálló tanulmányt közlő Walter Slonek írt részletesen; Hafnerbach: Preinfalk 2003: 12, illetve Grömer 2016: 117, 279.

⁷ A 82/135., a 162/249. és az 1178/1700. objektumokban orsógombokat, a 144/221., a 742/1084. és az 1582/2328. objektumokban mindkét tárgyat megtaláljuk.

4. kép: a villásgerendás szerkezetű, széles szövőszék maradványai az 52/106. objektum metszetfalán (fotó: Tóth Gusztáv)

darab szövősúlya kisebb méretű szövőállványok használatával hozható-e kapcsolatba.

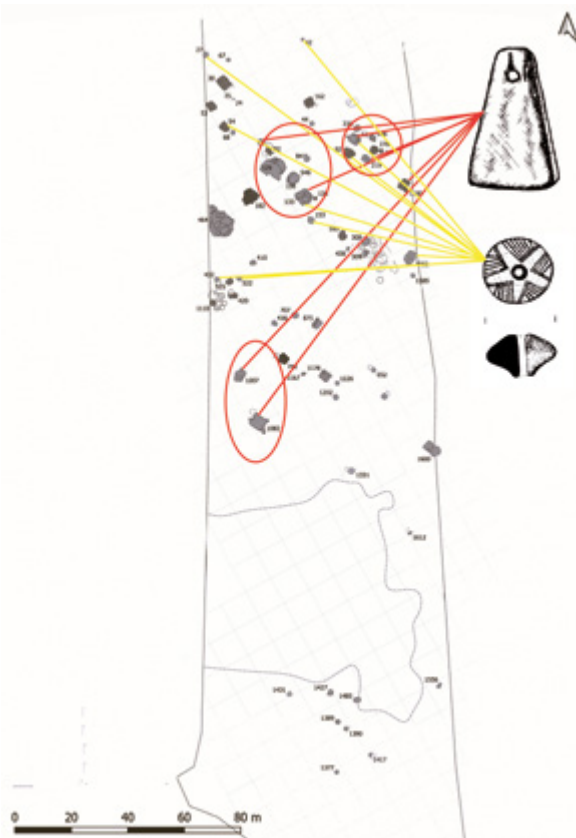
Az ép fazekak, az unikális formájú vaskés és a megmunkált csont- és agancsdarabok, félkész termékek tovább erősítik az objektum kiemelt, specializált szerepét (5-7. tábla). A ház betöltésében talált vastag, átégett réteg, a kiégett téglavörös paticskok arra utalnak, hogy az épület leégett.

A településszerkezet

A házakat, illetve a háztartásokat övező sövények, kerítések – akár mint szimbolikus, akár mint fizikai határ – léte utaló nyomot nem találtunk, a feltárt árokrendszerek többsége valószínűleg a római korban keletkezett, és szuperpozícióban áll a vaskori házakkal. Ha az összes, épületként interpretált objektum esetében elfogadjuk ezt az értelmezési lehetőséget, azt látjuk, hogy a telep középtáján egy nagyobb üres terület áll. Ettől északi irányban egy bokros, déli irányban pedig egy szórt struktúrát látunk. A telepen belüli kronológiai rendszer kidolgozása – ha egyáltalán lehetséges – további elemzést igényel. A pontosan datálható objektumok alapján a terület nagy részét a HaC2 fázis végétől folyamatosan használták, egyre csökkenő intenzitással, a D2/D3 fázisok idején pedig csak alkalmanként.

A temetkezés

A Benta-völgyi telep egyetlen, temetkezéshez köthető jelenségcsoportja a 24/24., 25/25. és 26/26. számú objektumok által alkotott egység (6. kép), mely a telepobjektumok között, a 30/30. és az 54/108. „épületektől” 5-7 méterre, a feltárt nyomvonal szélétől 10 méterre, magányosan feküdt. A négy edényt gyakorlatilag sírgödör nélkül,

5. kép: aktivitászónák: szövősúlyok és orsógombok elterjedése a telepen belül (ábra: Tóth-Vásárhelyi Máté)

közvetlenül a humuszba ásták, így a mezőgazdasági művelés ezek felső kétharmadát teljesen elpusztította. A 25/25. számú edénytöredékekben dokumentált kalcinált csontok és rozsdanyomok megerősítik, hogy urnafészkekkel van dolgunk. A temetkezés ritusa illeszkedik az ún. „köznapi” temetkezések sorába.

A 24/24. és a 25/25. objektum kúpos nyakú, bikónikus urnája, illetve a 26/26. hordó alakú fazeka általános formák a korabeli temetkezésekben. Az erősen hiányos edénymaradványok pontos meghatározása lehetetlen. A temetkezés egyetlen viszonylag ép és meghatározó lelete a 26/26. számú, felhúzott fülű, S profilú tál, melyet vállán három szögletes átmetszetű bütyök díszít (1. tábla).

A felhúzott fülű S profilú tál és a sír datálása

A vállat díszítő bütykök lelőhelyen belüli, legközelebbi analógiája a 2004.7.54.55. leltári számú töredék, mely egy öblösebb edény darabja. Egy másik közeli párhuzam a 2004.7.1110.39. számú töredék, az erősen profilált edény vállán azonos, de csúcsosabb dísszel.

6. kép: a 24/26. számú temetkezés *in situ* helyzete (fotó: Tóth Gusztáv)

Ennek a díszítőelemnek a legközelebbi párhuzamát a battai 117. halomsírból ismerjük,⁸ de meggyőző analógiákat találunk a hegyfalui 5. és 6. sírokban⁹ és Tatabánya–Dózsakert anyagában is. Az S profilú füles tál korai darabja a Sulm-völgyi temető Kaiserschneiderwald 40. sírjából¹⁰ a temető második fázisára tehető. A fiatalabb, III. fázisban a típus száma ugrásszerűen megnő. Ezt bizonyítja Forstwald 21. és 22. sírjainak több példánya,¹¹ a kúpos/gúlás variánssal együtt. Tehát a stájer csoportnál a HaC2-ben kezdődik használatuk, és idővel egyre gyakoribbakká válnak a sírok mellékletei között. Pontos analógiákat találunk szlovén területen is. Velike Malence 2 halmából négy felhúzott fülű, profilált típus került elő, ebből három bütykös vállú.¹² Összeköti a sírt a Százhalombatta 117. halommal az azonos lóhere formájú gyűrű (Kleebattring) is,¹³ mely alapján ezeket a darabokat a HaC/D fordulójára tehetjük. A felsorolt párhuzamok alapján megállapítható, hogy a 24/26. számú temetkezés rítusát és időrendjét tekintve is illeszkedik a Középrépuszta-típusú, ún. köznépi temetkezések sorába.

A 27/27. számú „rituális” gödör

A 27/27. objektum leletanyaga alapján összekapcsolható a 24/26. számú temetkezéssel (7. kép). Az áldozati vagy rituális gödörként interpretálható objektum a nyomvonal legszélén és legészakibb részén helyezkedett el. Két méter körüli átmérőjével, szabályos kör alaprajzával és

relatív alacsony, 132 cm-es mélységével illeszkedik az ismert telepobjektumok rendszerébe. Az objektum anyagában lévő öt darab ép, bikónikus orsógomb között egy szépen díszített darabot találunk (2. tábla 1).

Az aszimmetrikus, bikónikus formájú orsógomb jól ismert a dunántúli leletanyagban. Hasonló formájú, szintén díszített, de jóval kisebb darabok kerültek elő az 54/108. és a 153/275. számú objektumokból. A forma pontos párhuzama ismert a battai 109. halom anyagából is.¹⁴ Darabunk sajátos díszítése apró pontokból álló vonalak által alkotott háromszögek, melyek egy ötágú csillagot alkotnak. Ugyanez a motívum, illetve ennek verziója, a háromszögek alkotta csillag köszön vissza a belsődíszes tálak jelentős részénél, grafitmázás technikával.

A lelőhelyünkön jelentősnek mondható csontfeldolgozás két darabja is ebből az objektumból került elő. Az állat koponyájához kapcsolódó koszorútól induló agancsdarabot a jégág felett (2. tábla 6), a szemágot és jégágot pedig a tövüktől pár centire vágták el. A vágási felületek nincsenek eldolgozva, sok a vágásnyom, helyenként törésnyom is látható. A két ág közötti átvágás igen kicsi, nyelezésre alkalmatlan. Funkciója ismeretlen. Hasonlóan nehezen értelmezhető, de sokkal inkább kész terméknek tűnik egy csiszolt felületű, szabályos négyzet átvágású lábszár-csontdarab (2. tábla 5). A 2 × 2 cm-es szabályosan kiképzett áttörés nyíllyukként való értelmezése itt sem tűnik reálisnak.

7. kép: a 27/27. számú gödör (fotó: Tóth Gusztáv)

⁸ Holport 1993: 26.

⁹ Molnár 2006: 228–229, 8–9. T.

¹⁰ Dobiát 1980: T. 28/3.

¹¹ Dobiát 1980: T. 36/7., 9., 12. és T. 38/7. és Forstwald 59. sír, Tschoneggerfranzl 2, csillagos/füles variánssal; valamint Grellwald 55. és Kürbischansl sírjai.

¹² Guštin 1996: Abb. 5.

¹³ Guštin 1996: 120.

¹⁴ Holport 1993: 30, 10.

A Benta-völgyi telep fémanyagának egy része a 27/27. számú gödörből látott napvilágot. Az előkerült bronz- és vastárgyak töredékesek, korrodáltak, helyenként olvadtak. A gödörből előkerült két darab kúpos nyakú edény profilja majdnem teljesen rekonstruálható, csak a peremük hiányzik. A két fekete, felfényezett edény vállán törésmentesen csatlakozik a nyak és a has íve. A kisebb edényt négy hegyes bütyök díszíti (3. tábla 3), a nagyobb teljesen díszítetlen kivitel. Ez a forma közel áll C. Dobiat 1. típusának kései változataihoz.¹⁵ Pontos analógiáit a Maiersch II.,¹⁶ illetve Stegmann-Rajtár-féle dél-morvaországi II. formacsoportban találjuk.¹⁷ Hasonló formákat találunk Malé Kosihy¹⁸ és Modrany 31. sírjában is.¹⁹ Ezek a példák a HaC2/D1 datálást támasztják alá, tehát egyidősnek tekinthetjük a temetkezéssel. A sír és a 27/27. számú objektum leletanyaga alapján kidolgozható datálás nem segíti az objektumok közötti viszonyok és a telepen belül vonatkoztatható struktúra értelmezését. A 27/27. számú gödör leletanyaga megfeleltethető egy temetkezésnek. Ez alapján vagy valamilyen temetkezési rítussal hozható összefüggésbe, vagy egy korábbi, feldúlt sír anyagát helyezték ide. A temetési rítussal összefüggésbe hozható egyéb objektumok jelenlétére, illetve a temetkezések és telepobjektumok fizikai közelségére egyre több példát találunk.²⁰

A leletanyag kulturális és kronológiai összefüggései

A fibulák: az 1321/1875. objektum

A Benta-völgyi telep egyik gödréből előkerült bronz fibulapár egyedülálló lelet a csónak alakú fibulák elterjedési területén.²¹ Az objektum az ékszeregyüttesen kívül mindössze néhány állatcsontot tartalmazott. A fibulapár az objektum betöltéséből, kb. 50 cm mélységből került elő (8. kép). Az összekapcsolt, egymás tőjén átfűzött ékszerek az egyrészes, hosszú nyitott tűtartós, profilált láb gombos, enyhén széles kengyelű, alacsonyan ívelt típusba tartoznak, egyoldalú, egyhurkú rugószerkezettel (23. tábla 2-3). A két fi-

8. kép: csónak alakú fibulapár *in situ* helyzete az 1321/1875. objektum betöltésében (fotó: Tóth Gusztáv)

bula közti különbséget a tűtartót lezáró gombban, illetve a kengyel kisebb, díszítésbeli eltérésében fedezhetjük fel. További különlegessége a leletnek az egyik darab spirálján átfűzött bronzkarikára applikált bronz- és vaslánc.

A csónak fibulákra fűzött bronzláncok és különböző függők együttese kifejezetten Este temetőire jellemző sajátosság, itt is igazi különlegességnek számít, mindössze tizenegy esetben találunk példát erre a kombinációra. A tűre vagy a rugóra erősített egy-négy lánc végén körte alakú lunula, poncolt, háromszög alakú lemez vagy szemüvegspirál függ.²²

Összefoglalóan, a profilált lábvéggombos, széles kengyelű fibulapár eseti importként kerülhetett a Benta-völgyi telepre. A csónak alakú fibulák horizontjára vonatkozó C14-es adatokat Kobarid 112., 122. és 82. sírjai szolgáltatták. A kapott eredmények egyértelműen alátámasztják a Kr. e. 7. század első felére eső datálást. Teržan és Cresnar a horizontot a Sv. Lucija Ic./Notrajska III./Ljubjana III. b/Sticna I./Stajerska II. (/Dobrnica III.) fázissal egyidősnek határozta meg.²³

A legközelebbi párhuzamok alapján – valamint Este és Kobarid kronológiáját figyelembe véve – az 1321/1875. objektum fibulapárja leginkább a HaC2 fázis végére datálható, ami a Kr. e. 650 körüli éveknek felel meg.

¹⁵ Dobiat 1980: 140, Abb. 53.

¹⁶ Berg 1962.

¹⁷ Stegmann-Rajtár 1992.

¹⁸ Paulik 1957: 367, Abb. 5/1.

¹⁹ Parzinger-Stegmann-Rajtár 1988: 175.

²⁰ Hegyfalu (Molnár 2006: 215); Nagydém (Ilon 1992: 94); Győrszemere (Figler 1985: 13).

²¹ A telep fibuláinak részletes elemzése szétfeszítené a tanulmány kereteit, ezért azt egy önálló cikkben szándékozom megjelentetni.

²² Eles Masj 1986: T. 72, 73, 77.

²³ Teržan-Črešnar 2014: 716.

A 144/221. számú épület fibulája

A Benta-völgyi telep másik objektuma, melyből csónak alakú fibula került elő, a 144/221. számú épület. Az objektum teljesen szabálytalan alaprajzú, a közepén átlósan futó cölöplyukos tetőszerkezeti tartóelemekre utal. Egyik oldalán kemenceplatin helyezkedett el.

A fibula túje hiányzik, tűtartója töredékes, így ezeket a részleteket nem tudjuk használni a besoroláshoz. A magasan ívelt kengyelű, egyrészes fibula hátát szimmetrikusan elhelyezett, hosszában futó halszállkamintás sávok tagolják három mezőre. A kengyel két végét vonalkötegek zárják le. A díszítés sémája alapján darabunk közel áll a Šmarjeta-típusú csónak alakú fibulákhoz, ugyanakkor a forma, a díszítés és a technikai kivitelezés színvonala alapján ezt a darabot a kistravzdi típusú fibulák csoportjához közelállónak határozhatjuk meg (15. tábla 1).²⁴ Parzinger és Stegmann-Rajtár a Šmarjeta-fibulák kapcsán a kengyel végén haránt irányú vonalköteggel megjelenő verziót a HaD1-hez sorolja.²⁵

Az épület kerámiaanyaga és datálása

Az épület kerámiaanyagának többségét a különböző formájú fazekak és az S profilú tálak alkotják. Formai és díszítésbeli variabilitásuk mellett sem alkalmasak finomabb datálásra. Ennek fő oka, hogy nem földrajzilag széleskörűen elterjedten, több korszakon keresztül, szinte változatlan formában voltak használatban. Az objektum egyetlen, jól datálható kerámiatöredéke (2004.7.144.157. ltsz.) egy meglehetősen ritka típus, a keleti Hallstatt-kultúra területén elterjedt ún. „Rippenziste” vagy ráncos felületű ciszta (15. tábla 4). A smolenicei,²⁶ uterparschenbrunni,²⁷ maierschi²⁸ vagy bad fischau²⁹ párhuzamok alapján a forma legkorábbi megjelenése a HaD1-re tehető. Késői használatát jelzi Dolenjsko Toplice³⁰ és Sered³¹ anyaga.

A ráncos ciszta és a csónak alakú fibula alapján az objektum a HaD1 horizonthoz sorolható.

A vaskések

A Benta-völgyi telep leletanyagában négy vaskés vagy vaskéstöredék található. A 2004.7.1674.092 leltári számú darab az 1582/2328. objektumból mindössze egy aszimmetrikus, díszítetlen bikónikus orsógomb kíséretében került elő. Az ívelt hátú, nyélnyújtványos vaskés az időszak egyik legtipikusabb vaseszköze. Valamivel ritkábbak az egyenes pengéjű vaskések, melyek pontos párhuzamai ismertek Smolenice 4. és 16. házának leletanyagából.³² Ívelt hátú vaskéseket szintén Smolenice 1., 6. és 9. házából,³³ de főleg temetkezésekből, mint a Halimba-Cseres 43. és 24. sír,³⁴ Középrépaszta 22. sír,³⁵ Modrany 11. és 8. sír³⁶ vagy a legközelebbi párhuzamunk, a Százhalombatta 109. halom anyagából ismerünk.³⁷ Eddig párhuzam nélküli az 52/106-os műhely vaskése (5. tábla 2). Mind minőségében, mind pedig formájában teljesen eltér a korszak típusaitól. Már maga a gyártás technikai színvonala is számos kérdést vet fel. A hosszú, enyhén homorú, szögletes átmetszetű nyelet és az éles szögben csatlakozó rövid, szikeszerű, babérlevél formájú pengét egyetlen darabból, a nyél hosszában futó, párhuzamos pontsoraival alakították ki.

A vasnyárs

Nehezen helyezhető ebbe a kontextusba a 162/249. objektum gyűrűs fejű vasnyársa (18. tábla 3). Az eddig ismert párhuzamok alapján B. Teržan és Martin Trefny is a halotti szertartások alkalmával végzett ún. libációs áldozattal hozza összefüggésbe.³⁸ Az összes eddigi darab kivétel nélkül gazdag, halmos temetkezésekből ismert, gyakran bronzszitulákkal együtt került a sírba.³⁹ A típus közép-itáliai eredetét jól mutatja Teržan

²⁴ Fekete 1973: 342–350.

²⁵ Parzinger–Stegmann-Rajtár 1988: 166–168.

²⁶ Dušek M.–Dušek S. 1995: a 26., 27. és 41. számú házak anyagában.

²⁷ Lauermann 1994: T.7/1., 16/6.

²⁸ Stegmann-Rajtár 1992: 166.

²⁹ Klemm 1996: 204, 8.1.

³⁰ Dular 1982: 68.

³¹ Müller 2012: 371–376.

³² Dušek M.–Dušek S. 1984: Taf. 24., 211. és Taf. 114.

³³ Dušek M.–Dušek S. 1984: Taf. 1., 188., T. 45., 232. és T. 69., 256.

³⁴ Lengyel 1959: 162–163.

³⁵ Nagy 1939: 50.

³⁶ Dušek 1976: 401, Abb. 5–6.

³⁷ Holport 1993: 30, 10. kép

³⁸ Trefny 2017: 117.

³⁹ Trefny 2017: 118, Fig. 5.

9. kép: a hurkos fejű vasnyársak elterjedése (Teržan 1990: 228.)

térképe is (9. kép).⁴⁰ Az elterjedési területről eddig harmincegy darab ismert, a Pó-vidékéről hat. A keleti Hallstatt területén olyan temetkezések mellékleteként ismerjük, mint Frög, Dolenjske Toplice, Hallstatt, Kleinklein, Magdalenska Gora és Schandorf. A dunántúli területről ismert somlóvásárhelyi, vaskeresztesi és szalacsikai darabok HaC2 korú datálását alátámasztja Forstwald 59 sírjának leletanyaga is.⁴¹ Ebbe az időrendbe illeszkedik a 162/249. objektum anyaga is (18-19. tábla).

Egyéb vastárgyak

A Benta-völgyi telep anyagában találunk néhány értékelhetetlen vastárgytöredéket is. A 27/27. objektum egyik ilyen vastárgya egy erősen korrodált és égett kerek vaslemez, melynek oldalra kiálló tüskéje van (2. tábla 7). Hasonló vastöredékeket találunk Halimba-Cseres 1. és 14. sírjának anyagában⁴² vagy Győrújbarát-Nagybarát 1. halmában.⁴³ Hasonlóan nehezen értelmezhető, ráadásul teljesen párhuzam nélküli az 52/106. objektum rombikus, áttört darabja, mely talán emberi viselet része lehetett (5. tábla 1).

Agancs- és csonteszközök

A 27/27. számú objektum kapcsán már szó esett a Benta-völgyi telep csonteszközeiről. A csonteszközök kisebb csoportját alkotják a csonttűk. A kisebb csontokból csiszolással, a nagyobbakból hasítással-faragással és csiszolással készített he-

10. kép: aktivitászónák: csont nyersanyagok, félkész és kész termékek elterjedése a telepen belül (rajz: Tóth-Vásárhelyi Máté)

gyes, vékony eszközök megmunkáltsága egyértelmű. Kiemelendő a 129. objektumból előkerült példány kettős furata (1. tábla 1). Az eszközök használhatóságát Christine Ranseder egy hasonló méretű és kivitelű, de bronzból készült eszköz kísérleti alkalmazásával bizonyította.⁴⁴ Ugyanakkor a tűk és áruk a textil- és bőrkészítés, -feldolgozás eszköztárába is sorolhatók. A csonteszközök telepen belüli szóródási képe egyértelműen a háztartásokhoz (műhelyekhez) köti ezeket a tárgyakat (10. kép).

Agancs és csont lószerszámok

A lelőhely több objektumából előkerült csontból és agancsból készült lószerszámelem. Az 54/108. objektum agancs oldaltagja szépen megmunkált sérült vagy rontott darab lehet (11. kép). Az átelle-

■ 40 Teržan 1990: 25. térkép, 228.

41 Dobiát 1980: 48/16 T.

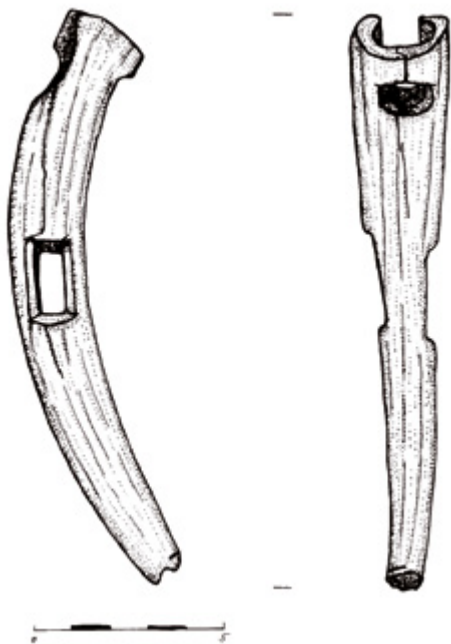
42 Lengyel 1959: 159, 161.

43 Figler 2010: 6. T./5.

44 Ranseder 2006: 257-265; a Wien-Oberlaa lelőhelyen előkerült bronztűt nyers fazekasáruk díszítésére használhatták.

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ

KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LEŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

11. kép: csontzabla az 54/108. objektumból (rajz: Farkas Zoltán)

nesen átvágott darab a tövénél hosszan elrepedt, egyik oldalán pedig hiányos. A sérülés lehet, hogy már a kialakításnál, a lyuk kivésésénél keletkezett. Erre utal, hogy kopásnyomok, a használatra utaló jelek a felszínén nem találhatók, ezért inkább tartható rontott darabnak. Felülete csiszolt, az áttörések szabályosak, szépen megmunkáltak. A pofatag közepén látható nagyobb, téglalap alakú áttörés a szájtág rögzítésére készült, míg az átellenesen kialakított nyílás, mely az állat homloka felé esett, a fej szíjazatához fogta az oldalpálcás zablát. Anyagában hasonló, de kivitelezési technikájában jelentősen eltér a százhalombattai 108. halom vadkanagypárból készített zablapárja.⁴⁵ Az egyetlen – feltételezett – pontos dunántúli párhuzamunk a kismezei halomsírból előkerült töredékes oldaltagpár.⁴⁶ Martin Trachsel a Möri-gen-típusú csont- vagy agancszabla-oldaltagokat egyértelműen a HaB3 végére, a HaC1 kezdetére datálja.⁴⁷

A korabeli helyi gyártást egyértelműen alátámasztja az 52/106-os műhelyből előkerült több félkész darab is, mégis fontos hangsúlyozni, hogy

alig ismerünk a korszak dunántúli lelőhelyeiről hasonló darabot.

A lószerszámrészekhez sorolható az a két, szépen megmunkált csontgomb is, mely a 129/203. objektumból került elő (11. tábla 2–3.) csonttű és „csontkapa”-töredék kíséretében. A gombok mérete és megmunkálása közel azonos. A két marhacombcsont-fejet (*caput femoris*) a foveánál szépen fűrték át. Érdekes adalékként kapcsolódik egy megmunkálatlan, de már lefűrészelt szörvándarab is, mely szintén a helyi csontfeldolgozás irányába mutat. A tárgyak meghatározása szempontjából döntő jelentőségű az ásatási naplóban rögzített információ (sajnos sem rajz, sem fotó nem készült), miszerint a combcsontfejből készített gombpár egy marhakoponya kétoldali pofáján feküdt az objektum padlóján. Ez alapján a gombpárt egyértelműen a homlokszíz és tarkósíz összefűzésére szolgáló fülrózsaként vagy faleraként határozhatjuk meg.

Egyéb csonteszközök

Az agancs- és csonteszközök ipari szintű feldolgozását leginkább a 150/272. számú objektum nyersanyagdepója mutatja (12. kép). A huszonegy darab szarvasmarha lábközépcsont egyértelműen feldolgozásra váró nyersanyagként került az objektumba. A lelőhelyről nem került elő olyan tárgy, melyből végtermékre következtethetnénk.

12. kép: csont nyersanyag depó a 150/272. objektumból (fotó: Tóth Gusztáv)

⁴⁵ Holport 1993: 25.

⁴⁶ Vadász 1997: 26–27.

⁴⁷ Trachsel 2004: 540. TKN 01 Typ és 52., Abb. 22.

Az asztragaluszok

A kiskérődzők, kecskék, birkák előkerült bokacsontjai, asztragaluszai egyértelműen megmunkált darabok, közepükön szabályos furat látható. Lelelhelyünkön kettő objektum leletanyagából kerültek elő: a 432/550. számú gödörből hét darab (13. kép) és az 1007/1486. épületből kettő darab. Ezek mindegyike átfúrt, megmunkált példány. A megmunkált bokacsontok jelenlétének értelmezését számos tényező nehezíti. Nagy területen, a kelet-európai sztyeppén, Közép-Európában és a Földközi-tenger keleti medencéjében bukkan fel a legkülönbözőbb kontextusokban és régészeti kultúrákban. Legkorábbi megjelenése a neolitikus Anatóliában, Çatal Höyük és Hacilar anyagában,⁴⁸ majd jóval északabbra a Gumelnita-kultúrában dokumentált.⁴⁹ A kelet-európai sztyeppén az Afanaszjevo-kultúra lelelhelyén, a Minuszinszki-medencében jelent meg.⁵⁰ A sztyeppén elterjedt az Andronovo-kultúrkörben, de a Földközi-tenger keleti medencéjében a bronzkor végén, vaskor elején hirtelen terjed szét, szinte az összes kultúrában. Egyelőre nem látszik megalapozottnak, hogy a keleti Hallstatt-kör északkeleti területein, a Dunántúlon keleti közvetítéssel jelenne meg a bokacsontok felhasználásának szokása. Sokkal inkább valószínű, hogy a kelet-ausztriai késő urna-

13. kép: átfúrt bokacsont a 432/550. objektumból (fotó: Tóth-Vásárhelyi Máté)

mezős Stillfried-csoportból hagyományozódik át az asztragaluszok használata.⁵¹ Kelet-Ausztriában Statzendorf, Bad Fischau, Grafenwörth, Maiersch, Szlovákiában Devín-Záhradý mutatják a kora vaskori használatot.⁵² A Dunántúlon Halimba-Cseres 1. sírjából 21 db-ról,⁵³ Szob-Öregfalu sírjából pedig 5 darabról van tudomásunk,⁵⁴ de a legközelebbi párhuzam Százhalombatta 109. halom temetkezése, melyben a máglyán hamvasztás után 13 darab csigacsont maradt kimutatható.⁵⁵ A furatok miatt Vörös István nyakláncként interpretálta a battai darabokat.⁵⁶ Megalapozottnak tűnik a több darab átfúrt bokacsont felfűzése és viselése, de számos egyéb olyan kulturális attitűd is felmerül, melynek a lehetőségét nem zárhatjuk ki.⁵⁷ Az amulettviseléstől a halotti rituálé esetleges eszközén át a gyermekjátékokig számos értelmezés lehetséges. Annyi egészen bizonyos, hogy az asztragalusz csontoknak szerepe van a személyes identitás kifejezésében, és a profán tevékenységektől elválasztható.

A Benta-völgyi telep fazekassága*1. formacsoport: kúpos nyakú edények*

A kúpos nyakú edények általánosan elterjedt formák a kora vaskori fazekasságban. A Benta-völgyi telep időrendje szempontjából meghatározó, hogy kizárólag a lelelhely északi objektumaiból kerültek elő ilyen edénytöredékek. A 27/27. számú gödör leletei kapcsán már foglalkoztunk a formával.

A kúpos nyakú edények jellegzetes díszítése, a vállon elhelyezett három-négy bütyök a kora vaskor legkorábbi időszakától kezdve általánosan elterjedt díszítőelem. Ilyen motívum látható a 2004.7.162.145. leltári számú darabon is (20. kép 5). Itt a bütyök közvetlenül a nyak tövében helyezkedik el, finoman besimített, ívelt árkolás övezi, és teljes felületén grafitmázás. Maga a körülárlott bütyök mint díszítés két változatban fordul elő. Az egyik az ék alakú, a másik a fél-

■ 48 Onar-Siddiq-Dönmez 2022.

49 Belezza 2019: 3.

50 Szabó 2018: 68.

51 Wiesner 2013.

52 Statzendorf (Rebay 2006: 184); Bad Fischau (Klemm 1992: 167); Grafenwörth (Lochner 1988: 9/3.T); Maiersch (Berg 1962: 12/5 T.); Devín (Bielichová-Hajnalová-Kmet'ová-Barta 2020).

53 Lengyel 1959: 159.

54 Kemenczei 1977: 68.

55 Vörös 1993: 38.

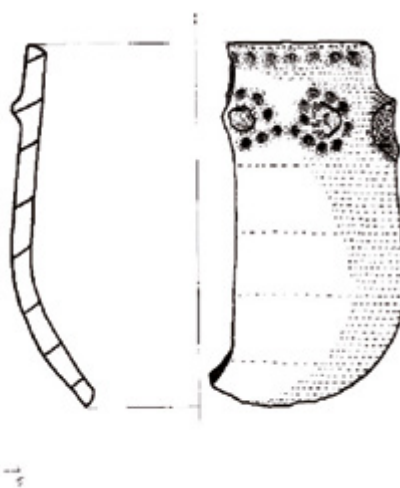
56 Vörös 1993: uo.

57 Perego 2010: 80.

köríves variáns. A Dunántúlon eddig csak az ék alakú variáns elterjedése volt ismert. Az ismert dunántúli⁵⁸ darabok párhuzamait Grellwald 17.,⁵⁹ Ofenmacherwald 33. és 43. sírjaiban találjuk.⁶⁰ A stájer csoport szlovén lelőhelyén, Poštelában is az ékmintás variáns a népszerű. A félköríves díszítésű darabok legközelebbi párhuzamát Sopron-Burgstall 83/1971. sírjában találjuk, mely a temető I. fázisát képviseli.⁶¹ Hasonló kiképzésű darabokat találunk Ofenmacherwald 23., 34.⁶² és 33. sírjaiban – ez utóbbinál ék alakú variánssal együtt, valamint Grellwald 15. és 59. sírjaiban.⁶³ A típus jellegzetes kísérői a Sulm-völgyi temetőben a síkozott peremű és a korai, kúposodó nyakú, S profilú tálak. Összességében tehát a díszítés a kleinkleini temető I. fázisára jellemző, a két variáns időbeli különállása nélkül. A körülárkolt bütykök alkalmazása a HaC1-től indul, és a HaC2-ben terjed el a dunántúli csoportok területén. Használata a HaD2 fázis végéig töretlen.

II. formacsoport: fazekak

A fazekak a telepkerámia vezérformái. Formaviláguk a késő bronzkori Stillfried/Vál/Chotín-kör iparára vezethető vissza. Főbb típusuk a hordó alakú, a kiugró vállú és az S profilú variáns. Peremük lehet egyenes vagy erősen kihajló. Díszítésüket a bordák, bütykök, lencsedíszek, ujjbenyomkodássorok és ezek kombinációi alkotják. Relatíve jól megfogható díszítéskombináció az ujjbenyomkodás és bütyök használata. Használható analógiáit találjuk Nitrianský Hrádok⁶⁴ (sávos grafitfestésű táltöredékekkel) és Abrahám⁶⁵ anyagában, ahogy Modrany 1., 8-9. és 19. sírjaiban⁶⁶ is, melyeket Parzinger és Stegmann-Rajtár a HaD2 fázisra datál.⁶⁷ A vrádistei⁶⁸ példányok idősebbek, a HaC2 fázisra datálhatók.

14. kép: a 42/71. objektum lencsedíszes fazeka (rajz: Farkas Zoltán)

Szélesebb körben elterjedt a lencsére asszociáló díszítés (14. kép). Töretlen népszerűségét igazolja, hogy a HaC2/D1 fázisoktól (Těšetice 30. objektum,⁶⁹ Százhalombatta 109. halom,⁷⁰ Hegyfalu 5. sír,⁷¹ Tatabánya-Dózsakert,⁷² Poštela 64., 73b. szondák és Ipavec tumulus⁷³) egészen a HaD2-3-ig – Praunsberg,⁷⁴ Sereď,⁷⁵ Ipolyszakállos⁷⁶ – jelen van a legkülönbözőbb edényformákon.

A hordó alakú fazekak pereme alatt függőlegesen elhelyezett, nyelv alakú, bordaszerű díszítés szokatlan jelenség a kora vaskori házi kerámián (24. tábla 3). A Benta-völgyi anyagban is mindössze két edény képviseli ezt a variánst. Alakjuk magasabb, lefelé enyhén összeszűkülő forma, erősen hasonlít Hurbanovo, Abrahám és Modrany fejlett variánsaihoz.⁷⁷ A kiugró vállú fazekak (18. tábla 6) egészen korai megjelenését mutatja Hörschusterwald 3. sírjának darabja,⁷⁸ mely

⁵⁸ Halimba, Vaszar, Győrújbarát, Középrépaszpuszta, Csöngé stb.

⁵⁹ Dobiát 1980: T. 62/4.

⁶⁰ Dobiát 1980: T. 16-17, T. 19/2.

⁶¹ Patek 1976: 10, Abb. 6/1a.

⁶² Dobiát 1980: T. 13., T. 18/1.

⁶³ Dobiát 1980: T. 72.

⁶⁴ Paulik 1956: T. XI/6., 8.

⁶⁵ Paulik 1956: T. XII/14.

⁶⁶ Dušek 1976: 290.

⁶⁷ Parzinger-Stegmann-Rajtár 1988: 174.

⁶⁸ Dušek 1971: T. 21/5. datálása Stegmann-Rajtár 1992: 108.

⁶⁹ Golec 2003: T. 7.

⁷⁰ Holport 1993: 27, 5/3.

⁷¹ Molnár 2006: T. 8/2.

⁷² Vékony-Vadász 1986: 4/1.

⁷³ Teržan 1990: T.

⁷⁴ Laueremann 1990: T. 2/7.

⁷⁵ Paulik 1956: T. I/1.

⁷⁶ Kemenczei 1977: 6/11., 12., 14.

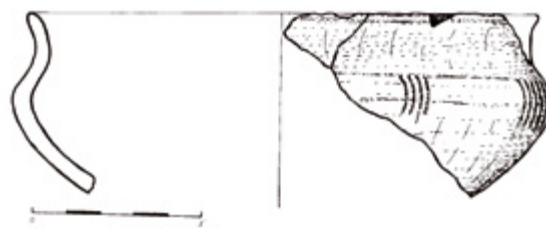
⁷⁷ Paulik 1958: T. II., IV; S. Dušek 1976: Abb. 2/3, Abb. 5.

⁷⁸ Dobiát 1980: T.3.

a temető I. fázisához kapcsolható. Nem túl gyakori forma az enyhe S profilú fazekak fejlett változata. A két rokon forma egy időben volt használatban. Ennek ékes bizonyítéka a 162/249. objektum, melynek gazdag leletanyagában ez utóbbi típus több példánya is jelen van. Az objektum alapján a darabot a HaC2-re datálhatjuk. A profilált fazekak jellegzetessége az enyhén kifelé ívelő peremek finom árkolása, mely az előkerült darabok felén megfigyelhető. A típus variánsait az eltérő díszítésmódok teszik ki. A perem alatti bütykök, osztott bütykök és plasztikus lécdíszek a megjelenő elemek. Kiemelésre érdemes darab a 2004.7.90.37. (10. tábla 5) számú, oldalán hullámvonalban futó, plasztikus léccel. Formája és díszítése közel áll a halimbai XXVII. számú sírfazekához.⁷⁹ A korai vaskor teljes időszakán át a használatban lévő edénytípusok statisztikai összetétele fázisonként változhat. A változást a számszerűség mellett új motívumok, új kombinációk jelzik. A kónikus testű fazekak azonban már egy új formavilágot sejtetnek, a keleti jegyeket magán viselő fazekasság felé mutatva.

III. formacsoport: az S profilú tálak

A profilált tálak a Benta-völgyi telep kerámiaanyagának legfontosabb csoportja. A profilált vagy S profilú edények széles formai és díszítésbeli variációjuk révén a telep kronológiai vázát adják. Fejlődésük jól követhető más lelőhelyeken is. A dunántúli kora vaskori anyag kapcsán azonban nem sok analógiára támaszkodhatunk. Lelőhelyünkön az objektumok leletanyagának egyes elemeivel olyan komplex csoportokat alkotnak, melyek jól mutatják a fejlődés egyes lépéseit. Már a Sulm-völgyi temető kapcsán is kimutatható, hogy a típus idősebb variánsai öblösebb, mélyebb formát követnek, míg a fiatalabbak egyre laposabbak, peremük pedig egyre alacsonyabb ívben hajlik kifelé. A korai, nagy méretű, öblös darabok a dunántúli halomsírok mellékletei között is feltűnnek.

15. kép: széles szájú, S profilú tál az 52/106. objektumból (rajz: Farkas Zoltán)

Lelőhelyünkön is a fejlődés kezdetét jelölik a széles szájú, öblös típusok. A 2004.7.53.101., 2004.7.53.107., 2004.7.82.152. és 2004.7.143.56. (14. tábla 6) darabok mindenképpen a telep legkorábbi fázisára tehetők. A forma koraiságát jól mutatja a dél-morvaországi II. formacsoportban (Brno Holásky 1959. sír,⁸⁰ Brno Husovice 4. sír,⁸¹ Brno Líšeň 1957-es sír,⁸² Popovice 1. sír stb.⁸³) elfoglalt helye is. Ezt támasztja alá a Bošovice I. halom⁸⁴ és Malá nad Hronom⁸⁵ korai, HaC2 datálása is. A 2004.7.52.265. darab (15. kép) analógiáit ismerjük Smolenice–Molpír 30. ház „kultuskörzet”,⁸⁶ Kleinklein–Burgstallkogel I.a réteg,⁸⁷ Unterparschenbrunn,⁸⁸ Malá nad Hronom⁸⁹ (Šmarjeta-típusú fibulával), Wien–Leopoldsberg⁹⁰ anyagából. A lelőhelyek mindegyike a HaC2 és D1 fázisokra tehető. A legkorábbi megjelenését a szlovákiai lelőhelyeken a Nové Košariská II/Smolenice I/HaC2-re tehetjük. A laposabb S profilú tálak a forma és a díszítés tekintetében is nagyon széles spektrumon mozoghatnak. A 2004.7.52.238. (6. tábla 6) és 2004.7.144.171. (14. tábla 6) darabok kapcsán fontos, hogy Maisau II/Keinklein II/HaC2-ben indul, és Kleinklein III vége/Nové Košariská III/Smolenice II./HaD1 idején már széles körben elterjedt kerámiaforma. Hegyfalu 6. sírja,⁹¹ Nyergesújfalu,⁹² Tatabánya–Dózsakert⁹³ sporadikus elterjedésről tanúskodik a dunántúli anyagban. A sok szálon összekapcsolódó halomsírok anyagából gyakorlatilag teljesen hiányzik ez a lapos forma, ugyanakkor a Sulm-völgyi csoportnál, a stájerországi sírokban

⁷⁹ Lengyel 1959: 163, Abb. 3.

⁸⁰ Stegmann-Rajtár 1992: T. 7/3., 4.

⁸¹ Stegmann-Rajtár 1992: T. 8/3.

⁸² Stegmann-Rajtár 1992: T. 11-12.

⁸³ Stegmann-Rajtár 1992: T. 53/3., 4.

⁸⁴ Stegmann-Rajtár 1992: T. 91./6.

⁸⁵ Dušek 1971: Abb. 17.

⁸⁶ M. Dušek–S. Dušek 1995.

⁸⁷ Dobiát 1980: T. 19/2.

⁸⁸ Lauer mann 1994: T.3., 12.

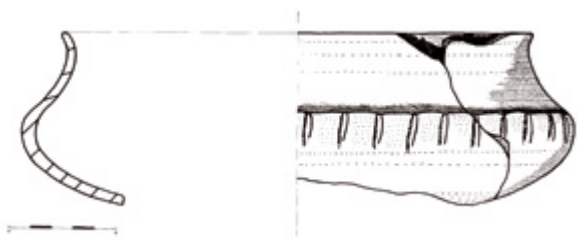
⁸⁹ Stegmann-Rajtár 1992: 109-110.

⁹⁰ Urban 1996: Abb. 9., 13.

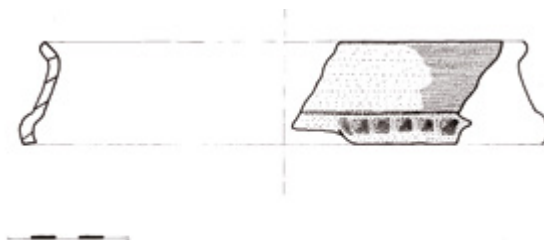
⁹¹ Molnár 2006: 229, T. 9.

⁹² Patek 1993: 132, Abb. 106/5.

⁹³ Vékony-Vadász 1986: 225, Abb. 7.

16. kép: álbuccheros tál az 1485-ös objektumból (rajz: Farkas Zoltán)

17. kép: erősen szögletesedő, profilált tál az 1417/2049. számú objektumból (rajz: Farkas Zoltán)

vagy épp a dél-morva temetőekben meglehetősen gyakori a mellékletek között. A variáns legtípikusabb darabjai közé tartoznak a 2004.7.1331.147. és a 2004.7.1390.11. (24. tábla 1) számú darabok. Külön variáns a HaD1 időszakában virágkorát élő *pseudo-buccheroid* táltípus. Ide sorolható az 1485.001. számú darab (16. kép). A (*pseudo*) *buccheroid* áru dunántúli megjelenését jól mutatja a HaD1-re keltezhető bobai halomsír, melyben a „ráncozott felületű” edények egy szép példányával is találkozhatunk.⁹⁴ A szlovákiai kronológia jól megalapozza a típus időrendjét. Nové Košariská 1. halom egy korai változattal a temető legfiatalabb tagja, így egyidős Nové Košariská III/Smolenice II/Kleinklein III. végével, ami a HaD1 fázist jelöli.⁹⁵ A csoport egyik legfiatalabb tagja az erősen szögletesedő kiképzésű 2004.7.1417.002. számú darab (17. kép). Közeli párhuzamait Tokod-Altáró-Erzsébet-akna⁹⁶ – kétgombos füles tállal – és Sopron-Krautacker házaiból ismerjük, hasonló összetétel mellett. Mindkét lelőhelyen jellegzetes elem az 1417.005. számúhoz hasonló, függőleges bordadísz, melynek legkorábbi példányaival csak a HaD1 fázistól számolhatunk.

Ansa cornuta

Az S profilú edények egyik legjellegzetesebb formája a felhúzott füle felső ívén díszített, ún. „szarvas-füles” (*ansa cornuta*) táltípus. A miénk-

kel megegyező típusok fejlődését jól nyomon követhetjük a Sulm-völgyi temető anyagán. A legkorábbi megjelenést mutatja Grellwald 20.⁹⁷ sírjának összetétele. A Kleinklein II./HaC2-re datált kúpos-gúlás fülű tálak között nemcsak korai, öblös S profilú találunk, hanem gömbszelet alakút is. Forstwald 21⁹⁸ és 59,⁹⁹ Grellwald 47,¹⁰⁰ és 55.¹⁰¹ már egy későbbi, a III. horizontot jelöli, mely annyúlik a HaD1 időszakra is. Ezzel egy időben, a III. fázisban jelennek meg a kétgombos és csillagos variánsok is a temető területén. A kúpos-gúlás variáns szlovén elterjedését mutatja a stičnai 46. halom 72. sírjának edénye is.¹⁰² A 2004.7.90.108. számú kúpos-gúlás darab (10. tábla 3) késői datálását a 2004.7.90.34. számú lapos, erős profilú tál grafitos hálómintája támasztja alá. Ez alapján a kúpos-gúlás variánst okkal helyezhetjük a HaD1/D2 időszakra.

Valamivel későbbre, a HaD2-3 időszakra datálható a 309/672. számú objektum gombos töredéke, mely jellegzetes, perforált fenekű szűrőedény-nyel került elő (18. kép). Legközelebbi párhuzama Százhalombatta-Téglagyár II. szelvényének Alfa gödréből (10. szint) került elő.

A HaD2-3 idején a kétgombos népszerűségét jól mutatják az olyan késő hallstatti lelőhelyek, mint Tokod-Altáró,¹⁰³ Pilismarót-Szobi rév,¹⁰⁴ Sopron-Krautacker 22. és 29. sírjai,¹⁰⁵ vagy Bratislava-Dubravka¹⁰⁶ és Abrahám¹⁰⁷ anyaga.

⁹⁴ Patek 1993: 122, Abb. 100.

⁹⁵ Parzinger-Stegmann-Rajtár 1988: 168-169, Abb. 5., 7.

⁹⁶ Patek 1982-83: T. 19/5-10.

⁹⁷ Dobiát 1980: T. 67/8.

⁹⁸ Dobiát 1980: T. 36/9.

⁹⁹ Dobiát 1980: T. 46/11.

¹⁰⁰ Dobiát 1980: T. 84/10.

¹⁰¹ Dobiát 1980: T. 92/7.

¹⁰² Gabrovec et al 2006: T. 40/35.

¹⁰³ Patek 1982-83: T. 18-19.

¹⁰⁴ Wollák 1979: 76, Abb. 14.

¹⁰⁵ Jerem 1981: Abb. 4., 8.

¹⁰⁶ Stegmann-Rajtár 1992: Abb. 8.

¹⁰⁷ Romsauer 1986: T. 6/2.

18. kép: szarvas-füles táltöredék a 309. objektumból (fotó: Tóth-Vásárhelyi Máté)

IV. formacsoport: belső díszes tálak

A belső díszes és a csücskös peremű tálakat egy kategóriában elemzem, mivel a 2004.7.278.166. számú darab (21. tábla 5) esetében a két csoport összefügg. Emellett a téma érinti a grafitos díszítések időrendjének kérdését is. A 2004.7.90.34. hálómintás darab (10. tábla 6) a kúpos-gúlás töredékekkel együtt a HaD1/D2 fázisra datálható.¹⁰⁸ A különböző korú teleprészek anyagában a sávós díszítés mindvégig megtalálható egészen a HaD3-ig, de a rácsminta biztos, hogy csak később jelenik meg. A sávós grafitfestés és a rácsminta HaD2-ben megfigyelhető egyidejűségét a hazai leletekben Csöngye,¹⁰⁹ Sé¹¹⁰ és Pilismarót¹¹¹ is igazolják. A két variáns egyidejűségére Sered¹¹² és Těšetice¹¹³ a legjobb példa. A mi esetünkben a 2004.7.278.166. számú töredék egy archaikus, HaC forma, melyet sávós díszítéssel láttak el, míg a 2004.7.90.34. egy fejlett, S profilú változat, grafitráccsal. A csücskös peremű tálak időrendjét Grellwald 49. sírja¹¹⁴ (Kleinklein I), majd később Leitengritschwald 2,¹¹⁵ Velké Hostěradky 10. halom,¹¹⁶

Tatabánya–Dózsakert,¹¹⁷ Malá nad Hronom,¹¹⁸ Somlóvásárhely I. halom, Halimba–Cseres 12., 19., 33. sírok, Vaszar–Pörösrét 1. halom, Lábatlan–vasútállomás és Süttő analógia adják.¹¹⁹ A leletanyagok döntő többsége a HaC2-re datálható. A somlóvásárhelyi darabot Mesteri, Középrépaszpuszta és Gemeinlebarn III. halom alapján Horváth is a HaC2-re datálja.¹²⁰

V. formacsoport: három- vagy négylábú edények

A háromlábú kis méretű fazéktípus atipikus forma a kora vaskori Dunántúlon. A jelenlegi adatok alapján úgy tűnik, hogy a Balaton hosszanti tengelyétől délre fordul elő, meglehetősen ritkán. A Benta-völgyi darabok legközelebbi párhuzamát a százhalmobattai földvár területéről ismerjük.¹²¹ A legészakibb ismert darab a Csúcshegy-hársánylejtői vaskori telepről,¹²² a legdélebbi Szajkról ismert.¹²³ Fontos darab a Balatonboglárról ismert is.¹²⁴ Szlovéniai párhuzamait Dobrníč és Poštela¹²⁵ objektumaiból ismerjük. A dobrničői temetőből elkerülő több példány egyike, a 3/2. sír edénye datálható pontosan.¹²⁶ A temető harmadik fázisát képviselő sír a HaC2/D1 fázishoz köthető. Ezt a datálást a hasonló, 2004.7.52.106. darabunk esetében is megalapozottnak tekinthetjük (7. tábla 5). A 2004.7.421.539. számú darab esetében valamivel korábbi (25. tábla 8), HaC2, míg a 2004.7.464.668-nál az elsővel megegyező HaC2/D1 datálás lehet a megfelelő. Ezt követheti a 875. objektum két töredéke, melyeket a szögletesedő vállú, behúzott peremű tál és a kifelé enyhén megvastagodó, kónikus tálak inkább a D időszak első harmadára kelteznek. A típus tehát ritka, de nem ismeretlen a Dunántúlon. Használata a Duna-menti telepeken valószínűleg folyamatos a HaC2 és D1 időszakok alatt.

¹⁰⁸ Podborský 1965.

¹⁰⁹ Fekete 1983–1984: Abb. 3–4.

¹¹⁰ Gál-Molnár 2004.

¹¹¹ Wollák 1979: Abb. 5–9.

¹¹² Dušek 1971.

¹¹³ Podborský 1965.

¹¹⁴ Dobiát 1980: T. 86/16.

¹¹⁵ Dobiát 1980: T. 98/4.

¹¹⁶ Stegmann-Rajtár 1992: T. 79/2.

¹¹⁷ Vékony-Vadász 1986: Abb. 6.

¹¹⁸ Dušek 1971: T. 17/2.

¹¹⁹ Patek 1993: T. 56–106.

¹²⁰ Horváth 1969.

¹²¹ Százhalmobatta–Téglagyár lelőhely Kovács Tibor 1963-as ásatása. Az ásató a földvár keleti peremén nyitott V. szelvény gamma gödrét az előkerült vastöredékek alapján kora vaskorinak datálta, de az ásatási napló 18. oldalán megjegyezte, hogy az anyaga keveredett késő bronzkori töredékekkel is. A hosszú kifaragású formák nem könnyítik meg az objektum datálását.

¹²² Szilas Gábor ásatásvezető szóbeli közlése nyomán.

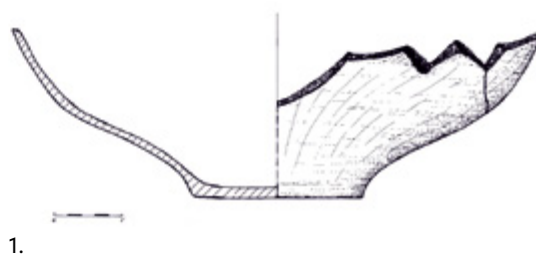
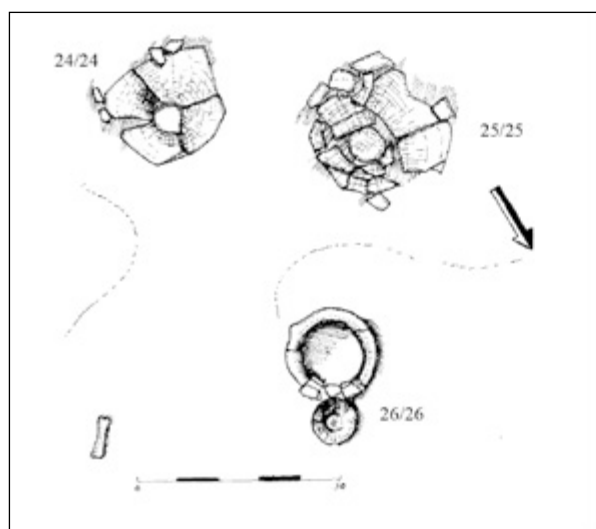
¹²³ Gáti 2014: 135. Fiatallabb környezetből.

¹²⁴ Jáky 2015–2016: 153.

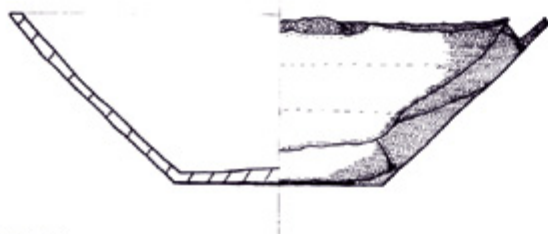
¹²⁵ Teržan 1990: 410., 419.

¹²⁶ Parzinger 1988–1989: 593.

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

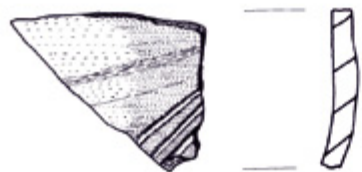
1.

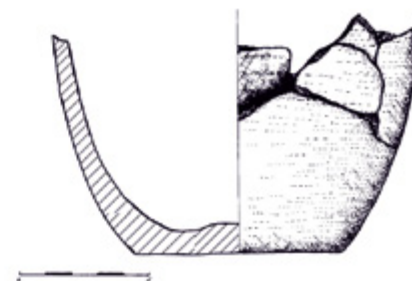
2.

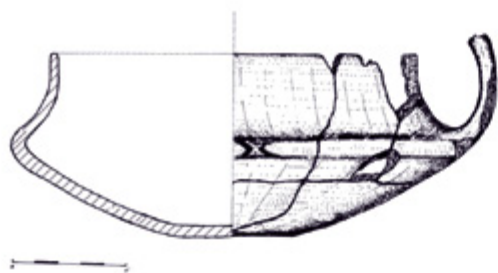
3.

4.

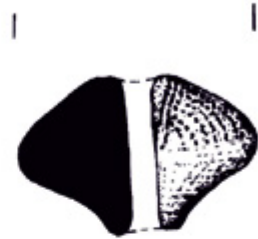
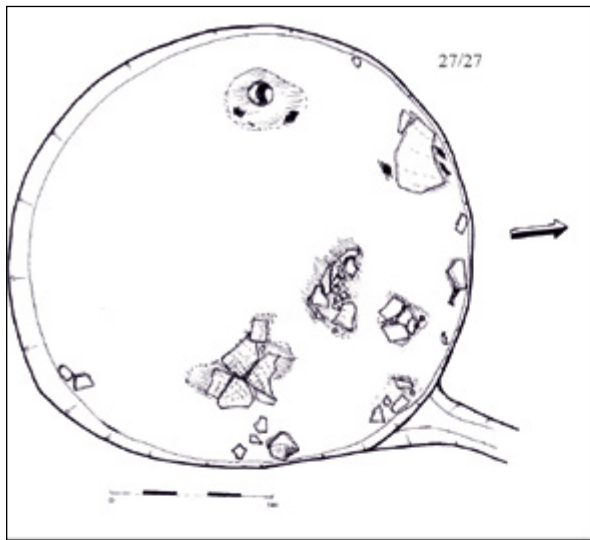
6.

5.

1. tábla: 1: 24/24. obj; 2-4: 25/25. obj; 5-6: 26/26. obj.

1.

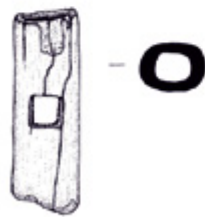
2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

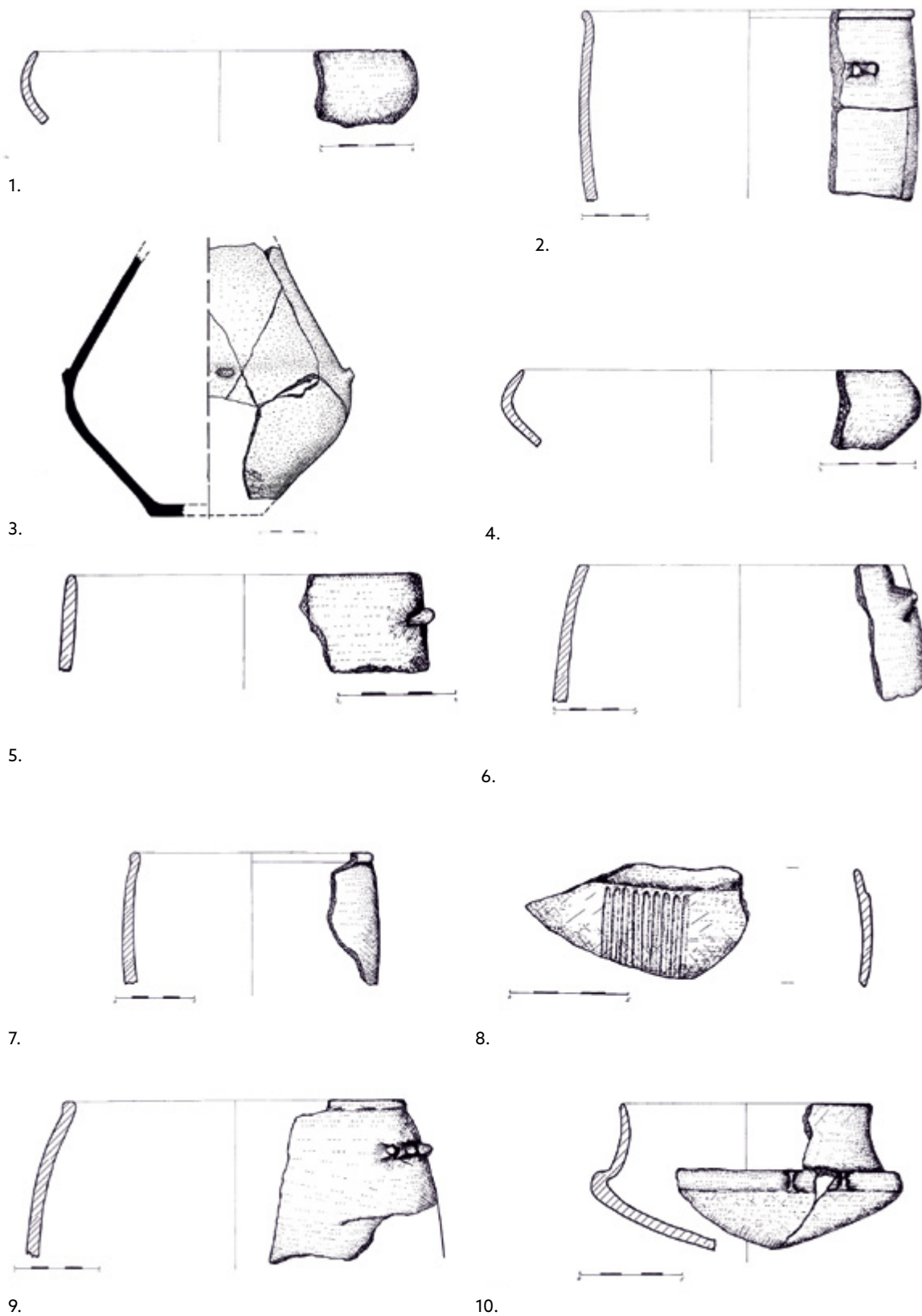

9.

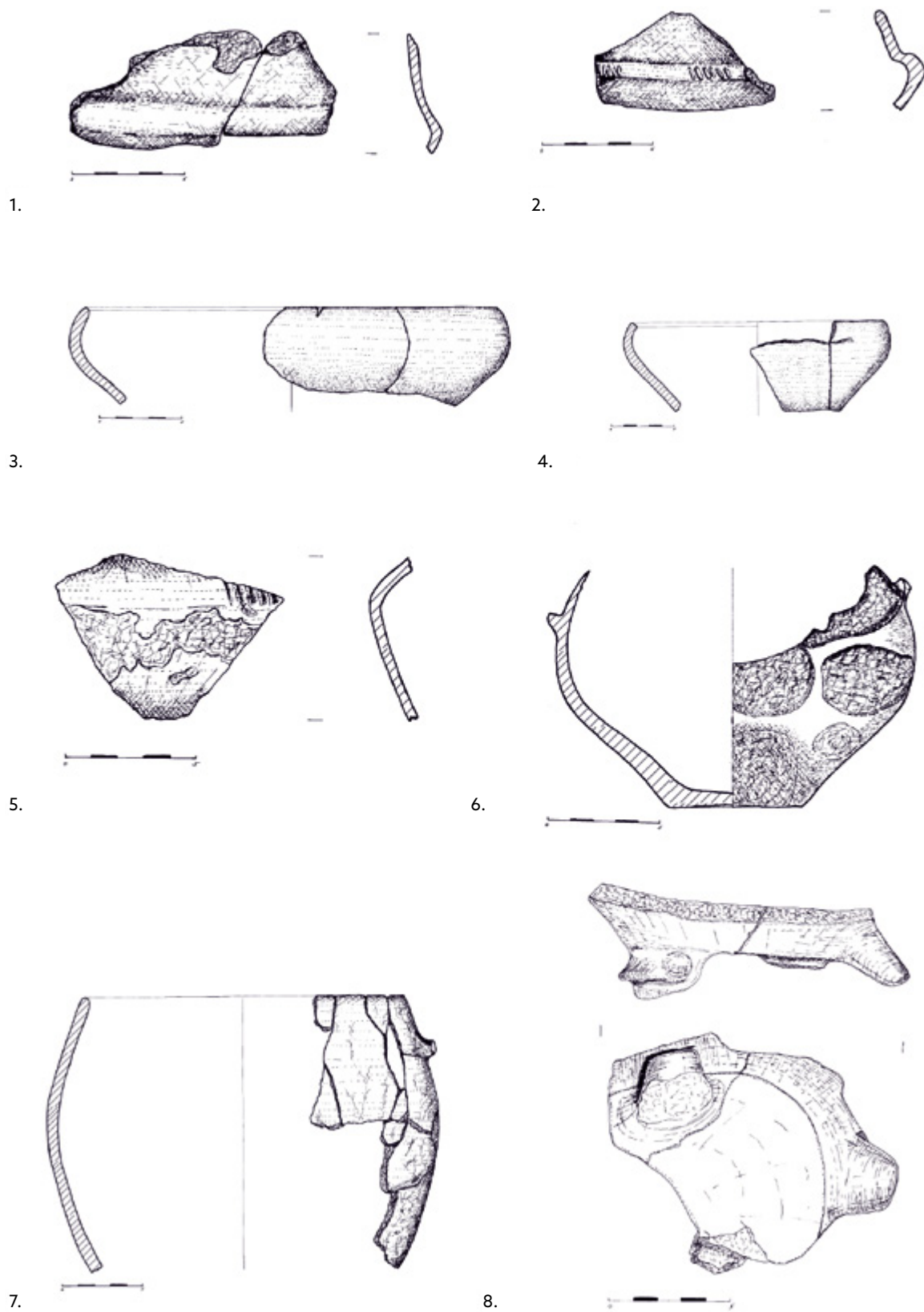

2. tábla: 1-9: 27/27. obj.

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

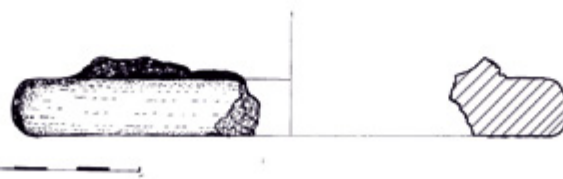
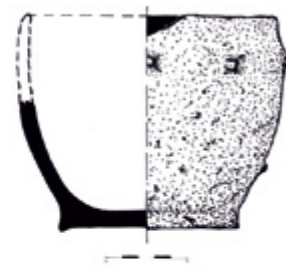
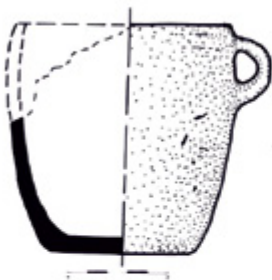
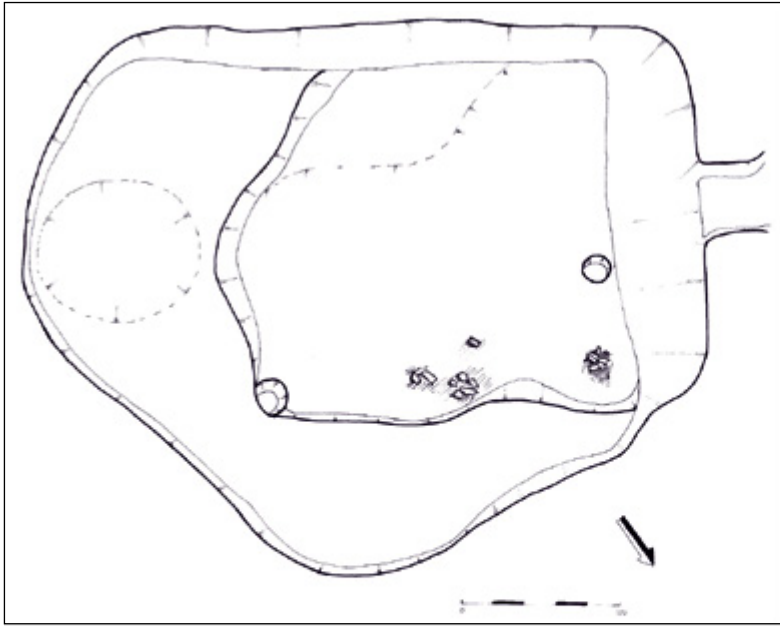

3. tábla: 1-10: 27/27. obj.

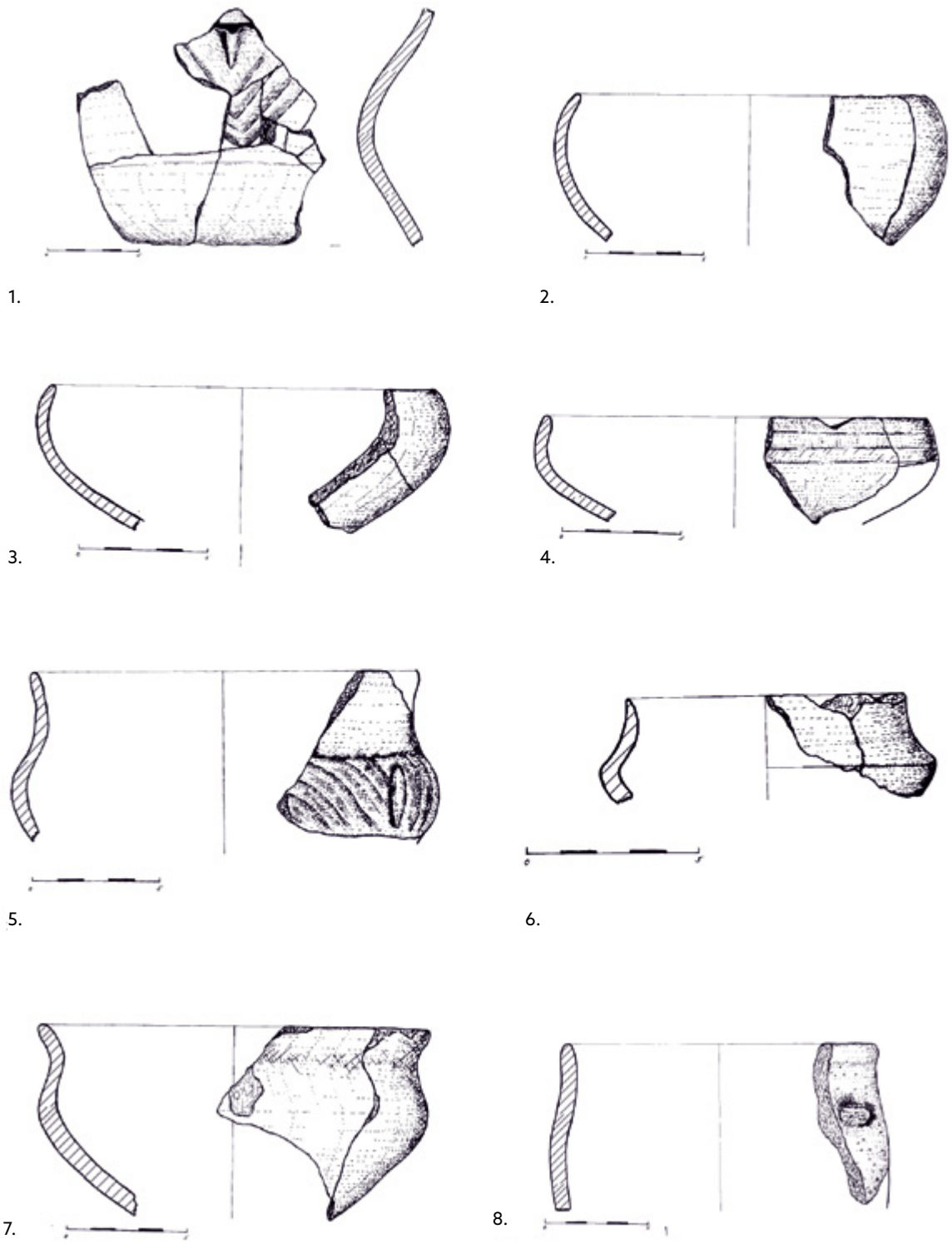

4. tábla: 1-8: 27/27. obj.

■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

5. tábla: 1-6: 52/106. obj.

6. tábla: 1-8: 52/106. obj.

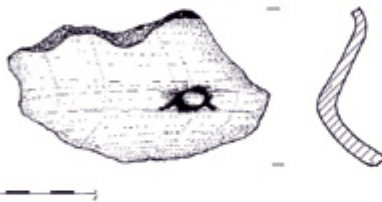
■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

1.

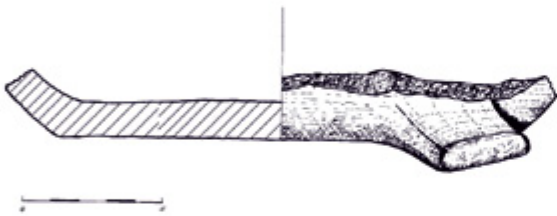
2.

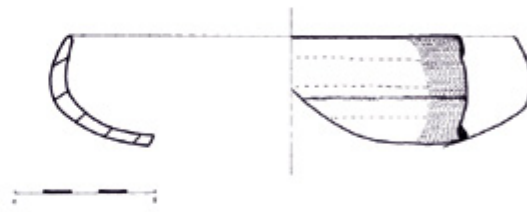
3.

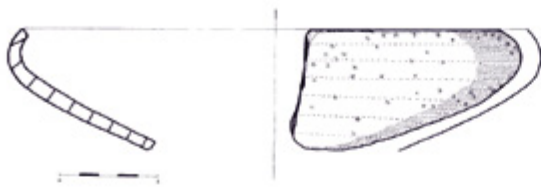
4.

5.

6.

7.

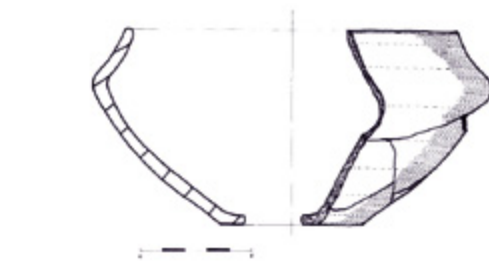
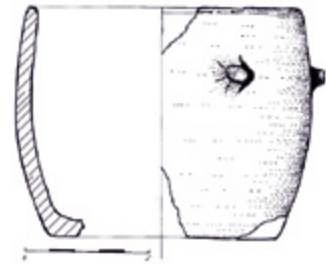

8.

7. tábla: 1-8: 52/106. obj.

1.

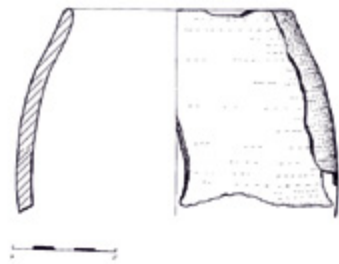
2.

3.

4.

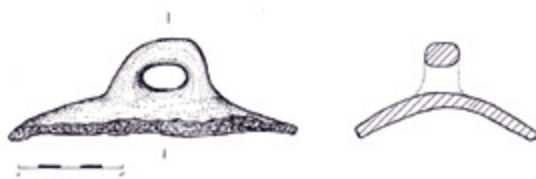
5.

6.

7.

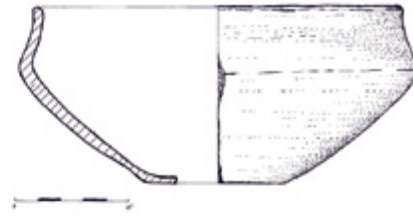
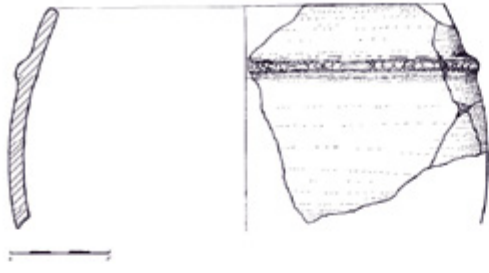
8.

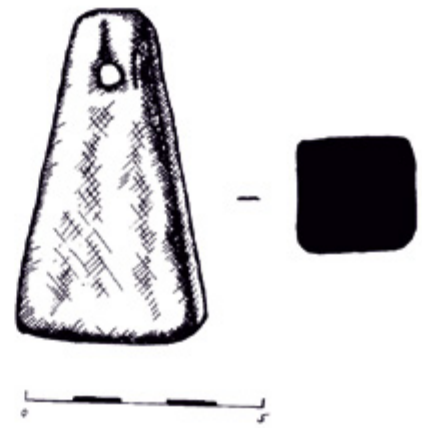
9.

8. tábla: 1-9: 53/107. obj.

■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

9. tábla: 1-7: 53/107. obj.

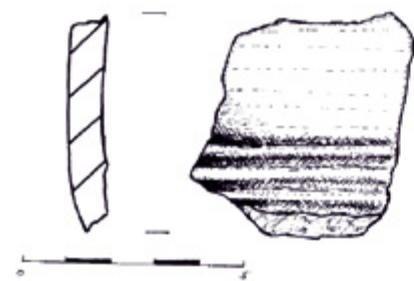
1.

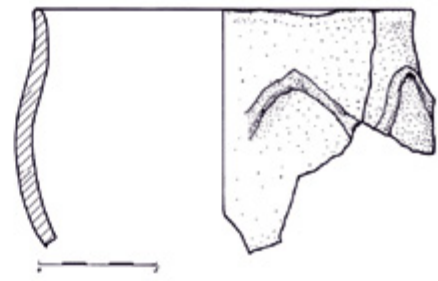
2.

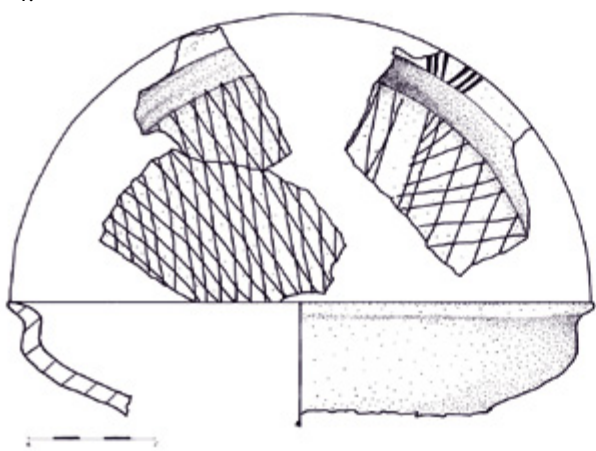
3.

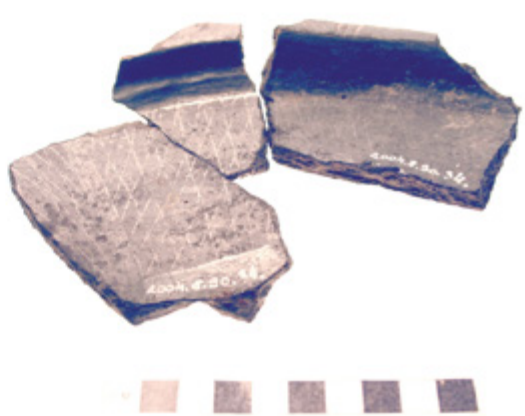
4.

5.

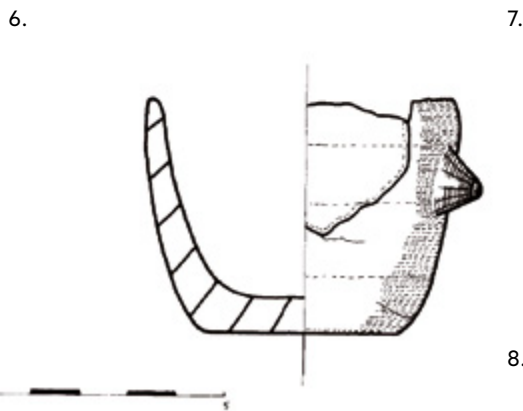
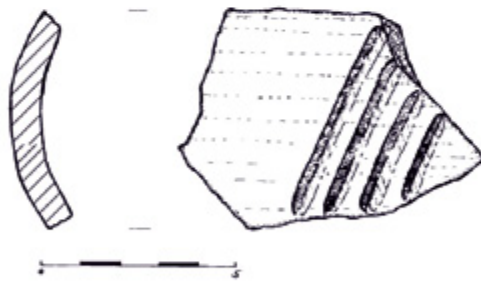
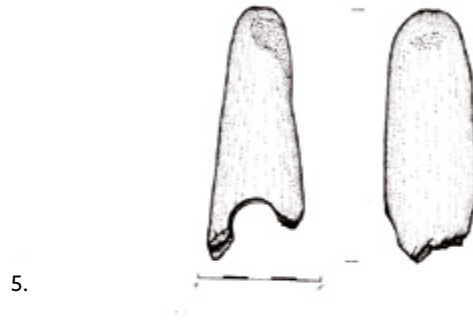
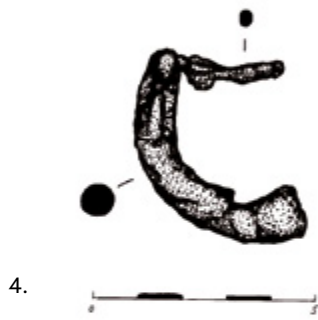
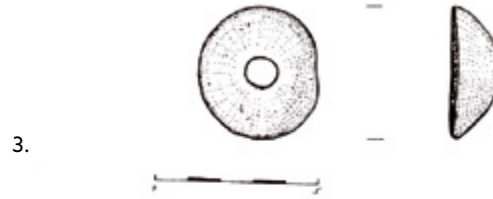
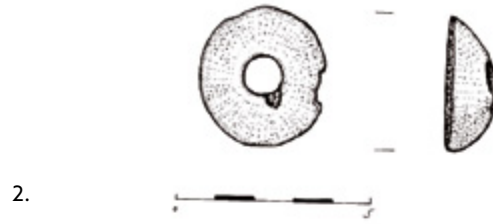
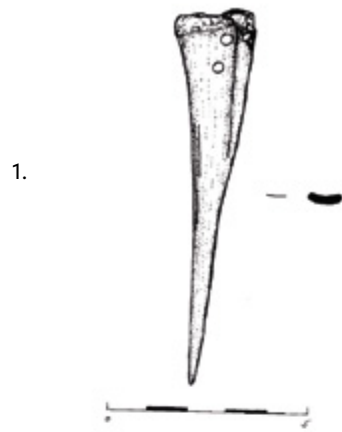

6.

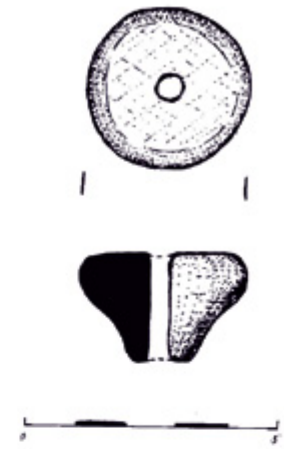

10. tábla: 1-6: 90/151. obj.

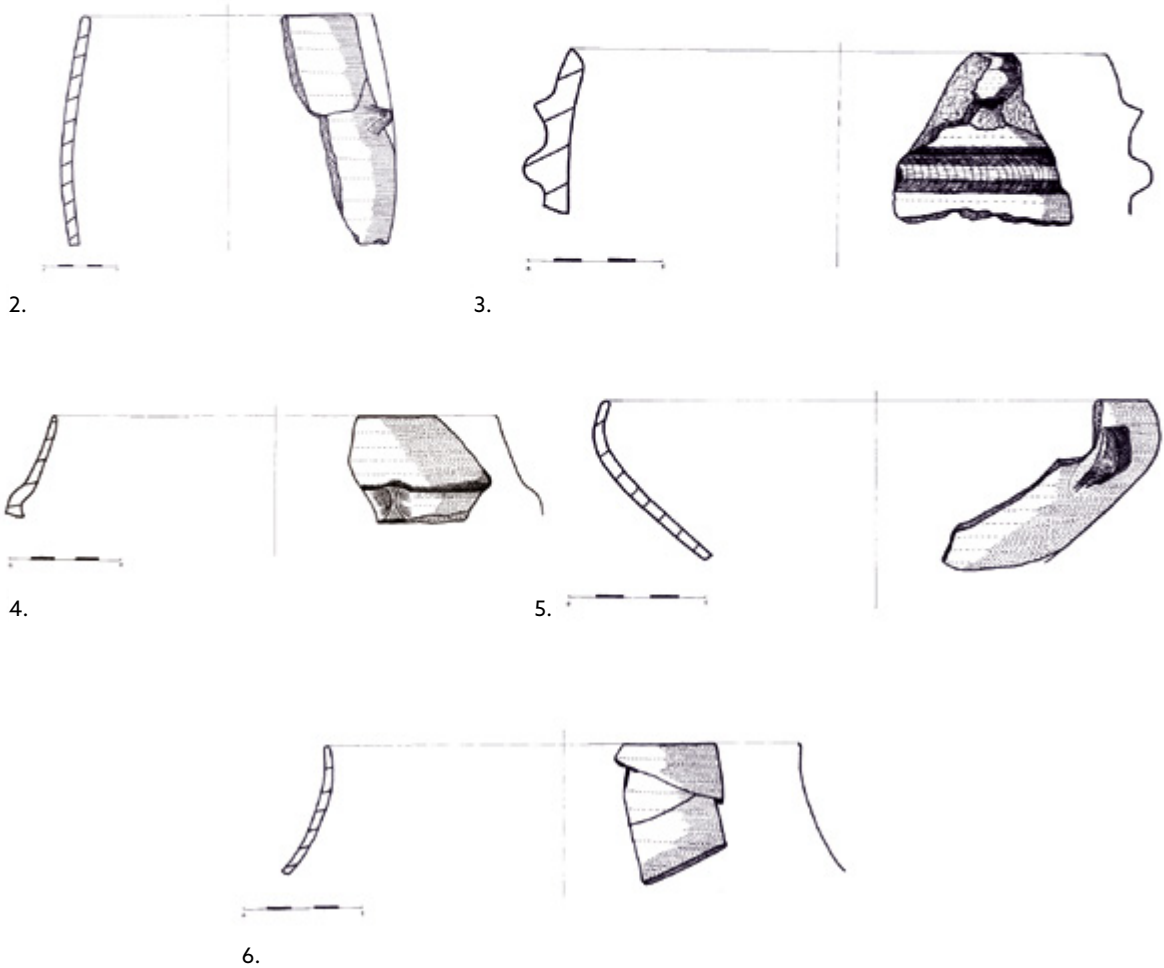
TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ
 KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
 KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

11. tábla: 1-8: 129/203. obj.

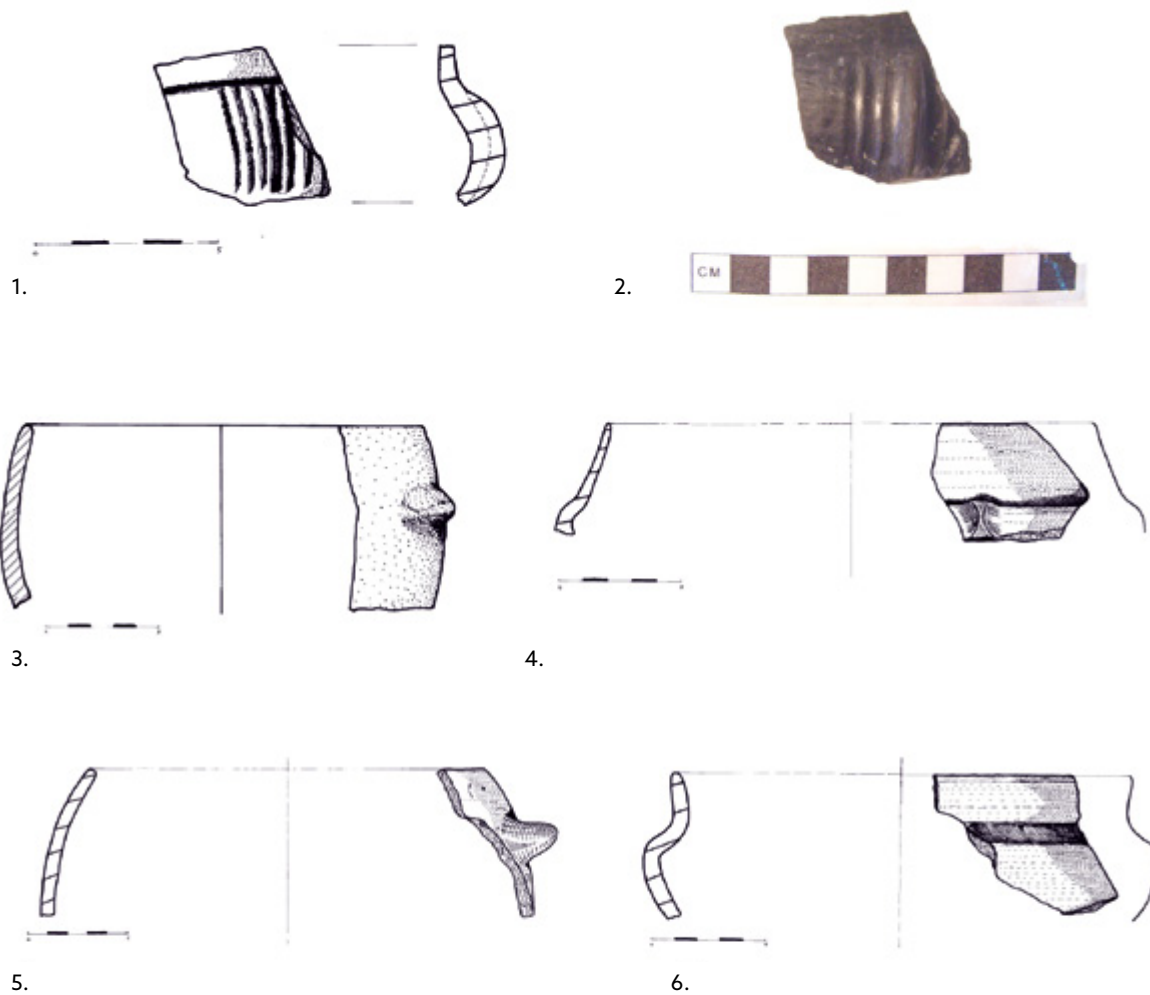

1.

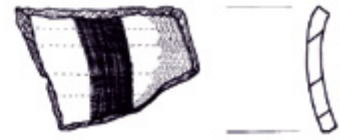
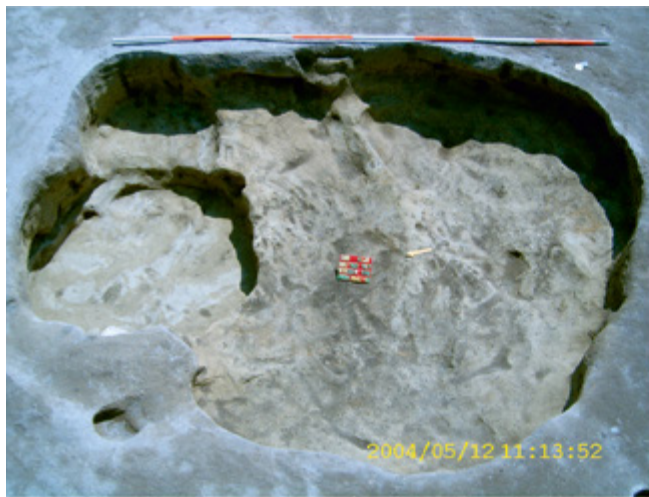

12. tábla: 1-6: 138/213. obj.

■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

13. tábla: 1-6: 138/213. obj.

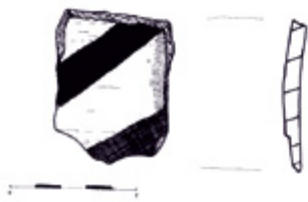

1.

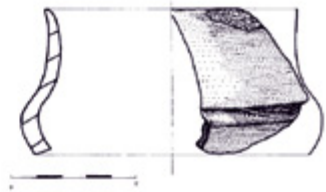
2.

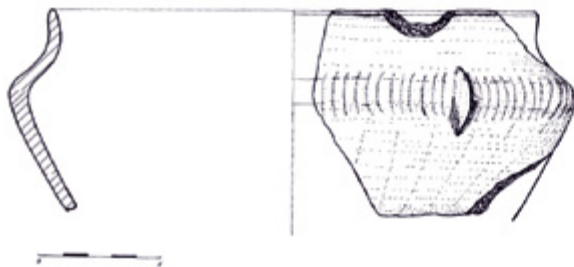
3.

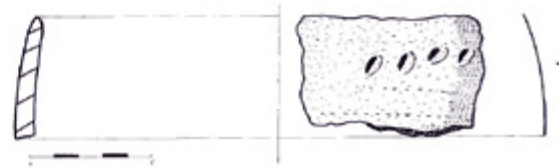
4.

5.

6.

7.

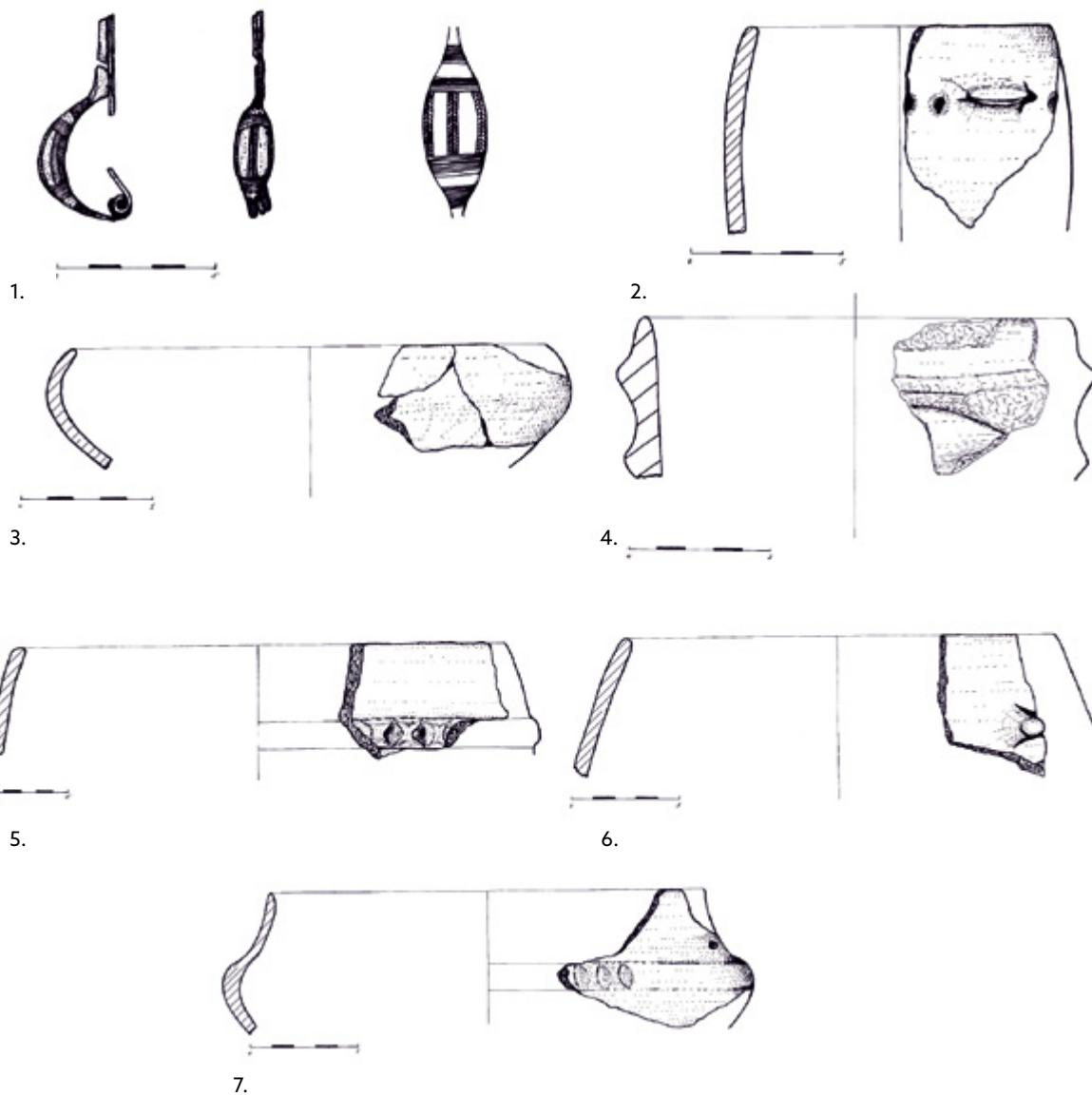
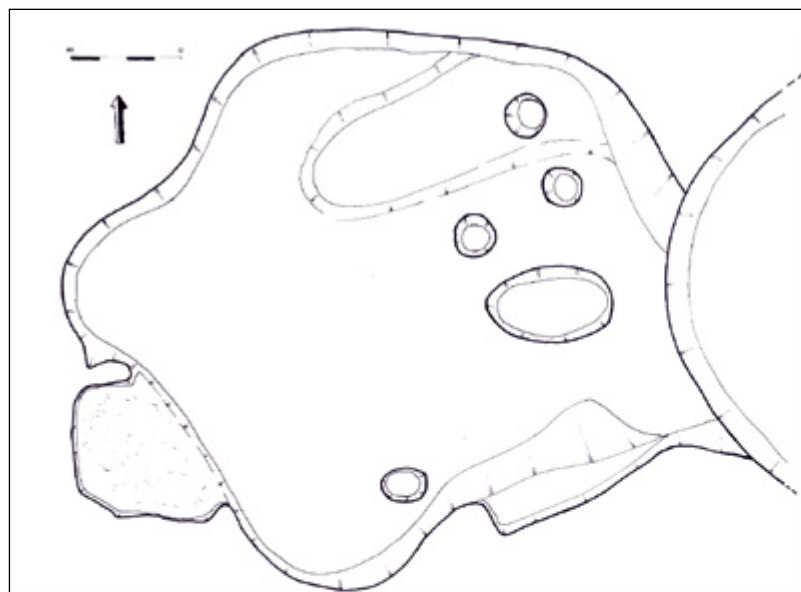
8.

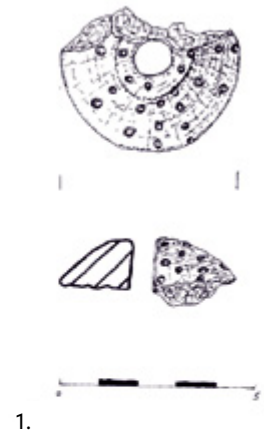
9.

14. tábla: 1-9: 143/220. obj.

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

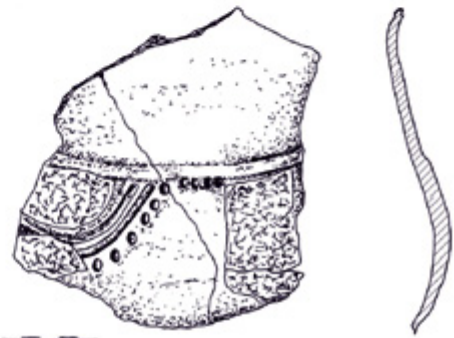
15. tábla: 1-7: 144/221. obj.

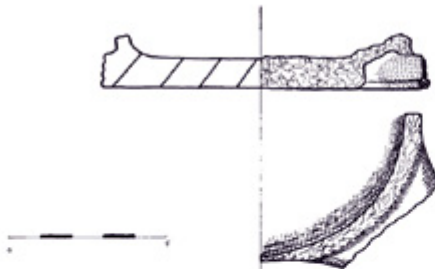
1.

2.

3.

4.

5.

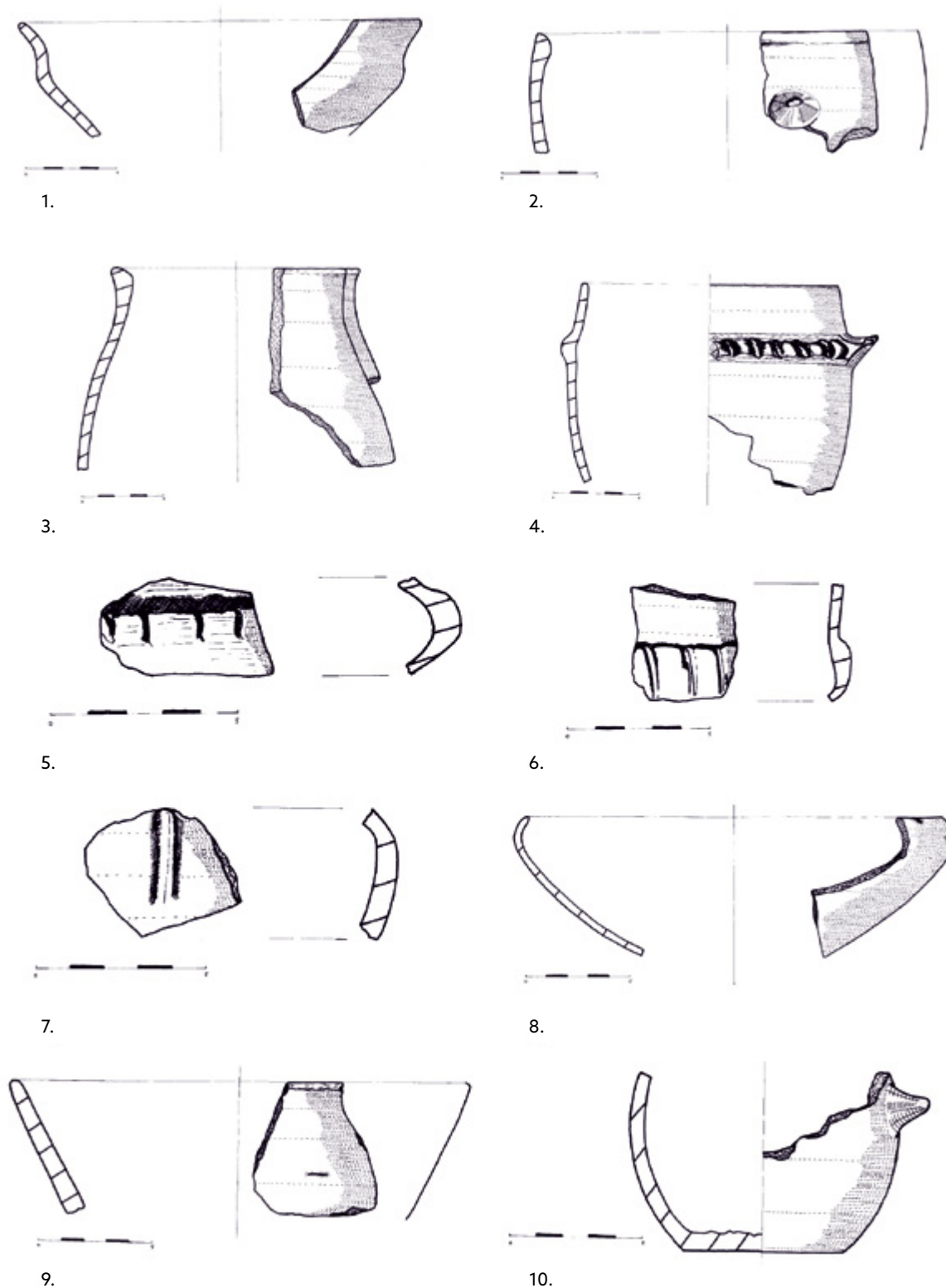
6.

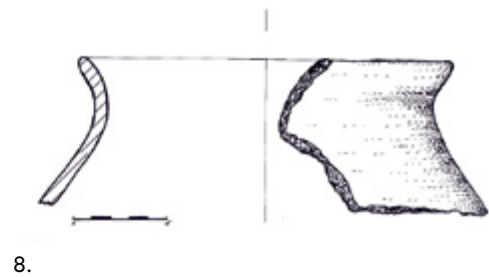
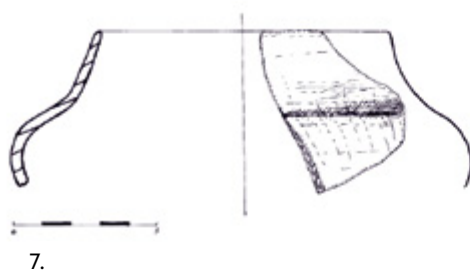
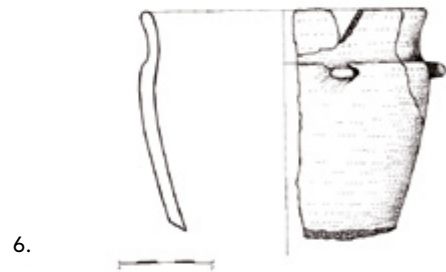
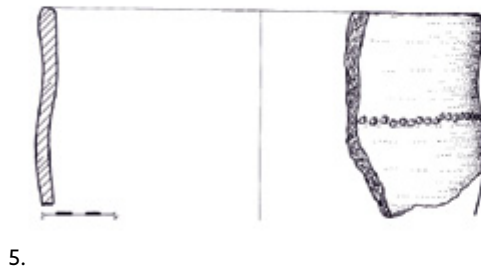
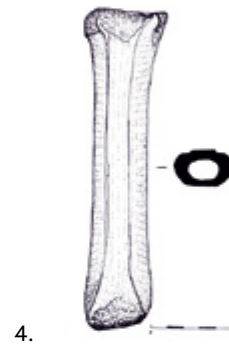
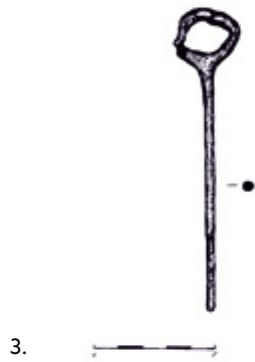
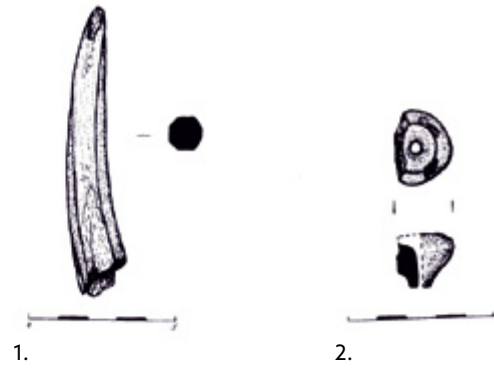
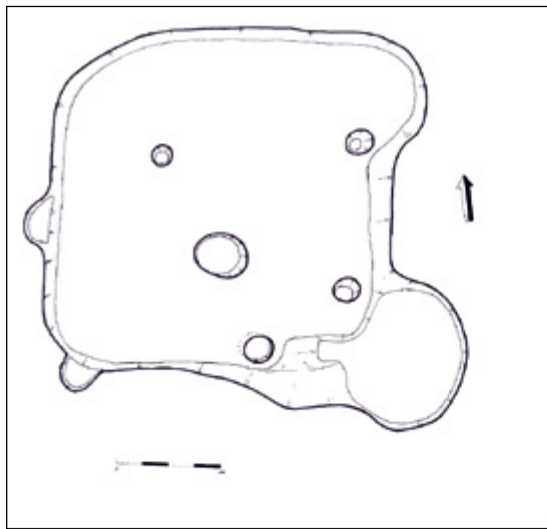
7.

16. tábla: 1-7: 153/275. obj.

■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

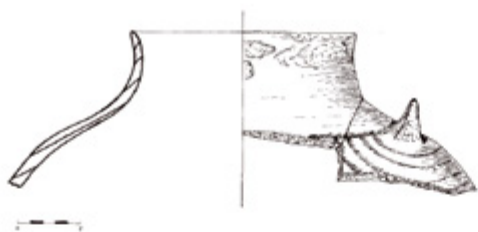

17. tábla: 1-10: 153/275. obj.

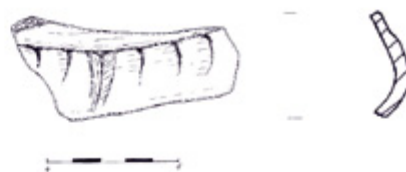

18. tábla: 1-8: 162/249. obj.

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ
 KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
 KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

1.

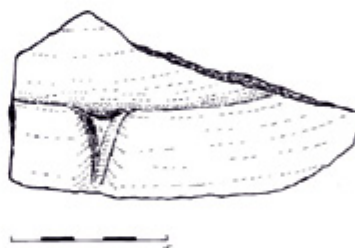
2.

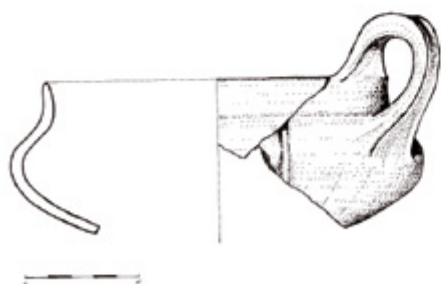
3.

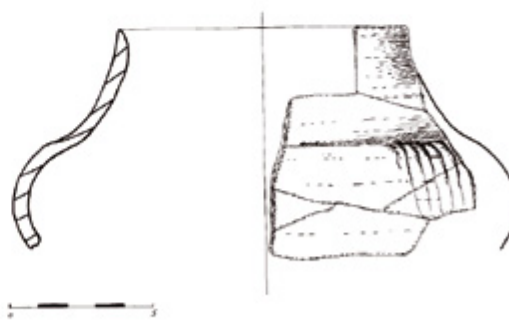
4.

5.

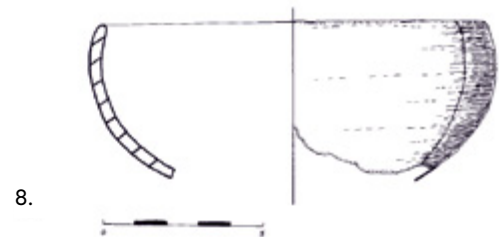
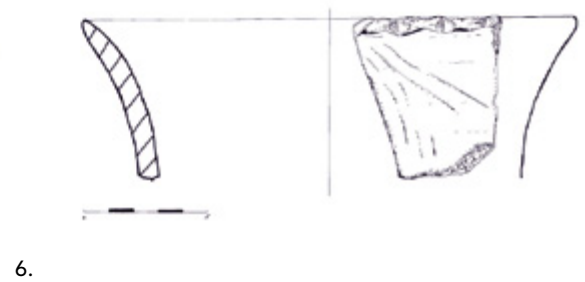
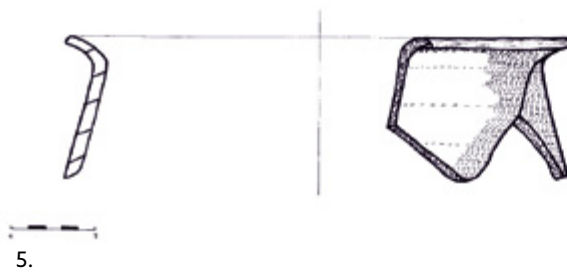
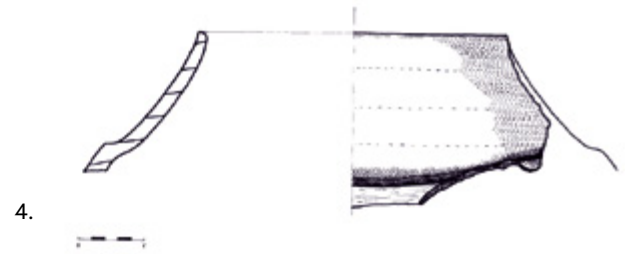
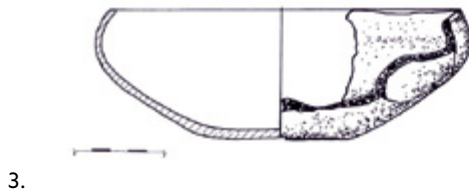
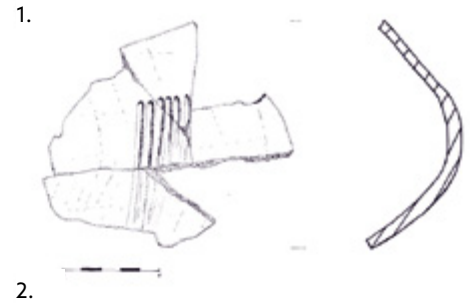
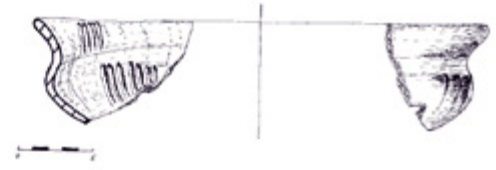

6.

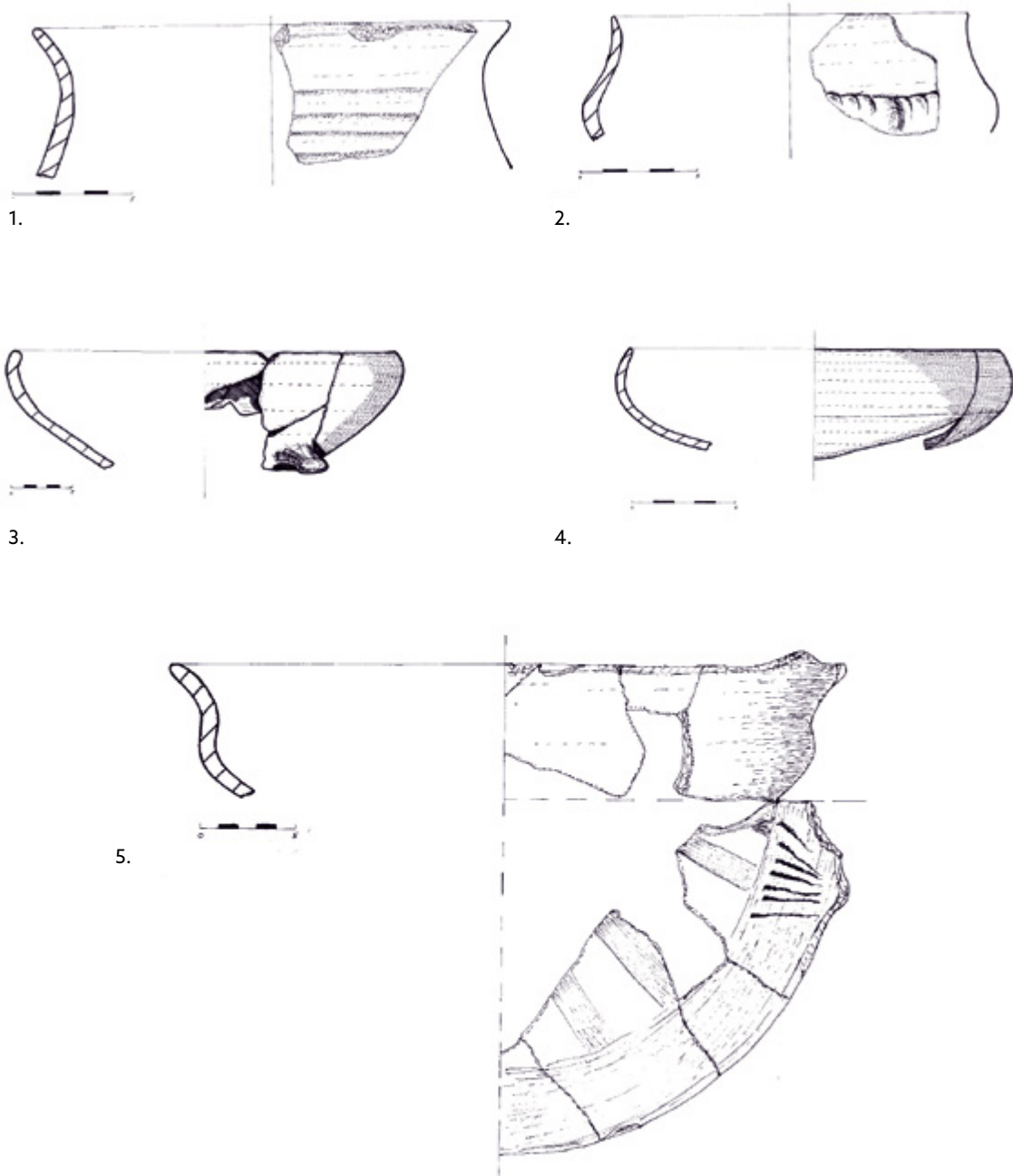
7.

19. tábla: 1-7: 162/249. obj.

20. tábla: 1-9: 278/386. obj.

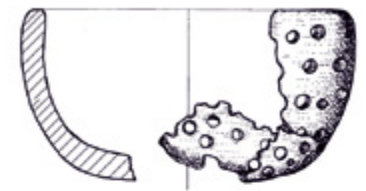
■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

21. tábla: 1-5: 278/386. obj.

1.

2.

3.

4.

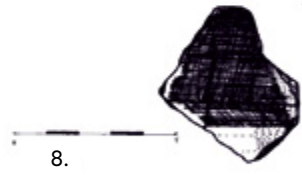
5.

6.

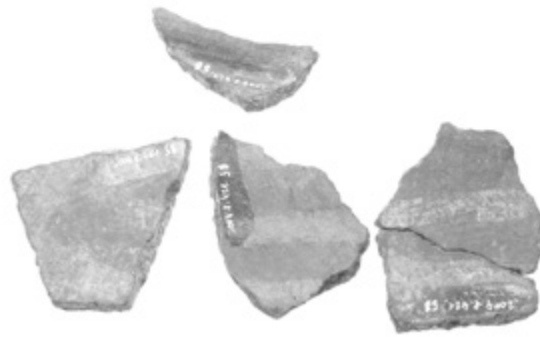
7.

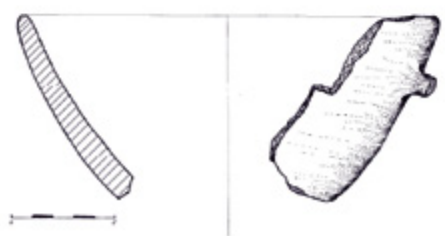
8.

9.

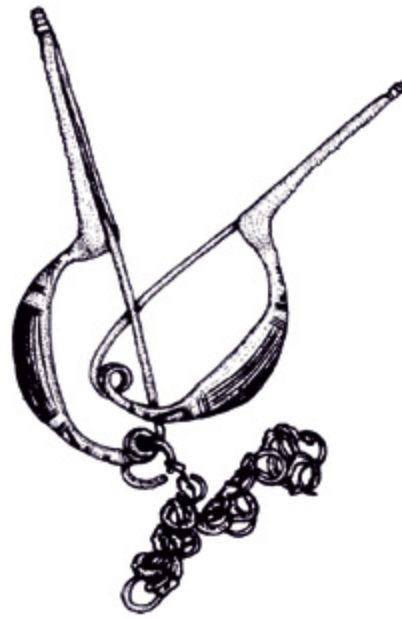
10.

11.

22. tábla: 1-11: 421/539. obj.

■ **TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ**
KULTURÁLIS ÉS KRONOLÓGIAI MARKEREK EGY DUNÁNTÚLI LELŐHELY
KORA VASKORI LELETANYAGÁBAN

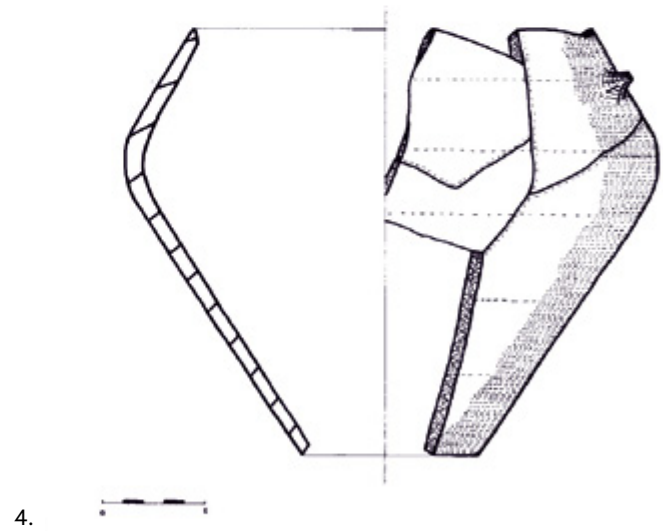
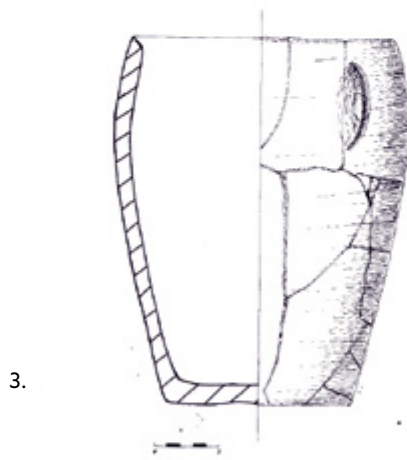
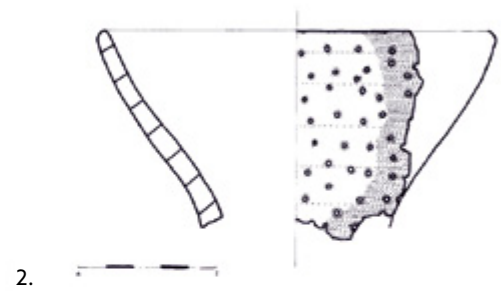
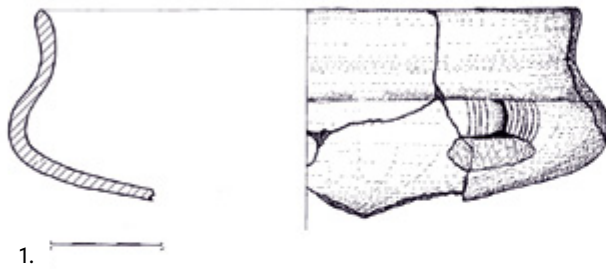
1.

2.

3.

23. tábla: 1-3: 1321/1875. obj.

24. tábla: 1-4: 1390/2044. obj.

Hivatkozott irodalom

BELEZZA 2019

Belezza, John Vincent: Knucklebones. An Archaeological and Ethnohistorical Inquiry into one of Tibet's Oldest Gaming and Divination Objects. In: *Journal of Tibetology* 21 (2019), 13–42.

BERG 1962

Berg, Friedrich: *Das Flachgräberfeld der Hallstattkultur von Maieresch*. (Veröffentlichungen Österreichische Arbeitsgemeinschaft Ur- und Frühgeschichte 4.) Wien: Österr. Arb. gem. f. Ur- u. Frühgesch., 1962.

BIELICHOVÁ–HAJNALOVÁ–KMET'OVÁ–BARTA 2020

Bielichová, Zora – Hajnalová, Mária – Kmet'ová, Petra – Barta, Peter: Animal and Plant Remains from Two Kalenderberg Group (Hallstatt Culture) Cremation Graves in Devin-Záhady, Slovakia. In: *Interdisciplinaria Archaeologica* 2 (2020), 149–176.

CZAJLIK–HOLL–NÉMETH ET AL. 2016

Czajlik Zoltán – Holl Balázs – Németh T. Gabriella – Pusztai Sándor – Vicze Magdolna: New Results in the Topographic Research on the Early Iron Age Tumulus Cemetery at Érd-Százhalombatta (Kom. Pest/H). In: *Archäologisches Korrespondenzblatt* 46 (2016), 57–73.

DOBIAT 1980

Dobiat, Claus: *Schild von Steier. Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. (Beiträge zur Steierischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde I.) Graz: Landesmuseum Joanneum, 1980.

DOBIAT 1990

Dobiat, Claus: *Der Burgstallkogel bei Kleinklein I. Die Ausgrabungen der Jahre 1982 und 1984*. (Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte Band 13) Marburg: Verlag Marie Leidorf, 1990.

DULAR 1982

Dular, Janez: *Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1982.

DUŠEK 1971

Dušek, Mikuláš: Slovensko v mladšej dobe halštatskej. In: *Slovenská Archeológia* 19 (1971), 423–464.

DUŠEK 1976

Dušek, Sigrid: Junghallstattzeitliches Gräberfeld von Modrany. In: *Slovenská Archeológia* 24 (1976), 397–427.

DUŠEK M.–DUŠEK S. 1984

Dušek, Mikuláš – Dušek, Sigrid: *Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I*. (Materialia Archaeologica Slovaca 6) Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie, 1984.

DUŠEK M.–DUŠEK S. 1995

Dušek, Mikuláš – Dušek, Sigrid: *Smolenice-Molpír. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit II*. (Materialia Archaeologica Slovaca 13) Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie, 1995.

ELES MASI 1986

Eles Masi, Patrizia von: *Le fibule dell'Italia settentrionale*. (Prähistorische Bronzefunde XIV/5) Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1986.

FEKETE 1973

Fekete Mária: Der Hortfund von Kisravazd. In: *Acta Archaeologica* 25 (1973), 341–357.

FEKETE 1983–1984

Fekete Mária: Késő-hallstattkori lakóház leletmentése Csöngén. In: *Savaria* 17–18 (1983–1984), 123–153.

FEKETE 1986

Fekete Mária: Früheisenzeitliche Fibelherrstellung in Transdanubien. Beiträge zur Geschichte der Toreutik und des Handels. In: Dietmar-Wilfried R. Buck – Bernhard Gramsch (Hrsg.): *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 20. Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1986, 249–265.

FIGLER 1985

Figler András: Győrszemere-Tóth-tag. In: *Régészeti Füzetek* 38 (1985), 12–13.

FIGLER 2010

Figler András: Hallstatt-kori halomsírok Nagybarátin. In: *Arrabona* 48 (2010), 7–48.

GABROVEC ET AL. 2006

Gabrovec, Stane – Kruh, Ana – Murgelj, Ide – Teržan, Bibe: *Stična II/1. Gomile starejše železne dobe / Grabhügel aus der älteren Eisenzeit*. (Katalogi in monografije 37) Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 2006.

GÁL–MOLNÁR 2004

Gál Krisztián – Molnár Attila: Sé-Doberdó. Az 1998-as és 2001-es ásatások vaskori leletanyaga. In: *Savaria* 28 (2004), 159–230.

GÁTI 2014

Gáti, Csilla: On the Crossroads of Cultures. Cultural and Trade Connections of the Site of Szajk in South Transdanubia in the Sixth–Fourth Centuries BC. In: Sándor Berecki (ed.): *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 10–13 October 2013*. Târgu Mureş: MEGA, 2014, 115–139.

GOLEC 2003

Golec, Martin: *Těšetice-Kyjovice 6. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu*. Brno: Masarykova Univerzita, 2003.

GRÖMER 2016

Karina Grömer: *The Art of Prehistoric Textile Making. The development of craft traditions and clothing in Central Europe*. (Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung 5) Vienna: Natural History Museum Vienna, 2016.

GUŠTIN 1996

Guštin, Mitja: Der Grabhügel der älteren Hallstattzeit aus Velike Malence (Brežice/Slowenien). In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1996, 115–126.

HOLPORT 1993

Holport Ágnes: Kora vaskori halomsíros temető Érd-Százhalombatta határában. In: Poroszlai Ildikó (szerk.): *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből*. Százhalombatta: Százhalombatta Város Önkormányzata, 1993, 23–32.

HORVÁTH 1969

Horváth, Attila: A vaskori és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969), 109–134.

ILON 1992

Ilon Gábor: *A nagydémi Középrépuszta évszázadai*. Pápa: Honismereti Kör, 1992.

JÁKY 2015–2016

Jáky András: Kora vaskori teleprészlet Balatonboglár-Berekre-dűlőből. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2015–2016), 147–172.

JEREM 1981

Jerem Erzsébet: Zur Späthallstatt- und Frühlatenezeit in Transdanubien. In: Eibner, Clemens (Hrsg.): *Die Hallstattkultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlass der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich*. Linz: Oberösterreich Landesverlag, 1981, 105–136.

KEMENCZEI 1977

Kemenczei Tibor: Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniengegend. In: *Folia Archaeologica* 28 (1977), 67–90.

KLEMM 1992

Klemm, Susanne: *Die Malleiten bei Bad Fischau, Niederösterreich. Monographie zu den Grab- und Siedlungsbefunden der urgeschichtlichen Höhensiedlung*. Wien: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien, 1992.

KLEMM 1996

Klemm, Susanne: Zum Verhältnis Höhensiedlung – Gräberfeld im Spiegel der hallstattzeitlichen Funde am Alpenostrand, dargestellt am Beispiel der Malleiten bei Bad Fischau/NÖ. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994*. Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1996, 187–209.

LAUERMANN 1990

Lauer mann, Ernst: Der Praunsberg bei Niederfellabrunn, Gem. Niederhollabrunn, Niederösterreich. Eine hallstattzeitliche Höhensiedlung im Weinviertel. In: *Archaeologica Austriaca* 74 (1990), 61–77.

LAUERMANN 1994

Lauer mann, Ernst: Eine Siedlung der Hallstattkultur aus Unterparschenbrunn, Gemeinde Sierndorf, Niederösterreich. In: *Archaeologica Austriaca* 78 (1994), 127–217.

LENGYEL 1959

Lengyel Irina: A halimbai (Veszprém megye) koravaskori temető. In: *Archaeológiai Értesítő* 86 (1959), 159–169.

LOCHNER 1988

Lochner, Michaela: Ein Flachgräberfeld der Hallstattkultur in Grafenwörth, pol. Bez. Tulln, Niederösterreich. In: *Archaeologia Austriaca* 72 (1988), 91–142.

MOLNÁR 2006

Molnár Attila: Hallstatt-kori temető Hegyfalú határából. In: *Savaria* 30 (2006), 199–230.

MRT 7

Dinnyés István – Kővári Klára – Lovag Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Topál Judit – Torma István: *Magyarország régészeti topográfiája 7. Pest megye Régészeti topográfiája XIII/1. A budai és a szentendrei járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

MÜLLER 2012

Müller, Sebastian: *Smolenice-Molpír, Sered' und Ratkovec. Studien zu Siedlungen der frühen Eisenzeit in der Südwestslowakei Teil 1*. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 220) Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2012.

NAGY 1939

Nagy László: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Pusztá Középrépás (Komitat Veszprém). In: *Folia Archaeologica* 1-2 (1939), 53-57.

ONAR-SIDDIQ-DÖNMEZ 2022

Onar, Vedat – Siddiq, Abu Bakar – Dönmez, Şevket: Items of fun, utility and divination. The knucklebones from Oluz Höyük, north-central Anatolia (Turkey). In: *Archaeological Research in Asia* 30 (2022).

OTTOMÁNYI 2005

Ottományi Katalin: Érd, Hosszú földdek. In: Kisfaludi Júlia (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2001*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 212-213.

PARZINGER-STEGMANN-RAJTÁR 1988

Parzinger, Hermann – Stegmann-Rajtár, Susanna: Smolencie-Molpir und der Beginn skytischer Sachkultur in der Südwestslowakei. In: *Praehistorische Zeitschrift* 63 (1988), 163-177.

PARZINGER 1988-1989

Parzinger, Hermann: Hallstattzeitliche Grabhügel bei Dobrníč. In: *Archeološki vestnik* 39-40 (1989), 529-635.

PREINFALK 2003

Preinfalk, Fritz: KG Hafnerbach. In: Farka, Christa: *Die Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes*. (Fundberichte aus Österreich 42) Wien: 2003, 15-17.

PATEK 1976

Patek Erzsébet: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. In: *Archaeologiai Értésítő* 103 (1976), 3-27.

PATEK 1982-1983

Patek Erzsébet: Die Nordosttransdanubische Hallstattgruppe: Ein Überblick. In: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12-13 (1982-1983), 59-84.

PATEK 1993

Patek Erzsébet: *Westungarn in der Hallstattzeit*. I (Acta Humaniora 7) Weinheim: Wiley-VCH, 1993.

PAULIK 1955

Paulik, Jozef: Eine Hallstatt und Hallstatt – La-Tène-Siedlung bei Sered. In: *Slovenská Archeológia* 3 (1955), 154-194.

PAULIK 1956

Paulik, Jozef: Die südwestliche Slowakei in der jüngeren Hallstattperiode. In: *Slovenská Archeológia* 4/2 (1956), 196-212.

PAULIK 1958

Paulik, Jozef: Neue Grabfunde aus der jüngeren Hallstattzeit in der Südwestslowakei. In: *Slovenská Archeológia* 6/2 (1958), 374-379.

PEREGO 2010

Perego, Elisa: Magic and Ritual in Iron Age Veneto, Italy. In: *Papers from the Institute of Archaeology* 20 (2010), 67-96.

PODBORSKÝ 1965

Podborský, Vladimír: *Die Hallstattsiedlung in Těšetice*. (Fontes Archaeologici Pragenses 9) Praha: Museum Nationale Pragae, 1965.

POROSZLAI-VICZE 2005

Poroszlai Ildikó – Vicze Magdolna (eds.): *Százhalombatta Archaeological Expedition (SAX). Report 2 – Field Seasons 2000-2003*. Százhalombatta: Matrica Museum, 2005.

RANSEDER 2006

Ranseder, Christine: *Eine Siedlung der Hallstattkultur in Wien 10, Oberlaa*. (Monografien der Stadtarchäologie Wien Band 2) Wien: Magistrat der Stadt Wien, 2006.

REBAY 2006

Rebay, Katharina C.: *Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich. I-II*. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 135.) Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2006.

ROMSAUER 1986

Romsauer, Peter: Zur hallstattzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei. In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. (Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 3). Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 1986, 173-181.

STEGMANN-RAJTÁR 1992

Stegmann-Rajtár, Susanne: *Grabfunde der älteren Hallstattzeit aus Südmähren*. (Archeologický ústav SAV). Kosice: k. n., 1992.

SZABÓ 2018

Szabó Géza: A Nart-eposz a bronzkori és kora vaskori leletek tükrében. In: Bathó Edit (szerk.): *Jászkunsági évszázadok. Jászkunság kutatása 2014. Tudományos konferencia a Jász Múzeumban*. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 2018, 61-77.

TERŽAN 1990

Teržan, Biba: *The Early Iron Age in Slovenian Styria. Katalogi et monografiae* 25. Ljubljana: Narodni Muzej, 1990.

TERŽAN–ČREŠNAR 2014

Teržan, Biba – Črešnar, Matija: *Absolutno datiranje bronzaste in Železne dobe na Slovenskem. Absolute dating of the Bronze and Iron Ages in Slovenia.* (Katalogi in monografije 40) Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije, 2014.

TÓTH-VÁSÁRHELYI 2008

Tóth-Vásárhelyi Máté: *Kora vaskori falu a Benta völgyében. Kulturális és kronológiai összefüggések.* (Szakdolgozat) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2008.

TRACHSEL 2004

Trachsel, Martin: *Untersuchungen zur relativen und absoluten Chronologie der Hallstattzeit.* (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 104) Bonn: Habelt, 2004.

TREFNÝ 2017

Trefný Martin: Hallstatt elite burials in Bohemia from perspective of interregional contacts. In: Schumann, Robert – van der Vaart-Verschoof, Sasja (eds.): *Connecting Elites and Regions.* Leiden: Sidestone Press Leiden, 2017, 109–126.

URBAN 1996

Urban, Otto Helmut: Der Leopoldsberg in Wien zur Hallstatt- und Frühlatènezeit. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (Hrsg.): *Die Osthallstattkultur. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.–14. Mai 1994.* Budapest: Archaeolingua Alapítvány, 1996, 549–580.

VÉKONY-VADÁSZ 1986

Vékony-Vadász Éva: Das früheisenzeitliche Gräberfeld von Süttő. In: *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984.* (Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 3). Budapest: Archäologisches Institut der UAW, 1986, 251–257.

VÉKONY-VADÁSZ 1997

Vékony-Vadász Éva: Das Hügelgrab von Kismező bei dem Ságberg. In: *Zalai Múzeum 8 (1997), 27–39.*

VÖRÖS 1993

Vörös István: Temetési étel- és állatáldozat Százhalombatta 109. számú halomsírijában. In: Poroszlai Ildikó (szerk.): *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből.* Százhalombatta: Százhalombatta Város Önkormányzata, 1993, 35–40.

WIESNER 2013

Wiesner, Norbert: Astragali in Gräbern der mitteleuropäischen Urnenfelderkultur. In: *Germania 91 (2013), 89–112.*

WOLLÁK 1979

Wollák Katalin: Hallstattkori leletek a Pilismarót-Szobi révi terepfeltárásból. In: *Dunai Régészeti Közlemények 1 (1979), 49–76.*

TÓTH-VÁSÁRHELYI MÁTÉ

Kulturális és kronológiai markerek egy dunántúli lelőhely kora vaskori leletanyagában

Az Érd–Hosszúföldek 9/4. lelőhely leletanyaga rendkívül összetett képet alkot. Az épületek időrendje még nem tisztázott, de a jól lehatárolható épületcsoportok és az eltérő telepszerkezet arra utal, hogy több időszakban is használták a telepet. Érdekes a telepen feltárt egyetlen hamvasztásos temetkezés és a hozzá köthető rituális gödör elhelyezkedése. A telepobjektumok között, közvetlenül több épület mellett feltárt urnafészkek kapcsolata a szomszédos objektumokkal bizonytalan, de időbeli eltérést kell feltételeznünk. A sír rítusát tekintve illeszkedik az eddig ismert „köznépi” temetők sorába.

A nagy méretű szövőszék maradványai alapján az 52/106. objektumot takácsműhelyként határozhatjuk meg, melynek párhuzam nélküli vaskése teljesen idegen elem a korszak anyagában.

A lelőhely kiemelkedő leletei, a csónak alakú fibulák a korszak általánosan elterjedt ékszerei, azonban az itt előkerült ékszereggyüttes a spirálján átfűzött vas- és bronzlánccal még az észak-itáliai Este-kör területén is egyedülálló. A párhuzamok alapján importnak tarthatjuk őket. Nehezen értelmezhető ebben a kontextusban a hurkos fejű vasnyárs is, melyet kizárólag gazdag, halmos temetkezésekből ismerünk. Az asztragalusz csontok interpretálása számos lehetőséget vet fel, ugyanakkor a százhalombattai 109. halom analógiája és a Benta-völgyi telep darabjai azt sugallják, hogy a viselet részét képezték a felfűzött csontok. A telep korai fázisa a grafitós kerámia, a díszített, bikónikus orsógombok, az ívelt hátú vaskések és az átfűrt bokacsontok alapján egyértelműen egyidős az egyórányi járőföldre fekvő földvárrel és a halomsírmező jelenleg ismert temetkezéseivel. A két lelőhely közti kapcsolatot és a Benta-völgyi telep különleges funkcióját jelzik a csónak alakú fibulák, a hurkos fejű vasnyárs és az unikális vaskés, melyek elsősorban a korabeli társadalmi elithez köthetők.

Ezek a jelenségek összességükben arra engednek következtetni, hogy a két lelőhely közti gazdasági és szellemi kapcsolat nagyon aktív volt, azok egy rendszerbe tagozódtak.

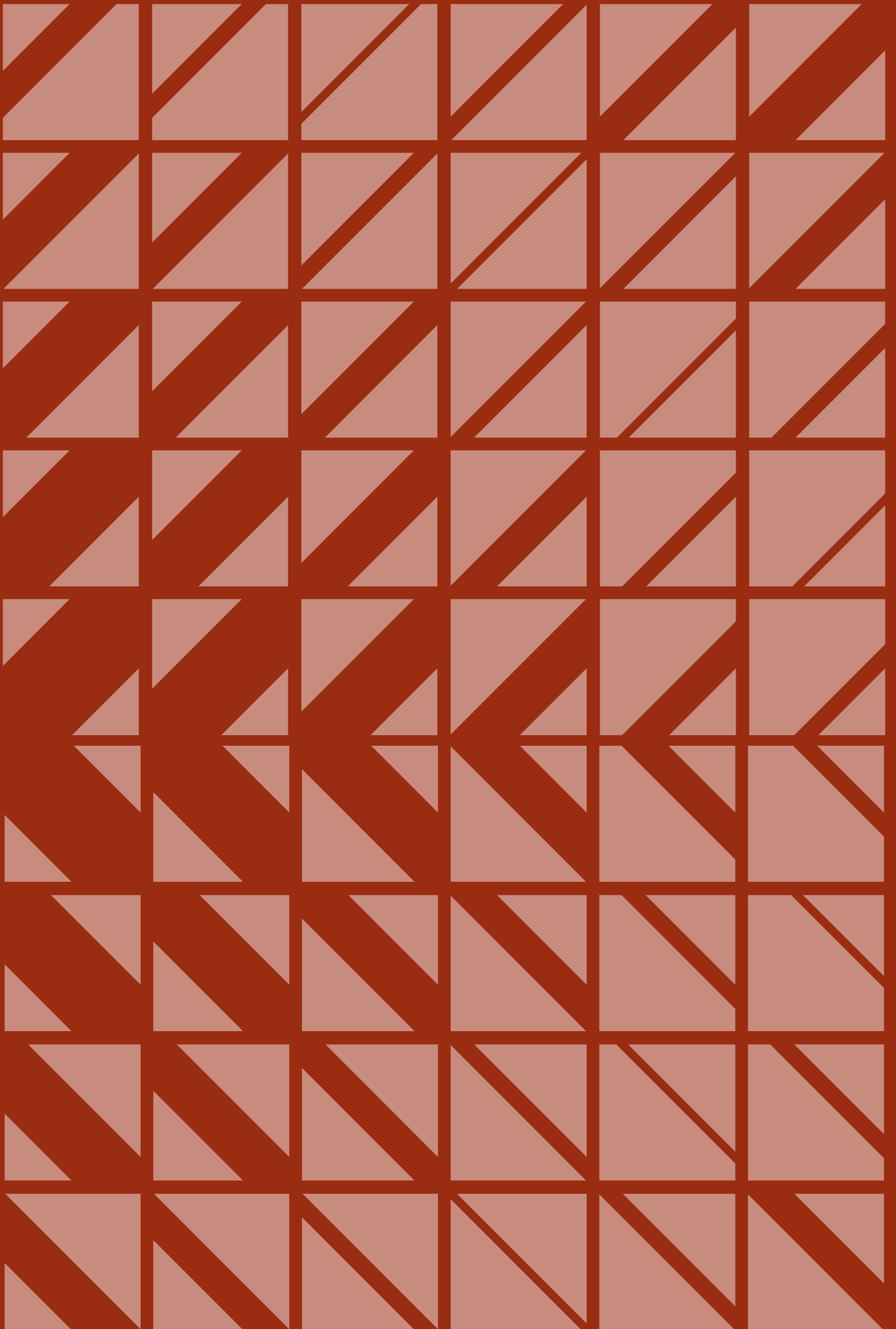
MÁTÉ TÓTH-VÁSÁRHELYI

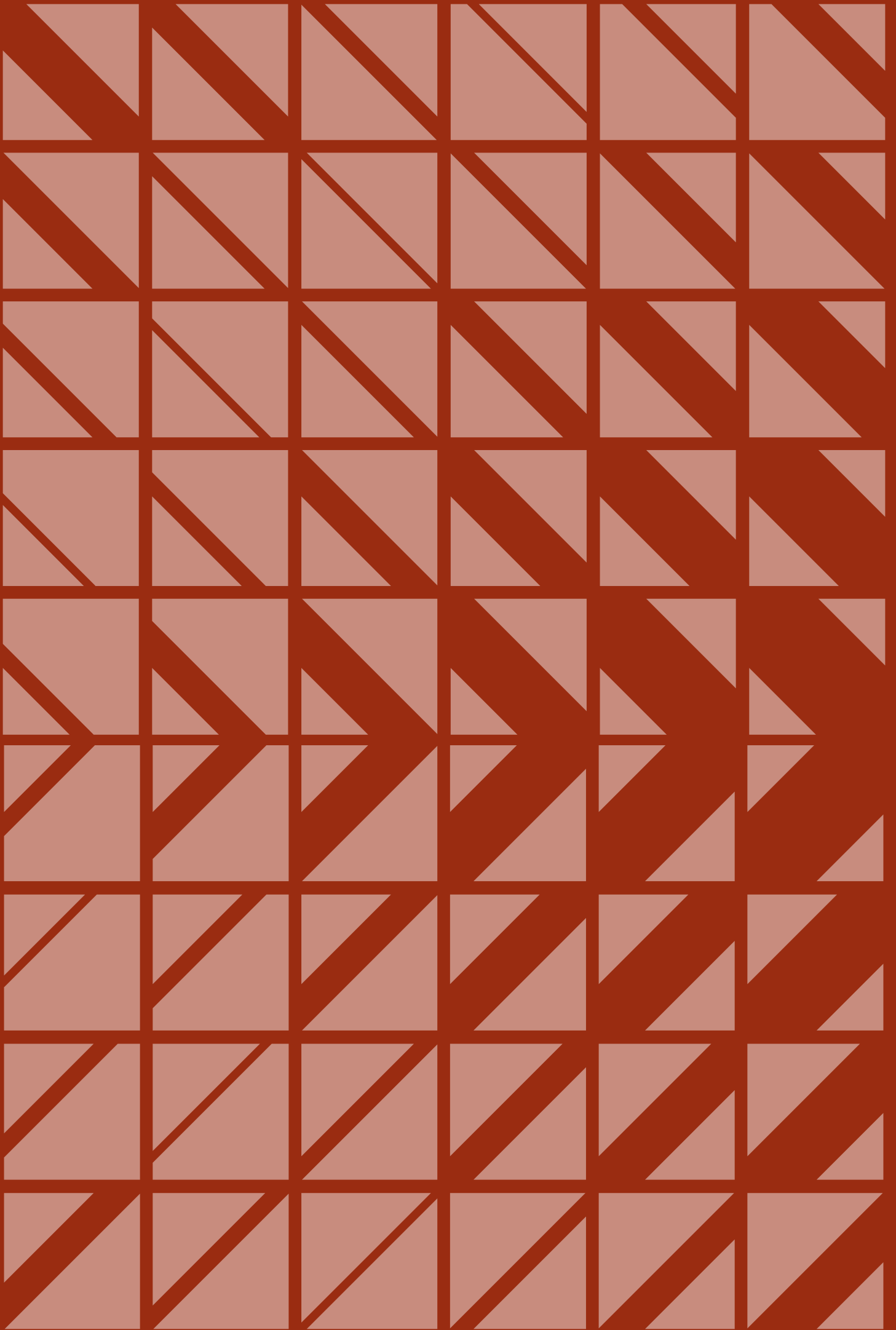
Cultural and Chronological Markers in the Early Iron Age Findings of a Transdanubian Excavation Site

From the findings of the Érd–Hosszúföldek 9/4 excavation site a highly complex picture emerges. The chronology of the buildings is not yet clear, but their clearly distinguishable groupings and the different settlement structures suggest that the site was used throughout several historical periods. The location of the only cremation burial on the site and the associated ritual pit is rather interesting. The relationship between the urn nest – which was unearthed among the settlement objects, immediately adjacent to several buildings – and the surrounding objects remains uncertain, but differences in time periods should be assumed. In terms of burial rites, the grave fits in with the “common public” cemeteries known so far.

The remains of a large loom suggest that object 52/106 can be identified as a weaver’s workshop. The iron knife also found there, however, is completely alien to the period. Boat-shaped fibulae – included among the most outstanding finds of the site – were a popular form of jewellery during this period. The jewellery ensemble found here, with the iron and bronze chains threaded through the spiral, is unique even in the Este area of northern Italy. Parallel finds suggest that they were imported. A loop-headed iron spike – known exclusively from the burial mounds of the wealthy – is also difficult to interpret in this context. The astragalus bones also raise a number of interpretational possibilities, while the analogy with mound 109 of Százhalombatta and the pieces recovered from the Benta Valley site suggest that strung bones were part of the attire.

The early phase of the site – based on the graphite-banded pottery, decorated biconical spindle buttons, curved-backed iron knives and pierced ankle bones that have been recovered – is clearly contemporary with the hillfort and the currently known burials of the tumuli field of Százhalombatta, merely an hour’s walk away. The link between the two sites, as well as the special function of the Benta Valley site, is indicated by the boat-shaped fibulae, the loop-headed iron spike and the unique iron knife, which can primarily be associated with the social elite of the period. Taken together, these phenomena suggest a very active economic and cultural link between the two sites; they were essentially organised into a single system.

RÁCKEVEI KÖKERESZTEK NYOMOZÁS EGY EMLÉK UTÁN

- C. Tóth Norbert, MTA doktora
történész
Árpád Múzeum, Ráckeve
email cím: ctoth.norbert@gmail.com

Valamikor a régmúltban, talán a 18. század első felében a Ráckeve és Pereg között működő révnek (a mai Duna-híd helyén) a városi oldalon fekvő terén keresztet állított fel – valószínűleg – a ráckevei magisztrátus. Az időjárás viszontagságai miatt megrongálódott és leromlott keresztet 1789-ben, Deszpot József bírósága idején megújították.¹

A kereszt vagy feszület állítása korántsem volt a korban különleges esemény, azok általában a települések bejáratánál, a lakott terület főbb terein, a temetőben, illetve különböző egyházi épületek mellett, továbbá magánterületeken, így kertekben, szőlőkben voltak (és vannak máig). Ugyanakkor ismerünk „magányosan”, az utak mentén állókat is. A kereszték készítői – a helyzetükből adódóan – lehetek közösségek vagy magánszemélyek, de természetesen együtt is kezdeményezhették a keresztállítását. A szóban forgó feszületeket több okból is állíthatták, voltak ún. engesztelő kereszték, amelyeket egy-egy haláleset helyszínén emeltek. Az emlékkereszteket valamilyen, a közösség számára fontos, avagy köztörténeti esemény kapcsán létesítették. Nem hiányozhattak a halakeresztek (betegségből, bajból-bajtól való megmenekülés emlékére) és a fogadalmi kereszték, továbbá a védő és óvó – a rossz távoltartására szolgáló – kereszték sem. És végül, de nem utolsósorban, léteztek az Isten dicsőségére felszentelt kereszték is, amelyeket egy-egy vallási közösség állítottatott. Az első fe-

születeket még minden bizonnyal a középkorban emelték, de ezek közül ma Magyarországon egy sem ismert, a legkorábbiak a 18. századból maradtak fenn. A különböző célokból felállított kereszték aztán idővel más funkciókat is „felvettek”, így többek között tájékozási pontként is szolgáltak a kor embere számára.² A kereszték anyaga nem túl változatos: alapvetően fából, kőből, esetleg fémből vagy ezek kombinációjából készültek.

Ráckeven a legkorábbi, révnél felállított feszület (1. kép) minden bizonnyal fából készült, amelyet – mint láttuk – az akkori városi tanács Deszpot vezetésével megújítottatott. Az idő vasfoga azonban a következő évtizedekben alaposan megrágtta. Hat évtizeddel később újra szükségessé vált gondoskodni a keresztéről. Az 1852. november 30-i tanácsülésen a testület (Dimon István bíró, Gozony István, Magdics József, Sencz János és Száz Márton tanácsnokok) arról hozott határozatot, hogy

„a hídterén a ledült kereszt helyébe, mely a város által alapított, a város költségén téglából vagy kőtalapzatra egy olyan márvány kereszt felállítandó, mely valamint egy felől a keresztény vallás szent alapítójához az eddigi fakeresztnél méltóbb, úgy más felől csinos külső alakzata által e városnak is díszére legyen; – ugyanezen kőkereszt felállításával inspector Gozony István úr ezennel tanácsilag megbízatik.”³

1. kép: a hídterei kereszt lehetséges helye (a nyomólap eredetije: ÁMR)

- 1 Ráczkevei okmánytár 147.
- 2 S. Lackovits 1993: 109–111. A téma kutatása az 1970-es években indult, az 1990-es évek óta egyenesen reneszánszát éli, sorra jelentek és jelennek meg a különböző adatbázisok és feldolgozások, mindezekre összefoglalóan lásd Romsics 2007: 5–6.
- 3 MNL PML V.190 Ba 5. kötet, 738. sz. A forrásszövegeket csak a szükséges mértékben, az érthetőség végett modernizáltam.

Az ügyről a következő fél év testületi ülésein nem esett szó. Valószínűleg nem történt semmi a kereszt újraállítása tárgyában, mígnem 1853 májusában ismét napirendre tűzték a kérdést. A május 9-i tanácsülésen Dimon István főbíró, Magdics József, Hering Mihály, Pahocsa Mihály, Laskovics József, Gáspár János és Knezovics István tanácsnokok, Németh Mihály, Gozon Mátyás, Gyuricsics Nesztor és Jankovics Demeter kultanácsnokok jelenlétében a következő határozat született:

„Azon márvány kőkereszt, mely a városi tanács múlt évi 738. számú végzése értelmében a város költségén levén a hídfő közelében kőtalapzatra felállítandó ezen felül irattal *sumtibus fisci privilegiati oppidi, vigore aviti senatus consulti, renovata* szabad királyi Pestvárosban minél előbb elkészíttetni, hazahozatni, s az eddigi fakereszt helyére felállítatni tanácsilag ezennel újlag is elhatározatik, s ezen végzés foganatba vételére a város pénztárából elegendő költséggel ellátva Gozony Mátyás kultanácsnok ezennel Pestre küldetik.”⁴

A határozatból több dolog is egyértelmű: a keresztet márványból kívánták elkészíttetni egy pesti kőfaragómesterrel. Jelen esetben a „márvány” megnevezés alatt nem az „igazi” márványt, hanem a Magyarországon évszázadok óta használt, a ma Komárom-Esztergom vármegyében fekvő Süttőn bányászott vörös színű mészkövet kell értenünk.⁵ A másik, a határozatból következő szempont a tanács számára az lehetett, hogy a Ráckevére érkezők első benyomása kedvező legyen a városról. A különböző okokból ide érkezők száma ugyanis jelentősen megnövekedhetett az újíttatás óta eltelt hatvan évben, ami egyébként változást hozott a folyón való átkelés módjában is: a két part között járó kompot felváltotta az ún. hajóhid. Ez több csónak, hajócska az egyik parttól a másikig történt összekötésével és pallók ráfektetésével készült, amelyet szükség esetén – jégzajlás, árvíz, hajóforgalom – szétbonthattak, majd újra összeállíthattak. A kereszt talapzatára a város – magyar fordításban – a következő szöveget kívánta felvésetni: „Felújíttatott a kiváltságolt mezőváros költségén, egy régi, most is érvényben lévő (tanács)határozat alapján”.

A május 17-i ülésen szintén a főbíró és Knezovics István tanácsnok jelenlétében az egy héttel korábbi határozatukat kiegészítették Dimon István főbíró jelentése nyomán: utóbbi ugyanis beszámolt a tanácsnak arról, hogy ő elment Pestre és megrendelte a keresztet, amely pár nap múlva megérkezik hajón, és „itt a hídfőtéren felállíttatik.” A kőfaragónál – akinek nevét legnagyobb sajnálatunkra nem árulta el – tett látogatása során azonban Dimon „annak jeléül, hogy azt a városi pénztárból mint patronus maga a város állíttatta föl, e városnak ősi czímerét is felvésette”, illetve a korábbi jegyzőkönyv szerint meghatározott felíratot úgy vésette fel, hogy „a folyó 1853^{ik} esztendő számát is római betűkkel magában foglalja”, azaz a következőképpen néz majd ki a felírat: „sVMtlbVs flsCl prlVlLeglatl opplDI Vigore aVltl senatVs ConsVLtl renovata”.⁶ Ezért kérte a tanácsot, hogy az előző határozatot a fentiek alapján egészítsék ki. A tanács végzése szerint az

„előadott eljárás helyeseltetvén jegyzőkönyvbe hozatni, a kőkereszt pedig vízen minél előbb leszállíttatni, s itt a hídfőtéren a város díszére s a kereszttyén vallás szent alapítójának dicsőítésére felállíttatni rendeltetik.”⁷

Mint olvasható, a kereszt ügye már-már megoldódni látszott, ám a következő ülésen, május 19-én ismét előkerült a téma. A Dimon István főbíró, Magdics József, Hering Mihály, Pahocsa Mihály, Gáspár János, Laskovics József és Knezovics István tanácsnokok, Jankovics Demeter és Németh Mihály kultanácsnokok jelenlétében lezajlott tanácsülésen nem várt módon a kereszt felállításának helye vált kérdésessé. Az előző határozat megszületése – és itt adjuk át a szót a jegyzőkönyvnek –

„után kérdésbe hozatván, hogy vallyon azon márványkereszt, mely a kereszttyén vallás szent alapítójának idvezítónknak dicsőítésére, s vallásos érzelmek ébresztésére fog ugyan főleg felállíttatni, de ezen fő czélon kívül a városnak is szépítési tekintetben dísz ad, hova állíttathatnék fel legczélszerűbben a régi ledült fakereszt helyére-e, vagy pedig a hídter közepére?”

A kérdésben két álláspont alakult ki, az egyik szerint – amelyet Magdics József, Hering Mihály és Pahocsa Mihály képviselt –

⁴ MNL PML V.190 Ba 5. kötet, 231. sz.

⁵ Anyaga ránézésre megegyezik a ráckevei síremlékekével: lásd Lővei-Tóth 2018. Az anyagra lásd még Lővei 2021: I. 65-104; a kőanyag származási helyének biztos azonosításához természettudományi vizsgálat kellene.

⁶ A felíratban egy-egy M és D, két-két C és L, nyolc V és tizenhárom I betű van, amely így kiadja az 1853. évet.

⁷ MNL PML V.190 Ba 5. kötet, 243. sz.

„azon okból, mivel a kocsikkal és szekerekkel való járás a keresztnek a hídtér közepén leendő fölállításával megnehezítették, oda nyilatkoztak, hogy az ő véleményük szerint legcélszerűbb leendő a kérdéses keresztet a réginek helyére állítani fel.”

A másik oldalt a Dimon István főbíró, Laskovics József, Gáspár János, Knezovics István tanácsnokok, valamint Németh Mihály és Jankovics Demeter kultánácsnokok képviselték, akik szerint „mind a vallás méltóságát, mind a város szépítését tekintetbe véve a hídtér közepén kívánták azt fölállíttatni.”

A tanács az álláspontok meghallgatása után

„szavazattöbbséggel, annnyival is inkább, mivel a hídról a városba bejövő útnak kétfelé ágazása közt e célra minden akadály nélkül elegendő tágas hely mutatkozik a kérdéses márványkeresztnek a hídtér közepén leendő fölállítására választmányilag ezzel elhatároztatik, s ugyan ezen határozat jegyzőkönyvbe hozatni rendeltetik.”⁸

A keresztet tehát felállították a híddal szembeni (fő)téren, a talapzatra felkerült a latin nyelvű felirat, fölé a város címere, a hátuljára pedig arab számmal is felvésték az évszámot. E kereszt a tér átalakulása miatt azonban nem sokáig maradt a helyén, sőt az sem volt biztos, hogy valaha megismerhető lesz-e fizikai valójában.

Ráckeve városában – mondhatni – természetesen nemcsak az előző részben említett helyen, a híddal szembeni téren állt kereszt, hanem egyéb területeken is. Mielőtt tehát folytatnánk a szóban forgó emlék utáni nyomozást, érdemes egy-két szó – és a források adta lehetőségek – erejéig a többi kereszttről is szólni. A város különböző közterein állított feszületekre a legfontosabb forrásaink az időről időre megtartott egyházlátogatásokról (*canonica visitatio*) készült feljegyzések, jelentések. A vizitációk – egyházlátogatások – célja, illetve feladata, hogy pontos képet adjanak az adott egyházmegye főpapjának a felügyelete alatt álló területek – alapvetően esperességenkénti bontásban – népességéről, az egyes plébániák lelki és gazdasági állapotáról, nem mellesleg pedig betekintést nyújtsanak a papok tanultságába és felkészültségébe.⁹ Az első értékelhető információkat az 1778. május 23-i vizitáció szövege tartalmazza. E szerint Ráckevén van egy kőből készült Nepomuki Szent János-szobor, továbbá öt fakereszt, amelyekből

2. kép: a Nepomuki Szent János-szobor (Ráckeve, Szent János tér) (fotó: Jáki Réka, ÁMR igazgató)

kettőnek van 30, illetve 40 forintos alapítványa (amiből gondozzák), egynek remélhetőleg lesz, továbbá egy van a külső temetőben, amit az egyház finanszíroz, egy pedig a téren áll – ez utóbbit a város tartja fenn.¹⁰ A tizennyolc évvel későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvből az általánosságokon túl továbbiakat is megtudunk a keresztokról (a temetőiről más funkciójából adódóan a továbbiakban nem szólok): e szerint a négyből az egyik a mezőváros északi végén áll, jóllehet nem tartozik hozzá alapítvány, de fenntartásáról Miklosovics Márton tehetős polgár gondoskodik. A második az átkelőnél található, szintén nincsen alapítványa, de a város gondozza. A harmadik a régi lebontott templom helyénél áll, és 30 forintos alapítványa a temploméval lett egyesítve. Végül a negyedik keresztet a város másik, déli

⁸ MNL PML V.190 Ba 5. kötet, 249. sz.

⁹ Az újkori vizitációkra összefoglalóan lásd a veszprémi egyházmegye kapcsán: Kanász 2020: 8–9.

¹⁰ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1778. máj. 23. (Ráckeve), fol. 3r: „Una statua S. Joannis Nepom. e lapu e sculpta et erecta dati sine fundatione. Sunt 5 cruces lignae, quarum duae his annis fundatae, una 30 fl, altera 40 fl, pro tertia spes affulget, reliquarum duarum in foro et coemeterio exteriori existentium conservatio vero oppido, vero ecclesiae incumbet.”

végén helyezték el, alapítványa ugyan nincsen, de Windisch Mátyás vállalta fenntartását. Ugyancsak említik a Nepomuki Szent János-szobrot is (2. kép), mint amelyet alapítvány híján az egyházpénztár-ból gondolnak.¹¹

Az alig tíz évvel később, 1805. június 30-án lezajlott látogatás a temetőin kívül már újra öt keresztről ad hírt. Az eddig megismerteken túl, amelyeket továbbra is Miklosovics Márton, Windisch Mátyás, a város és az egyház gondoz, egy újabb létesült a városban: Bukor Mátyás ácsmes-ter ugyanis az új templom épülete mellett egy kőkeresztet állíttatott, amelynek gondozására – halála után végrendeletileg – egy 50 forintos alapítványt tett. Mindezek mellett természetesen Nepomuki szobra is szerepel a már megszokott módon.¹² A tizenkét évvel későbbi vizitációban „végre” a szobor helyére vonatkozóan is találunk információkat: Nepomuki Szent János szobra, amelyet egyetlen kőből faragtak ki, „jó anyagok-ból” készült, és fakerítés veszi körbe, helyileg pedig félúton a templom és a plébánia épülete között, majdnem a város közepén áll. S jóllehet továbbra sincsen alapítványa, de a hívek kegyes felajánlásaiból tartják karban, és minden évben az ünnepnapon körmenetet vezetnek oda, amikor is a Szent tiszteletére litániákat énekelnek, a templomba visszatérőket pedig megáldják.¹³

A szóban forgó 1817. évi egyházlátogatásban a temetői kereszt mellett azonban már csak négyet említenek: a Miklosovics család által a város északi, a Deminger Bertalan polgár által a déli végén, a város által az átkelőnél gondozott fakeresztet, valamint a Bukor Mátyás ácsmester által kőből készíttetett keresztet, amelyre végrendeletileg 50 forintos alapítványt tett. Ezt Frideczky Ferenc akkori ráckevei plébános,¹⁴ utóbb, a vizitáció idején már mogyoródi apát és székesfehérvári kanonok áldotta meg.¹⁵ Az utolsó vizitációt, amelyben szó esik még a keresztről, 1839-ben bonyolították le. Nepomuki Szent János kőszobra még mindig ugyanott állt, a temetőben két, egy régi és egy új fészületet találtak, míg további négy a városban, a már felsorolt helyeken és az említett családok, illetve a város gondozásában voltak. A Bukor Mátyás alapította keresztről annyit jegyeztek még fel, hogy falécekből készült kerítése teljesen leromlott, de az örökösök hamarosan megjavítják.¹⁶ Keresztek, amint arról már szó esett, nemcsak a városban, hanem külterületen is lehettek, így nem volt ez másként Ráckeve esetében sem. Az egyik ilyen keresztet Olasz György ráckeve-újhegyi lakos, ottani szőlőbirtokos alapította 1846 elején, amelyről a magyar nyelvű „alapítólevelet” március 1-jén állította ki:

¹¹ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1796. szept. 8. (Ráckeve), fol. 2v: „Intra ambitum hujus matricis ecclesiae exstant curces 4. Una in fine oppidi versus septentrionem nullam habet dotem, sed conservatur per Martinum Miklosovits potentiorum incolam. Altera in trajecta perinde nulla dote provisiva conservatur per oppidum. 3^a in loco veteris destructae ecclesiae habet dotem 30 florenos peculio ecclesiae assonatam. 4^a in fine oppidi australi nullam habet dotem, sed conservatur ex obligatione per Mathiam Windisch, preterea existat statua lapidea S. Joannis Nepomuceni nulla perinde dote provisiva, conservacioni illius providetur ex peculio ecclesiae.”

¹² SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1805. jún. 30. (Ráckeve), fol. 4r: „Intra ambitum hujus matricis ecclesiae habentur 5 cruces: una in fine oppidi versus septentrionem, nulla habet dotem, sed conservatur per Martinum Miklosovits potentiorum incolam. Altera penes trajectum nullam pariter habens dotem, quae per oppidum conservatur. Tertia marmorea nova penes ecclesiam, quam fundavit dominus Mathias Bukor asciaiorum magister, pro cujus conservatione post mortem suam adminimum 50 florenos legabit. 4a in fundo antiquae ecclesiae, haec habet dotem 30 floreni proventibus ecclesiae incorporatam. Ac tandem 5^a in fine oppidi australis, haec pariter nullam habet dotem, sed obligatio conservandi incumbit Mathiae Windich. Intra hunc ambitum ecclesiae adhuc existit statua Sancti Joannis Nepomuceni ex lapidibus erecta, quae pariter nullam fundum habet.”

¹³ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1817. máj. 20. (Ráckeve), pag. 13.: „In parochia Ráczkeve est statua Sancti Joannis Nepomuceni in medio fere oppido media inter ecclesiam et parochialem domum situata, ex materialibus bonis, statua vero ipsa tora ex uno lapide excissa, cincta est haec statua cratibus ligneis, nulla gaudet dote, sed conservatur ejus ex piis fidelium oblati: ad hanc singulo anno in die festi vesperi media septima processio ducitur, sub qua lytaniae in honorem Sancti hujus decantantur, reducibus ad ecclesiam datur benedictio cum cyberio.”

¹⁴ 1783 és 1802 között volt plébános. Lásd: Miskei 1999: 73.

¹⁵ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1817. máj. 20., (Ráckeve) pag. 13.: „Existunt pariter praeter crucem in coemeterio situatam penes sacellum coemeterii, adhuc aliae 4 cruces, quarum 1mo Ad septentrionalem finem oppidi eo hujus conservatio incumbit familiae Miklosovicsianae aevibus Ráczkeviensibus. 2do Ad australem finem oppidi hactenus semper per Bartholomeum Deminger civem aequae oppidanum conservata est. 3° Ad trajectum Danubii conservatio hujus incumbit oppido, omnes hae tres cruces ex ligno crucifixi, figuram ex lamina habent appensam. 4ª Demum tota ex marmore una cum pedali penes ecclesiam parochialem erecta est per Mathiam Bukor asciaiorum magistrum ac civem oppidi, pro hujus conservatione 50 Rfl legat in testamento; haec est benedicta per reverendissimum dominum Franciscum Frideczky abbatem et canonicum protunc parochum Ráczkeviensem.”

¹⁶ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1839. (Ráckeve), pag. 10.: „Statua S. Joannis Nepom. lapidea in medio oppidi inter ecclesiam et parochialem domum existens per pia fidelium oblata conservatur. Cruces praeter duas in coemeterio antiquo et novo 4 aliae in oppido existunt. Prima ligna ad septentrionalem oppidi plagum locata per familiam Miklosovits conservatur. Secunda crux lignea ad austrum sita per familiam Deminger conservatur. Tertia crux ad trajectum Danubii pariter lignea per oppidum Ráczkeve erecta et conservata. Quarta crux et marmore cum pedistilio penes ecclesiam parochialem existens per familiam Bukor conservatur, cinctura ejus lignea cratinolara penitus destructa per haeredes nunc restaurabitur.”

„az Újhegyen nevezetesen pedig érdemes Kudar Mihály szölleje balsarkánál – ezen hegybeli katolikus lakó társaim és tisztelendő plébános urunk adakozásából felállítandó fakeresztnek, ehhez tartozó feszületnek, s korlátoknak illő fentartását – oly formán váloltam magamra –, hogy még én életbe leszek ezen vállalatom biztosítékául ugyancsak az említett Újhegyen Víg István és Magdics József szomszédságában lévő három pásztás szőlőmet azon hozzáadással jelelem ki, miszerént ha ezen önkénytes kegyes vállalatomban hanyag lennék, az illető előjárásnak joga legyen a megnevezett szőlőm terméséből a fentartásra szükséges költséget annyiszor ahányszor kívántatni fog lefoglalni, akarván egyszersmind, hogy ezen teher mint az említett szőlőmmel egybekötve örököseimet is illesse, ha pedig akár én, akár örököseim idővel ezen vállalatul felszabadítani kívánnák vagy e szőlőt eladni akarnák, fentartom magam és örököseim számára azon szabadságot, hogy ezen vállalat fejében alapítványképp 10, azaz tíz pengőforintnyi tőke pénznek a ráczevi plebánia templom pénztárába leendő lefizetése által ezen vállalatot megválthassak.”

Az alapításról és kötelezettségvállalásról szóló levelet március 10-én a városi tanács ülésén felolvasták, majd a jegyzőkönyvbe is bevezették.¹⁷ Mindezek után következett a feszület egyik nélkülözhetetlen kelléke, a megyéspüspöki engedély megszerzése annak megáldására. A ráczevi plébános, Szigly Károly¹⁸ – egyúttal a püspöki szentszék ülnöke – március 19-én kért a székesfehérvári püspöktől, Barkóczy Lászlótól¹⁹ engedélyt a kereszt megáldására, amelyet négy nappal később meg is kapott.²⁰

A másik keresztalapításról fél évszázaddal későbből értesülünk. 1901 tavaszán Simsik János ráczevi lakos szánta rá magát, hogy – és innen idézzük Knezits Pál plébános²¹ 1901. április 13-i, a székesfehérvári nagypréposthoz, káptalani helynökhöz szóló levelét –

„Ráczevén a godányi szőlőbe vezető uton egy nagy erős fakeresztet rajta művésziestén festett bádogból készült Krisztus testtel akar Isten dicsőségére felállítatni, mire Nagyságod kegyes engedélyét fennevezett hívem tisztelettel kéri. A kereszt fentartására alapul Simsik János 30 Koronát nálam lefizetett azon megjegyzéssel, hogy ez alap sokáig érintetlen marad, mivel ő és családja fogja gondozni a keresztet míg életben lesznek. Én pedig arra kérem mély tisztelettel Nagyságodat, hogy a felállítandó kereszt megáldására a hatalmat nekem megadni kegyeskedjék, mit midőn hálás köszönettel veendek vagyok.”²²

Az 1846. évi alapítástól eltérően ezúttal a teljes válasz (fogalmazványa) is fennmaradt. A nagyprépost április 15-én a következőképpen válaszolt:

„előterjesztése alapján felhívom Nagytisztelendőségedet, hogy Simsik Jánosnak örömemet és köszönetemet fejezze ki Isten dicsőségére hozott áldozatáért. A kereszt felállítását ezennel megengedem, a 30 Kor[onás] alapítványt elfogadom, Nagytisztelendőségedet felhívom, hogy a lefizetett alapítványról alapítványlevél fogalmazványt terjesszen be jóváhagyás végett. Egyúttal felhatalmazom Nagytisztelendőségedet, hogy a felállítandó keresztet annak idején ünnepélyesen felszentelhesse.”²³

Végül még egy írásos említéssel is rendelkező szakrális emléket kell felidézünk. 1900. június 5-én Knezits Pál plébános azzal a kéréssel fordult a püspökéhez, hogy – idézzük –

„Höffler Antal hívem a ráczevi úgynevezett »Ürgehegy«-i szőlőben, hol jelentékeny számban laknak hívek állandóan, egy kisebb harangot helyeztetett el egy rendes állványon, hogy Úrangyalára naponként háromszor harangozzanak. Nevezett hívem felkért a harang szentelésre és pedig jövő vasárnap délutánra. Mivel a harang kicsiny, 12 kilogramm nehéz, és nincs rajta sem kép, sem felírás, így talán nem is consecrálható, azért a legmélyebb tisztelettel kérem Méltóságodat, méltóztassék kegyesen megengedni, hogy ezen kis harangot jövő vasárnap délután benedíálhassam.”²⁴

■ 17 SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 252/1846., másolat. A szövegét lásd a Függelékben.

18 1845 és 1857 között volt plébános. Lásd: Miskei 1999: 73.

19 1837. január 12-én nevezte ki a király, és haláláig, 1847. december 13-ig volt megyéspüspök (lásd: Barkóczy. In: MKL, <https://lexikon.katolikus.hu/B/Bark%C3%B3czy.html>, letöltve: 2023. 12. 06.; Miskei 1999: 72.).

20 SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 252/1846. A szövegét lásd a Függelékben.

21 1896 és 1905 között volt plébános. Lásd: Miskei 1999: 73.

22 SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 69/1901. A szövegét lásd a Függelékben.

23 SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 633/1901. A szövegét lásd a Függelékben.

24 SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 247/1900. A szövegét lásd a Függelékben.

3. kép: a „déli” kereszt (fotó: Jáki Réka)

Városy Gyula székesfehérvári püspök (1901–1905)²⁵ válasza alapján úgy tűnik, hogy valóban szükséges volt – vagy legalábbis a főpap így akarta – a harang felszenteléséhez egy kereszt elhelyezése is, így annak rátétele után elhárult minden akadály a consecratio elől. Erre a plébános távirata és a püspök válasza alapján június 10-én került sor.²⁶

Ha az egyes keresztek szeretnénk a mai Ráckeven elhelyezni, akkor a következőket mondhatjuk. A Miklosovics család által gondozott, a város északi végén álló kereszt ma a Kossuth Lajos és a Kastély utca sarkán lévők feleltethető meg (3. kép). A város déli végén, előbb Windisch Mátyás, utóbb Deminger Bertalan révén karbantartott kereszt talán a Becsei úton, a Dr. Skultéti István utca előtt jobbról álló fakereszttel azonosítható (4. kép). Az átkelőnél előbb fából, majd 1853-ban kőből elkészítettet és a város által gondozott kereszt 1897-ig állt ott. A Bukor Mátyás ácsmester alapította kereszt a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett katolikus templomtól nem messze állt – egy darabig. Az ötödik, a lebontott templom helyén lévő kereszt további történetét nem ismerjük.

Miután áttekintettem a városi keresztek állításának időpontját és helyét, ideje visszatérnünk a hídnál lévő „városi” feszülethez. A kereszttel kapcsolatos események megértéséhez azonban szükséges a látómezőnkbe vonni egy másik, fentebb már említett „keresztfával” történet eseményt is.

A régi Szent Kereszt-templom lebontása után az egyházközség elhatározta egy új templom építését. A Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt egyházat 1791. május 13-án kezdték el építeni, majd másfél évvel később, november 28-án a plébános már megáldotta, de teljesen csak 1799-re készült el, és a fehérvári püspök június 30-án szentelte fel.²⁷ Valamikor ezután, de még az 1805. évi vizitáció lefolytatása előtt állította Bukor Mátyás ácsmester a kőkeresztet az új templomnál (50 forintos alapítvánnyal).²⁸ A feszület alig száz évig állt, 1891-ben ugyanis egy nagy szélvihar kiöntött egy hatalmas fát, amely rádőlt a keresztre, így azt el kellett bontani.²⁹ További sorsáról nem tudunk semmit.

²⁵ Miskei 1999: 72.

²⁶ SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 1136/1900. A szövegét lásd a Függelékben.

²⁷ Miskei 1999: 45.

²⁸ SzfvPL I.5. Canonica visitatio 1805. jún. 30. (Ráckeve), fol. 4r.

²⁹ Fegyó 1992: 67.

4. kép: az „északi” kereszt (fotó: Jáki Réka)

A forgalom növekedése szükségessé tette, hogy a csak tavasztól ősziig használható hajóhid helyett állandóbb épüljön. Jóllehet egy híd már épült korábban, amelyet 1843. július 9-én, az aratási vásár napján avattak fel,³⁰ de az nem bizonyult tartósnak. Fél évszázad múlva, 1889-ben előbb tölgyfa oszlopok letételével létesült egy,³¹ az év minden szakában járható híd (persze télen az oszlopok tövében vágni kellett a jeget), a végleges megoldást azonban a millenniumi ünnepségekre való felkészülés hozta el. Az új, állandó híd építéséhez 1895-ben kezdtek hozzá, az ennek során készített feljárók, illetve az ekkor már tervbe vett új városháza építése miatt a piacteret áthelyezték a hídtérről. Hogy erre pontosan mikor került sor, egyelőre nem tudjuk. Bonyolítja a helyzetet egy, a Knájtner család naplójában szereplő bejegyzés, amely szerint 1890 őszén a katolikus templomnál működő piacteret áthelyezték egy kicsivel odébb,

az akkor még álló kereszt háta mögé.³² Mindez két dolgot jelenthet: vagy két helyen működött akkoriban piactér Ráckevén, ami korántsem lenne meglepő, vagy valami összekeveredett a híradásokban. Visszatérve az átkelőre, az új és a Duna-ági hidak közül elsőként létesült átkelő Zielinski Szilárd mérnök tervei alapján 1896-ra készült el, a forgalom számára pedig május 31-én nyitották meg.³³ Hivatalos, ceremoniális átadására azonban csak bő egy évvel később, 1897. szeptember 26-án került sor.³⁴

A híd építéskor a térről nemcsak a piacot helyezték át (egyúttal a leendő városházának is helyet csinálva), hanem az ott álló városkeresztet is el kellett bontani. Itt jött „kapóra”, hogy a templomnál lévő régi keresztet pár évvel korábban ledöntötte a vihar, a város ugyanis a főbíró javaslatára a katolikus egyházközségnek adta a keresztet. Minderről Knezits Pál esperes-plébános a megyéspüspökhöz szóló 1897. november 24-i levelében így írt:

„Ráczkeve mezőváros, mint tulajdonos a kis dunai régi fahid előtt állott márvány kőkeresztet a katolikus híveknek ajándékozta; ezen kereszt a hívek adományaiból befolyt összegben (160 frt) templomunk előtti téren felállított és megújított és így most már készen állva vár a felszentelésre. Ez okból a legmélyebb fiúi tisztelettel kérem Méltóságodat, méltóztassék kegyesen megengedni, hogy ezen keresztet jövő vasárnap f. hó 28-án Isten dicsőségére megáldhassam.”³⁵

A püspök november 26-i válaszában megadta az engedélyt,³⁶ így Knezits plébános november 28-án a 10 órai nagymise előtt a keresztet újból felszentelte és megáldotta.³⁷

A történetünk itt akár véget is érhetne, hiszen a „hídtéri” kőkereszt elbontása után újból felállították azt, immáron közvetlenül a Keresztelő Szent János-templom előtt. Igen ám, de ha valaki ma elsétál a templomhoz, és megnézi a bejárat mellett álló kőkeresztet, akkor meglepve tapasztalhatja, hogy annak talapzatán csupán a következő szöveg szerepel: „A HIVEK KEGYES ADOMÁNYÁBÓL / ISTEN DICSŐSÉGÉRE FELÁLLÍTTA/TOTT ÉS MEGÚJÍTTATOTT 1897.” Ha vissza-idézzük, hogy a hídtéri kereszt talapzatán mi állt

³⁰ Fegyó 1994: 5.

³¹ Fegyó 1992: 66.

³² Fegyó 1992: 67.

³³ Fegyó 1993: 4–5; Träger 2009: 25, 110.

³⁴ *Ráczkevei Hírlap*, 1897. 09. 30., 1–5.

³⁵ SzEpL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 327/1897. A szövegét lásd a Függelékben; idézi: Miskei 1999: 61; vö. még *Ráczkevei Hírlap*, 1897. 11. 25., 2.; *Ráczkevei Hírlap*, 1897. 12. 02., 4.; *Ráczkevei Hírlap*, 1897. 12. 16., 4.

³⁶ SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 2402/1897. A szövegét lásd a Függelékben.

³⁷ Miskei 1999: 61; Bobek 1991: 9.

5. kép: a kereszt a templom előtt (fotó: Jáki Réka)

(a város címere alatt a „sVMtlbVs flsCl prlVlLeglatl opplDI Vigore aVltl senatVs ConsVLtl renoVata” szöveg), akkor meglepve láthatjuk, hogy a kettő köszönőviszonyban sincsen egymással. Hogy a helyzetet tovább bonyolítsuk, még egy „emlékről” kell szólni.

Ha valaki besétál az Árpád Múzeum udvarába, akkor ott évtizedek óta láthat egy kb. 70 cm széles, 90 cm magas és 43 cm mély vörös márvány (valójában tömött – süttői – vörös mészkő) hasábot, amelyen nehezen, de több minden is olvasható: az előlapon fentről lefelé haladva előbb a város címere (amelynek kb. az alsó fele maradt meg), alatta a latin nyelvű, 1853-ban megfogalmazott felirat a kiemelt betűkkel. Ez alatt pedig a fentebb már ismertetett magyar nyelvű szöveg 1897-ből („A HIVEK KEGYES ADOMÁNYÁBÓL / ISTEN DICSŐSÉGÉRE FELÁLLÍTTA/TOTT ÉS MEGÚJÍTTATOTT 1897.”), végül a hátlapon az 1853-as év van arab számokkal felvésve. Tehát összegezve a fentieket, van/volt két kőkereszt, az egyik a templomnál (ez 1891-ben ledőlt, aztán eltűnt), a másik a hídnál (ezt 1896-ban vagy 1897-ben

lebontották), majd 1897-ben a templom bejárata mellett felszentelték a hídtól átvitt keresztet (5. kép). Mindemellet van egy kőkereszt-talapatunk a múzeum udvarán (6. kép), amelyen látszik a kereszt befoglalásának helye is. Mi történhetett? Az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk. Az új híd építése miatt elbontott keresztet a város a katolikus egyháznak adományozta, amelyet aztán a plébános „a hívek áldozatkészségéből”, akik 26 forint 52 krajcárt adakoztak erre, a keresztet felújíttatta.³⁸ A feszület fennmaradását a felszentelése után még további 8 forinttal támogatták a hívek.³⁹ Névsoruk egyébként megtalálható a *Ráczevei Hírlap* 1897. december 2-i és 16-i számában. A felújítás során mindezt megörökítették a kereszt talapatán is, mégpedig úgy, hogy a korábbi latin nyelvű, 1853. évi felirat szövege alá a fentebb már említett „A HIVEK KEGYES ADOMÁNYÁBÓL / ISTEN DICSŐSÉGÉRE FELÁLLÍTTA/TOTT ÉS MEGÚJÍTTATOTT 1897.” szöveget vésték. Minderről a *Ráczevei Hírlap* november 25-i számában is beszámolt:

„azon márványkeresztet, mely az »Árpád« híd felépítése előtt a révben volt felállítva, s melyet Ráczeve község, mint tulajdonos, az itteni róm. kath. egyháznak ajándékozott, közadakozásból renováltatják, s templomuk előtti befásított téren állíttatják fel. Knezits Pál esperesplébános úré az érdem, hogy a város czímerével is ellátott régi kereszt ismét méltó elhelyezésre talált; nem különben elismerés illeti a róm. kath. egyház tagjait, kik a gyűjtést buzgalommal eszközölve, a kereszt elhelyezésére szükséges összeget, az egyházi pénztár megterhelése nélkül is képesek voltak előállítani.”⁴⁰

Amint azonban arról már írtam, a jelenleg a templom előtt álló kereszt talapatán csupán a magyar nyelvű szöveg olvasható, a múzeumi torzón viszont mindkét felirat megtalálható. Mindebből viszont az következik, hogy az 1897-ben a templomnál felállított emléket valamikor a következő évszázad során „baleset” érthette, a feszület letört a talapatról. Az egyházközség tehát újat készített, amelybe belefoglaltatta a régi feszületet is, ám az új talapatra immáron csak az újraállításkor felvésett szöveget írták fel (hogy kinek bántotta a szemét a latin nyelvű felirat, rejtély). Ennek pontos időpontjáról egyelőre nincsen adatunk, de egy, a templomról Gavora Béla plébánossága (1957–1993)⁴¹ idején, azon belül is inkább az

³⁸ *Ráczevei Hírlap*, 1897. 12. 02., 4.

³⁹ *Ráczevei Hírlap*, 1897. 12. 16., 4.

⁴⁰ *Ráczevei Hírlap*, 1897. 11. 25., 2.

⁴¹ Miskei 1999: 73.

6. kép: a talapzat az Árpád Múzeum udvarán (fotó: Juhász Ferenc, ÁMR adattáros)

7. kép: Gavora Béla ráckevei plébános fényképe a templomról (fotó jelzete: SzfvPL IX. 5. Ph 2612.)

1980-as évek végén készült fotón a kereszt még a templom bejárata előtti kis terecskén, a bokrok és fák között állt (7. kép).⁴² Az immáron szűk-ségtelenné vált régi talapzat sokáig a jelenlegi katolikus iskola udvarán „hányódott”, mígnem – talán – az 1990-es évek elején Fegyó János akkori múzeumigazgató átvitette a múzeum udvarára, a jelenlegi helyére.⁴³

Összegezve a fentieket, a következő kép rajzolódik ki a városi keresztokról (a város határában, pl. a külső-ráckevei úton továbbiak is vannak): a ma a városban még álló fészületek eredete a 18. század második feléig visszavezethető, és létezésük forrásokkal is alátámasztható. Némelyik kereszt esetében még az állítója, illetve gondozója, karbantartója nevét is megismerhettük. Továbbá sikerült a fészületek közül talán a legrégebben állót azonosítani: a kis-dunai átkelőnél volt kereszt története hű tükörképe a Ráckevén az utóbbi kétszázötven évben lezajlott eseményeknek.

■ ⁴² A fotó jelzete: SzfvPL IX. 5. Ph 2612.

⁴³ Mondrák Vendelnek, az Árpád Múzeum egykori mindenesének személyes közlése (2023. 10. 20.).

Függelék

I

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 327/1897.

Méltóságos Főtisztelendő Püspök Úr!
Krisztusban Kegyes Atyám!

Ráczeve mezőváros, mint tulajdonos a kis dunai régi fahíd előtt állott márvány kőkeresztet a katolikus híveknek ajándékozta; ezen kereszt a hívek adományaiból befolyt összegben (160 frt) templomunk előtti téren felállított és megújított és így most már készen állva vár a felszentelésre. Ez okból a legmélyebb fiúi tisztelettel kérem Méltóságodat, méltóztassék kegyesen megengedni, hogy ezen keresztet jövő vasárnap f. hó 28-án Isten dicsőségére megáldhassam. Ezen alázatos kérésem megújítása után, Méltóságának felszentelt kezeit csókolva vagyok Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úrnak Krisztusban Kegyes Atyámnak.

Ráczeve, 1897. november 24-én

legengedelmesebb fia
Knezits Pál
plébános

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 2402/1897.

A püspök nov. 26-i válaszána fogalmazványa (miután ismerteti az ügyet):

Una provococo eandem A.R. Dominationem Vestram, ut referat, an crux antiqua ad pontem antiquum antea erecta habuerit foundationem et in casu affirmativo quantam nunc attigerit summam. Si autem deest huiusmodi fundatio, disponat A.R. Dominatio Vestra congrua, ut pro conservanda illa cruce necessaria fundatio ad minus summa 20 florenum e piis symbolis conparetur apud certam piarum foundationum elocanda.

II

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 252/1846.

Illustrissime ac Reverendissime Domine Baro
Episcopo, Domine Domine gratiosissime!

Incolae promontorii Ráczeviensis Újhegy dicit, pro desiderio intendunt, e gratioso Vestrae Illustritatis indultu, ad ingressum ejusdem promontorii crucem ligneam eo loco erigere, quo ante circiter viginti annos erecta jam stetit, sed injuria vetustatis penitus evecta est.

Pro qua facultate, dum Illustritati Vestrae, nomine devotorum loci illius fidelium humillime supplicarem, una reverenter praesento copiam documenti – etiam magistratuali apud nos protocollo inserti – cujus tenoribus Georgius Olasz, se ad perpetuam quaestionatae crucis decentem conservationem obstrinxit.

In reliquo paternam et episcopalem benedictionem Vestrae Praesuleae Illustratis cum ardentissima pietate pro me, fidelique meo populo exposco, atque amplissimis gratiis devotus, profunda veneratione emorior.

Illustratis Vestrae,
Ráczeve, die 19^a Martii 1846.

humillimus filius
Carolus Szigly
parochus Ráczeviensis
et S. Sedis Epp. assessor

Votis delatum est
Die 23. Martii 1846.

Másolat. (Az előbbi levél melletti másolat.)

Alul írott Olasz György Ráczevi újhegyi lakos és szőlőbirtokos jelen levelemmel tudtára adom mindenkinek, akiket e tárgy most vagy jövőben illethet, hogy én már alább írt kített napon és esztendőben, az Újhegyen nevezetesen pedig érdemes Kudar Mihály szölleje balsarkánál – ezen hegybeli katolikus lakó társaim és tisztelendő plébános urunk adakozásából felállítandó fakeresztnek, ehhez tartozó feszületnek, s korlátoknak illő fentartását – oly formán vállaltam magamra, hogy még én életbe leszek ezen vállalatombiztosítékául ugyancsak az említett Újhegyen Víg István és Magdics József szomszédságában lévő három pásztás szőlőmet azon hozzáadással jelelem ki, miszerént ha ezen önkénytes kegyes vállalatomban hanyag lennék, az illető előjárásnak joga legyen a megnevezett szőlőm terméséből a fentartásra szükséges költséget annyiszor ahányszor kívántatni fog lefoglalni, akarván egyszersmind, hogy ezen teher mint az említett szőlőmmel egybekötve örököseimet is illesse, ha pedig akár én, akár örököseim idővel ezen vállalatnál felszabadítani kívánnák vagy e szőlőt eladni akarnák, fentartom magam és örököseim számára azon szabadságot, hogy ezen vállalat fejében alapítványképp 10, azaz tíz pengőforintnyi tőke pénznek a ráczevi plébánia templom pénztárába leendő lefizetése által ezen vállalatot megválthassak. Költ Ráczeve, 1846ik Márt. 1ő napján Olasz György mk.

E kegyes vállalat s abbul folyó kötelezés felolvasatván 1846ik évi 51ik szám alatt tudomány és

biztosság tekintetéből jegyzőkönyvbe iktattatott. Ráczevi 1846ik évi Martius 10ik napján. Jegyzette Oláh Josef mk város jegyzője.

III

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 247/1900.

Méltóságos Főtisztelendő Püspök Úr!
Krisztusban Kegyes Atyám!

Höffler Antal hívem a ráczevi ügynevezett „Ürgehegy”-i szőlőben, hol jelentékeny számban laknak hívek állandóan, egy kisebb harangot helyeztetett el egy rendes állványon, hogy Úrangyalára naponként háromszor harangozzanak. Nevezett hívem felkért a harang szentelésre és pedig jövő vasárnap délutánra. Mivel a harang kicsiny, 12 kilogramm nehéz, és nincs rajta sem kép, sem felírás, így talán nem is consecrálható, azért a legmélyebb tisztelettel kérem Méltóságodat, méltóztassék kegyesen megengedni, hogy ezen kis harangot jövő vasárnap délután benedicálhassam. Alázatos kérésem megújítása mellett Méltóságodnak felszentelt kezeit csókolva vagyok Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úrnak. Ráczeve, 1900. június hó 5-én

legengedelmesebb fia
Knezits Pál
plébános

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 1136/1900.

1900. június 9.

Szentséges atyánktól nyert felhatalmazásomnál fogva f. h. 5-én 247. sz. a. hozzám betérjesztett kérelmet teljesítem, felhívom, hogy a harangot az idezárt ritus szerint felszentelje.

A belecsatolt aznapi távirat szövege:

A harangra a keresztet ma reaverak nagyon kérem az engedélyt és formulát holnap délelőttre megküldeni. Igenlő esetben még ma sürgönyt kérek. Knezits † – Engedély és ritusszöveg ma adatik postára. D. Vilana.

IV

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 69/1901.

Nagyságos Főtisztelendő Nagyprépost Káptalani Helynök Úr!

Simsik János ráczevi lakos buzgó hívem Ráczeven a godányi szőlőbe vezető uton egy nagy erős fakeresztet rajta művésziest festett bádognál készült Krisztus testtel akar Isten dicsőségére felállítatni, mire Nagyságod kegyes engedélyét fennevezett hívem tisztelettel kéri. A kereszt fentartására alapul Simsik János 30 Koronát nálam lefizetett azon megjegyzéssel, hogy ez alap sokáig érintetlen marad, mivel ő és családja fogja gondozni a keresztet míg életben lesznek. Én pedig arra kérem mély tisztelettel Nagyságodat, hogy a felállítandó kereszt megáldására a hatalmat nekem megadni kegyeskedjék, mit midőn hálás köszönettel veendek vagyok. Nagyságos és Főtisztelendő Nagyprépost Káptalani Helynök Úrnak mély tisztelettel alázatos szolgálja
Ráczeve 1901. április 13.

Knezits Pál
plébános

SzfvPL VII.096. I.3. – Nr. 4555. 633/1901. Az április 15-én kelt válasz:

F. hó 13-ról 69. sz. a. kelt előterjesztése alapján felhívom Nagytisztelendőségedet, hogy Simsik Jánosnak örömemet és köszönetemet fejezze ki Isten dicsőségére hozott áldozatáért. A kereszt felállítását ezennel megengedem, a 30 Kor. alapítványt elfogadom, Nagytisztelendőségedet felhívom, hogy a lefizetett alapítványról alapítványlevél fogalmazványt terjesszen be jóváhagyás végett. Egyúttal felhatalmazom Nagytisztelendőségedet, hogy a felállítandó keresztet annak idején ünnepélyesen felszentelhesse.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Vármegyei Levéltára (MNL PML)

V.190 Ba 5. köt. Ráckeve mezőváros iratai (1848–1871).
Önkormányzati iratok (1849–1862)

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvPL)

I.5. Canonica visitatio

VII.96. Ráckeve R. K. Plébánia

I.3. – Nr. 4555. Levelek

IX.5. Fotótár

Hivatkozott irodalom

BOBEK 1991

Bobek József János: A város keresztjéről. In: *Ráckevei Újság* 12 (1991), 9.

FEGYÓ 1992

Fegyó János: *A Knájtner család naplója*. (Ráckevei füzetek 15.)
Ráckeve: k. n., 1992.

FEGYÓ 1993

Fegyó János: Partok kapcsolatának évszázadai. In: *Ráckevei Újság* 11 (1993), 4–5.

FEGYÓ 1994

Fegyó János (szerk.): *Kajzer János naplója (1827–1881)*.
(Ráckevei Múzeumi Füzetek 1.) Ráckeve: Árpád Múzeum, 1994.

KANÁSZ 2020

Kanász Viktor: *A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 35.) Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2020.

LŐVEI 2021

Lővei Pál: *Porfír, kő, márvány. Kőanyagok, kőfaragók, kőbe-
rakások a középkori Magyarországon I–II*. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Központ, 2021.

LŐVEI–TÓTH 2018

Lővei Pál – Tóth J. Attila (szerk.): *Vezető a ráckevei Árpád Múzeum kőtárához*. Ráckeve: Árpád Múzeum, 2018.

MISKEI 1999

Miskei Antal: *A ráckevei katolikus templomok*. Ráckeve: Római Katolikus Plébánia, 1999.

MKL

Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. I–XV. Budapest: Szent István Társulat, 1993–2013.
<http://lexikon.katolikus.hu/> (letöltve: 2023. 12. 06.)

RÁCKEVEI OKMÁNYTÁR

Magdics István: *Diplomatarium Ráczkeviense. Ráczkevei okmánytár*. Székesfehérvár: Számmer Kálmán „Vörösmarty-czímű” könyvnyomdája, 1888.

ROMSICS 2007

Romsics Imre: *Az Öreg-körösz. Útmenti keresztek Homokmégyen*. (Kalocsai múzeumi értekezések 10.) Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 2007.

S. LACKOVITS 1993

S. Lackovits Emőke: Az útszéli keresztek és szobrok egyháztörténeti jelentősége: a vallásos világnézet hordozói (Dunántúl). In: F. Mentényi Klára (szerk.): *Műemlékvédelmi Szemle. Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal tájékoztatója* 1 (1993), 109–124.

TRÄGER 2009

Träger Herbert: Ráckevei Árpád híd a Ráckevei-Dunán. In: Tóth Ernő (szerk.): *Duna-hídjaink*. Budapest: Közlekedésfejlesztési Koordinációs Központ, 2009. <https://hidak.hu/konyvek/Duna%20hidjaink.pdf> (letöltve: 2023. 09. 14.)

C. TÓTH NORBERT

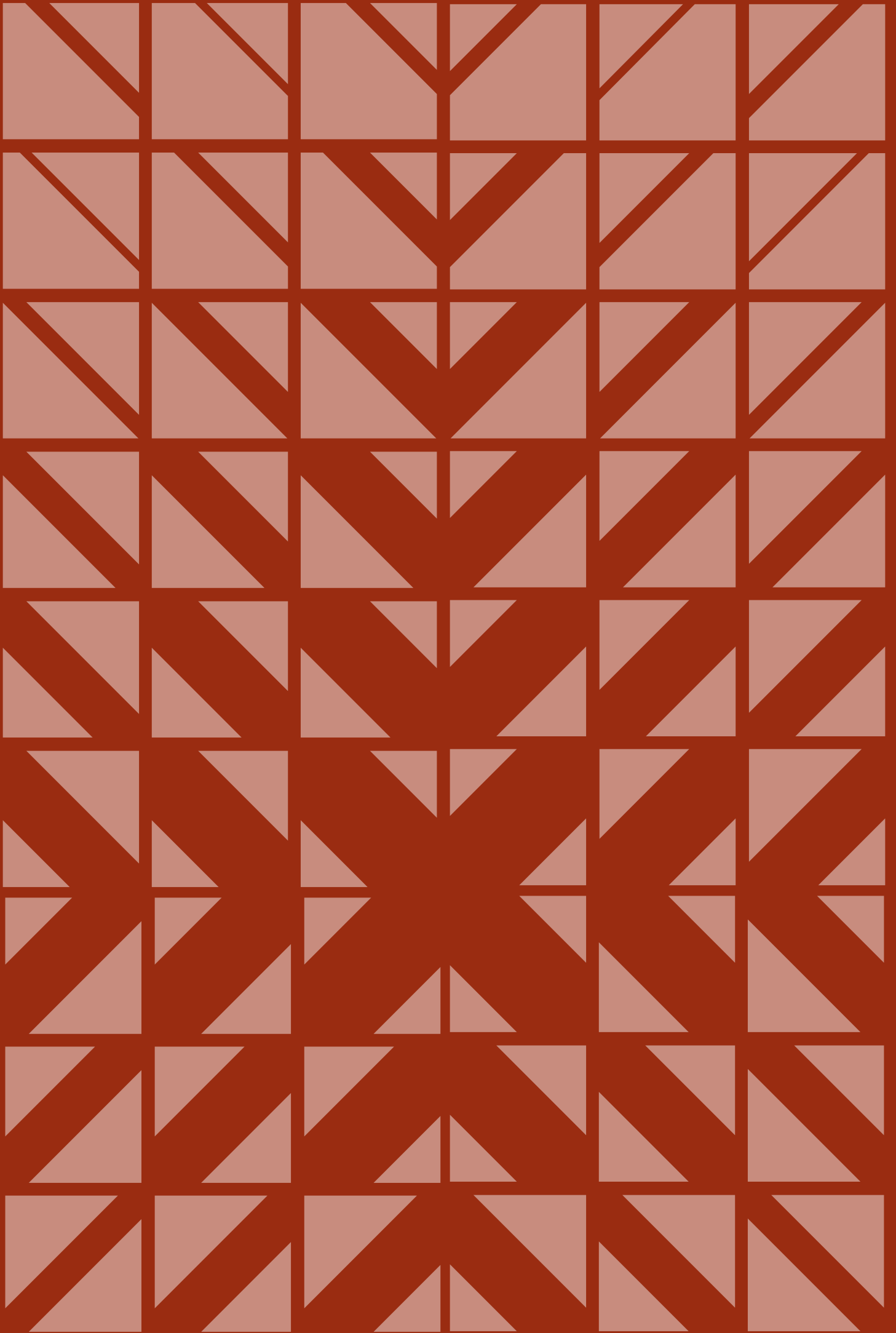
Ráckevei kőkeresztek Nyomozás egy emlék után

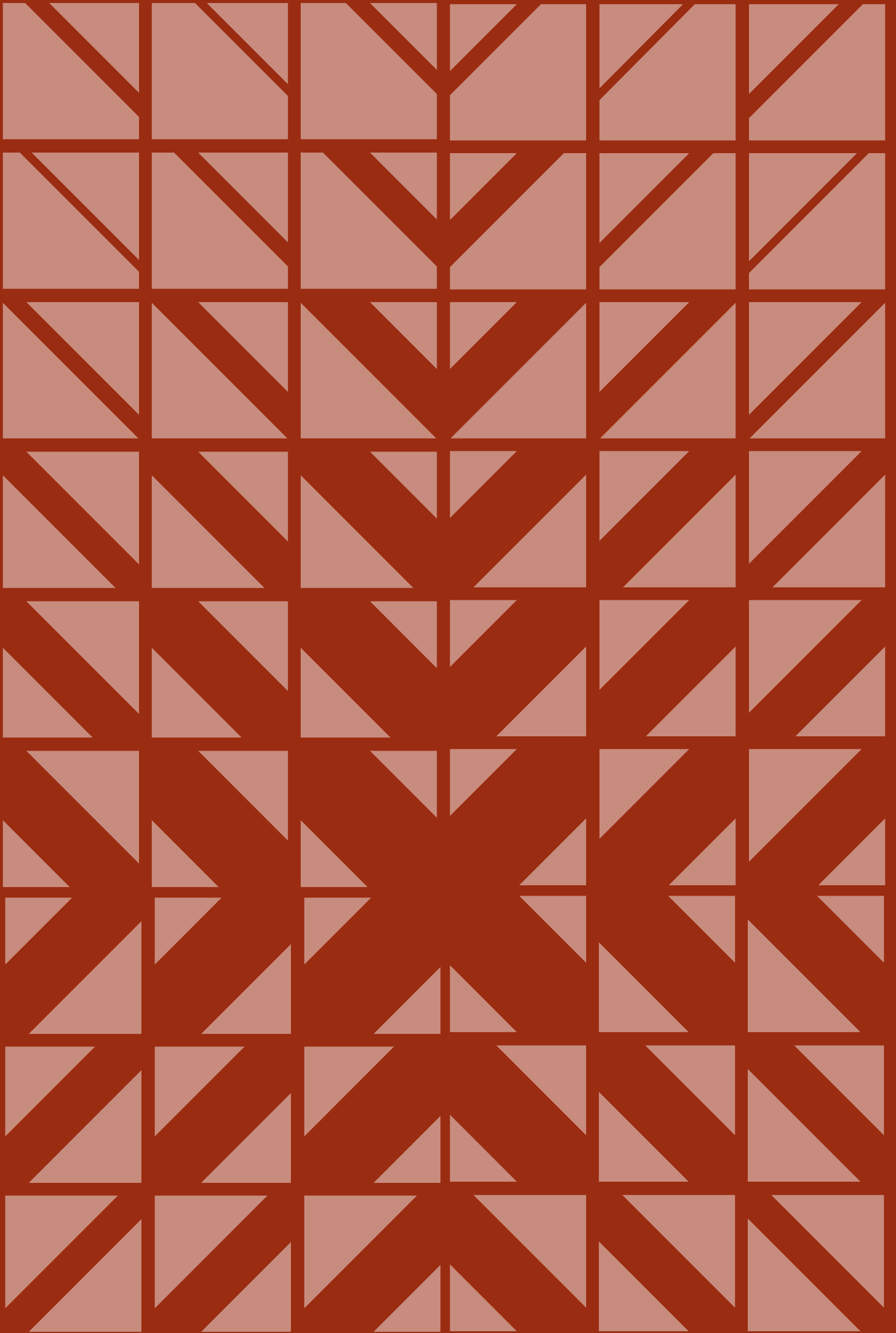
A 18. század végén Ráckeve város tanácsa a Kis-Duna-ági átkelőnél, a városi oldalon lévő téren álló fakereszt megújítása ügyében intézkedett. Két generációval később a magisztrátus immár e feszület „átépítése” mellett döntött: a kereszt anyagát időtállóbb vörös márványra (valójában süttöi vörös színű mészkőre) cserélték, ennek emlékezeteként pedig az állítás időpontjára (1853) utaló szöveget vésték fel. E kereszt ma már nincsen meg az eredeti helyén, de a róla történő kutatás során új adatok kerültek elő a városban állított többi keresztről is. A városban – a temetőin kívül – évszázadokon át legalább négy feszület volt: az első a mezőváros északi végén, a második az átkelőnél, a harmadik a régi lebontott templom helyénél, a negyedik pedig a város másik, déli végén áll(t). Az ötödiket az új, katolikus templom építése után létesítették annak közelében. (Ezekon kívül a város külterületén, a szőlőkben is állítottak kereszteket.) A révnél, illetve utóbb a 19. század második felétől a híd(fő)téren álló kereszt sorsa meglehetősen kalandosan alakult: az 1890-es évek végén elbontották a híd lehajtójának építése miatt, majd átvitték a katolikus templom elé álló, a viharban megsemmisült és elbontott kereszt helyére, ahol 1897-ben állították fel. Ma e kereszt talapzata a ráckevei Árpád Múzeum udvarán található, a templom előtt azonban továbbra is egy ép feszület van, aminek a talapzatán lévő felirat viszont nem azonos a korábbról ismerttel. A dolog nyitja valószínűleg az, hogy valamikor az 1980-as évek után, amikor a keresztet a templom előtti kis terecskéről közvetlenül a bejárat mellé helyezték, letörhetett a „keresztfa”. Ezért új talapzatot készítettek, amibe belefoglalták a régi keresztet (és csak az egyik, magyar nyelvű feliratot vésték rá fel), a régi talapzat pedig némi „elfekvés” után a múzeum udvarára került.

NORBERT C. TÓTH

Stone Crosses of Ráckeve Investigating the Story of Objects from the Past

At the end of the 18th century, the town council of Ráckeve took measures to renew the wooden cross at the Little Danube Crossing (Kis-Duna-ági átkelő), on the town-side square. Two generations later, the magistrate decided to “rebuild” the cross, replacing its material with red marble (in actuality, red limestone from Süttö), which is more durable. An inscription was also added to commemorate the date the cross was erected (1853). While the cross is no longer in its original location, the research centred on it has uncovered new information about the town’s other crosses. Apart from those in the cemetery, there were at least four crucifixes in Ráckeve for centuries: the first at the northern end of town, the second at the Little Danube Crossing, the third on the site of the old, demolished church, and the fourth at the southern end of town. The fifth stone cross was erected near the new Catholic church after the construction of the building was completed. (In addition, several crosses were also erected in the vineyards, on the outskirts of the town.) The fate of the cross that originally stood at the ferry port – and later, from the second half of the 19th century, in bridgehead square – was rather tumultuous: it was taken down in the late 1890s to clear the path for the newly constructed bridge-underpass, and then, in 1897, it was re-erected across from the entrance of the Catholic church. It was meant to replace another cross that had previously stood there, which had been damaged by a storm so severely that it had to be dismantled. Today, the pedestal of this cross is located in the courtyard of the Árpád Museum in Ráckeve, while, in front of the church, an intact crucifix still stands. The inscription on the pedestal of the latter, however, is not identical to the one known from the past. What most likely happened is that, sometime after the 1980s, when the cross was moved from the small square in front of the church directly next to the entrance, the “crossbar” broke off. Consequently, a new pedestal was made, which served as a base for the old cross (with only one – the Hungarian – inscription carved on it). The old pedestal, after some time of being stored somewhere, ended up in the Museum yard.

RENDHAGYÓ HELYZETJELENTÉS¹

A REPERTORIUM ACADEMICUM HUNGARIAE ÉS PEST VÁRMEGYE

- Haraszi Szabó Péter, PhD
történész, tudományos munkatárs
HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeli Kutatócsoport
szabo.szpeter@hotmail.com

Bevezetés

A HUN-REN-ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport megalakulása óta eltelt immár több, mint egy évtizedben jelentős eredményeket tudunk felmutatni a Magyar Értelmiségi Adattár² munkálatait illetően. Elsődleges célunk, hogy a középkortól kezdve (egyelőre) 1850-ig összegyűjtsük, adatbázisba rendezzük, illetve kutathatóvá tegyük az Európa, valamint a történelmi Magyarország területén létezett felsőoktatási intézményekben tanult valamennyi magyarországi diák adatait. Ez a középkorra vonatkozóan folyamatosan bővülő prozopográfiai részadatbázissal is kiegészül, de ezek a posztgraduális kutatások a 16. század végéig jelenleg is folyamatban vannak. A kutatócsoport középkori alcsoportjában Draskóczy István vezetése mellett Kelényi Borbála és jómagam végeztük az adatok gyűjtését és kiegészítését, míg a munka legterjedelmesebb, újkori szakaszában Szögi László, Varga Júlia, Kmety Adrienne és Durovics Alex foglalkozott ezekkel a feladatokkal. 2019 óta Fazekas István vezetésével Barta János és Boda Attila a jezsuita középiskolák anyagait dolgozzák fel.³ A Draskóczy István, Fazekas István, Szögi László vezetésével működő csoport jelentős korábbi alap kutatásokra támaszkodva hozta létre a *Repertorium Academicum Hungariae* adatbázist, amely mára több, mint 500 ezer beiratkozásról tartalmaz adatokat az 1100 és 1850 közötti évekből. Kutatásaink nemcsak, hogy beilleszkednek a hasonló jellegű európai egyetem történeti kutatásokba,⁴ de nyugodtan ki lehet jelenteni, hogy szinte egyedülállóak, mind a vizsgált időhatárokat, mind az intézmények körét, mind pedig az összegyűjtött adatok mennyiségét tekintve. A teljes peregrinációs adatbázis (1100–1850) már hozzáférhető az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár honlapján,⁵ hamarosan pedig a teljes református felsőoktatás hallgatósága válik elérhetővé. Összesítve több, mint 150 ezer beiratkozás adatai lesznek kereshetők 2024 végére.

Írásom ennek megfelelően egy több, mint egy évtizedes projektről szóló állapotjelentés. Ugyanakkor rendhagyó is, mivel nem kutatásaink egésze kerül terítékre, annak csupán egy szelete, és talán

nem is mindig koherens egésznek tűnő, hanem annak egymáshoz lazán kapcsolódó részegységei. A már említett Magyar Értelmiségi Adattár (*Repertorium Academicum Hungariae*) részlemezését olvashatják, elsősorban Pest megyei nézőpontból. Mivel adatbázisaink folyamatosan bővülnek és egészülnek ki, hogy online felületen minél szélesebb kutatóközönség rendelkezésére álljanak, ezért célszerűnek tartom bemutatni azokat az eredményeket és mérföldköveket, amelyeket vagy már elhagytunk, vagy amelyekhez éppen elérteünk, illetve ezek Pest megyei vonatkozásait. Ezért elsőként áttekintem, hogy mely adatbázisok készültek el vagy állnak nagyon közel a befejezéshez, és ezekben milyen arányban vannak a pesti diákok. Ez főként három adatbázist érint: a középkori és újkori peregrináció, valamint a hazai református felsőoktatás intézményeinek hallgatóságát. Ezek mentén vázlatosan, semmiképp sem teljességre törekedve kell szót ejteni a felsőoktatási körkép e három adatbázist érintő alakulásáról. Ezt követően a megye területén működött felsőfokú tanintézeteket és ezek hallgatóságát fogom áttekinteni. Végül, a számokon túlmenően, szó lesz arról is, hogy adatbázisaink milyen adatokat tartalmaznak, hogyan állnak össze ezek a maguk nemében ugyancsak rendhagyó adattárak, továbbá, hogy ezeket az adatokat milyen változatos módokon és változatos területeken lehet felhasználni.

A külföldi egyetemjárás főbb adatai és Pest megye

Pest vármegye területe a középkortól 1850-ig számos változáson esett át. Az Árpád-korban a terület Visegrád megye részét képezte, amely a 13. századra már a jobb parti Pilis és a bal parti Pest vármegyére oszlott.⁶ Pest megye északon ekkor még Vácig tartott – ami már Nógrád megyéhez tartozott –, ellenben délen még Pest részét képezte Bács-Kiskun vármegye mai székhelye, Kecskemét. A megye délen nagyjából a mai Taksonyig terjedt, azon túl már Fejér megye solti széke következett. Kecskeméttől és Nagykőröستől délre, illetve Solttól keletre a kun szállások voltak fellelhetők. Solt, amelyet a Duna egyébként is

■ 1 A tanulmány létrejöttét támogatta a HUN-REN-ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport (213 TKI 738).
 2 Szögi 2017.
 3 <https://egyetemtortenet.elte.hu> (letöltve: 2024. 05. 17.)
 4 <https://heloise.hypotheses.org> (letöltve: 2024. 05. 17.)
 5 <https://rahprojekt.elte.hu> (letöltve: 2024. 05. 17.)
 6 Györffy 1987–1998: IV. 497, 500.

elválasztott Fejér megyétől, a középkor végére kezdett önálló megyévé alakulni. Tisztikaráról (szolgabírák, jegyző) az 1460-as évektől vannak adataink, amikortól a megyei nemesség *universitas*a is kibocsátott már okleveleket.⁷ Az önállósulás folyamatának a török előrenyomulás vetett véget, amely Solt, a Kiskunság, illetve Pest és Pilis mellett Nógrád és Hont vármegyék területét többé-kevésbé bekebelezte. Még 1569-ben Pesthez csatolták Soltot, majd alig egy évtizeddel később a pesti adójegyzékekben tűnik fel az addig Nógrádoz tartozó Vác is. A visszafoglaló háborúkat követően Pilis megye nem született újjá, azt egyesítették Pest vármegyével, míg a jászkun kerületek, bár a megye részét képezték, jogi különállásukat még megőrizték.⁸ 1850-ig más jelentősebb változások nem történtek, csupán az 1876. évi vármegyerendezést követően került Pest-Pilis-Solt vármegyéhez a Kiskunság, ám ez már nem tartozik témánkhoz. Fontos volt tisztázni, hogy mit is értünk Pest megye alatt, hiszen ez korszakonként eltérő, mivel egyes területek és intézmények vagy ma, vagy a korábbi évszázadokban nem tartoznak/tartoztak Pest vármegyéhez, ellenben kutatásaink során figyelembe kellett venni őket.

Kutatócsoportunk első feladatai közé tartozott a középkori peregrinációs adatbázisok befejezése és publikálása. 2008-ban, még a kutatócsoport megalakulása előtt jelent meg a bécsi egyetem magyarországi hallgatóságát tartalmazó kötet Tüskés Anna jóvoltából.⁹ Ezt követte 2016–2017-ben a prágai és krakkói,¹⁰ majd 2019-ben a Nyugat-és Dél-Európa egyetemlein tanult magyar diákok adattára.¹¹ Ezek javított és kiegészített adatai 2023 nyara óta hozzáférhetőek online, noha javításuk és kiegészítésük a továbbiakban is fontos feladatunk. Az e kötetekben szereplő pesti, pilisi és solti diákokról 2023-ban összegeztem eddigi ismereteinket.¹² Ezek szerint mintegy tizenháromezer beiratkozás ismert a középkor egyetemlein Magyarországról, akik közül akkor mintegy 110 diákot vizsgáltam, mivel Pest (nagyjából 130 be-

iratkozás) és Buda (kb. háromszáz beiratkozás) városát nem vontam be a kutatásokba. Velük együtt azonban közel 540 beiratkozás adatolható az említett területekről, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a középkori magyarországi egyetemi hallgatónak a 4%-a köthető Pesthez, Pilishez és Solthoz.

A középkori Magyar Királyság mohácsi tragédiáját követően természetesen az egyetemjárás kedv is kissé visszaesett, de legalábbis súlypontjai jelentős mértékben eltolódtak. Ezt jól példázza, hogy míg az imént elmondottak fényében Budáról háromszáz beiratkozást ismerünk 1526-ig, ezt követően 1700-ig mindössze 27-et. De összességében is kijelenthető, hogy az egyetemjárás volumene csökkent, Szögi László eredményei alapján mintegy hetven százalékkal esett vissza az egyetemjárás kedv.¹³ A 16. századból (1526 után) mindössze 3500 beiratkozást tudunk összeszámolni. A Mohácsot követő évszázadok külföldi egyetemjárásának adatait a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című sorozatban 1994 és 2018 között 24 kötetben tette közzé többedmagával Szögi László.¹⁴ Ez összesen közel 41 ezer beiratkozást tartalmaz. Szögi ezekre az adattárakra alapozva összegezte monografikus jelleggel eddigi ismereteit a témát illetően 2022-ben.¹⁵ Ezen időszak egyetemjárási tendenciáinak azonban már nemcsak a török hódítások, de a reformáció és természetesen a kezdődő hazai intézményalapítások is új irányokat szabtak. A korban jelentős protestáns német (11 ezer),¹⁶ svájci (kb. nyolcszáz)¹⁷ vagy holland (3100)¹⁸ egyetemek népszerűek voltak főként az erdélyi, de a reformáció eszméi iránt hamar fogékonyak bizonyult Felső-Magyarország, illetve részben a Duna túlpartján fekvő területek körében.¹⁹ Pest megye (amelyhez bár hivatalosan még nem, de már hozzá lehet számolni a Duna mindkét partján fekvő területeket és Soltot is) az 1526 és 1850 közötti időszakban 1875 beiratkozással képviseltette magát Európa felsőfokú tanintézményeiben. Ez arányaiban megegyezik a Mohács előtti időszak adataival,

⁷ Magyarország világi II: 219–221.

⁸ Kiss 2016: 20–25, 28.

⁹ Tüskés 2008.

¹⁰ Haraszi Szabó–Kelényi–Szögi 2016–2017.

¹¹ Haraszi Szabó–Kelényi 2019.

¹² Haraszi Szabó 2023.

¹³ Szögi 2022: 67–68.

¹⁴ P. Szabó 2016.

¹⁵ Szögi 2022.

¹⁶ Szögi 2001; Tar 2004; Szögi 2011.

¹⁷ Szögi 2000; Hegyi 2003; Hegyi–Szögi 2016.

¹⁸ Szögi 2000; Bozzay–Ladányi 2007.

¹⁹ Szögi 2022: 68–69.

ami mindenképp az egyetemjárásban a késő középkorban megfigyelhető fejlődés hanyatlását, de legalábbis megakadását jelzi egy hosszabb időszakban, főként a 16–17. században. Jelentős mértékű volt tehát a hallgatói létszám visszaesése, ami abból is kitűnik, hogy alig több, mint 150 Pest megyei beiratkozást tudunk adatolni 1700 előtt ebből az 1875 immatrikulációból. Közülük a legtöbbször a császárváros tanintézetei vonzódtak, ugyanis több, mint 1300 beiratkozás köthető a bécsi egyetemekhez, akadémiákhoz.²⁰ A fennmaradó közel hatszáz beiratkozó tucatnyi intézmény között oszlott el, nem lehet kiemelni egy olyan hasonló intézményt, amely nagyobb számban vonzotta volna Pest megye tanulmányokra fogékony ifjúságát.²¹ Nagyobb popularitást e hatszáz beiratkozó között csupán a Habsburg Birodalom intézményei²² és a német egyetemek kaptak Pest megye területéről: előbbi esetében mintegy 160, utóbbi intézményekben pedig 180 beiratkozás adatolható. Ezekről a területekről talán a grazi és a prágai német egyetemet, illetve mindenekelőtt Wittenberget lehet kiemelni, amelyekhez egyenként kb. 40-40 beiratkozás köthető. Noha Buda és Pest városai leuralták a peregrinációs palettát az újkorban is, érdemes kicsit jobban áttekinteni Pest megye többi részét is. A két nagyváros nélkül 406 beiratkozónk maradt, akiknek a negyede Kecskemétről ment egyetemre, de kiemelhető még Vác (42), Aszód (22), Nagykőrös (21), Albertirsa (16), Kalocsa (14), illetve Cegléd (12). Az egyetemtörténeti adatok a településtörténet szempontjából is tartogatnak érdekességeket, hiszen a török előrenyomulással, úgy tűnik, nem semmisült meg teljesen a középkori településhálózat, mert még a 16. századból, illetve a 17. század elejéről is hallunk makádi, ráckevei vagy épp szakmári és taksonyi hallgatókról külföldön.²³ A 17. századra a kép jelentősen megváltozott. Ezekből

az évtizedekből hetven beiratkozást ismerünk, amiből 48 kecskeméti, öt ceglédi és négy budai ismert néhány másik mellett, ugyanakkor jól látszik, hogy pl. Buda szinte, míg Pest teljesen eltűnt a peregrináció folyamataiból.²⁴ Azt is ki kell emelni, hogy a visszafoglaló háborúkat követően néhány újra erőre kapó településtől eltekintve (Vác, Ocsa, Ráckeve vagy Vácegres) az 1740-es évektől kezdenek ismét folyamatossá válni az adatsorok, amikor is megjelennek többek között Alsónémedi, Kóka, Albertirsa, Szigetszentmiklós, majd a század vége felé Szentendre, Szalkszentmárton, Tápióbecske, Csomád, Monor, Zsámbék, Pécel vagy Dabas diákjai is külföldön. Budát és Pestet leszámítva tehát jól látszik, hogy Kecskemét, Vác, Aszód és Nagykőrös voltak a legnagyobb kibocsátók az újkorban a megye területéről. Ha azonban megnézzük, hogy a 42 váci diákból 35 a 19. század első feléhez köthető (ahogy egyébként az aszódiai is a 18. század végén jelentek meg külföldön), akkor tulajdonképpen két jelentősebb települést lehet kiemelni: Kecskemétet és Nagykőrösöt. E két mezőváros pedig átvezet a következő témához, a kutatócsoportunk által hamarosan online is hozzáférhetővé váló református adatbázisunkhoz. Ugyanis mind Kecskeméten, mind Nagykőrösön (hivatalosan) már a 17. század óta működött református oktatási intézmény.

Hazai református felsőoktatás

Mindenekelőtt a református adatbázis egészéről kell szót ejteni. Magyarország és Erdély területéről összesen húsz református főiskola és kollégium létezéséről tudunk. Ezeknek egy része még középkori előzményekre nyúlik vissza, így pl. a sárospataki, a nagybányai és valószínűleg a kecskeméti is már a középkorban működő városi iskolából fejlődött ki.²⁵ Másról egykori szer-

²⁰ Kiss 2000; Szögi–Kiss 2003; Fazekas 2003; Kissné Bognár 2004; Offner–von Killyen 2012; Szögi 2013.

²¹ Huszonhatan iratkoztak be valamilyen lengyel intézménybe, elsősorban Lembergbe, néhányan Krakkóba, míg egyvalaki a Balti-tengerhez közeli Elbing akadémiáján is megfordult. Svájcba közel ugyanennyien jutottak el (harminchárman), a legtöbben ez esetben Bázelt és Zürichet preferálták, ám akadtak néhányan, akik Genfben és Lausanne-ban is kipróbálták magukat. Hollandiába, elsősorban Leidenbe, Franekerbe, illetve Utrechtbe negyvenhárman iratkoztak be, néhány kisebb intézmény mellett. Izgalmas kérdés, bár ugyancsak kevés hallgatót mozgattak meg az angliai egyetemek: alig több, mint egy tucat (összesen tizenhat) diák köthető ide, közülük is ki lehet emelni Kossuth Lajos két fiát, Ferencet és Lajost, akik az emigrációban iratkoztak be Londonban egyetemre, párizsi tanulmányokat követően. Itáliába ugyanannyian jutottak el, mint Hollandiába: főként a protestáns diákokkal szemben elnézőbb Padova, valamint a katolikus diákok által preferált Róma egyetemei (a *La Sapienzia* és a *Gregoriana*) voltak népszerűek, még ha néhányan Perugiába, Veronába és Firenzébe is eljutottak.

²² Szögi 1994; Varga 2004; Mészáros–Szögi–Varga 2014.

²³ Albertus Makady, 1534: Krakkó (RBHC 29); Basilius Ratzkevinus, 1555: Wittenberg (AAW I: 308); Franciscus Zackmarius, 1560: Wittenberg (AAW I: 371); Martinus Taxoniensis, 1607: Olmütz (Varga 2004: 193).

²⁴ Szögi 2004: 11–12.

²⁵ Székely 2022: 214–226.

zetesi rendházakban alakítottak ki új iskolákat (Kolozsvár, Marosvásárhely),²⁶ vagy az erdélyi fejedelem alapított tanintézetet (Gyulafehérvár).²⁷ Adatbázisunk mind a húsz intézményre vonatkozóan tartalmaz adatokat, több, mint 70 ezres tételben. A két legnagyobb a debreceni (17 ezer), illetve a sárospataki (15 ezer) volt, de több, mint 7000 beiratkozóval a nagyenyedi és az 5000-5000 beiratkozást felmutató Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Kolozsvár kollégiumai is jelentős intézménynek számítottak az újkorban.

A Pest megye területén működött két református főiskola, a kecskeméti²⁸ (869) és a nagykőrösi²⁹ (439) ezeknél szerényebb beiratkozási mutatókkal rendelkezett. Csekély számaik mögött azonban az a magyarázat, hogy hallgatói névsorokat csupán a 19. századból ismerünk, noha mindkettő már a 17. században is működött, bár ekkoriban még csak középiskolaként.

Ezeknek a református iskoláknak az adatbázisai előkészítő fázisban vannak, letisztázásukat követően hamarosan elérhetővé válnak az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár honlapján. Kecskemét és Nagykőrös azonban ismét átvezet egy következő témára, a Pest megye területén működött felsőoktatási intézményekre.

Pest megye felsőfokú tanintézetei

A 16. század nemcsak a reformáció, de a hazai felsőoktatás kezdete is volt, elsősorban felekezeti vonalon. Az evangélikusok már az 1530-as években elkezdtek létrehozni saját iskoláikat Selmecbányán, Lőcsén, Késmárkon és Eperjesen,³⁰ a reformátusok szinte ezzel egy időben Sárospatakon, Pápán, Debrecenben és Marosvásárhelyen,³¹ ellenben a katolikus felsőoktatás csak viszonylag későn, elsősorban a jezsuitákhoz köthetően indult el. Kolozsváron ugyan Báthory István fejedelem kísérletet tett arra 1581-ben, hogy létrehozza az első jezsuita egyetemet az országban, ám a protestánsok tiltakozása miatt az iskola még 1588-ban megszűnt.³² Egyik legjelentősebb központjuknak Nagyszombat számított, ahol 1635-ben Pázmány Péter esztergomi

érsek létrehozta a Magyar Királyság első olyan egyetemét, amely már túlélte alapítóját és mind a mai napig működik, noha már nem ugyanott. Ezt követően azonban jezsuita főiskolákat csak Kassán 1657-ben,³³ majd 1698-ban ismét Kolozsváron hoztak létre.³⁴ A török alóli felszabadulást követően pedig egy jóval központosítottabb, de egyúttal rendezettebb oktatási struktúra is kialakult a királyi jogakadémiák,³⁵ a püspöki szemináriumok és líceumok, valamint a protestáns főiskolák és a néhány műszaki főiskola hálójaként. A teljes újkori magyarországi felsőoktatási körkép felvázolása meghaladja e munka kereteit, ugyanakkor a Pest megye területén létrejött iskolákról érdemes külön is szót ejteni.

Ahogy Buda és Pest fejlődése ismét beindult a 18. században, a megye legjelentősebb felsőoktatási tanintézetei is ezekben a városokban jöttek létre, de nem ezek voltak az elsők. Mint arról fentebb már szó esett, mind a nagykőrösi, mind a kecskeméti református kollégium 17. századi alapokra nyúlik vissza, ugyanakkor ezen intézmények hallgatóságáról csupán a 19. századból rendelkezünk adatokkal, amikortól hivatalosan is felsőfokú tanintézetekké váltak e korábbi nagy múltú gimnáziumok.³⁶ A megye területén a török berendezkedés egyébként sem tette volna lehetővé egyik keresztény felekezet számára sem, hogy felsőfokú tanintézményt hozzon létre. Ennek megfelelően a 18. századtól jelentek meg azok az intézmények, amelyek a megye (de akár az ország) tanulni vágyó ifjúsága számára is lehetőséget biztosítottak a tudás megszerzésére. Ezek közül az első a sorban a jezsuiták budai kollégiuma volt 1713-ban. A jezsuita kollégiumok tulajdonképpen csonka egyetemek voltak, mivel csupán két fakultással, a teológiai és a bölcsészeti karokkal működtek.³⁷ A budai kollégium alapját egy szinte azonnal a város visszavívását követően (1687) létrehozott gimnázium képezte Széchényi György esztergomi érsek alapítványaként. A felsőfokú képzés 1712-ben indult meg, amikor is a filozófiai, majd egy évvel később már a teológiai képzés is megkezdődött. Az oktatás egészen a Nagyszombati Egyetem Budára költöztetéséig,

²⁶ Koncz 2006: 5.

²⁷ Varga 2006: 56–58.

²⁸ Székely 2022: 215–232.

²⁹ Ádám–Joó 1896: 140–141.

³⁰ Durovics 2020: 7, 9, 12; Durovics–Kónya 2015: 13–17.

³¹ Dienes 2013: 8; Köblös 2006: 19–28; Zsigmond 1937: 9–12; Dienes 2013: 8; Koncz 2006: 5–9.

³² Mészáros 1981: 132.

³³ Barta 2022: 139.

³⁴ Bíró 1945: 4.

³⁵ Juhász 2016: 121–123.

³⁶ Ádám–Joó 1896: 166–174.

³⁷ Varga Júlia 2022a: 183.

1777-ig működött, amikor a kollégium működése okafogyottá vált.

A jezsuitákat követően a piaristák 1752-ben hozták létre saját líceumukat, de már nem Budán, hanem Pesten.³⁸ A felsőfokú képzettséget biztosító oktatás 1784-ben szűnt meg, amikor az egyetemet Budáról Pestre költöztették. A jezsuiták és a piaristák iskolaalapító példája követőre talált Pest város magisztrátusa soraiban is. A 18. században egyre több királyi rendelet szólt arról, hogy a városi vezetőtestületekbe megfelelően képzett, jogi és közgazdasági ismeretekkel is rendelkező személyek kerüljenek. Emiatt döntött úgy Pest városa, hogy 1756-ban jogi szakiskolát alapít.³⁹ Ez, akárcsak a jezsuiták és a piaristák tanintézetei, (részben) a Nagyszombati Egyetem miatt mintegy másfél évtizednyi működést követően zárta be kapuit. Mária Terézia az egyetem növekvő jogi képzésére való hivatkozással ugyanis megvonta a Pesti Jogi Szakiskola működésének engedélyét 1771-ben, amelynek működtetésében az iskola vezetőjével folytatott vitái miatt a város már egyébként sem volt érdekelt.

Szerencsésebb sors jutott két másik fővárosi intézménynek, az 1782-ben felállított pesti *Institutum Geometricum*nak,⁴⁰ illetve az öt évvel később életre hívott Állatorvosi Tanintézetnek.⁴¹ Míg előbbi a mai Budapesti Műszaki Egyetem, addig utóbbi az Állatorvosi Egyetem elődjének tekinthető. Az *Institutum Geometricum* a Pesti Egyetem Bölcsészeti Karához, míg az Állatorvosi Tanintézet az orvosi karhoz volt kapcsolva. Bár az *Institutum* 1850-ig működött, a műszaki képzésben elfoglalt helyét tulajdonképpen már 1846-ban átvette a József nádor által életre hívott József Ipartanoda, amely ekkorra különvált a Pesti Egyetemtől.⁴²

Még egyetlen fővárosi iskoláról kell röviden szót ejteni, amelynek működése ugyan igen rövid volt, ám annál előremutatóbb. A 18. század óta felmerülő igény volt a hazai művészeti képzés megszervezése és keretezése. A témát a pozsonyi országgyűlésen már 1791-ben felvetette Podmaniczky József, ám sokat kardoskodott érte a későbbiekben többek között Ferenczy István is. Az Első Magyar Művészeti Akadémia végül 1847-ben kezdhette meg működését.⁴³ Sajnálatos mó-

don hallgatói listákkal nem rendelkezünk, csupán másodlagos forrásokból lehet a diákokról információkat szerezni, és mindösszesen tizenhárom főről (köztük kettő pestiről) tudunk, ám köztük olyan személyek is találhatók, mint Zichy Mihály. Az iskola az 1850-es évek végéig működött.

Pest megye területén még Vácon állítottak fel hasonló intézményeket. A piaristák előbb 1764-ben bölcsészeti líceumot hoztak létre, majd 1767-ben a bécsi *Collegium Theresianum* mintájára a váci *Theresianumot*. Míg előbbi a pesti líceumhoz hasonló keretekkel (ám a nagyszombati, utóbb pesti egyetem közelségével nem terhelt) működött, addig a *Theresianum* a nemesi ifjúság nevelését vállalta magára.⁴⁴

A megyei felsőoktatás központja a Nagyszombatról 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztetett egyetem volt. Az intézmény kezdetben filozófiai és teológiai karokkal működött, amikhez 1667-ben rendelték hozzá a jogi fakultást, majd Mária Terézia királynő rendeletére 1769-ben alakult meg az orvosi kar. Az ily módon létrejött teljes egyetem költözött 1777-ben Budára,⁴⁵ és már itt kapcsolták hozzájuk a fentebb elmondottak szerint az Állatorvosi Tanintézetet és az *Institutum Geometricumot*.

A hallgatói létszám(ok)

Ahogy a Művészeti Akadémiánál már előkerült a diákok létszáma, úgy a többivel kapcsolatban is fontos megemlíteni, hogy mekkora anyagokat mozgatott meg a kutatócsoport. A már a fővárosban működő egyetem hallgatószámáról (1777-től) sajnos szintén nem rendelkezünk pontos adatokkal. Közismert, hogy 1956-ban a Magyar Országos Levéltár több találatot is kapott, amely során tűvész keletkezett az épületben, és emiatt pusztult el a nagyszombati és pesti egyetem anyagainak, továbbá a kolozsvári és a kassai jezsuita akadémiák iratainak egy része.⁴⁶ A Pesti Egyetemről ennek megfelelően a jogi és bölcsészkarokat illetően 6216 beiratkozásról vannak adataink 1777 és 1850 között, ám az adatok 1820 körül megfogyatkoznak. Közöttük a Pest megyeiek száma 640 fő. Az orvosi karral szerencsésebb helyzetben vagyunk, itt ugyanis 10 954 diákról vannak infor-

■ 38 Varga Júlia 2022b: 27.

39 P. Szabó-Újvári 2020: 31–34.

40 Fodor 1955: 17–30.

41 Kiss M. 2006: 21.

42 Szabadváry 1997: 85–90.

43 Papp 2018: 55–58.

44 Kispárti 1914: 18, 35–38.

45 Kiss J. 2006: 34.

46 Varga 2022a: 184.

mációink 1770-től kezdődően. Közöttük a Pest megyeiek aránya 10% körül mozog. A Budai Jezsuita Akadémia mintegy 5100 hallgatója esetében a diákok születési helyét illetően hiányosak a források, alig 19%-uk esetében szerezhető erről információ, akik között a legnagyobb számban a Nyitra és Pest megyeiek voltak.⁴⁷ A Pesti Jogi Szakiskola hallgatóinak száma csekély (hiszen mindössze 15 évig működött), csupán hetvennégy főt számlált. Bár elsősorban a város számára képeztek itt jogászokat, természetesen máshonnan is érkeztek a fiatalok, így például 1758-ban a beiratkozott tizenhat főből hat pesti polgárfiú, három pedig Pest megyei nemes volt.⁴⁸ Az említett hetvennégy főből ötvenhárom esetben ismerjük a diákok származási helyét, így elmondható, hogy huszonkét diák érkezett a mai főváros területéről, illetve Pest megyéből. A pesti piaristák líceumában 2300 beiratkozottal találkozunk, közülük a pestiek száma 391 volt. A jezsuita akadémia, a piarista líceum és a jogi szakiskola hallgatóinak adatait 2022-ben publikálta kutatócsoportunk tudományos főmunkatársa, Varga Júlia.⁴⁹ Az állatorvosképzésben részt vevő hallgatók száma (1772 fő) jelentős érdeklődésről tesz tanúbizonyságot már a 18–19. században. Közöttük a Pest megyei diákok száma azonban mindössze kétszáz körül mozog, noha a diákok egy jelentős részénél (közel ötszáz esetben) nem ismert a születési hely. Ugyanez a helyzet az *Institutum Geometricum*mal, noha szinte ugyanazon évekből gyűjtöttük az adatokat, mint az Állatorvosi Tanintézet esetében, az 1477 beiratkozóból azonban csak hetvennégy diáknál bizonyos a pesti származás. Az intézmény utódjaként működő József Ipartanoda 112 hallgatójából ellenben negyven már pesti volt.

A két váci iskola hallgatói közül a piaristák líceumába járt több pesti diák (2823 hallgatóból 474), a nemesi ifjakat nevelő *Theresianum* 291 beiratkozójából viszont mindössze hétnek voltak pesti gyökerei. Ezzel szemben a reformátusok két megyei kollégiumában jelentős volt a megyei ifjúság aránya, hiszen míg a kecskeméti kollégium 869 diákjának a 35%-a (311 fő), addig a nagykőrösi tanintézet diákságának már közel a fele (439-ből 205 fő) Pest megyéből került ki.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy kutatásaink során az itt tárgyalt időszakok és intézmények kapcsán nagy mennyiségű adatot dolgoztunk fel, hiszen míg a peregrinációs adatbázisunk közel ötvennégyezer beiratkozást tartalmaz, a teljes református adatbázis több, mint hetvene-

zer, a Pest megye területén működő intézmények hallgatósága pedig további mintegy harmincegyezer rekordot számlál. A külföldi peregrinációt illetően a Pest megyeiek száma Mohácsot megelőzően 540 körülre, azt követően pedig 1875-re tehető. A Pest megye területén működő felsőoktatási intézményekben ez a szám 3750 körüli. A teljes református adatbázisban pedig (Kecskemét és Nagykőrös nélkül, melyeknek adatait a Pest megyei tanintézetek közé számoltam) meghaladja az ötszázat.

Adatbázisaink felépítése és felhasználhatósága

A számokon túlmenően azonban adataink és kutatásaink nem csak az oktatástörténet vagy a történeti statisztika művelői számára tartogatnak érdekességeket. Röviden érdemes áttekinteni az általunk gyűjtött adatok körét és felhasználási lehetőségeiket is. Az egyes intézmények forrásai számos információt rögzítettek a beiratkozottakról, de egyfelől nem minden intézményben ugyanazon adatokra kérdeztek rá, másfelől nem mindenki adott meg valamennyi adatot magáról. A középkorban – főként a késő középkorban – például a krakkói egyetemen a hallgatók megadták az egyházmegyét, ahonnan érkeztek, míg a bécsi egyetemen ezt az információt ritkábban jegyezték fel. Az újkorban ellenben már több intézményben bejegyezték a szülők (elsősorban az apa, de az idő előrehaladtával egyre növekvő számban az anya, esetleg a gyám) nevét, foglalkozását és a születési időt vagy az életkort is. Az apa neve és foglalkozása, bár sokszor előkerült a középkori egyetemjárókkal kapcsolatban is, mégsem volt kötelezően megadandó információ a beiratkozás során. A származási hely, amely, mint láthattuk, több esetben volt hiányos, ellenben fontos támpontokat nyújt a diákokról, együttesen pedig az apa neve, foglalkozása és a sok esetben szintén szereplő társadalmi állásra utaló bejegyzések segítségével egész családok, városok vagy régiók elemzését lehet elvégezni. Ezek az információk nem csak a várostörténet szempontjából jelentősek, hiszen ezeknek köszönhetően az egyes társadalmi rétegek intellektuális igényeiről, a hazai forrásokban esetleg nem is szereplő foglalkozásokról, iparágakról, mesterségekről nyerünk adatokat, amelyek segítenek a városi társadalom, hovatovább a városok működésének, működtetésének jobb megértésében. Ugyanezek mondhatók el a nemesi társadalomról. Ennek

⁴⁷ Varga 2022b: 23.

⁴⁸ P. Szabó–Újvári 2020: 44.

⁴⁹ Varga 2022b.

vizsgálata már a középkor vonatkozásában is jelentősnek mondható, míg az újkorban a nemesi ifjak felsőfokú taníttatása még nagyobb hangsúlyt kapott, hiszen az ő szerepvállalásuk a politikai és kulturális életben meghatározó volt minden korban. A diákok által létrehozott kapcsolati hálók mondhatni átszövik a magyar történelem minden szeletét.

A vallási és nemzetiségi rovatok mellett egyes intézmények a beszélt nyelveket is lejegyezték, utóbbit főként a papi szemináriumokban. Ez a többnyelvű régiókban nyilvánvalóan a papság számára is fontos volt, hiszen a híveket anyanyelvükön is meg kellett tudni szólítaniuk. A nyitrai püspöki szemináriumban nem volt ritka a (latinon kívül) két-három nyelvet is ismerő kispapok száma. A nemzetiség rovatban ritkán szerepelnek adatok, ugyanakkor egyes régiók esetében ez is elsődleges fontosságú lehet. Érdekes például, hogy a nagyenyedi református kollégiumba 1687-ben beiratkozott, németes nevű, és ezért automatikusan szásznak gondolt David Grausser saját önmeghatározása szerint „*ciganus*” volt, így az újkori magyar felsőoktatás történetében először sikerült kimutatni cigány hallgatót.

A diákok származását több részre bontva tárgyalják adatbázisaink. Az egyes intézmények „származási hely” rovatai a kornak megfelelő helyesírással, sokszor torzult vagy mára már nem használt névalakban közlik a diákokat kibocsátó települések neveit. Ezeket – hogy kereshetők legyenek – egységesen az 1913. évi helységnevek rendjében közöljük, de a megyéket az adott kornak megfelelően. Példaként: Külső-Szolnok vármegye, mely a középkorban önálló közigazgatási egység volt, a török hódoltság idején gyakorlatilag megszűnt, területét Heves vármegyével vonták össze. Ennek megfelelően a középkorban még szerepelnek Külső-Szolnok vármegye települései, és így diákjai, de az újkorban már Heves, illetve kisebb részben a Jászkun kerület részeként közöljük őket. Természetesen a történelmi Magyarország széthullása miatt több intézmény és hallgatóságuk származási helye is a mai országhatárokon kívül esik. Ezekben az esetekben megadjuk a település mai nevét és az utódállam kódját is, ahova ma tartozik.

Az adatbázis gerincét az egyes iskolatörténeti adatok adják, a beiratkozás évétől, hónapjától és napjától kezdve. Itt szerepelnek a fakultásokra és az egyes szakirányokra vonatkozó adatok, valamint a megszerzett fokozatokat mutató rovatok is. Nagyon érdekes, önmagában is szinte egész életutat felvonultató adatokat tartalmaznak az előző iskolákra, valamint a hazai és külföldi egyetemi tanulmányokra vonatkozó adatok. Ezeknek a segítségével nem egy esetben akár az elemi tanulmányoktól kezdve végig lehet követni egy-egy diák pályáját. A híres klasszika-filológusról, Finály Henrikről számos adatot ismerünk, így pontos születési idejét (1825. január 16.), születési helyét (Óbuda), apja foglalkozását (kereskedő), hogy tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban kezdte, majd 1842-től Bécsben bölcsészetet és mérnöki stúdiumokat is folytatott.

Ezen a ponton jutottunk el adatbázisunk egyik lényeges részéhez: a további vagy az egyetemi pályára vonatkozó adatokhoz, illetve a számos esetben ezeket kiegészítő megjegyzés rovathoz. Protopográfiai kutatásokat elsősorban a középkorral kapcsolatban végzünk, ám ezt a 2019-ben indult újabb kutatási ciklusban kitöltük a 16. század végéig. A középkorra vonatkozóan szinte minden ötödik diákra van valamilyen életpályaadatunk, de ez a 16. század Mohács utáni időszakára nézve ugyancsak megközelíti a 20%-ot. Mindkét időszakot illetően folyamatosan bővülő adatmennyiségről van szó. A hallgatók életpályájának az ismerete sokszor segít kiegészíteni tudásunkat az adott kor család-,⁵⁰ illetve politika- vagy intézménytörténetét, esetleg bizonyos régiók település-⁵¹ vagy egyháztörténetét⁵² illetően. A fentebb említett peregrinációtörténeti adatok nagyban segítik egy, a késő-középkori Magyarország regionális fejlettségét vizsgáló kutatócsoport munkáját. Ezek a tömeges adatok ugyanis igencsak alkalmasnak bizonyulnak, ha egy-egy térség, megye, esetleg tájegység vagy egész országrész fejlődési tendenciáira vagyunk kíváncsiak.⁵³ Egyes bejegyzések a rögzítés korának mentalitásáról, gondolkodásáról árulkodnak, és mint ilyen, akár a néprajz vagy a nyelvtudomány számára is hasznosak lehetnek. Ez a helyzet a már az anyakönyvekben szereplő posztgraduális pályát illető bejegyzésekkel is.⁵⁴

■ 50 Haraszti Szabó 2017.

51 Haraszti Szabó 2021.

52 C. Tóth 2015.

53 A késő középkori Magyar Királyság regionális különbségei (NKFI K145924). A projekt vezetője F. Romhányi Beatrix.

54 A Kolozsvárra 1782-ben beiratkozott Jeddi Józsefről például azt jegyezték be, hogy „Országnak talpas geometriája, Belzebub vendége”. A két évvel később beiratkozó Ince Mártonról pedig azt tüntették fel, hogy „Friss gavallér, illik a kantsó a kezébe”.

Egyes intézmények forrásai ugyanis már eleve tartalmaznak a posztgraduális karrierre vonatkozó információkat, minden bizonnyal az újonnan beiratkozók hozták-vitték a híreket korábbi társaikról. Ilyen adatok nagy számban kerültek elő például a kolozsvári református kollégium forrásaiból. Ez sok esetben valamilyen egyházi szolgálathoz vagy oktatási tevékenységhez, esetleg a további tanulmányokhoz kapcsolódik. Hasonló adataink vannak Nagyenyed, Marosvásárhely és Szatmárnémeti kollégiumait illetően is. Nem egy diák esetében lehet akár már a gyermekkortól a legmagasabb posztokig követni egy-egy fiatal életét.⁵⁵ Adatbázisunk további adatokat tartalmaz a diákok támogatását célzó különféle alapítványokról, ösztöndíjakról is.⁵⁶

Egy ilyen jellegű, teljességre törekvő adatbázis esetében ráadásul nemcsak a férfi, de a 18. századtól kezdve már a női hallgatók adatait is gyűjtjük és rendszerezük. Ők még sokáig kizárólag az egyetemek bábaképzőin tűntek fel, de már viszonylag korán. Mária Terézia az 1770-ben kiadott *Generale Normativum in Re Sanitatis* rendeletében írta elő, hogy a bábáknak vagy a megyei tisztiorvos által szervezett tanfolyamon, vagy pedig az egyetemek által nyújtott képzésen kell részt venniük, és csak az erről szóló hivatalos igazoló okirat birtokában végezheték tevékenységüket.⁵⁷ Ezt megelőzően is voltak olyan aszszonyok, akik egyetemen is igyekeztek képezni magukat, ám tény, hogy jelenlétük az 1780-as évek elejétől lett állandó a külföldi egyetemeken. Az első ilyen bába Pest megyéből a Bécsbe beiratkozó budai Warheitin Anna Maria volt.⁵⁸ Mint látható, ez a férjezett neve, de a leánykori nevet is többen megadták. Hasonló információink egyébként Szentendréről is van, ahonnan Dian Agnes 1841-ben harmincöt évesen iratkozott be Padovába, és 1842-ben sikerrel megszerezte a képesítést igazoló oklevelet.⁵⁹ Hasonló előírások a megyei és városi orvosokat is érintették, és Pest megyei orvosokat, sebészeket, gyógyszerészeket szintén találunk a diákok között.⁶⁰

Végezetül pedig az így összegyűjtött adatok kapcsán a forrás rovatban közöljük, hogy honnan származnak az információink.

Ezek az információk nemcsak az olyan jellegű kutatásokat teszik lehetővé, mint az említett regionális fejlettségi mutatók kérdése, de sok egyéb témához kapcsolódóan is értékes adatokkal szolgálhatnak. Azok az impulzusok, amelyek akár külföldön, akár egy hazai intézményben érték a diákokat, meghatározók lehetnek egész további életükre nézve. Ez mutatkozik meg a reformáció elterjedésében,⁶¹ amelyben valóban fontos szerepe volt a német területeken tanuló magyarországi (és külföldi) fiataloknak. Csak vázlatosan lehet megemlíteni mindazokat a hozadékokat, amik az egyetemek hosszútávú hatásai voltak: így például az intézménytörténet,⁶² de a család- és mentalitástörténet számára azok a kapcsolati hálók, amelyeknek a hallgatók részesei lettek tanulmányaik alatt, szintén hatással voltak – legfőképpen a munkájukra, a nemesség családpolitikájára.⁶³ Az emberi kapcsolatok mellett az egyetemek, kollégiumok, akadémiák a gazdasági kapcsolatok kiépítésének⁶⁴ is a színterei voltak. A Selmecbányai Bányászati Akadémia és az *Institutum Geometricum* külföldi hallgatókat is vonzott, lévén Európa legelső műszaki képzést nyújtó felsőoktatási intézményeiről volt szó. A diákok áramlása az eszmék, a pénzügyi kapacitás⁶⁵ áramlását is jelentette, egyúttal szorosabbra fogta városok, régiók vagy éppen országok, családok kapcsolatait. Adatbázisaink tehát változatosan, sokszínűen felhasználhatók a biográfia⁶⁶ és a családtörténet kutatóitól kezdve a gazdaságtörténet vagy az eszme- és politikatörténet kutatói számára is. Széleskörű és igen hosszan tartó anyaggyűjtés előzte meg ezeknek az adatbázisoknak az összeállítását, de az utómunkálatok is sok időt vesznek igénybe. A tengernyi különböző adatot tartalmazó részadatbázisok összefésülése és egyesítése sok időt igényel, ennek ellenére ez év végére az írásom elején említett adatmennyiség több, mint egyötöd része, köztük immár Pest megyei intézmények és számos pesti hallgató adatai online is kutathatóvá válnak mindenki számára.

⁵⁵ Ceglédi János 1589-ben Wittenbergben kezdte meg külföldi tanulmányait, amelyeket 1590-ben Heidelbergben, majd 1597-ben Padovában folytatott. Életéről lásd: Szabó 2017: 109.

⁵⁶ Bozzay Réka például a holland felsőoktatásban tanuló magyarországi (és erdélyi) diákoknak szánt támogatásokat vizsgálta. Bozzay 2022: 67–113; Pest megyéből pedig többek között Chorin Károlyról, a később híressé vált Chorin család egyik tagjáról tudjuk, hogy Losoncon tanult ösztöndíjasként, és később orvosi pályára lépett. Varga 2016: 145.

⁵⁷ Scheffer 2019: 210.

⁵⁸ Szögi 2004: 39.

⁵⁹ Szlavikovszky 2007: 54.

⁶⁰ Fábrián 2020: 128.

⁶¹ A reformáció emlékévéhez kapcsolódóan kutatócsoportunk nagy sikerű konferenciát rendezett 2016-ban, amelynek előadásai a *Gerundium* folyóirat 8. évfolyamának 1. számában jelentek meg 2017-ben. A tanulmányok elérhetők itt: <https://ojs.lib.unideb.hu/gerundium/issue/view/78> (letöltve: 2024. 05. 23.)

⁶² Huber–Kubinyi 1996.

⁶³ Haraszti Szabó 2024 (megjelenés alatt).

⁶⁴ Haraszti Szabó–Kelényi–Simon 2019.

⁶⁵ Molnár 2019.

⁶⁶ Kelényi 2018.

Hivatkozott irodalom**AAW**

C. E. Foerstemann (ed.): *Album Academiae Vitebergensis*. Lipsiae: 1841.

ÁDÁM–JOÓ 1896

Ádám Gerzson – Joó Imre: *Nagy-Körösi Ev. Ref. Főgymnasium története*. Nagyköros: Ev. Ref. Egyháztanács, 1896.

BARTA 2022

Barta M. János: Miről beszélnek a kora újkori középiskolai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása. Egy kutatási projekt első eredményei. In: *Belvedere Meridionale* 34 (2022), 136–159.

BÍRÓ 1945

Bíró Vencel: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 192.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 1945.

BOZZAY 2022

Bozzay Réka: *Intézménytörténeti kapcsolatok. Debrecen és Hollandia*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűjteményei, 2022.

BOZZAY–LADÁNYI 2007

Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.

C. TÓTH 2015

C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században, I. rész: A kanonoki testület és az egyetemjárás*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Budapest: MTA–HIM–SZTE–MNL OL–Magyar Medievisztikai Kutatócsoport – MTA TKI, 2015.

DIENES 2013

Dienes Dénes: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak: Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, 2013.

DUROVICS 2020

Durovics Alex: *Evangélikus líceumok felsőfokú hallgatói 1771–1850. Késmárk, Lőcse, Selmecebánya, Sopron, Szarvas*. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 21.) Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2020.

DUROVICS–KÓNYA 2015

Durovics Alex – Kónya Péter: *Az Eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói 1667–1850. Študenti vyšších tried Prešovského Kolégia 1667–1850*. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat 11.) Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2015.

FÁBIÁN 2020

Fábián Laura: Sebészkes Szentendrén. Konfliktusok a szentendrei céhes sebészek között a 18. században. In: *Studia Comitatus* 38 (2020), 122–135.

FAZEKAS 2003

Fazekas István: *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951)*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003.

FODOR 1955

Fodor Ferenc: *Az Institutum Geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 5.) Budapest: Tankönyvkiadó, 1955.

GYÖRFFY 1987–1998

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987–1998.

HARASZTI SZABÓ 2021

Harashti Szabó Péter: A veszprémi egyházmegye diákjai a középkorban. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Capella reginalis”. A veszprémi püspökség a középkorban. A Veszprémi Érseki Főiskolán 2020. augusztus 27-én rendezett konferencia előadásai*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 38.) Veszprém: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár, 2021, 157–181.

HARASZTI SZABÓ 2023

Harashti Szabó Péter: Pest és Pilis megyék, valamint Fejér megye Solti Székének diákjai a középkorban. In: *Studia Comitatus* 41 (2023), 91–109.

HARASZTI SZABÓ 2024

Harashti Szabó Péter: *A tudás hatalom. Észrevételek a magyar nemesi családok peregrinációjához a késő középkorban*. (Megjelenés előtt.)

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI 2019

Harashti Szabó Péter – Kelényi Borbála: *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1526*. (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 3.) Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár – MTA–ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport, 2019.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SIMON 2019

Harashti Szabó Péter – Kelényi Borbála – Simon Zsolt (szerk.): *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni: az oktatás finansziális háttere a középkorban és a korai újkorban*. Budapest: Martin Opitz, 2019.

HARASZTI SZABÓ–KELÉNYI–SZÖGI 2016–2017

Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László: *Magyarországi diákok a prágai és a krakkói egyetemeken a középkorban 1348–1525. I-II.* (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 2.) Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár – MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2016- 2017.

HEGYI 2003

Hegy Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788 (1798).* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003.

HEGYI–SZÖGI 2016

Hegy Ádám – Szögi László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016.

HUBER–KUBINYI 1996

Alfons Huber – Kubinyi András: Egy budai iskolamester pályája a 15. század második felében. In: Szende Katalin – Szabó Péter (szerk.): *A magyar iskola első évszázadai. 996–1526.* Győr: Xántus János Múzeum, 1996, 51–60.

JUHÁSZ 2016

Juhász Réka: A magyar felsőoktatás egy fontos intézménycsoportja. A királyi jogakadémiák forrásai és feldolgozásának lehetőségei (1777–1850). In: *Gerundium* 7 (2016), 121–132.

KELÉNYI 2018

Kelényi Borbála: Egy eperjesi polgár karrierje a reformáció korai időszakában: Mathias Künisch. In: Annamária Kónyová – Péter Kónya (ed.): *Reformáció v Strednej Európe. Reformáció Közép-Európában. Reformation in Mittel-Europa I-II.* Eperjes: Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2018, I. 489–508.

KISPÁRTI 1914

Kispárti János: *A váci Theresianum története.* (Váci könyvek 8.) Vác: Váci Múzeum Egyesület, 1914.

KISS 2000

Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1715–1789.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2000.

KISS 2016

Kiss Anita (szerk.): *Pest megye évszázadai. Hivataltörténeti áttekintés.* Budapest: Pest Megye Önkormányzata – Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2016.

KISS J. 2006

Kiss József Mihály: Tudományegyetem. In: Molnár László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig.* (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 2.) Budapest: MFLSZ, 2006, 34–36.

KISS M. 2006

Kiss Márton: Állatorvosi Főiskola/Egyetem 1787–1952. In: Molnár László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig.* (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 2.) Budapest: MFLSZ, 2006, 21–24.

KISSNÉ BOGNÁR 2004

Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.

KONCZ 2006

Koncz József: *A Maros vásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története 1557–1895.* Marosvásárhely: Mentor, 2006.

KÖBLÖS 2006

Köblös József: *A Pápai Református Kollégium Diákjai 1585–1861.* (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 9.) Pápa: Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 2006.

MAGYARORSZÁG VILÁGI II

C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526, II. Megyék.* Budapest: MTA BTK TTI, 2017.

MÉSZÁROS 1981

Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a Studia Humanitatis.* (Humanizmus és reformáció 11.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

MÉSZÁROS–SZÖGI–VARGA 2014

Mészáros Andor – Szögi László – Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1789–1919.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2014.

MOLNÁR 2019

Molnár Dávid: Egy ezüstpempész kanonok? Várdai István itáliai peregrinációs költségei (1448–1449). In: Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Simon Zsolt (szerk.): *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni: az oktatás finanszírozási háttere a középkorban és a korai újkorban.* Budapest: Martin Opitz, 2019, 77–100.

OFFNER–VON KILLYEN 2012

Robert Offner – Hansgeorg von Killyen: *A bécsi orvos-sebészeti József-Akadémia (Josephinum) magyarországi növendékei, 1775–1874.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2012.

P. SZABÓ 2016

P. Szabó Béla: Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 1–22. Könyvbemutató és recenzió. In: *Gerundium 7* (2016), 251–261.

P. SZABÓ–ÚJVÁRI 2020

P. Szabó Béla – Újvári Emese: A 18. századi Pesti Jogi Szakiskola és tanára, Paulus Lucas Perghold. In: *Gerundium 11* (2020), 31–60.

PAPP 2018

Papp Júlia: Javaslatok magyar művészeti akadémia felállítására. In: Sisa József – Papp Júlia – Király Erzsébet – Boncz Hajnalka – Sidó Zsuzsa (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Képzőművészet*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018, 55–58.

RBHC

Karl Schrauf (ed.): *Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakói (!) magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke, 1493–1558*. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1893.

SCHEFFER 2019

Scheffer Krisztina: A szülészet születése. Kiállítás. In: *Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat* 10 (2019), 209–234.

SZABADVÁRY 1997

Szabadváry Ferenc: 150 éve nyílt meg a József Ipartanoda. In: *Valóság* 40 (1997), 85–90.

SZABÓ 2017

Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. (Humanizmus és Reformáció 37.) Budapest: Balassi Kiadó, 2017.

SZÉKELY 2022

Székely Gábor: *Reformátusok Kecskeméten a 16–18. században*. Budapest: ELKH BTK TTI, 2022.

SZLAVIKOVSKY 2007

Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007.

SZÖGI 1994

Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein, 1: 1790–1850*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1994.

SZÖGI 2000

Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken, 1789–1919*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2000.

SZÖGI 2001

Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1789–1919*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001.

SZÖGI 2004

Szögi László: *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása I. 1526–1867*. (Budapest Történetének Forrásai) Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2004.

SZÖGI 2011

Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011.

SZÖGI 2013

Szögi László: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1789–1848*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013.

SZÖGI 2017

Szögi László: Egy évszázados adósság. A Magyar Értelmiségi Adattár (Repertorium Academicum Hungariae) elkészítése. In: *Gerundium 8* (2017), 149–172.

SZÖGI 2022

Szögi László: *Peregrinatio Academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1919*. Budapest: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022.

SZÖGI–KISS 2003

Szögi László – Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon, 1849–1867*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003.

TAR 2004

Tar Attila Szilárd: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.

TÜSKÉS 2008

Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365–1526*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2008.

VARGA 2004

Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemlein és akadémiáin, 1560–1789*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004.

VARGA 2006

Varga Júlia: Gyulafehérvár. In: Molnár László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig*. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai 2.) Budapest: MFLSZ, 2006, 56–59.

VARGA 2016

Varga László: *A csepeli csoda. Weiss Manfréd és vállalata a Monarchiában.* (Várostörténeti Tanulmányok 15.) Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2016.

VARGA 2022A

Varga Júlia: A Budai Jezsuita Akadémia hallgatósága (1713–1777). In: *Gerundium* 13 (2022), 182–195.

VARGA 2022B

Varga Júlia: *A budai és pesti felsőoktatás intézményeinek hallgatói (1713–1784).* (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 25. Budapest történetének forrásai 15.) Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2022.

ZSIGMOND 1937

Zsigmond Ferenc: *A debreceni református kollégium története 1538 (?) – 1938.* Debrecen: Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület, 1937.

HARASZTI SZABÓ PÉTER

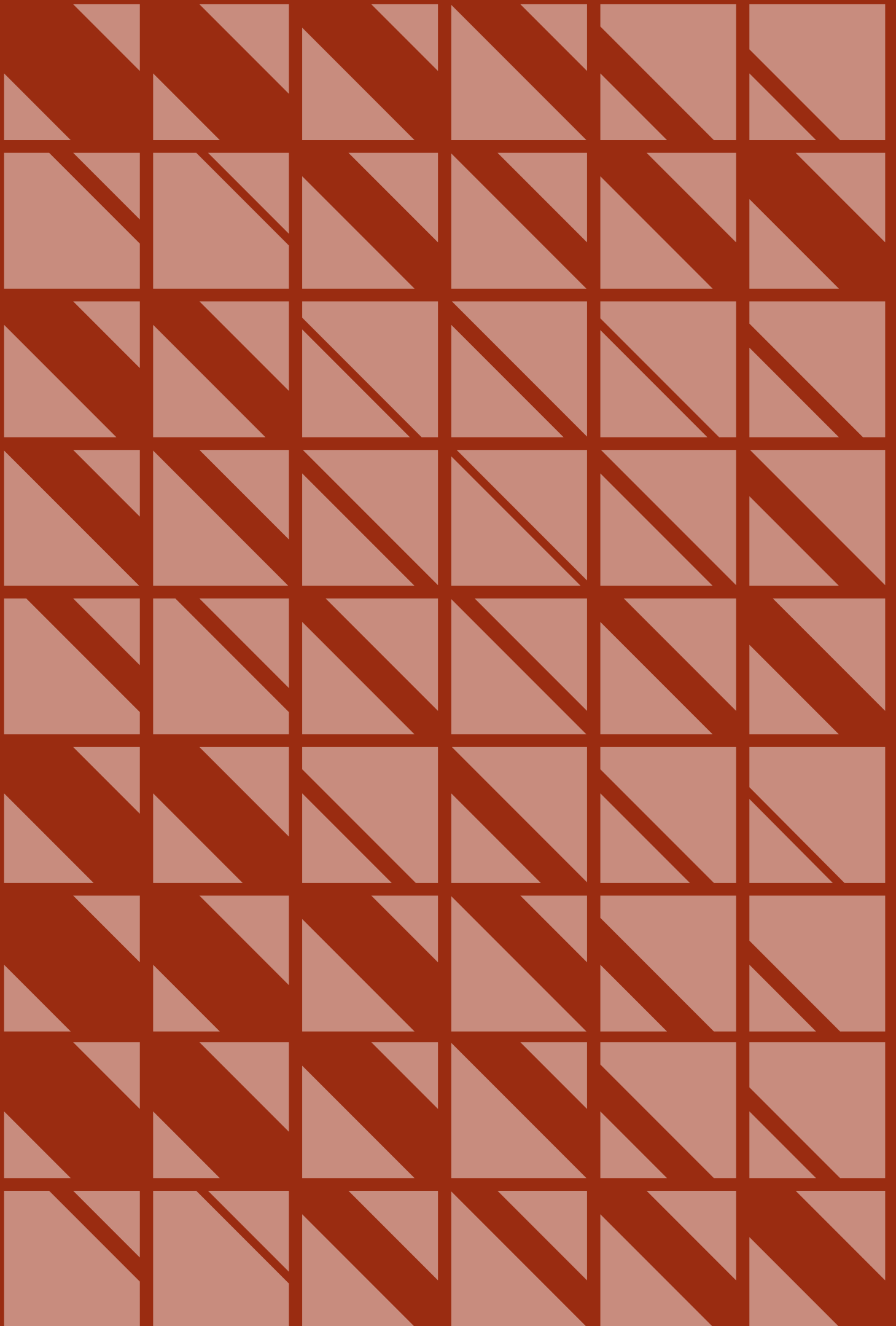
**Rendhagyó helyzetjelentés
A Repertorium Academicum Hungariae
és Pest vármegye**

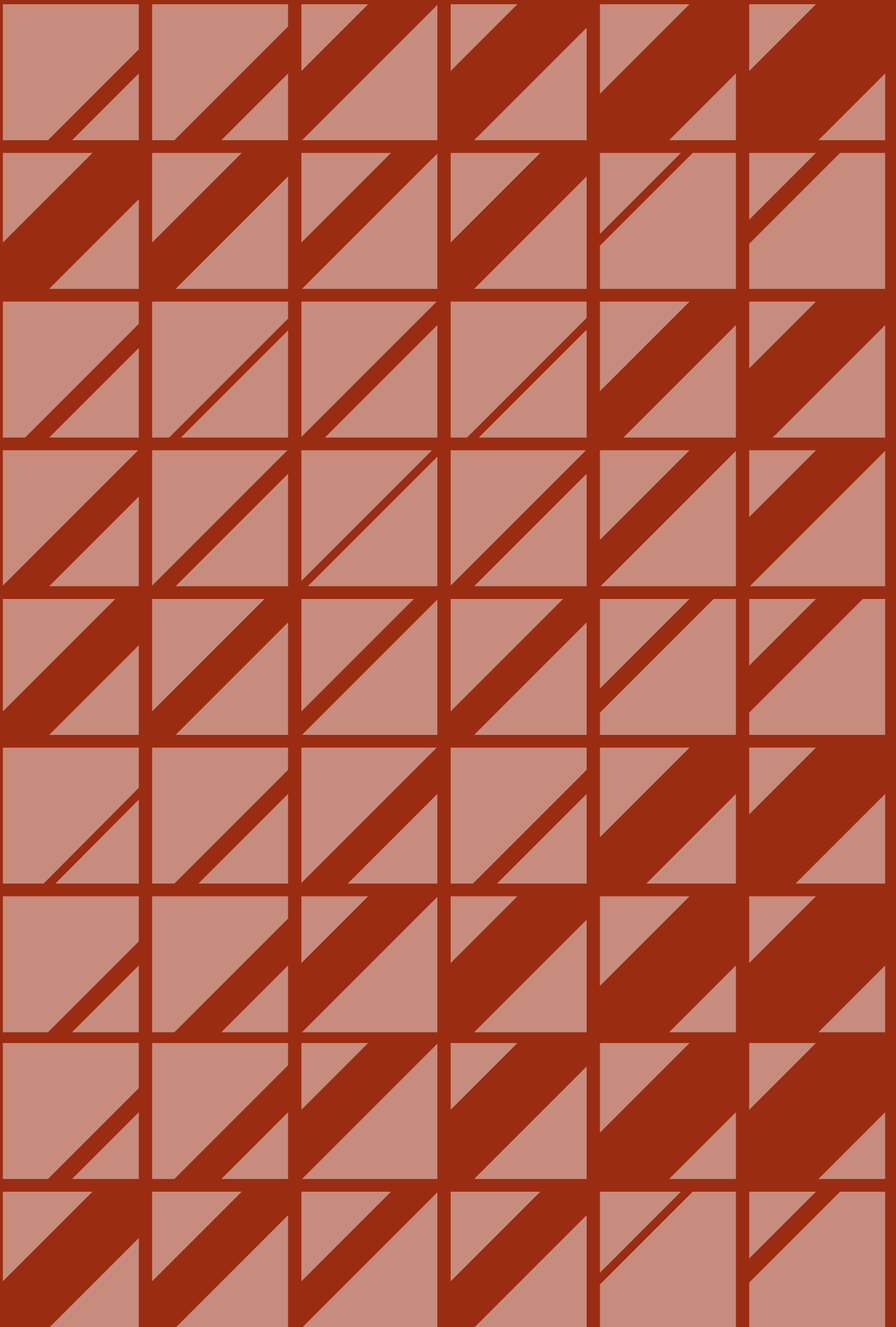
Tanulmányomban igyekszem bemutatni azt a munkát és körüljárni azt az adatmennyiséget, amelyet a HUN-REN-ELTE Egyetem történelmi Kutatócsoport az elmúlt több, mint egy évtizedben elvégzett és összegyűjtött, mivel megkezdődött adatbázisaink online hozzáférhetővé tétele. Fő célunk a Magyar Értelmiségi Adattár (*Repertorium Academicum Hungariae*) összeállítása, amely valamennyi olyan diák adatait tartalmazza, akik a középkortól kezdve (egyelőre) 1850-ig a történelmi Magyar Királyság, illetve Európa felsőfokú képzést nyújtó tanintézményeiben képezték magukat. Nemcsak e munka elért eredményeit összegyűjtöm, hanem elsősorban annak Pest megyei vonatkozású részeit tekintetében három nagyobb adatbázist mutatok be. Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár honlapján 2023 nyara óta hozzáférhető teljes külföldi peregrinációs adatbázisunkat, emellett pedig a készülő, valamennyi hazai református felsőoktatási intézményben tanult diák adatbázisát mutatom be vázlatosan, amely 2024-ben szintén felkerül a könyvtár honlapjára. A harmadik nagyobb részegységben azokat a felsőfokú tanintézeteket veszem sorra, amelyek a mindenkori Pest megye területén működtek. Míg ez év végére ennek megfelelően közel százhuszezer beiratkozás adatai válnak online kereshetővé, addig a harmadik intézménycsoport hallgatóságához további harmincegyezer beiratkozás köthető. Bemutatom azt is, hogy adatbázisaink hogyan épülnek fel, milyen típusú adatokat gyűjtünk, illetve röviden kitérek ezek felhasználhatóságára is. Egy, a maga nemében egyedülálló és hatalmas adattár (több, mint félmillió beiratkozás) elkészítésén dolgozunk, amely Európában is minden bizonnyal komoly érdeklődést fog kiváltani.

PÉTER HARASZTI SZABÓ

**Unusual Progress Report
Repertorium Academicum Hungariae and
Pest County**

In my study, I aim to present the work that the HUN-REN-ELTE University History Research Group has undertaken in the past decade, along with the masses of data which have been collected and are now in the process of being made accessible online. Our main goal is to compile the Hungarian Intellectuals' Database (*Repertorium Academicum Hungariae*), which will contain the data of all students who attended institutions of higher education in the Kingdom of Hungary and Europe from the Middle Ages up to 1850 (for now, that is the cutoff date). In addition to summarising the results of this work, I will also present three major databases, especially with reference to its Pest County-related aspects. I will outline our complete database on foreign peregrinations – which has been accessible on the website of the Eötvös Loránd University (ELTE) Library and Archives since the summer of 2023, as well as the database of students from all institutions of higher education of the Hungarian Reformed Church – which is in the process of completion, and will also be made available through the Library's website in 2024. In the third, larger section of my study, I will cover all institutions of higher education that were active at any point throughout the history of Pest County. While, in accordance with this, the data of nearly 120,000 enrolments will be searchable online by the end of this year, a further 31,000 enrolments can be linked to the student population of the third group of institutions. I will also explain how our databases are structured, offer a brief discussion on how they can be used, and will also cover at the types of data that are collected. We are working on creating an enormous, one-of-a-kind database (compiling the data of over half a million enrolments), which will likely generate considerable interest in Europe.

SZENTENDRE MOTÍVUMAI VAJDA LAJOS MŰVÉSZETÉBEN

- Szabó Noémi
művészettörténész
Ferenczy Múzeumi Centrum
noemi.szabo@muzeumicentrum.hu

„Czóbel is itt van most Szentendrén, ebből is láthatod, hogy a magyar piktúra színe-java van itt képviselve. Lehetséges, hogy idővel a művésztörténelem a »Szentendrei Iskoláról« fog megemlékezni: a »Barbizoniak«, a »Nagybányaiak«, »Szentendreiek«. Ugye így érdekes?”¹

– írta menyasszonyának 1936. augusztus 1-én keltezett levelében Vajda Lajos, szinte váteszi megérzéssel. Ekkor már tíz éve folyt a munka a szentendrei művésztelepen, ahol az alapító Nyolcak mellett számos meghívott művész vendégeskedett és alkotott. A Budapesttől alig egy óra alatt a HÉV-vel vagy hajóval könnyen megközelíthető várost nyaranta szinte „ellepték” a művészek: főleg a Szamárhegy házainak tulajdonosai biztosítottak számukra ideiglenes lakhatást.² Szentendre felvirágzása a művészek körében az 1920-as évek végétől a második világháborúig töretlen volt: egészen különböző stílári orientációjú alkotókat vonzott az archaikus hangulatú, meghitt városka, amelyet ráadásul a sejtelmesség érzésével burkolt be a pravoszláv ortodoxia.

A Szentendre felé irányuló „kivonulás” eredményeképpen a szentendrei művészet – Vajda megérzését bizonyítandó – valóban a magyar művészettörténetírás nagy narratívájának részévé vált, bár maga a *terminus technicus* számos problémát és kérdést vet fel, amelynek tisztázására könyvtárnyi szakirodalom született.³ Elsőként Körner Éva fogalmazta meg lényeglátóan 1965-ös cikkében a szentendrei művészet fogamának poláris jellegét: „[...] bizonyos közös vonásaik ellenére is két, alapvetően különböző felfogás, irányzat fűződik Szentendréhez, sőt részben időben is egybeesnek. [...] Az egyik csoport, számszerűleg túlnyomó, de szellemében lazábban tartozik össze; ezt Szentendrének főleg látványi élménye inspirálja. A másik csoport, létszámában sokkal kisebb és időben is korlátozottabb, Szentendre látványi élményét egy Szentendréhez fűződő szellemi programmal kötötte össze.”⁴ Körner itt már felveti a táj, illetve a város különleges atmoszféráján és látványán alapuló élmény domináns hatását, amely stílári (leíró, konstruktív vagy szürrealista igazodású) orientációra vagy társadalmi beágyazottságra (művésztelepi vagy azon kívüli alkotó) való tekintet nélkül minden 1926 és 1944 között, Szentendrén alkotó művész alapvető élménye volt. Ennek ellenére Körner két, művészeti szemléletében különböző csoportot

1. kép: Vajda Lajos 1934-ben, Haár Ferenc fotója

határoz meg: az első csoport képviselői, mint Barcsay Jenő, Czóbel Béla, Ilosvai Varga István a látvány anyagi oldalából, fizikumából konstruálnak új szerkezetet, míg a másik művészcsoport, Vajda Lajos, Ámos Imre, Szántó Piroska a látvány mögött rejtő intellektuális-transzcendens tartalom kiaknázását tűzte ki céljául. Ez a körneri felosztás alapozta meg a szentendrei művészet fogamának kánonját, amelyet az elmúlt hatvan esztendőben számos aspektussal, meglátással egészített ki a szakirodalom. De egy bizonyos: Szentendre sajátos topográfiája és hangulata, egészen egyedi építészete, multikulturális öröksége, a 20. század első feléig megőrzött viszonylagos izoláltsága összetett és szerteágazó vizuális és intellektuális táptalajt nyújtott az itt dolgozó és alkotó művészek számára, nemcsak az 1920-as és 1930-as években, hanem a következő, 1968 körül induló művészgeneráció számára is. Az elmúlt évek kutatási eredményeinek összegzéseként jelen tanulmány elsősorban azt vizsgálja, hogy a szentendrei művészet kiemelkedő alkotója,

■ 1 Jakovits-Kozák 1996: 34.

2 A témát Tóth Antal dolgozta fel: Tóth 2012.

3 A témát összefoglalja Bodonyi Emőke doktori disszertációja: Bodonyi 2006.

4 Körner 1965: 227.

Vajda Lajos (1907–1941) (1. kép) életművében hogyan jelenik meg, alakul át és differenciálódik Szentendre város (és környékének) látképe, részletei, épített öröksége vagy használati tárgyai. A művész egy-egy alkotásán ismétlődően felbukkanó motívumok eredetét, lelőhelyét vagy azok esetleges pusztulásának körülményeit kívánjuk feltérképezni, kitérve a település helytörténeti és népművészeti vonatkozásaira is. Az életmű interdiszciplináris vizsgálata több szempontból is kiemelt fontosságú: egyfelől Vajda Lajos 1926 és 1938 közötti művészetének – de mint látni fogjuk, még utolsó alkotóperiódusának is – motívus szinten is az egyik legfontosabb forrása volt a város, így az életmű összefüggéseinek megértése szempontjából nem mellőzhető annak feltérképezése, hogy pontosan *mit* látunk Vajda egyes művein. A másik aspektus pedig a város arculatának jelenkori folyamatos és dinamikus változása, amely következtében nemcsak utcák, hanem egész városrészek mutatnak teljesen más látványt, mint száz esztendővel ezelőtt. A legnehezebb helyzetben akkor találjuk magunkat, amikor a vajdai életműben felbukkanó utcai tárgyak, apró részletek (rácsozatok, kutak, pléhkrisztusok, sírkövek) felkutatását kíséreljük meg, amelyek eltűnése, megsemmisülése szintén pótolhatatlan vesztesége a városnak. A következő generációk számára pedig inventáriumként is értelmezhető jelen kutatás: a megtalált ősmotívumok és az azokat megörökítő Vajda Lajos-művek mindannyiunk közös öröksége, múltunk megértésének, megóvásának és továbbadásának záloga.

Miért Szentendre?

Vajda Lajos viszonya Szentendre városképéhez, sajátos hangulatához, a helyi hagyományhoz és a különböző motívumokhoz folyamatosan változott, azonban életének alakulásában keresendő a mély kötődése a városhoz. Vajda Lajos 1908. augusztus 6-án született egy asszimilálódott zsidó család negyedik gyermekeként Zalaegerszegen,

azonban a család nehezen boldogult, és a jobb élet reményében 1917-ben Szerbiába költöztek. Előbb Belgrádban, majd Valjevóban éltek, ahol Vajda kitűnően megtanult németül és szerbül is. 1922-ben már biztosan visszatértek Magyarországra. Vajda juveníliái tanúskodnak kiváló rajz-készségéről;⁵ fő témája 1922 és 1925 között főleg a családja, rajzain életképek és portrék jelennek meg. Vajda 1922 őszén beiratkozott az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) budapesti rajziskolájába, majd 1923 környékén⁶ az egész család Szentendrére költözött. A fiatal Vajda hamar felismerte a város nyugalmit és ott-honosságát, a pravoszláv rítusok és a templomok közösségi hangulatát pedig jól ismerte. Az 1928-tól kibontakozó munkásságának megértéséhez fontos megjegyezni, hogy Szentendre városa az első perctől valóban otthont jelentett számára, annak ellenére, hogy a húszas évek második felében két tragikus fordulat árnyékolta be életét: 1926-ban csonttuberkulózist állapítottak meg nála, amely miatt többször műtötték, majd 1927-ben meghalt édesanyja.⁷ Vajda betegségének közvetett szövődményei, fizikai alkatának gyengesége, a szegényes életmód valójában már ekkor megpecsételték sorsát, édesanyja halála pedig szembesítette őt a magány érzésével.

Bár Vajda 1928-tól nem datálta és szignálta egyetlen művét sem, a korai juveníliák még hordozzák ezeket. Egy 1924. október 12-én készült rajza (1. tábla 1) már szentendrei lakóhelyét mutatja: a Dumtsa Jenő utca 4-es számú ház belső udvarát, tehát ekkor már bizonyosan itt élt családjával. A laza vonalszerkezetű, barna tussal és ceruzával készített rajzon egészen pontosan idézi meg a 18. század végén épült egykori Jankovics-ház jellegzetes barokk belső udvarát (1. tábla 2): a mély kapualjat és a konzolos függőfolyósót.⁸ A Dumtsa Jenő utcai ház hosszú évekig volt kezdetben lakóhelye, majd miután 1927-ben felvették a Képzőművészeti Főiskolára, egészen 1936-ig nyári szállása. Vajda monográfusa, Mándy Stefánia fotót is közöl⁹ az épület padlásáról, ahol

⁵ Vajda Lajos korai, 1922 és 1928 közötti műveinek válogatását is bemutatta a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrumban 2018. november 11. – 2019. március 31. között megrendezett *Világok között. Vajda Lajos (1908–1941) élete és művészete* című kiállítás.

⁶ A Vajda család Szentendrére költözésének pontos ideje nem ismert. Mándy közöl egy levelet 1922. november 20-i keltezéssel, amiben Vajda Lajos címeként a budapesti Üllői út 121. van megjelölve (Mándy 1983: 176). Vajda első, ismert szentendrei tematikájú rajza pedig 1924. március 9-i datálású. Mándy 1983: 12. kép.

⁷ Édesanyjáról, Fürst Juditról egy 1936. június 22-én keltezett, menyasszonyának, Richter Júliának címzett levelében érzékenyen emlékezik meg: „Tudom, nékem sohasem lesz majd részem abban a szeretetben, amelyet az ember a szüleitől elvárhatna. Talán, ha az anyám élne, de ő már nincs, s amíg élt, nem tudtam őt szeretni úgy, ahogy megérdemelte volna, és nem éreztem át eléggé az ő nagy értékét. Csak most, mióta elment, tudom őt igazán és mélyen szeretni.” Jakovits-Kozák 1996: 29–30.

⁸ A kép forrása: Horler 1960: 119.

⁹ Mándy 1983: 28. számú fekete-fehér kép, amelyet Féner Tamás készített az 1960-as évek második felében. A fotó a Magyar Fotográfiai Múzeum zárolt részlegében található, jelenleg nem kutatható.

1.

2.

3.

4.

5.

1. tábla: 1: Vajda Lajos: A Dumtsa Jenő utca 4-es számú ház belső udvara, 1924, ceruza, diófapác, papír, méret: ismeretlen, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 2: A Jankovics-ház belső udvara, Szentendre, Dumtsa Jenő utca 4. Fotó: Horler, 1960, 119; 3: A Dumtsa Jenő utca 4-es számú ház utcafrontja Kiss József kereskedésének portáljával. Fotó: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum; 4: Vajda Lajos: *Eldorádó*-logó, nyomtat, papíron, Ferenczy Múzeumi Centrum Adattára; 5: Vajda Lajos: *Plakáttervek II.*, 1927 körül, tempera, papír, 250 × 320 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: 1927/20.

Vajda nyaranta dolgozott. A kietlen, a nagy nyári melegben fullasztó és sötét padlásról maga Vajda is beszámol egy 1936-os levelében:

„Most reggel 6 óra van, újra itt ülök az ominózus padláson, nagymosás volt, és a fejem felett ócska damoklesz kard helyett modern fehérneműdarabok lógnak megint, hogy teljes legyen a végzet.”¹⁰

A Dumtsa Jenő utca 4-es számú ház tehát kiemelkedően fontos helyszíne volt Vajda szentendrei tartózkodásainak, bár magát az épületet az 1924-es korai rajzokon kívül – tudomásunk szerint – egyszer sem örökítette meg.

Vajda Lajos önként vállalt szegénysége, tudatos mártírpozíciója egész életét jellemezte. Ritkán vállalt fizetségért munkát, ám egyik alkalmazott művészeti feladata éppen a családi házhoz kapcsolódik. A ház utcafronti üzlethelyiségében Kiss József kávé-tea-, fűszer- és gyarmatáru-kereskedése 1951-es államosításáig üzemelt (1. tábla 3).¹¹ A Kiss József által készített, országszerte kiszállított híres Eldorádó kávékeverék védjegyét, a kávéfőző öreg arab alakját a házban élő Vajda Lajos tervezte és festette 1927-1930 körül (1. tábla 4). Az emblematikus logó végül nemcsak a kávézacskókra, hanem a tulajdonos névjegyére és képeslapokra is rákerült, sőt Vajda két reklámtáblát is festett: az egyik az öreg arab alakjával, a másik pálmafákkal,¹² mely tárgyak ma nem hozzáférhetők a kutatás számára. Azonban Vajda Júlia hagyatékában¹³ fennmaradt egy különösen figyelemreméltó, a Kiss József-féle megrendeléshez kapcsolódó apró temperaterv (1. tábla 5). A lapon összesen hét darab színes tervváltozat látható, a korabeli modern plakátművészet stílus elvárásaihoz igazodva megfogalmazásuk síkszerű és absztraháló. Az ókori egyiptomi ábrázolásokat idéző figurák egy-egy felnagyított kávészemet tartanak a kezükben, és a terv összes variációján megjelenik a K. J. monogram, amely egyértelműen utal Kiss Józsefre. Ezen említett plakát- vagy névjegytervek végül soha nem valósultak meg, modern dizájnjuk talán túl elvont volt a megrendelő számára.

A „nagy látványok”

„Lajos egész lénye, szelleme hozzátapadt ehhez a városkához, úgy szerette, mint a sajátját. Mások is felfedezték Szentendre érdekességét, de Lajos

olyan módszerekkel tanulmányozta, mint senki más”¹⁴ – írta Vajda Júlia néhai férje életrajzában. Vajda művein azonban egy változó Szentendre-képet látunk: míg 1928-ig, majd a párizsi tartózkodását követő esztendőben, 1935-ben elsősorban a város „nagy látványai”, a szélesebb panorámát bemutató ősmotívumai jelennek meg, addig 1936-ban és 1937-ben egyre közelebről tanulmányozza Szentendre és környékének épített motívumait, illetve tárgyait. Vajda a várost vizsgáló nézőpontjának változását talán egy filmes hasonlattal lehetne a legjobban körülírni: a nagytotál képek és látványok után egyre közelebb zoom-ol a város belsejéhez (templomok és házcsoportok, házak, homlokzatok), majd még közelebb, az egyes tárgyakig (pléhkrisztusok, sírfeliratok és sírvészetek, falvédőmotívumok, kegytárgyak, ablakpárok, utcai szoborok, kovácsoltvas elemek), míg végül 1938-tól teljesen maga mögött hagyja a város élményét, és figyelme távoli kultúrák művészetére fordul. A folyamat természetesen nem vegytiszta, azonban összességében jellemző, és szoros kapcsolatban áll Vajda világnézetének változásával, módosulásával.

Mit nevezhetünk „nagy látványnak” a művészetben? Véleményem szerint minden olyan kompozíciós eljárást, ahol széles látószögben (premier plánban) integrált épített környezet, illetve adott esetben táji elemek egy jól lokalizálható vizuális rendszert alkotnak. A szentendrei művészetben már az 1930-as évek óta létezik egy helyspecifikus kifejezés, az *őstémák* fogalma, amelyet Tóth Antal művészettörténész, a téma kiváló ismerője a következőképpen definiált: „[...] olyan városrészletek, épületek, amelyet szinte kötelességszerűen sorra megörökítenek a festők, a honfoglalók, és az egymást követő festőgenerációk tagjai, talán egymástól, egymás példáján okulva, vagy önállóan felfedezve az adott látványban, témában rejlő szépséget, érdekességet.”¹⁵ Továbbá ugyanő felhívja a figyelmet Szentendre város építészetének egy egészen egyedi vonására: „[...] a városka falombokkal nem megbontott, atmoszférikus jelenségektől alig oldott belső részletei, az apró, geometrikusan egyszerű formájú házak szoros beépítési rendjükkel, amelytől éles határ keletkezett a látható és nem látható (takart) részletek között is érdekesnek bizonyulhattak a festőknek.”¹⁶ Tóth itt utal arra, hogy a dombokon épült

¹⁰ Jakovits-Kozák 1996: 38.

¹¹ Az 1970-es években az üzlet tárgyainak megmaradt darabjai a Ferenczy Múzeum tulajdonába kerültek.

¹² Erről bővebben: Pamlényi 1981: 18–19. A szövegben említett két mű őrzési helye ma ismeretlen.

¹³ Jakovits Vera és Kozák Gyula kezelésében.

¹⁴ Mándy 1983: 169.

¹⁵ Tóth 2012: 11.

¹⁶ Tóth 2012: 15.

2. kép: Vajda Lajos: *Kilátás a templomdombról (Szentendrei házak templomtetővel)*, 1928 körül, szén, papír, 485 × 385 mm, magántulajdon, MS: nem azonosítható

település sajátos városszerkezete, kanyargó utcái, szűk sikátorai, majd kiszélesedései és teresedései során olyan szerkezetes látványok jönnek létre, amelyek meghökkentő, izgalmas vizuális helyzeteket és formai összefüggéseket eredményeznek. A város szűken és szorosan beépített építészeti arculata ráadásul szoros kapcsolatban áll a tágabb természeti környezettel: nyugat felé a Kőhegy és a távolabbi Pilis hegység domborzatával, kelet felé pedig a Duna és az ártér látványával. Ez a speciális építészeti-természeti közeg pedig nemcsak a „természetelvű” művészek számára inspiratív, hanem – és elsősorban – az avantgárd képszerkesztés iránt fogékony alkotókra volt jelentős hatással.

Éppen ezért a jellegzetes szentendrei „nagy látványok” nemcsak Vajda, hanem a városban alkotó művészek visszatérő toposza is. Így bukkan fel újra és újra a korszak alkotói között a Templomdombról a Fő tér irányába feltáruló panoráma, a Gőzhajó és a Kígyó utca jellegzetes épületeinek sora, az apró házak közé beékelte Városháza monumentális homlokzatának jellegzetes íve,

a Bükkös-patak egyes szakaszai, továbbá a város templomainak sziluettjei. Ezen östémák feldolgozása elsősorban Vajda korai korszakára, a párizsi tanulmányútját megelőző időszakra jellemzők. A Vajda-művek pontos és hiteles kronológiai rendjének megállapítását azonban nehezíti, hogy Vajda Lajos a műveit 1928-tól már biztosan nem datálta és szignálta, ráadásul az elmúlt évek stíluskritikai vizsgálatait azt a feltételezést erősítik, hogy az etalonnak elfogadott, Mándy Stefánia által írt *oeuvre-katalógus*¹⁷ datálásai sem mindig teljesen megbízhatók. A datálás bizonytalansága főleg az 1927 és 1935 közötti művek esetében jellemző.¹⁸ Ennek egyik oka lehet, hogy az életmű egyes darabjait évszám szerinti lebontásban, tételesen felsoroló Mándy-féle katalógus összeállításában Vajda özvegye, Vajda Júlia is aktívan részt vett, akivel a művész csak 1935 őszén ismerkedett meg, ezért maga Júlia sem volt mindig tisztában a találkozásuk előtt készült művek keletkezésének idejével. A helyzet bonyolultságát jól megvilágítja egy 2018 őszén tett felfedezés.

3. kép: Vajda Lajos: *Opovacska-templom*, 1928 körül, szén, papír, 485 × 385 mm, jelezve jobbra lent: Vajda L. 1934., magántulajdon. MS: nem azonosítható

■ 17 Mándy 1983.

18 Itt kiegészítésképpen megjegyzendő, hogy Vajda Lajos 1925-ös rajzai még hordoznak szignót, 1926-ban betegsége miatt egy éven keresztül egyáltalán nem rajzol, majd 1927-től elvétele szignál, 1928-tól pedig tudatosan dönt az aláírás elhagyása mellett.

4. kép: Vajda Lajos: *Szentendrei sikátor*, 1928 körül, szén, papír, 485 × 385 mm, jelzés nélkül, magántulajon. MS: nem azonosítható

Az FMC-ben a *Vajda Lajos. Világok között* című életmű-kiállításra készülve a kurátori csapat minden magángyűjteményből érkező Vajda-művet átvizsgált, a rosszabb kondícióban lévő, papíralapú munkákat a keretből kivéve restauráltatta. Különösen károsodott állapotban került be a kiállításra Vajda Júlia egyik régi ismerőseinek hagyatékában fennmaradt három darab Vajda-rajz, melyek keretei és a hátlapjai is sérültek voltak: műtárgyvédelmi és esztétikai szempontból kiállításra alkalmatlanok. Mindhárom papíralapú, tónusos szénrajz „újdonságnak” számított, elsősorban azért, mert egyikük sem szerepelt a Mándy-féle inventáriumban. A papírhordozó mérete a három rajznál közel azonos: 485 × 385 mm nagyságú, és e művek mindegyike Szentendre jellegzetes városképi látványát örökítette meg, így a Templomdombról feltáruló látványt a Blagovestenszka templommal (2. kép), az Oповacska templom tornyát (3. kép), illetve egy szűk utcát, mely vélhetően a Várdomb utca egy részletét mutatja (4. kép). A rajzokon nem szerepel sem szignatúra, sem évszám, ezért a kiállítást előkészítő kutatócsoport stílus alapon datálta őket 1928 környékére. A rajzok kikeretezésekor azonban az Oповacska templomot ábrázoló rajz és

a keret hátlapja közül kiesett egy negyedik alkotás, hasonlóan papíralapon látható tónusos szénrajz, amely a Bükkös-patak belvárosi szakaszának jellegzetes jegenyefasorát ábrázolja, ráadásul aláírással ellátva: Vajda L. 1934 (5. kép). A kikeretezés még egy adalékot szolgáltatott: az Oповacska templomot ábrázoló rajzon szintén láthatóvá vált a szignó: Vajda L. 1934. A tulajdonos elmondása szerint a három Vajda-rajz az 1940-es évek óta a felmenői birtokában volt, maga Vajda Júlia ajándékozta őket a családnak, ráadásul bekeretezve, e provenienciát pedig szakmai okok és a megismert körülmények miatt hitelesnek fogadtuk el (tehát a hamisítás lehetőségét kizártuk). A felfedezés két fontos kérdést eredményezett: valóban helyesen datálja-e konzekvensen 1928 körüli évszámra a szakirodalom Vajda Szentendrére ábrázoló, tónusos szénrajzait? Lehetséges-e, hogy Vajda, miután visszatért párizsi tanulmányútról Szentendrére, ismét topografikus hűségű és lágyan modellált szénrajzokat alkotott? És egyáltalán, ha a teljes életmű darabjait Vajda tudatos és szándékos döntése nyomán 1928 után már nem látta el kézjegyével, akkor ezen a két rajzon miért olvasható mégis a szignója és az 1934-es évszám? Továbbra is nyitott kérdés, hogy esetleg

5. kép: Vajda Lajos: *Bükkös parti jegenye*, 1928 körül, szén, papír, 485 × 385 mm, jelezve jobbra lent: Vajda L. 1934, magántulajon. MS: nem azonosítható

megrendelésre készítette és a vásárló kérésére szignálta őket, vagy netán korábbi, 1928-as rajzait datálta utólag, pont egy ajándékozás vagy vásárlás miatt. Mindenesetre a visszaemlékezések konzekvensen állítják, hogy Vajda Lajos egész életében csupán egyetlen művet adott el, mégpedig Seiden Gusztávnak, aki szociális könyörületből vásárolt 1940 őszén egy alkotást a megroppant egészségű művésztől.¹⁹ A felmerülő és mindeddig megválaszolatlan kérdések jól mutatják, hogy Vajda életművének értelmezése számos további vizsgálatot kíván.

A szakirodalomban 1928 körülre datált, Szentendrét ábrázoló, modellált szénrajzokkal kapcsolatban még néhány megállapítást mindenképpen érdemes rögzíteni: e műcsoport érdekes módon szinte alig képezi kutatás tárgyát,²⁰ holott viszonylag nagy, legalább tucat darabot magába foglaló műcsoportról van szó. Mándy Stefánia 1983-ban megjelent, mértékadó Vajda-monográfiája szinte alig elemzi és reprodukálja ezeket az alkotásokat, melyeknek – tegyük hozzá – tradicionális felfogása és leíró jellegű városábrázolása valóban nem illeszkedik a Vajdát progresszív-avantgárd művészként attribáló kánonba.

A korai szentendrei szénrajzok – egy „kakukktojás” műcsoport a vajdai életműben

Akár 1928 környékén, akár 1934 körül is készültek e művek – melyeket az egyszerűbb beazonosíthatóság érdekében nevezünk *korai szentendrei szénrajzoknak* –, megállapítható, hogy fő témájuk Szentendre „nagy látványai”, felfogásukban aprólékosan realisták, intim hangulatú, finom fény-árnyék hatásokkal operáló művek, melyek klasszikus rajzi felfogásban az euklideszi térgeometria szabályait követik. Felmerülhet, hogy csupán a térviszonyokkal foglalkozó „iskolai” tanulmányrajzok, azonban kiérlelt kompozicionális elrendezésük, amely a szigorú szimmetria vagy diagonális elrendezés mentén épül, érett művészi szemléletet sugároz. Ha el is fogadjuk e művek 1928 körüli datálását, akkor is tágabb időkeretben érdemes vizsgálni őket: Vajda 1927 szeptemberében megkezdett főiskolai tanulmányait közvetlenül megelőző hónapok és párizsi utazásának (1930 második fele) időpontja között születhettek. Éppen azokban az években, amikor művészete két különböző stílus felfogást követett: a hagyományos felfogású korai szentendrei szénrajzok mellett a főiskolán a konstruktív képszerkesztéssel és avantgárd technikákkal kísérletezett.

6. kép: látvány a Templomdombról, archív felvétel a Jakovits-Kozák-gyűjteményből

A korai szentendrei szénrajzok egészen precíz módon örökítik meg a várost, főleg annak templomait. Izgalmas kísérlet egymás mellett vizsgálni a különböző stílus megközelítésben megörökített östémákat. A *Kilátás a Templomdombról* című szénrajz (2. kép) a Blagovestenszka templom kecses, égbe törő tornyát és az alatta elterülő, kuszán egymásra épült hátsó udvarok és különböző magasságokban futó és síkokban megtörő tetők festői káoszát örökíti meg. A vélhetően nyári szikrázó napsütésben megragadott látképnek a mély fény-árnyék hatások adnak szinte szobrászi plaszticitást. Az 1940-es évekből fennmaradt archív fotó nemcsak azt bizonyítja (6. kép), hogy e „nagy látvány” szinte érintetlenül hagyományozódott jelenkorunkra, hanem azt is, hogy Vajda nagy hangsúlyt fektetett a látvány pontos, valóságghű rögzítésére. 1929-es datálású szénrajza, a *Lelátás a templomdombról* (7. kép) ugyanerről a pontról, de kissé alulnézetből, a templomtorony elhagyásával vizsgálja a Fő tér házainak zezugos hátsó traktusait, azonban ennek esetében számottevő stílus eltérést regisztrálhatunk: az erős fény-árnyék modellálás már nem a plaszticitás, hanem épp a síkszerűség, illetve az egymásra épülő, egymáshoz viszonyuló síkok vizsgálatának szolgálatában áll. Nyilvánvalóan a Kassák-kör és a főiskolai társak hatása, a konstruktív szemlélet integrálása, az azzal való kísérletezés figyelhető meg a művön.

¹⁹ Lásd: <https://mek.oszk.hu/05200/05262/html/eletrajz.htm> (letöltve: 2024. június 18).

²⁰ Kivéve: Petőcz 2018: 22.

7. kép: Vajda Lajos: *Lelátás a Templomdombról*, 1929, szén, papír, 533 × 458 mm, jelzés nélkül, Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre. MS: 1929/24.

Vajda 1930-ig tartó időszakára jellemző, hogy egy-egy szentendrei látványt időben párhuzamosan, de különböző stílári eszközökkel örökít meg: a főiskolához kötődő avantgárd kísérletek mellett az adott látvány megszületik jóval tradicionálisabb formában is, szinte ugyanabból a nézőpontból. Ennek egyik jellegzetes példája a magánygyűjteményben található *Utcarészlet* (2. tábla 1), amelynek topográfiai helyét nemrégiben sikerült beazonosítani. A kacskaringós Kígyó utca kedvelt témája volt a szentendrei festőknek, elsősorban a városba látogató művészeknek nyaranta szállást adó híres Rozsnyai-házat örökítették meg. Azonban Vajda Lajost a Kígyó utca másik oldala, a Gőzhajó utcán túl eső, szinte síkatorrá keskenyedő nézete érdekelte. Az itt található, 18. század elején épült barokk eredetű egyemeletes, 4-es számú házat előbb a 19. században építették át, majd az 1960-as évek elején homlokzatáról végleg eltávolították a finom tagoló- (ablakrácsot) és egyéb épületdíszítő elemeket (lizenákat, párkányokat). Szerencsére az 1950-es években készült fénykép megöriz-

te az épület átépítés előtti állapotát (2. tábla 2). A 2018-ban megrendezett Vajda-életmű-kiállítás során sikerült alaposabban megvizsgálni Vajda híres alkotásának, a *FICS* című, Kassák hatása alatt készített szénrajzának a hátoldalát, amelyen egy színvázlat található a Kígyó utca 4-es szám alatti ház és a környező épületek látványával (2. tábla 3). Az *Utcarészlet* és a *FICS* hátoldalán található színvázlat pontosan ugyanabból a nézőpontból mutatja a Kígyó utca látványát (2. tábla 4): az előbbi a korai, szentendrei szénrajzokra jellemző, részletező és szenzitív kivitelezéssel, a másik pedig síkfelületekből és homogén színfoltokból épülő, elnagyolt kialakítású színvázlatként.

A korai szentendrei szénrajzok egyik legmonumentálisabb darabja a *Szentendrei utcarészlet templommal*, amely bár a legkisebb és legegyszerűbb kialakítású Oповacska templomot (református templom) (2. tábla 5) örökíti meg a Piac közből,²¹ mégis szemléletében ez a mű tekinthető a leginkább nagyszabásúnak. Az enyhén lejtős Piac közből felnézve a szűk utcácska apró házai közül szinte katedrálisként emelkedik ki a templom (2. tábla 6). Az Oповacska templom egészen más arcát mutatja a *Tájkép* című szénrajzon (2. tábla 7), ami távolabbról, nagyjából a mai Fulco Deák és Kölcsey utca találkozásának magasságából jeleníti meg az épületet (2. tábla 8). Vajdát erősen vonzotta a szakralitás, a rítusok misztériuma, a templomok ősi transzcendenciája, ahogyan erre Petőcz György egyik tanulmánya is rámutat: „Vajda korai templomtornyai nem a táj vagy a városi panoráma egyszerű elemei, hanem mindig a kép középtengelyéből mutatnak az ég felé, hangsúlyos – expresszív – jelenlétükkel. A torony értelmet ad a környezetnek, fegyelmezi és összetartja a közösséget. Maga köré gyűjti a házakat, tájékozódási pontot jelent, [...] mindenki fölé magasodik. [...] Vajda számára a torony Isten és e kis világ egységét, az egységben megalapozott közösséget tételezte.”²²

A szentendrei program előzménye: Vajda a Munkakörben

Vajda Lajos egészen rövid ideig, 1927 szeptemberé és 1929 májusa²³ között volt a progresszív szellemiségű Csók István, majd Vaszary János növendéke a Képzőművészeti Főiskolán, egy olyan időszakban, amikor a magyar művészeti

²¹ A látvány a mai napig őrzi a Vajda-rajzon megörökített képét.

²² Petőcz 2018: 22.

²³ Vajda főiskolás éveinek pontos kronológiáját Radák Judit művészettörténész, a KEMKI munkatársa kutatja, a jelölt évszámot ő bocsájtotta a rendelkezésemre. Ezzel kapcsolatos tanulmányának megjelenése 2024 végén várható.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

2. tábla: 1: Vajda Lajos: *Utcarészlet*, 1928 körül, szén, papír, 420 × 585 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 2: Archív fotó a Kígyó utca 4-ről, Ferenczy Múzeumi Centrum Adattára; 3: Vajda Lajos: *Cím nélkül* (a FICS hátoldalán lévő festmény), 1930, akvarell, papír, 546 × 496 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: 1928/33; 4: A Kígyó utca jelenkori látványa. Fotó: Deim Balázs, 2022; 5: Vajda Lajos: *Szentendrei utcarészlet templommal*, 1928 körül, szén, papír, 590 × 420 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 6: A Piac-köz háttérben az Opovacska-templommal, 2023. Fotó: Szabó Noémi; 7: Vajda Lajos: *Tájkép*, 1928 körül, szén, papír, 408 × 580 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 8: Az Opovacska-templom a mai Fulco Deák és Kölcsény utca keresztezéséből. Fotó: Szabó Noémi, 2024

életet szemléletileg és politikailag két, egymással ellenséges törekvés jellemezte: a hivatalosan támogatott klebelsbergi konzervatív modernizáció – melynek sikertelensége ekkor már egyre nyilvánvalóbb – állt szemben a baloldali elköteleződésű, avantgárd igazodású művészettel, melyet első sorban az 1926-ban emigrációból Magyarországra visszatérő Kassák Lajos neve fémjelzett. Kassák 1928 szeptemberétől szervezte meg a Munka-kört, majd útjára indította a *Munka* folyóiratot. „A Kör [...] legfőbb célja az új, kollektív ember kialakítása volt a tudomány és a művészet eszközeivel. Ennek érdekében jött létre és működött fél évtizedig a kör népdal- és szavalókórusa, kamarazenekara, színjátszó- és szociofotócsoportja.”²⁴ Kassák valószínűleg az 1929 decemberében megrendezett KUT kiállításon figyelte fel a Képzőművészeti Főiskola hat eltanácsolt növendékére (Kepes György, Trauner Sándor, Korniss Dezső, Schubert Ernő, Hegedüs Béla és Vajda Lajos), azokra a kísérletező és a hagyományos posztimpreszionista úttal ellentétben az „új tárgyiasság” felé forduló fiatal művészekre, akik pár hónappal korábban, 1929 szeptemberében botrányos körülmények között távoztak a Képzőművészeti Főiskoláról.²⁵ A főiskolai baráti társaság tagjai utoljára a Tamás Galéria 1930 márciusában megrendezett *Új progresszív művészek* című csoportos kiállításán szerepeltek együtt, amelyet a kritika cinikus hangnemben méltatott.²⁶

A Munka-kör mint a társadalmi kérdések iránt érdeklődő fiatal baloldali értelmiségiek laza közössége lényegében nem befolyásolta a hat csatlakozó fiatal művészt, ahogyan Vajdát sem. A korszakból három olyan munkája ismert, amelyeket a Mándy-féle katalógus 1928-ra datál: a *Film*, a *FICS* és a *Konstruktivista csendélet*, továbbá ismert néhány hasonló felfogású vázlat és képterv, azonban ezek a művek szigetszerűen és kapcsolat nélkül állnak az életműben. Vajda „avantgárdnak” attribuíált műveit kevésbé a formabontás, az avantgárd újat keresése, hanem inkább az avantgárdra való vágyakozó emlékezés inspirálta, inkább tekinthetőek stiláris játékoknak és kísérletezésnek, mint baloldali aktivista és mozgalmár elköteleződésből született műveknek. Ráadásul Vajda, mint a hat volt főiskolás Munka-kör-tag közül a legfiatalabb alkotó, munkásságának megítélése Kassák és köre számára meg lehetőségen kétséges volt. Maga Kassák „iskolás”

avantgardizmusnak minősítette Vajda próbálkozásait, Vas István pedig így emlékezik meg Vajda Munka-körben betöltött szerepéről:

„Közénk való volt, pontosabban a festők közé, bár azoknak a barátságába is vegyült némi leereszkedés: nemcsak tehetségtelennek tartották, hanem festői tudását, a tájékozottságát is kevesellték. Ő pedig békés szomorúsággal és közben gyermeketeg kedéllyel tűrte a lenézést is, a körülötte bugyborékoló, mindig szerető szívű, de nem mindig tapintatos tréfákozást is...”²⁷

Vajda számára a Munka-kör kórusában való részvétel volt a legaktívabb tevékenység, ahol Jusztus György vezetésével népdalokat énekeltek. Korniss és Vajda már itt megoszthatta egymással hasonló gondolatait a néprajzi gyűjtés lehetőségéről vagy Bartók zenei programjáról, bár bizonyíthatóan e témában csak 1934 után, közös munkájuk során mélyültek el. Mindenesetre az avantgárd tekintetében sok szempontból doktriner álláspontot képviselő és karizmatikus vezető Kassák számára a népiességhez való vonzódás a konstruktív fegyelem lazulását jelentette. Vajda lírai alkata, a mozgalmi diszciplínával szembeni szkepszise, nosztalgikus vágya a közösség iránt és az abból való első kiábrándulása a Munka-körben együttesen vezetett el odáig, hogy Vajda (és hamarosan többi főiskolai csoporttársa) is eltávolodott Kassáktól, majd Schubert kivételével mindannyian távoztak Magyarországról. Vajdát 1930 decemberében már Párizsban találjuk.

Vajda Lajos számára a Főiskolán eltöltött két esztendő nagyban hozzájárult világképének kialakulásához és műveltségének megalapozásához. Ebben az időszakban ismerkedett meg a konstruktivizmus szellemi hátterével, filozófiájával, alapvető teoretikus műveivel és manifesztumival (El Liszickij stb.), továbbá olyan progresszív művészi eljárásokkal, mint az orosz filmművészetből eredő kollázs- és montázstechnika, mely tudás alapvetően befolyásolta 1930 után kibontakozó alkotótevékenységének irányait. A Munka-körrel kialakított, szűk egy (legkorábban 1929 decemberétől legkésőbb 1930 őszéig) évig tartó szakmai kapcsolatának „liezon” jellegét több tény is alátámasztja: egyfelől társai kevésbé becsülték teljesítményét, másfelől ő maga sem tudott az avantgárd aktivista álláspontjával azonosulni. Azonban Hegyi Lóránd felhívta a figyelmet egy izgalmas, Vajda későbbi munkásságát is alakító, vélhetően a Munka-körből érkező hatásra:

²⁴ Csaplár 1972: 134.

²⁵ A hat fiatal művész eltanácsolásának körülményeiről és okairól bővebben: Révész 2013: 107-122.

²⁶ *Pesti Napló* 1930: 22.

²⁷ Vas 1967: 135-136.

8. kép: a *Munka* című folyóirat 1931. októberi számának borítója Korniss Dezső rajzával. Fotó: arcanum.hu

nevezetesen a volt főiskolai baráti társaság tagjai között felbukkanó vonalrajz technikájára. Hegyi elsősorban Trauner Sándor a *Munka* folyóirat 1930-as számában megjelent *Prostitúció* című rajzát vizsgálja,²⁸ de végiglapozva a periodika 1928 és 1931 közötti számait több hasonló kísérlettel találkozhatunk Trauner Sándoré mellett, Schubert Ernőnél és Korniss Dezsőnél (8. kép) is. Trauner *Prostitúció* című rajzáról a következőket állapítja meg Hegyi: „Ezen a rajzon figyelhető meg leginkább annak a jellegzetes rajzmodornak és kompozíciós megoldásnak a kialakulása, mely a harmincas évek közepén Korniss és Vajda szentendrei motívumrajzait jellemzi. A rajz geometrikus elrendezésű, a konstruktív rendszer erőterengyei azonban nem elvont geometrikus formában nyilvánulnak meg, hanem figuratív és tárgyi elemek

egymáshoz viszonyított rendszerében. Először jelentkezik itt tisztán a »rajzmontázs«-technika, mely a kontúros rajzolással együtt a téri értékek síkba írásának eszközévé válik. Ugyancsak itt jelentkezik a kontúrok önállóvá válásával egy sajátos rajzi szövet kialakításának igénye, melyet Vajda alkalmaz ismét 1935–36-ban.”²⁹ A jellegzetes, kontúros vonalrajz és a „konstruktív szürrealizmus” mint tematika tehát vélhetően a főiskolai csoport felől érkezett, és előképeként az orosz konstruktivizmus (El Liszickij, Rodcsenko, Malevics, Pevsner), a Bauhaus művészete, továbbá Otto Dix és Georg Grosz groteszk rajzi stílusa szolgált. Petőcz György³⁰ veti fel, hogy maga a *konstruktív szürrealista* fogalom mint egy sajátos stiláris tematika alapötlete – amely a híres, 1936-ban Vajda Júliának írt levélben bukkan fel – már itt, a főiskolai évek alatt, de legkésőbb a Munka-körös tevékenységük idején megszületett. Vajda 1927 és 1930 közötti tanulói időszakának eredménye leginkább a stiláris és technikai kísérletezésekben manifesztálódott, ahogyan Hegyi is rámutat: „Korniss és barátai számára nem volt perspektíva sem a Bauhaus, sem a szovjet avantgárd társadalmi helyzete, [...] pedig Eisenstein és Pudovkin hatására még a filmkészítésről is álmodoztak, miként az építészet, képzőművészet, irodalom és zene új szintézisééről is, a Bauhaus szellemében. Mindez azonban pusztán ábránd volt. Művészeti kísérleteik a főiskolai műtermük négy falai között zajlottak [...]”³¹

A szentendrei program előzménye – Vajda párizsi kollázsai (1930–1934)

Vajda alapvetően lírai, nosztalgikus jelleméből teljesen hiányzott az a társadalmi elköteleződés és aktivista pozíció, amely az avantgárd lendületét jellemezte. 1930 és 1934 közötti párizsi tartózkodása valószínűleg egy új és másfajta tanulói dőt jelentett számára: a nélkülözés, a magány és a primér tapasztalat idejét, az otthontól való távolság jótékony hatását. A párizsi évek pontos részleteiről és kronológiájáról szinte alig maradt fenn információ. Annyi azonban tudható, hogy Vajda ez idő alatt kitűnően megtanult franciául, valamint behatóan tanulmányozta a kortárs művészetet és a francia főváros gazdag etnográfiai gyűjteményeit. Vajda Júlia 1943-ban így írta le néhai férje párizsi időszakát:

²⁸ E rajzokat Hegyi 1983 cikke publikálta.

²⁹ Hegyi 1983: 288–289.

³⁰ Petőcz 2016: 177.

³¹ Hegyi 1982: 15.

„Mindig úgy emlegette Párizst, mint második otthonát. Ott alkalmá volt közvetlenül megismerkedni mindazokkal a dolgokkal, amik addig is vonzották. Kelet és Nyugat művészetével, a primitívekkel és moderneikkel. [...] Két legkedvesebb múzeuma a Musée de l'Homme és a Musée Guimet. Sokat járt a Trocadero-ba egzotikus lemezeket hallgatni. [...] Miután közelebbről megismerkedik a XX. század piktorális problémáival, arra a következtetésre jut, hogy az expresszionisták, kubisták, szürrealisták kimerítették az összes tradíciókat, Picassoval az élükön. Kandinszkij és Malevics a végső pontok. Párizsban alkalmá volt több orosz és francia filmet látni és az volt a meggyőződése, hogy a festészet problémái a filmben élnek tovább, és ez az a terület, »amelyen keresztül a kor új mondanivalói megszületnek«.³²

9. kép: Vajda Lajos fotója műveiről, 1934 körül, fotó: Magyar Fotográfiai Múzeum

Bár forráskritikával kell kezelnünk Vajda Júlia szavait, azonban az egyértelműen látszik a későbbi levelek fényében is, hogy Vajda Párizsban kiábrándult a modern művészetből, az avantgárd formajátékainak pusztá követéséből, és komoly kritikai nézőpontból szemlélte a kortárs törekvéseket. Viszont erőteljes hatást gyakorolt rá a filmművészet, amelynek eredője, hogy éppen ezekben az években – 1929 és 1932 között – tartózkodott külföldi népszerűsítő tanulmányútnál Eisenstein, az orosz rendező és filmkészítő csapata.³³ Eisenstein új, dinamikus filmes szemlélete alapvetően a montázs módszerére épül, ahol a direkt összefüggést nem mutató jelenetek és képek szembeállítására révén létrejön az idő

és a tér manipulálása, az eredeti képtől független új tartalom. Bár Vajda már a főiskolán is kísérletezett a montázs módszerével, az egyetlen ilyen típusú műtárgya (az elveszett *Lécek, fejek, szegletek*) még a konstruktivizmus gondolatísága mentén készült. Azonban Eisenstein nyomán Vajda a filmes montázs új lehetőségeit ismerte meg, ami a képet úgy határozza meg, hogy „két egymás mellett álló szegmens konfliktusa”.³⁴ A képek érzelmi tartományainak ütköztetése pedig olyan kompozíciót eredményez, amely magában hordozza az asszociációban megjelenő narratívát. Mindez radikálisan eltér a konstruktivista gondolkodásmódtól, viszont alapvetően befolyásolja Vajda művészeti szemléletét.

Párizsi időszakából körülbelül egy tucatnyi fotómontázst hozott haza, amelyet jól ismerünk egy 1934 körül, már Budapesten készült fotóról. A fénykép a művész montázsait és pettyegetett rajzait három sorban, ikonostázbba rendezve mutatja (9. kép), összesen tizenhat darab montázst és három szénrajzot megörökítve. Az alsó sorba rendezett montázsok közül csupán kettő maradt fenn az utókor számára, a falra helyezett művek viszont mind beazonosíthatók. Bár Vajda montázsainak tematikai érdeklődésére jellemző a keleti és nyugati kultúrák ütköztetése, mégis bizonyos szenvtelen távolságtartással vizsgálja tárgyát. Visszatérő motívuma az emberi koponya (amely a későbbiekben is leitmotívumként lesz jelen), a brutális, kínzást vagy kivégzést ábrázoló jelenetek, az alvó vagy halott csecsemő, a vicsorgó vadállat és ennek ellenpontjaként egy-egy virág, fiatal női arc. Montázsai sűrűn épülnek, a rétegek sokszor kitakarják egymást, az egyes képi elemek pedig nagyon változatos méretarányokkal jellemezhetők egy kompozícióban belül. A drámai összhatást mégis egyfajta resignáltság járja át, mintha láttelepet adna saját ambivalens korszakáról, annak összes ellentmondásáról és igazságtalanságáról, teszi mindezt értékítélet nélkül, felmutatva, de nem agítva ellene vagy kritizálva azt. Vajda Párizsban valószínűleg felismerte saját korának mélyen tragikus voltát, a humanizmus bukását, a nyugati kultúra zsákutcába jutását, és végül a montázs szervezőelvében találta meg azt az eszmei mondanivaló fokozására alkalmas eszközt, amelyet a későbbiekben rajzain és festményein egészen egyedi látásmód szerint bontott ki.

³² Vajda Júlia életrajzi feljegyzéseit Vajda Lajosról (1943) lásd: Mándy 1983: 170–171.

³³ Perenyei 2004: 90.

³⁴ Füzi Izabella – Török Ervin: Narratív tér és narratív idő. In: *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*, [http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20\(E\)/tankonyv/terido/index02.html](http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Magyar/58F%FCzi/Vizu%E1lis%20%E9s%20irodalmi%20narr%E1ci%F3%20(E)/tankonyv/terido/index02.html) (letöltve: 2024. augusztus 13).

A szentendrei program

A legendás és sokszor hivatkozott szentendrei program önmagában is megérne egy kiterjedt tanulmányt, azonban most szorítkozunk arra a kérdésre, hogy valójában mi volt a saját korában a jelentősége Vajda Lajos és Korniss Dezső közös munkájának. A fenti két fejezet tulajdonképpen bevezetésként és magyarázatként szolgál ahhoz, hogy a két hasonló utat bejáró művészt, Vajdát és Kornisst milyen művészeti kérdések foglalkoztatták, milyen tapasztalatokon voltak túl, hogyan alakult világlátásuk, amikor 1935 nyarán úgy döntöttek, hogy közösen fogják felfedezni az archaikus hangulatú Szentendre városát, és ott Bartók és Kodály népzenei gyűjtésének mintájára népi építészeti motívumokat fognak rögzíteni. A közös múlt adott volt, hiszen nemcsak a Főiskolán, hanem a Kassák-körben is együtt dolgoztak, majd mindketten Párizsba utaztak – Korniss már 1931-ben hazatért (végül Hollandiából), Vajda pedig 1934-ben. Vajda már kora kamaszkorától, 1924-től Szentendrén élt, Kornisst is rokoni kapcsolatok fűzték a városhoz, de csak 1934-ben érkezett oda.

A szentendrei programról elsődleges forrásként magától Vajda Lajostól tudunk, aki menyasszonyának, Richter Júliának írt két levelében³⁵ számol be lelkesen a Korniss-sal közös szellemi platformról. A két, tíz nap különbséggel írt levél csupán néhány bekezdése rögzítette a programot, amihez egyetlen Szentendrén alkotó művésztárs sem csatlakozott, vélhetően azért sem, mert Korniss és Vajda nem mozgalomként tekintettek a kísérletükre. Vajda halála után főleg Korniss későbbi visszaemlékezéseiből artikulálódik a két nyáron, 1935-ben és 1936-ban zajló közös munka, de azt hozzá kell tenni, hogy Korniss későbbi jogos vagy épp túlzó sértettsége és a „kié volt a szentendrei program ötlete” nézőpontú megközelítése megbonyolítja a legendákkal terhelt történet reális értékelését.³⁶ A két művész már 1937-ben eltávolodott egymástól, és – bár laza kapcsolatot ezután is tartottak – az elmélyült közös munkára és gondolkodásra innentől kezdve nem került sor. Korniss, aki a Munka-kör Justus György vezette, népdalokat és kortárs zeneműveket előadó kórusában már együtt vett részt Vajdával, párizsi

tartózkodásakor fedezte fel Fülep Lajos *Magyar művészet* című könyvét, amelynek a művészetek folytonosságáról értekező koncepciója nagy hatást gyakorolt rá; a másik élménye Bartók zenéje volt. Korniss így emlékezik vissza 1975-ben:

„Párizsban, 1930-ban hallottam Bartókot zongorázni. A népi, a humánus, az európaiság ötvözete volt ez a koncert. Hazajöttem és ebben a szeltemben kezdtem a munkát. Nem népművészetet akartam, még csak nem is motívumokat, hanem forrást, alapot kerestem. A magyar zene pentaton és homofon. A festészetben ennek – úgy vélem – a síkszerűség felel meg.”³⁷

Elképzeléseinek megvalósításához a Néprajzi Múzeumban kezdett el kutatni, majd 1934-ben megtalálta Szentendrét, amely viszonylagos elzártsága miatt megfelelő helyszínnek bizonyult a motívumgyűjtésre.

„Arra jöttem rá Párizsban, hogy ha valaki modern művészetet akar csinálni, akkor forma-gyökereket kell találnia. [...] Úgy képzeltem, hogy nekünk is, mint Bartóknak, formakutatásokat kell végeznünk; a forma- és színvilág is minden országban más és más, – és ezért gondoltam, hogy Szentendre és környéke igen alkalmas hely erre a gyűjtőmunkára.”³⁸

A Párizsból 1934-ben hazatérő Vajda teljes egzisztenciális és művészi válságban találkozott újra Korniss-sal, akinek formálódó motívumgyűjtő terve egybevágott Vajda elképzeléseivel és a párizsi etnográfiai múzeumokban szerzett tapasztalataival. Vajda sokat idézett levelében 1936-ban így fogalmazta meg a szentendrei program lényegét:

„Abból indulunk ki, hogy tradíciók nélkül nem lehet semmit sem csinálni, s ez a magyar körülmények között csakis a magyar népművészet lehet! [...] Ugyanazt akarjuk körülbelül, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak, azt hiszem, hogy a piktúra területén ilyen törekvések még eddig nem voltak, ha sikerül célt érünk, akkor mi leszünk az elsők ezen a területen. Igen, nekünk az úttörők szerepét kell vállalni, és ennek azért érezzük fokozott szükségességét, mert a mai magyar művészetben mindenki visszafelé kacsint, *mi is visszanézünk a múltba, de egészen más célzattal, azért, hogy jobban megerősödjünk, s hogy a múlt értékeit megmentsük (ami még nem pusztult el), és a jövő számára adjuk át* [kiemelés Sz. N.]”³⁹

■ ³⁵ A két levél dátuma: 1936. augusztus 11. (Jakovits-Kozák 1996: 35–38.) és 1936. augusztus 18. (Jakovits-Kozák 1996: 38–40).

³⁶ A témát részletesen kifejti: Kolozsvári 2018.

³⁷ Frank 1975: 234.

³⁸ Székely 1960.

³⁹ Jakovits-Kozák 1996: 36.

Így folytatva:

„Törekvéseink arra irányulnak, hogy egy sajátos közép-kelet-európai új művészetet kialakítsunk – két nagy európai centrum (francia és orosz) behatásain keresztül. Magyarország helyzete (földrajzilag) Európában olyan, hogy predesztinálva van arra, hogy összekötő kapocs legyen Nyugat és Kelet között: össze akarjuk forrasztani azt, ami a két póluson kulturálisan (művészetben) a kétfajta európai embertípus kifejeződését jelenti: hídépítők akarunk lenni! Magyarország hídát képez Kelet és Nyugat, Észak és Dél között.”⁴⁰

A sokat idézett sorok jól körvonalazzák Vajda és Korniss elképzelését: a keleti és nyugati művészet szintetizálásának vágyát, a zsákutcába jutott avantgárd művészet tanulságainak ötvözését a „tisza forrásból” merítő ősi, archetipikus formarendszerrel, azon összetett felfogást, hogy a múlt lehet a jövő záloga. Gyűjtőmunkájuk azonban gyökeresen eltért Bartók és Kodály módszerétől, sem tudományos szempontok, sem az etnográfia purista szemlélete, a mindenre kiterjedő szisztematikus gyűjtés és rendszerezés nem volt a céljuk. Sőt! Rajzaikon nem tettek különbséget a paraszti és az urbánus, a vallásos vagy a profán motívumok között, ahogyan a legkülönbözőbb történelmi korszakok emlékei is bőven megfértek egymás mellett. Értelmezésükben a „tisza forrás” koncepciója leginkább egy izgalmas antimodernista állásfoglalás volt: azokat az egyébként eklektikus motívumokat keresték, amelyeket véleményük szerint nem befolyásolta a modern kultúra vizualitása. Ez a gondolat természetesen az egész, többretegű válságokkal sújtott korszakot jellemezte, amelyet Spengler nagy hatású művében, a *Nyugat alkonyában* (1918, második kötet: 1922) foglalt össze, és amely Vajda könyvtárában is megvolt.

Vajda és Korniss 1935-ben hasonló vizuális eszközzel rögzítette a látványt. Vajda hazatérését követően számos tónusos, színes szén- és pasztellrajzot készített, majd 1935-ben mind Kornissra, mind Vajdára a homogén színmezőkkel kialakított, síkszerű komponálásmód lett a jellemző. Korniss 1935-ös *Szentendrei ház (Malom)* (10. kép) című munkájának felfogása egészen közel áll Vajda szintén 1935-ös *Sárga ház* (3. tábla 1) című művéhez. Mindkét mű esetében a cél a központi motívum (jelen esetben az épület) karakterének minél egyszerűbb eszközökkel történő megragadása, a látvány esszenciális leképezése volt, síkban

10. kép: Korniss Dezső: *Szentendrei ház (Malom)*, 1935, olaj, viasz, farost, 18,5 × 20,2 cm, Nudelman Gyűjtemény

tartott egynemű színmezőkkel, modellálás nélkül alakítva a kompozíciót. Korniss festményének modelljét, a fehér falú házat nem sikerült beazonosítani, de a Vajda-képen megjelenő sárga ház ma is áll Szentendre belvárosában. Ahogyan az 1928 körüli korai szentendrei szénrajzok esetében, úgy itt is egy „nagy látványt” örökített meg Vajda, bár a részleteket elhagyva, mégis nagyon pontosan megadva az épület és a városrészlet sajátos jellemzőit. Az előtérben egy házakkal szegélyezett, a középtérben egy ezt keresztező utca sejjik fel, a kompozíció centrumában pedig a sárga homlokzatú ház és tetőszerkezete jelenik meg. Az ég terében, a tetők felett három fa lombozata látható, amely nagyban segítette az épület beazonosítását: ugyanis Vajda kompozícióján a ház teteje felett jól látható az a millenium alkalmából a Bükkös-patak belvárosi szakaszára telepített jegenyesor, ami az 1930-as években már hatalmasra nőtt, de később kivágták.⁴¹ A *Sárga ház* a mai Janicsár utca 1. szám alatt álló volt Motesiczky-házat⁴² örökíti meg a Jankó János utcából nézve (3. tábla 2). Az egyszerű, földszintes barokk épület a 18. századi szőlősgazdák jellegzetes lakóháztípusa volt. A kéttraktusos házban a mai napig tágas, fiókos dongaboltozatos szobák vannak, a külső homlokzat utcaszint alatti részén pincebejárat, felette két hatosztatú ablak, afelette pedig a tető oromzatán négyzetes nyílások és egy lant alakú oromzati ablak látható.

⁴⁰ Jakovits-Kozák 1996: 36.

⁴¹ Tóth 2012: 108.

⁴² 1947-től Motesiczky Hugó városi főmérnök és lokálpatrióta tulajdonában állt. Motesiczky Mariann szóbeli közlése.

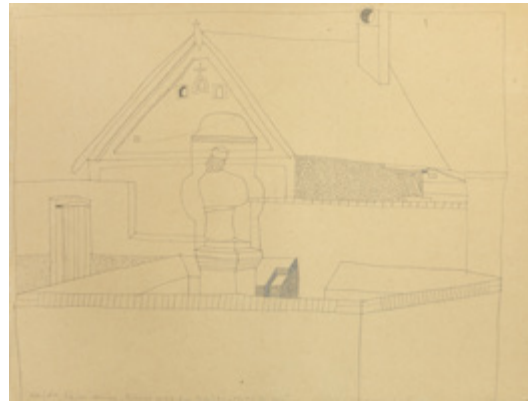
1.

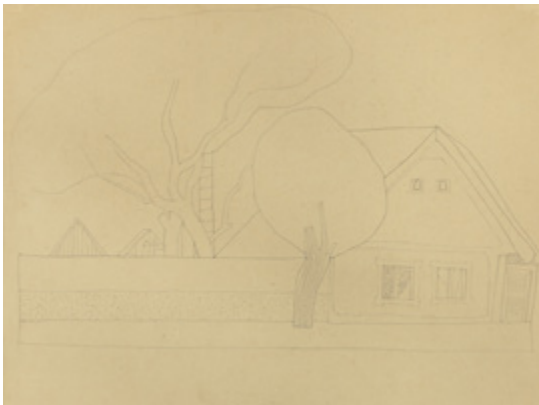
2.

3.

4.

5.

6.

3. tábla: 1: Vajda Lajos: *Sárga ház*, 1935, tempera, karton, 619 × 447 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.19 MS: 1935/4; 2: A Motesicky-ház a Jankó János utcából. Fotó: Deim Balázs, 2022; 3: Vajda Lajos: *Házhomlokzat keresztmetszetekkel*, 1936, papír, ceruza, 44 × 30,5 cm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: 1936/73; 4: Vajda Lajos: *Szigetmonostori Nepomuki Szent János-szobor*, hátoldalán: *Ház fákkal*, 1936, ceruza, papír, 315 × 238 mm, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 5: Vajda Lajos: *Ház fákkal*, hátoldalán: *Szigetmonostori Nepomuki Szent János-szobor*, 1936, ceruza, papír, 315 × 238 mm, magántulajdon. MS: nem azonosítható; 6: Nepomuki Szent János-szobor, Szigetmonostor, Fő utca – Szabadság utca torkolata. Fotó: Szabó Noémi, 2024

Bár Vajda műve híven idézi meg az épület tömegét, tagolását és részleteit, összességében mégis nagyvonalú ábrázolásnak tekinthető. A Motesiczky-házat egy rajzán is megörökítette (3. tábla 3), a mérnöki precizitású, négyzetbe komponált homlokzat architektonikus vonalrajzának egyik sajátossága az oromzat háromszögformájának lefelé megismételt tükrözése, amely számos 1936-ban készített, házat ábrázoló rajzának viszsztatérő motívuma. Érdekes adalék, hogy az utca felőli pincelejáratot már az 1940-es években, de legkésőbb az 1950-es évek során befalazták, és csak az 1990-es években nyitották meg újra,⁴³ így visszaállítva a Vajda művén látható eredeti állapotot.

Korniss javaslatára a túlzottan városiasnak ítélt Szentendre helyett 1935 nyarának végén Szigetmonostorra látogattak: Korniss elragadtatva írt az apró faluról:

„Ennek a kis falunak hirtelen rámgyakorolt hatását ilyen gyerekes felkiáltással fogalmaztam meg: »Hű, Ázsia, Ázsia!« Úgy éreztem, hogy végre eljutottam valami egyszerű maghoz: csodálatos csend, nyugalom és egyszerű formák fogadtak itt. [...] Az első felfedező út után elújságotam Vajdának, hogy mit láttam Szigetmonostoron, és sikerült átcsalnóm. A helyszínen ő is meggyőződhetett arról, hogy helyes az elgondolásom, mert itt a legegyszerűbb alapformákra találunk.”⁴⁴

Szigetmonostor földrajzi elhelyezkedésénél fogva elzártabb falu volt, építészeti szempontból pedig egységesebb képet mutatott az 1930-as években. A Szentendrei-sziget hajóval megközelíthető településének arculatát a helyi, főleg földműveléssel foglalkozó lakosság Dunyakanyarra jellemző népi építészeti megoldásai jellemezték: hosszú palánk-kerítések, lant alakú nyílások és oromzati díszítések, egyszerű kéttablakos homlokzat kialakítások. Korniss életművében kevés Szigetmonostorhoz kapcsolódó rajz és festmény maradt fent, Vajda esetében viszont jól körülhatárolható egy kristálytisza vonalvezetésű transzparens rajzi műcsoport, amely vélhetően Monostoron született. Azonban fentebb már említettük a tény, miszerint Vajda műveit címmel (elnevezéssel) csak halála után látta el hagyatékának két gondozója, Vajda Júlia és Mándy Stefánia, így érdemes fenntartásokkal kezelni a műveken látható helyszínek utólagos attribúcióját. Ennek egyik eklatáns példája a közelmúlt alább ismertetett felfedezése.

2023 kora nyarán egy francia online aukciós-ház árverésén feltűnt egy kétoldalas Vajda-rajz.

Jellegzetes, precíz vonalvezetésű Vajda-alkotásnak tűnt 1936 tájáról, a lap egyik oldalán egy hosszú kerítés, illetve egy dunakanyari ház homlokzata, valamint két terebélyes lombozatú fa képe látható (3. tábla 4), a túloldalán (és egyben a fő nézeten) pedig egy bonyolultabb kompozíció kapott helyet: egy alacsony kerítéssel körülvett szent szobra hátulnézetből, a háttérben pedig egy ház körvonalai (3. tábla 5). A lapon egy további adalék is megerősítette Vajda Lajos szerzőségét, ez pedig felesége, Vajda Júlia autográf és grafológiai ellenőrzött, ceruzával írt felirata volt: „Vajda Lajos műve, készült 1937-ben, Izbégen. Vajda Lajosné”. Az apró, kétoldalas rajz eddig teljesen ismeretlen volt a szakirodalom számára, sem Mándy könyvében, sem más Vajdáról szóló írásban, szakmai tanulmányban nem szerepelt. Az árverés lezajlott, és a kis rajz sajnálatos módon eltűnt a Ferenczy Múzeumi Centrum látóköréből, a francia aukciós-ház pedig nem adott ki információt a mű új tulajdonosáról. Pár hónappal később, szeptemberben a múzeum Képzőművészeti Osztálya kapott egy megkeresést, amelyben a kérvényező a nemrégiben vásárolt vélhetően Vajda-rajz szakmai vizsgálatát és hitelesítését kérte. Hamar kiderült, hogy az illetőnél lévő rajz megegyezik az online árverésen figyelemmel kísért alkotással. A mű fizikai vizsgálatát követően egyértelművé vált, hogy a rajz Vajda Lajos eredeti alkotása, bár a Vajda Júlia kézírásával rögzített évszám: 1937 és a rajzon ábrázolt helyszín: Izbég hibás attribúciónak tűnt, hiszen a napjainkban már Szentendréhez tartozó Izbég városrészen hasonló szoborról nem tudunk. Végül egy családi kirándulás oldotta meg a rejtélyt: a Vajda által megörökített szobor a mai napig Szigetmonostoron, a Fő utca és a Szabadság utca torkolatánál áll. Bár a tömör téglakerítést áttört fémkerítés váltotta, a rajzon látható házak helyén ma az 1970-es években emelt épületek láthatók, azonban a 19. században emelt monostori Nepomuki Szent János-szobor jellegzetes, hátulnézetben ábrázolt tömbje egyértelműen felismerhető (3. tábla 6).

Vajda Lajos rajzi szemlélete 1935 és 1937 között

Vajda 1935-től kibontakozó rajzi munkásságának egyik alapvető szemléletbeli változása a táj és a természeti/tárgyi elemek új térbeli konstrukcióban és koncepcióban való értelmezése volt. Mint 1936-os levelében megfogalmazza:

⁴³ Motesiczky Mariann szóbeli közlése.

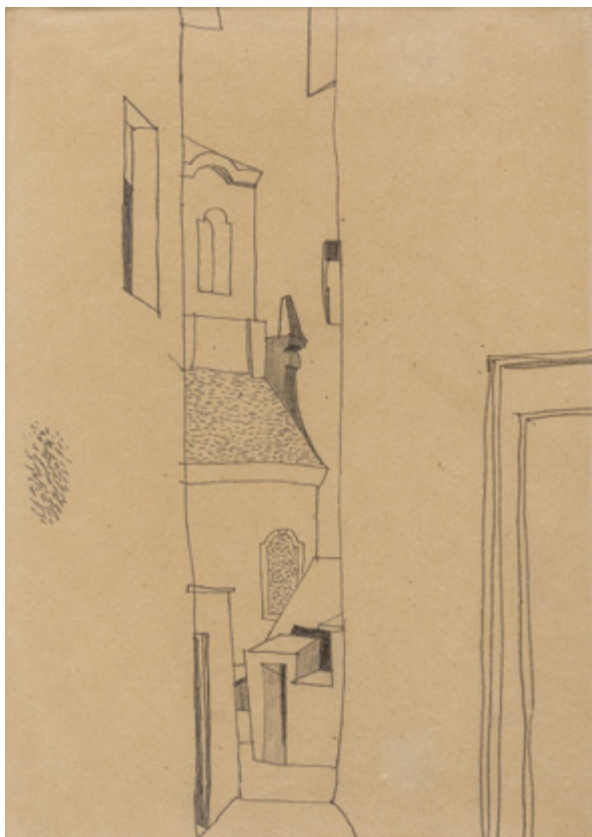
⁴⁴ Korniss 1974: 5.

„[...] a fősúlyt továbbra is a konstruktivitásra, a kép térbeli alakítására fektetjük. [...] A tájkép szervetlen, ezért nem alkalmas mondanivalónk kifejezésére. Most azzal kísérletezem, hogy különböző tárgyak más-más környezetből kiemelve, egy képsíkon összeszerelve hogy hatnak (konstruktív szürrealista sematika).”⁴⁵

1936–37-ben készült rajzain az úszó, lebegő, egymáson áthatoló (tárgyi) motívumoknak nincsen teste, modellálása, így tere, gravitációja és viszonyítási pontja sem, az ábrázolás értelmezési mezeje pedig nem a térben valósul meg, hanem szimbolikus összefüggések adják. „Amit a tiszta vonalmunkák különös transzparenciája megmutat: hogy Vajda érdeklődése mindinkább a valódi képtapasztalat magvát alkotó ontológiai különbözés felé fordul”⁴⁶ – jegyzi meg a korszak műveiről Rényi András. A tér Vajdánál sűrű és végtelen vagy üres és vákuumszerű. Vajda „dimenzió nélküli” képterének koncepcióját az orosz avantgárdból, a szuprematizmus (Malevics és El Liszickij) irracionális

és a konstruktivizmus imaginárius térfogalmának példája nyomán alakította ki 1930 és 1933 között készült fotómontázsain, majd fejlesztette tovább 1936-tól vonalrajzain. Míg a Korniss-sal való közös munkálkodás idején, 1935 és 1936 nyarán Vajda kontúrokból épülő vonalrajzai a látvány lényegi kivonatának megörökítését szolgálták, 1937-től a montázsmódszer egyre bonyolultabb rajzi átültetésével kísérletezett. A „nagy látványokat” 1936-tól egyre inkább felváltotta egy-egy épület vagy épületrészlet egymáshoz való viszonyának vizsgálata, majd 1937-ben már a kiragadott motívumok ismétlődve, egymásra halmozva és rétegezve, egyik rajzról a másikra kopírozva állnak össze rajzi kollázssá a képsíkon. A korábbi filmes hasonlathoz visszatérve: 1937-re Vajda elérkezik ahhoz a ponthoz, amikor a város elemeit, tárgyait, részleteit és motívumait eredeti kontextusukból kiragadva, új összefüggésrendszerbe illesztve, egészen közelről vizsgálta.

Vajda érdeklődését különösen a város jellegzetes építészeti megoldásaiból fakadó térviszonyok

11. kép: Vajda Lajos: Sikátor templommal; hátoldalán: Ház mögött templom, 1935, ceruza, papír, 313 × 224 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.21. MS: 1935/2.

12. kép: Vajda Lajos: Ház mögött templom; hátoldalán: Sikátor templommal, 1935, ceruza, papír, 313 × 224 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.21. MS: 1935/2.

⁴⁵ Jakovits-Kozák 1996: 45.

⁴⁶ Rényi 2018: 177.

13. kép: Vajda Lajos: *Önarckép koponyával*, 1936, ceruza, kollázs, papír, 320 × 255 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.39. MS: 1936/2.

keltették fel: a különböző léptékű épületek vizuális áthatásaiból eredő, önmagukban is olykor szurreális látványok, amelyek eleve olyan képet nyújtanak, mintha montázsként illesztették volna őket össze. Az egyik ilyen speciális szentendrei látványt nyújtja a Fő térről induló Török köz keskeny sikátora, melynek tengelyéből észak felé a Blagovestenszka templom homlokzatára, dél felé pedig a Csiprovacska (1941-től Szent Péter és Pál-) templom magasodó tornyára lehet látni. Vajda *Sikátor templommal* (11. kép) című kétoldalas rajzán a képtér keretként a sikátor monumentális házfalai szolgálnak, az axisban pedig feltűnik a Csiprovacska templom oldalhomlokzatának kivágata. A *Sikátor templommal* című mű hátoldalán egy jóval elnagyoltabb kivitelezésű vázlat látható, amelyet a Mándy-féle *œuvre-katalógus* a *Ház mögött templom* (12. kép) címmel jelölt meg. Az előtérben egy síkra kiterített ház homlokzata látható, amelynek földszinti részét három teljesen különböző kialakítású kapuzat vagy

nyílás tagolja. A ház tetőzete fölött pedig Szentendre egyik templomának tornya és tetőzetének részlete jelenik meg. Az elnagyolt rajz csupán két támpontot ad a helyszín beazonosításához: a homlokzat jobb oldali nyílásának egészen lapos kosárive ritkaságnak számít a városban, a templomot pedig bizonyosan hátulról, a szentély felől látjuk, tehát a művész nézőpontja a templomtól keletre lokalizálható. A rajz kialakítása arra is utal, hogy a ház és a templom nem egy topográfiai szinten van: a ház alacsonyabban, a templom magasabban felszik. Egyetlen olyan nézőpont van Szentendrén, ahol mindez a feltétel adott: a Duna-korzóról a Belgrád-székesegyház felé pillantva. A duna-parti házsor összképe ma már nagyon nehezen vizsgálható, mert az itt található vendéglátóipari egységek teljesen beépítették az épületsor előtti területet ideiglenes, nyári teraszaikkal. Azonban a Duna korzó 11/a számú ház kapuzatának lapos kosárive szinte teljesen megegyezik a Vajda-rajzon látható ívvel, a ház felett pedig a Belgrád-székesegyház magasodik, bár nem teljesen abból a nézőpontból, ahogy Vajda vázlatán.⁴⁷

A motívum mint fenomén

A Belgrád-székesegyházat a Belgrádból menekülő szerbek közössége építette 1758 és 1770 között, a település hét ortodox temploma közül a legnagyobb és legdíszesebb, egyúttal a magyarországi budai szerb ortodox egyházmegye püspöki székesegyháza. Vajdára már Szentendrére költözésekor nagy hatást gyakorolt a város pravoszláv ortodox múltjának sejtelmes légköre, közösségi hangulata és évezredes hagyományokat követő ikonfestészete, ahogyan erről tanúskodnak az 1935 és 1936 között készült ikonos képei és önarcképei is.

Az *Önarckép koponyával* (13. kép) című művén a pravoszláv ikonok hagyományai szerint a művész szembenézetből, semleges háttér előtt jelenik meg, homlokán a vanitásjelképpel: a koponya és két kereszttezett lábszárcsont rajzolatával. Jól ismert tény, hogy a Belgrád-székesegyház külső homlokzatán számos epitáfium található, amelyek jelentős részén – főleg a dombozmű-faragványokon – bukkan fel a jellegzetes vanitásábrázolás, sőt a szakirodalom számára mindig is evidencia⁴⁸ volt, hogy Vajda ezek egyi-

⁴⁷ Ezúton szeretném megköszönni Vincze Ottó Szentendrén élő képzőművésznek, hogy felhívta a figyelmemet a Vajda-mű és a Duna-korzó leírt pontja közötti hasonlóságra. A Duna korzó 11/a számú ház homlokzatáról archív fotót a tanulmány írásáig nem sikerült felkutatni.

⁴⁸ A Mándy-féle inventáriumban a 198-as számú reprodukción feltételezhetően az a koponyafaragvány látható, ami a művön is megjelenik, azonban a rossz minőségű és torzult fotó, valamint a pontos megnevezés hiánya miatt nem lehetett azonosítani a relief helyét (Mándy 1983: 198).

két használta modellként az *Önarckép koponyával* című műhöz. A templom első, teljes átvizsgálása után azonban nem sikerült azonosítani a rajzon látható motívumot, míg végül a templom déli oldalának apszissal találkozó részén a szemmagasságtól valamivel feljebb sikerült megtalálni azt a domborművet, ami a művön is szerepel (14. kép). A szóban forgó epitáfium az egyetlen, ami a templomnak azon a részén fellelhető, ráadásul csak és kizárólag létrával közelíthető meg, ami annak fényében hangsúlyozandó, hogy Vajda rajzán a faragványt torzulásmentesen, tehát bizonyosan nem alulnézetből, hanem szemből rögzíti. A szóban forgó rajzon a faragvány összes fő sajátosságai (a koponya varrata, a csonka lábszárcsont) a faragvány kontúrvonalait maximálisan követve, de mégis leegyszerűsítve jelennek meg.

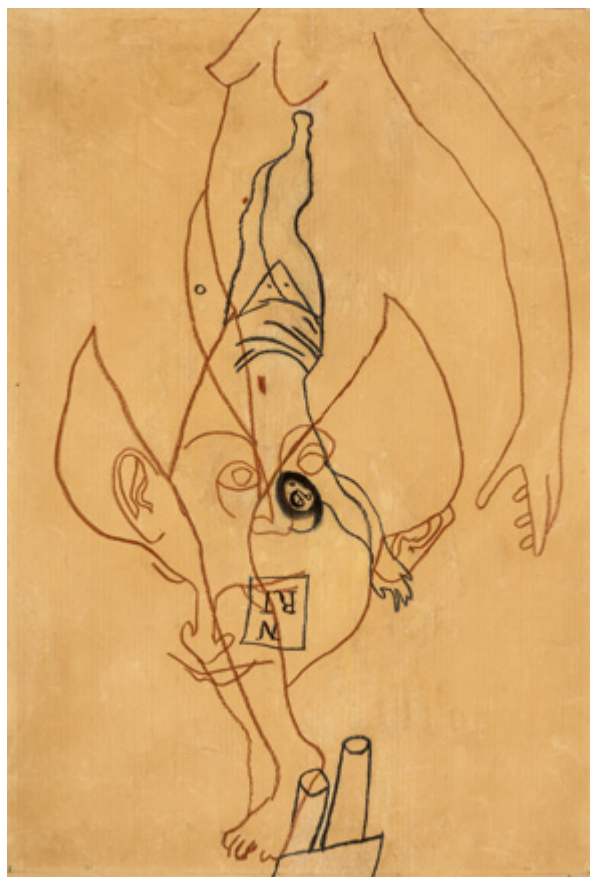
14. kép: a szentendrei Belgrád-székesegyház déli oldalának epitáfiuma, 1765–1770 körül, részlet. Fotó: Deim Balázs, 2022

Más rajzok esetében is megfigyelhető, hogy Vajda a motívumokat hihetetlen körültekintéssel gyűjtötte és precízen örökítette meg. Szántó Piroska így emlékezik vissza munkamódszerére:

„Vajdát nagyon érdekelték a részletek. Én arra emlékszem a legjobban, hogy megyünk Szentendrén a százszor végigjárt utcákon, és Vajda nem szólt, csak rámutat, vagy az állával odabök egy-egy részletre, ami őt érdekli. [...] Nagyon szerette nézni a régi kerítéseket, a fák erezetét, a kapuk formáját, százszor megnézte, behúzott nyakkal és leguggolva egy tetőnek és templomnak a viszonyát.”⁴⁹

Az alapos, szinte mániákus megfigyelés tehát Vajda munkamódszerének egyik – ritkán vizsgált – sarokköve volt.⁵⁰ Ahogyan lassan kibomlik előttünk annak ténye, hogy Vajda művei minden felesleges rajzi sallangot levetkőzve, a kontúrvonalakig lecsupaszítva, azonban lényeg-

gileg egészen bravúros pontossággal örökítik meg a szentendrei látványokat, beláthatjuk, hogy Vajda tudatosan (vagy épp tudattalanul) jutott el a „tisztá forrásból”, a bartóki koncepciótól a „visz-sza a dolgokhoz” husserl-i felszólításáig. Vajda tárgyra (fenomén) összpontosító, kutató szemlélete kizár mindenféle mesélőkedvet, narratívát, történetiséget és értelmezést, ily módon pedig a fenomenológia szemléletével rokonítható látásmódja. 1937 őszéig készült, szentendrei motívumokat feldolgozó rajzai éppen attól váltak saját korukban társtalanná és az utókor számára példamutatóvá, mert a magyar művészetben először volt képes a jelenségekre – tárgyakra és Szentendrére – rakódó történelmi és komplex értelmezési rétegeket lehántani, és magukat a pusztá dolgokat és tárgyakat eredeti fenomenalitásukban leírni és analizálni. Vajda maga is utal arra, hogy művészeti munkájában az érzelmek-

15. kép: Vajda Lajos: *Rajzmontázs fekete arcú Krisztus-alakkal*, 1937, szén, vörös kréta, papír, 768 × 528 cm, jelzés nélkül, Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre. MS: 1937/56.

⁴⁹ Szántó 1982: 216.

⁵⁰ Elsősorban Rényi tanulmánya tesz kísérletet Vajda rajzi tevékenységének fenomenológiai szempontú vizsgálatára (Rényi 2018: 174–189).

kel szemben az intellektuális szemléletet helyezi előtérbe: „A művészetben sokkal racionálisabb vagyok, mint az életben, ahol inkább az érzelmektől hagyom magam befolyásolni”.⁵¹ A kortársak is észrevették Vajda egészen egyedi rajzi látásmódját, amely éppúgy fakadt a művész személyiségéből, mint az ambivalens kor szellemi kríziséből. Talán Gedő Ilka fogalmazta meg legpontosabban azt, hogy milyen módon közelítette meg Vajda a tárgyakat: „Vajda lehántja róluk mindazt, aminek a hozzájuk tapadására olyan nagy a kísértés ma is, s ami olyan sokszorosan és sokrétegűen hozzánk is tapadt: a rousseau-izmust, naturalizmust, szocializmust, meseszerűséget, díszletszerűséget, a primitív életformába való visszavágyódást, a nagy művészettörténeti stílusok tagadását, a történelem értelmének tagadását, [...] és ezért lehetséges számára a mi korunkban annyira sokértelmű jelentésüknek minden irányban való felhasználása.”⁵²

Vajda rajzi „aszkrétizmusa” már 1936-tól egyre kevésbé foglalkozik a műtárgy festői-esztétikai kívánalmaival: 1936–37-es rajzairól szinte teljes hiányzik a térbeli differenciálás, és ami még ennél is fontosabb, a tájolás. Ugyanis transzparens rajzainak nincs fő nézete. A befogadói oldal elbizonytalanodását, így az interpretáció lehetőségének korlátait jól jellemzi a *Rajzmontázs fekete arcú Krisztussal (15. kép)* című kép esete, amely Vajda Júliától vásárlás útján került a Ferenczy Múzeum tulajdonába 1983-ban. A műtárgy leírókartonját idézem: „Erősen besárgult, függőlegesen csikozott alapon keresztrefeszített Krisztus, keresztfa nélküli, szénrel rajzolt figurája látható. *Fejjel lefelé*, két egymásba illesztett, vörös krétával rajzolt fej metszi át a Krisztus figurát, továbbá szintén egy női akt, amelynek jobb karja a papír bal szélén fölfelé mutat. A kép tengelyében, fönt egy vörös krétával rajzolt láb látható. A lap tetején egy értelmezhetetlen töltelék kifutó hengeres forma van. A keresztfa felirata a kép felső harmadában van egy téglalapba foglalva: NRI. [kiemelés Sz. N.]” A többrétegű rajz központi motívuma tehát egy szénrel rajzolt, keresztfa nélküli Krisztus-figura, amely visszatérő elem Vajda ekkoriban készült rajzain. A művet ebben a nézetben állították ki 1983 után, sőt más katalógusok tanulsága szerint már korábban is. Azonban elkerülte a kutatás figyelmét egy fénykép, amely egyébként könnyen hozzáférhető: Mándy monográfiájának 37. számú fekete-fehér reprodukciója⁵³ (16. kép). A fotó Vajda Lajos első, 1937-ben Anna Margit és Ámos Imre

műtermében megrendezett kiállításán készült. Az enteriőrfotón hét darab Vajda-mű jelenik meg, közülük a *Rajzmontázs fekete arcú Krisztussal* című a komód felett lóg. A kiállítást maga Vajda Lajos rendezte, a műveit ő keretezte, gyaníthatóan a saját intenciójának megfelelően állította ki: a később kanonizált nézethez képest pontosan 180 fokkal elforgatva, *fejjel lefelé*. A korábbi leírókarton tehát érvényét veszíti, semmi nem úgy van a művön, ahogy gondoltuk. Ahogyan Vajda a fenomenológus szemével vizsgálta Szentendrét és annak tárgyait, tehát minden preconcepció és értékítélet nélkül, úgy az utókor korántsem olyan előítéletmentes, mint ahogyan azt Vajda műveinek vizsgálata megkívánná. Ne feledjük, hogy a központi alak a keresztrefeszített Krisztus, akit ha 180 fokkal elforgatunk, akkor fejjel lefelé lóg, egy olyan blaszfemikus értelmezési tartományt nyit meg, amely már az 1960-as évek populáris kultúrájából ered. A műtárgy alapos vizsgálata még egy érdekességet tartogat: a fejjel lefelé lógó Krisztus-figura alatti rétegben egy meztelen női akt alakja látható, akinek öle pontos metszésben van Krisztus ölével.

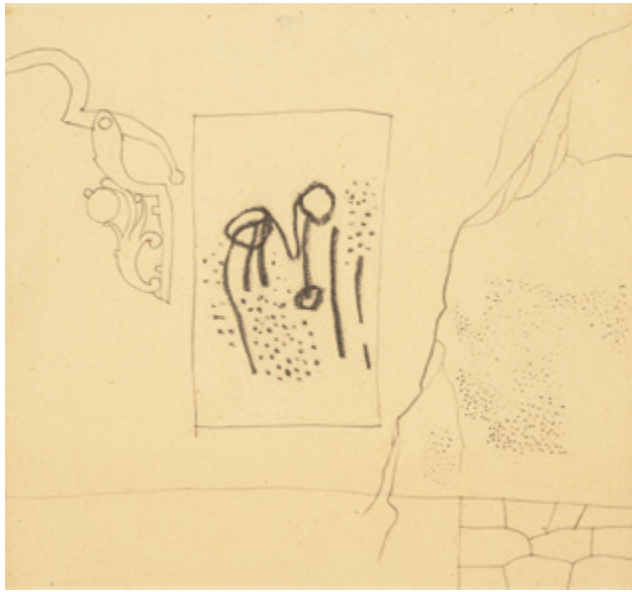
16. kép: Vajda Lajos első műteremkiállításának enteriőre, 1937. Mándy 1983: 37. kép

Valószínűsíthetjük, hogy Eisenstein filmes elképzelése nyomán Vajda is tudatosan játszott az egyébként „steril” rajzain az asszociációs lehetőségek széles mezejével, az áthatásokból, az egymásra montírozásokból fakadó többletjelentésekkel. Mándy Stefánia 1936-ra datálja azt az apró rajzot, ami a *Kútrózsa és arckép (4. tábla 1)* címet kapta, sőt közli is könyvében annak a fémből készült, kútdíszítő ornamentális elemnek a fotóját, amit Vajda egyértelműen felhasznált

⁵¹ Jakovits-Kozák 1996: 45.

⁵² Gedő 1990: 1351.

⁵³ Mándy 1983: 37. kép

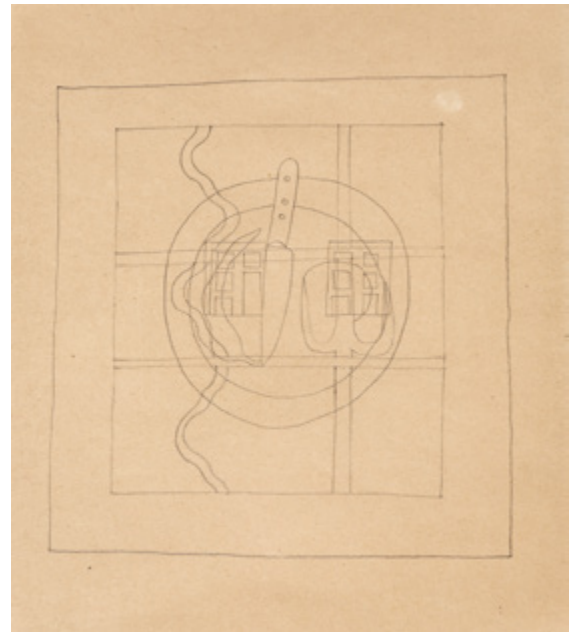
1.

2.

3.

4.

4. tábla: 1: Vajda Lajos: *Kútrózsa és arckép*, 1936, szén, ceruza, papír, 288 × 313 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.96. MS: 1936/35; 2: Emelőkaros kút díszítőeleme a szentendrei Kmetty téren. Fotó: Deim Balázs, 2022; 3: A szentendrei Bartók Béla utca 28-as számú ház utcai homlokzatának ablakrácsa. Fotó: Deim Balázs, 2022; 4: Vajda Lajos: *Rácsos ablak csendélettel*, 1936, ceruza, papír, 314 × 360 mm, magántulajdon. MS: 1936/86.

a rajzán. Azonban Mándy szűkszavú a források tekintetében, és a fényképről nem derül ki, hogy az adott kút fotója hol készült pontosan. A szentendrei Szamárhegy jellegzetes városképi elemei voltak a stanglis (emelőkaros) kutak, melyek közül ma már csak a Fő téren, a Rab Ráby és a Kmetty téren áll egy-egy darab, illetve a Ferenczy Múzeumi Centrum Pajor-kúriájának udvarán. A Kmetty téri kút készítője feltehetően Ljubovics Mito lakatosmester volt; a „rózsás” kút virágmotívuma (4. tábla 2) bukkan fel Vajda 1936-os rajzán, amely szép képzettársítást sugall a könnyező Krisztus-arc mellett.

17. kép: Vajda Lajos: Kollázsos feszület fűzfával, hátoldalán: Sírplasztika (Álló női alak köedénnyel), 1937, ceruza, kollázs, papír, 315 × 270 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.48. MS: 1937/41.

A képzőművészeti megörökítettségu szentendrei motívumok olykor egészen fordulatos történeteket írnak le, ahogyan ez a szamárhegyi ablakrács esetében is elmondható. A vajdai motívumgyűjtés egyik izgalmas és jelentős utólagos többlettartalommal felruházott példája a Bartók Béla utca 28-as számú házon található ablakrács története (4. tábla 3), amelyet a művész először az 1936-ban készített *Rácsos ablak csendélettel* című rajzán örökített meg (4. tábla 4). Maga az

18. kép: fa fejfa az Alsó (Budai úti) temetőben. Fotó: Tóth Antal, 1970-es évek első fele

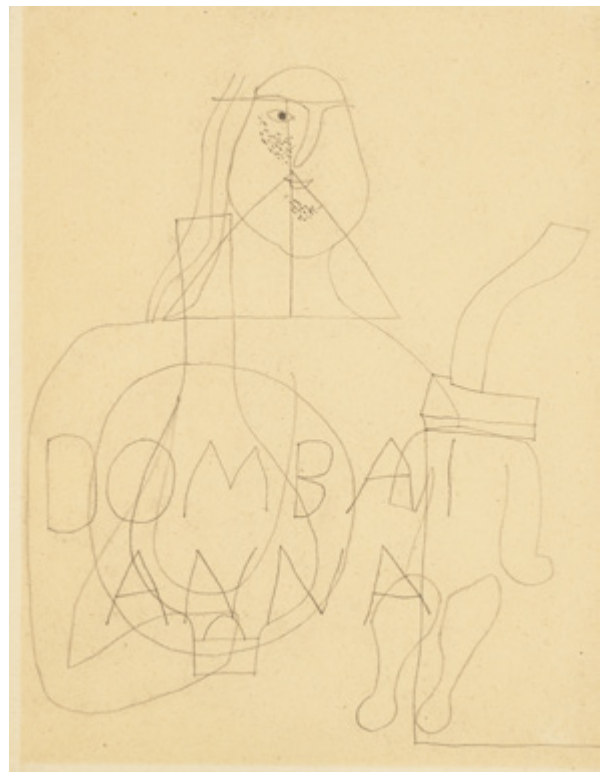
ablakrács az úgynevezett Tobakos-ház egyszerű földszintes, félromzatos 19. század elején épült lakóház utcai homlokzatát díszítette. A tűzoltásra, illetve parázsigazításra használt vascsáklyából és egy szál szövédékét vesztett apácarácsból, valamint két vaspálcából eszkábálta a ház tulajdonosa a védőrácsot, amelyet Vajda több rajzán is lerajzolt, majd Bálint Endre volt az, aki egész életművében egyfajta védjegyként, visszatérő alapmotívumként alkalmazta e népi emléket. Az ablakrács azóta a szentendrei emlékezet és identitás része lett: nemcsak helyi művészek (Csíkszentmihályi Róbert, Rácz András) emelték be munkáikba, hanem az 1978-ban megnyitott Szentendrei Képtár akkori főbejárata fölé elhelyezett cégérré is ez a motívum került. A romos Bartók Béla utcai házat végül az 1990-es évek közepén lebontották, de az összefogás és emlékeztetés szép példájaként a rács eredeti formájában került vissza a ház homlokzatára.⁵⁴ Vajda Lajos 1936 szeptemberében írott levelében számol be Richter Júliának arról, hogy éppen milyen rajzi kísérleteket folytat:

⁵⁴ Az új házat tervező építész, Alföldi György által 1996 márciusában összeállított építési engedélyezési terven is szerepelt az ablak visszaépítése, megcáfolva azt a városi legendát, hogy a rácsot a sittre dobva találták meg.

„[...] próbálkozom azzal is, amivel eddig az orosz filmtéoretikusok foglalkoztak: hogy hogyan hat egy tárgy, ha azt behelyezzük egy más, »idegen« objektumba. Például van egy szomorúfűzfa motívum (melyet az itteni temetőben lévő egyik sírkeresztről rajzoltam), és ezt vagy 12 különféle rajzon keresztül *kopíroztam* [kiemelés Sz. N.], és az eredmény egészen érdekes, mert mindenütt mást és mást fejez ki, mert mindig más tárgy mellé, más-képpen van rajzolva. Természetesen ezt csak tiszta kontúrrajzzal lehet elérni, és így egyetlen témából a rajzok végtelen sora válik lehetségessé.”⁵⁵

Vajda 1936 végi rajzain megszorodnak a Szentendrén és környékén gyűjtött apróbb tárgyi elemek, amelyeket eredeti környezetükből kiemelve és rajzsorozatokon keresztül ismételve helyez be rajzi montázsába. Az egyik ilyen visszatérő elem a Dunakanyar házaira jellemző hatosztású ablak vagy a fenti idézetben megjelölt szomorúfűzfa-motívum, amely számos művén megjelenik (17. kép).⁵⁶ Az összefonódó törzsű, minden rajzon szigorúan tizenégy ággal rendelkező fűzfa jelképe ma már egyetlen szentendrei temetőben sem lelhető fel, azonban Tóth Antal művészettörténész számos fényképet készített az 1976-ban felszámolt Alsó (Budai úti) temetőben látható fa fejfákról (18. kép), amelyeken nagyon hasonló rajzolat jelent meg. A temető beszántására részben a 11-es út munkálatai, illetve a HÉV mellett kialakított Volánbusz-pályaudvar miatt volt szükség, ma csupán a HÉV és a buszpályaudvar között húzódó, masszív növénytakaróval benőtt kerítés tövében emlékezik meg egy eldugott feszület a terület korábbi funerális funkciójáról. Vajda vélhetően sok motívumot frottázs- (átdörzsölés-) technikával rögzíthetett, azonban tény, hogy ilyen módszerrel készült mű nem maradt fent tőle. A tételes vallásokat nem követő Vajda széles intellektuális érdeklődésének köszönhetően mégis nagy kíváncsisággal fordult mindenfajta vallás felé, melyek szellemi-filozófiai vonatkozásai éppúgy érdekelték, mint a szakralitás mindennapi rítusai. 1936–37 folyamán tett motívumgyűjtő útjainak fontos állomásai voltak a környék különböző felekezetű temetői, az innen gyűjtött motívumok pedig számos rajzán megjelennek. Egy hátoldali rajz, az *Álló női alak kőedényvel* (5. tábla 1) című alkotás forrására hosszú kutatás után sikerült rábukkanni. Mindenképpen segítséget jelentett, hogy ugyanezt a sírkövet Korniss Dezső is feldolgozta *Síremlék* (5. tábla 2)

című festményén 1950 körül. Vajda és Korniss műve is egy allegorikus női alakot ábrázol, aki baljával egy urnát tartó pillérre könyököl, miközben bal kezének mutatóujjával a pillérre mutat. Hosszú időn keresztül tévesen a szentendrei és környékbeli katolikus temetőkben és templomokban kerestük a motívum eredetijét, azonban végül a mutató kéz segített nyomára bukkanni a sírkőnek. A Belgrád-székesegyház kertjének egyik falba épített sírkövén tűnt fel az alak nélkül, csupán önmagában látható és a felíratra mutató kéz motívuma – erre már Mándy könyvében⁵⁷ is található hivatkozás. Az Arzén és Martinovics utca között elterülő hatalmas szerb temetőben sikerült végül a motívumot fellelni. Vélhetően Vajda is gyakran látogatta a temetőt, mivel több művén is megjelennek az innen származó cirill betűs sírfeliratok és egyenlő szárú kőkeresztek. A szerb temetkezési hagyományoknak megfelelően a sírkövek nem hordoznak figurális ábrázolást, kivéve egy három-négy sírkőből álló csoportot, amelyek vélhetően ugyanattól az 1820–30-as években tevékenykedő kőfaragómestertől származnak, és

19. kép: Vajda Lajos: *Madonna-szobor Dombai Anna* nevével, 1937, ceruza, papír, 310 × 235 mm, jelzés nélkül, Ferenczy Múzeumi Centrum. MS: 1937/49.

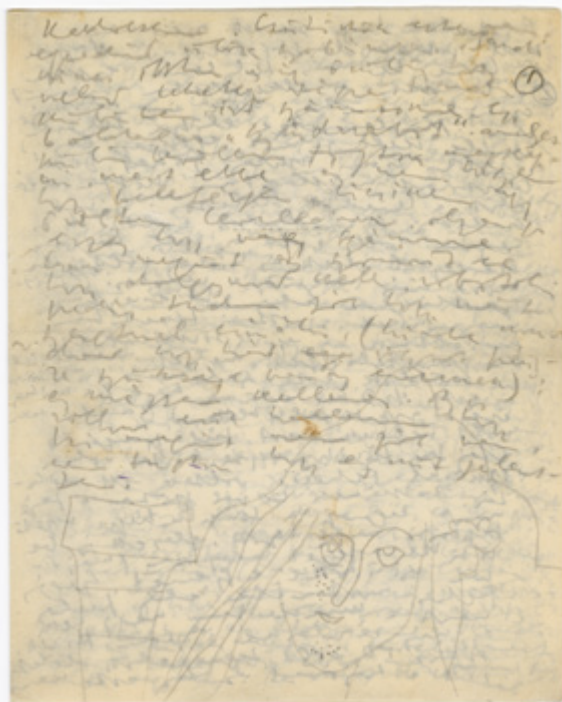
⁵⁵ Jakovits-Kozák 1996: 45.

⁵⁶ *Csendélet kocsival*, 1936, ceruza, papír, 233 × 305 mm, jelzés nélkül, Ferenczy Múzeumi Centrum. MS: 1936/52. vagy *Könyvlap szomorúfűzzel*, 1937, tempera, kollázs, papír, 220 × 200 mm, jelzés nélkül, magántulajdon. MS: 1937/85.

⁵⁷ Mándy 1983: 226. kép

figurális-allegorikus jeleneteket ábrázolnak. Ezek között bukkant fel Nesko de Littmanov sírjele, aki 1829-ben kapott nemesi rangot, majd 1830-ban elhunyt. Sírkövén pedig megtalálható az az allegorikus nőalak, amelyet előbb Vajda, majd Korniss is megörökített (5. tábla 3).

Kevésbé volt eredményes az a kutatás, amely Vajda egy másik, 1937-ben többször feldolgozott motívumának az eredőjét kísérelte meg feltárni. Legalább hat-hét rajzon feltűnik egy jellegzetes Madonna-típus: álló Mária, kezében az ülő kis Jézussal. A motívum vajdai feldolgozásának pikantériáját az adja, hogy a rajzokon a kis Jézusnak konzekvensen nincsen feje, így felmerül, hogy egy jelentősen megrongált, pusztulófélben lévő szoborról vagy domborműről készítette őket. Ezen ábrázolások közül az egyik ráadásul kompozíciós elemként egy név feliratát is hordozza: Dombai Anna (19. kép). Mivel a Dombai nevet a szentendrei temetőkből nem sikerült fellelni, egy 1937 nyarán keltezett Vajda-levél megjegyzése alapján Pilisszentlászlón folytatódott a kutatás.

20. kép: Vajda Lajos levele Vajda Júliának, 1937 nyara. Fotó: Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet Ad/26143/2021/B637

„Pilisszentlászlón elég jól éreztük magunkat, az ottani temetőben másoltunk az egyik sírkőről egy Krisztus-reliefet, amelyet mellékelve küldök, este szalonnát sütöttünk, és este ½ 9-kor értünk haza...”⁵⁸ [kiemelés: Sz. N.]

Az eredeti levélhez valóban tartozik egy vázlatos arcot ábrázoló rajz (20. kép),⁵⁹ amelynek vonásai, orrának formája, szájának kialakítása teljesen megegyezik a műcsoporthoz tartozó többi alkotáson megjelenő Madonna-ábrázolással. Pilisszentlászló temetője ma a közel hétszáz éves múltra visszatekintő Szent László-templom kertjében található, azonban egészen az 1970-es évekig a köztemető nem itt a dombon, hanem a Béke utca és a Templom köz torkolatánál álló területen volt. A régi temetőről ma emléktábla ad hírt, ahogyan arról is, hogy az utolsó temetés 1961-ben volt itt. A későbbiekben a temetőt felszámolták, és ma csupán egy ligetes-gazos terület található a helyén. Az új temető átvizsgálásakor kiderült, hogy számos család a régi temetőben elhantolt szeretteinek sírkövét felvitte az új temetőbe, azonban a vajdai motívumot nem sikerült megtalálni. Viszont kiderült, hogy Pilisszentlászló egyik legősibb és legnépesebb családját Dombainak hívják, akik közül az 1937-ben már bizonyosan eltemetett Dombai Anna sírjánál vélhetően Vajda Lajos is megállt.

Vajda szakítása a szentendrei motívumrendszerrel

1938-tól Vajda művein többé nem jelennek meg Szentendre város motívumai, ekkortól figyelme távoli kultúrák archaikus-primitív művészetének ősi formarendje felé fordul. Életének két utolsó nyarát a pismányi Haluskai-tanyán⁶⁰ tölti, ahol elkészíti a 20. századi magyar művészet kiemelkedő alkotásait, az úgynevezett nagy szénrajzokat. Vajda Lajos egész művészete és lényge az önmagáért megszülető vonal elementáris erejű expresszivitásában oldódott fel, maga mögött hagyva minden vizuális és képi konvenciót. Az utolsó szénrajzok organikus absztrakciójában benne rejlenek a természet törvényei, és bár nonfigurativitásuk tág asszociációnak hagy teret, a szentendrei Duna-part kidőlt-elszáradt-korhadrt ártéri fáinak emléke, az ekkor már „távoli” Szentendre is.

⁵⁸ Jakovits-Kozák 1996: 55.

⁵⁹ Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet (KEMKI), Jakovits Vera és Kozák Gyula adománya, ltsz.: Ad/26143/2021/B637.

⁶⁰ A Haluskai-tanya történetét és mai napig lokalizálható helyét feldolgozó, folyamatban lévő kutatás (kutatók: Galla Zoltán és Szabó Noémi) eredményei várhatóan 2024 végén, 2025 elején kerülnek publikálásra.

1.

2.

3.

5. tábla: 1: Vajda Lajos: *Sírplasztika (Álló női alak kőedénnyel)*, hátoldalán: *Kollázsos feszület fűzfával*, 1937, ceruza, kollázs, papír, 315 × 270 mm, Ferenczy Múzeumi Centrum, ltsz.: 83.48. MS: 1937/41; 2: Korniss Dezső: *Síremlék*, 1950, olaj, gouache, vászon, 45 × 35 cm, Nudelman Gyűjtemény; 3: Nesko de Littmanov sírja a szentendrei szerb temetőben. Fotó: Deim Balázs, 2022

Rövidítés feloldása:

MS: Mándy Stefánia: *Vajda Lajos*. Budapest, Corvina Kiadó, 1983. oeuvre-katalógusának száma.

Források

Pesti Napló, 1930. március 22.

Hivatkozott irodalom

BODONYI 2006

Bodonyi Emőke: *A szentendrei művészet fogalmának kialakulása*. (PhD disszertáció) Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006

CSAPLÁR 1972

Csaplár Ferenc: A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége. In: *Művészettörténeti Értesítő* 21 (1972), 133–140.

FRANK 1975

Frank János: *Szóra bírt műtermek*. Budapest: Magvető, 1975.

GEDŐ 1990

Gedő Ilka: Vajda Lajosról. In: *Holmi* 12 (1990), 1351.

HEGYI 1982

Hegyí Lóránd: *Korniss Dezső*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1982.

HEGYI 1983

Hegyí Lóránd: A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége. In: *Ars Hungarica* 2 (1983), 283–295.

HORLER 1960

Horler Miklós: *Szentendre*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1960.

JAKOVITS–KOZÁK 1996

Jakovits Vera – Kozák Gyula (szerk.): *Vajda levelek. Vajda Lajos levelei feleségéhez, Vajda Júliához. 1936–1941*. Szentendre: Erdész Galéria, 1996.

KOLOZSVÁRY 2018

Kolozsváry Marianna: Oroszlánok között. In: Kolozsváry Marianna (szerk.): *Csak tiszta forrásból. Hagyomány és absztrakció Korniss Dezső (1908–1984) művészetében*. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2018/7) Budapest: Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, 2018, 40–54.

KORNISS 1974

Korniss Dezső önmagáról. Feljegyezte Székely Zoltán. In: *Művészet* 11 (1974), 4–7.

KÖRNER 1964

Körner Éva: Vajda Lajos művészete. In: *Valóság* 9 (1964), 44–54.

KÖRNER 1965

Körner Éva: Hozzászólás a „szentendrei művészet”-fogalom kérdéséhez. In: *Művészettörténeti Értesítő* 3 (1965), 227–228.

MÁNDY 1983

Mándy Stefánia: *Vajda Lajos*. Budapest: Corvina Kiadó, 1983.

PAMLÉNYI 1981

Pamlényi Klára: Kisváros a századfordulón (Egy szentendrei kiállításról). In: *História* 4 (1981), 18–19.

PASSUTH 2016

Passuth Krisztina: Vajda Európája. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő más-ként*. Budapest: Noran Libro, 2016, 77–93.

PERENYEI 2004

Perenyei Monika: A montázs-elv és -eljárás történeti áttekintése a modern magyar művészetben. In: Kopócsy Anna (szerk.): *Magyar kollázs. A magyar kollázs/montázs történetéből 1910–2004*. Győr: Magyar Festők Társasága, 2004, 88–137.

PETŐCZ 2016

Petőcz György: Ami valóban elmondható Vajda Lajos zsidóságáról és közéleti gondolkodásáról. In: Passuth Krisztina – Petőcz György: *Ki a katakombából. Vajda Lajos, a festő másként*. Budapest: Noran Libro, 2016, 166–192.

PETŐCZ 2018

Petőcz György: Az idegen. In: Petőcz György – Szabó Noémi (szerk.): *Vajda Lajos. Világok között*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2018, 20–26.

RÉNYI 2018

Rényi András: Szegénység és tapasztalat. In: Petőcz György – Szabó Noémi (szerk.): *Vajda Lajos. Világok között*. Szentendre: Ferenczy Múzeumi Centrum, 2018, 174–189.

RÉVÉSZ 2013

Révész Emese: Csók István és Vaszary János a Képzőművészeti Főiskolán 1920–1932. In: Kopócsy Anna (szerk.): *Reformok évtizede. Képzőművészeti Főiskola 1920–1932*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2013, 107–122.

SZÁNTÓ 1982

Szántó Pirooska: Akkor, Szentendrén. In: Szántó Pirooska: *Bálám samara*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982, 213–233.

SZÉKELY 1960

Székely Zoltán: Korniss Dezső kérdezése, 1960. december 8. MTA BTK Művészettörténeti Intézetének Adattára, MDK-C-II-198.

TÓTH 2012

Tóth Antal: *Őstémák Szentendrén. A képpé formált város.* Budapest: Faur Zsófi Galéria és Könyvkiadó, 2012.

VAS 1967

Vas István: *A félbeszakadt nyomozás.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1967.

SZABÓ NOÉMI

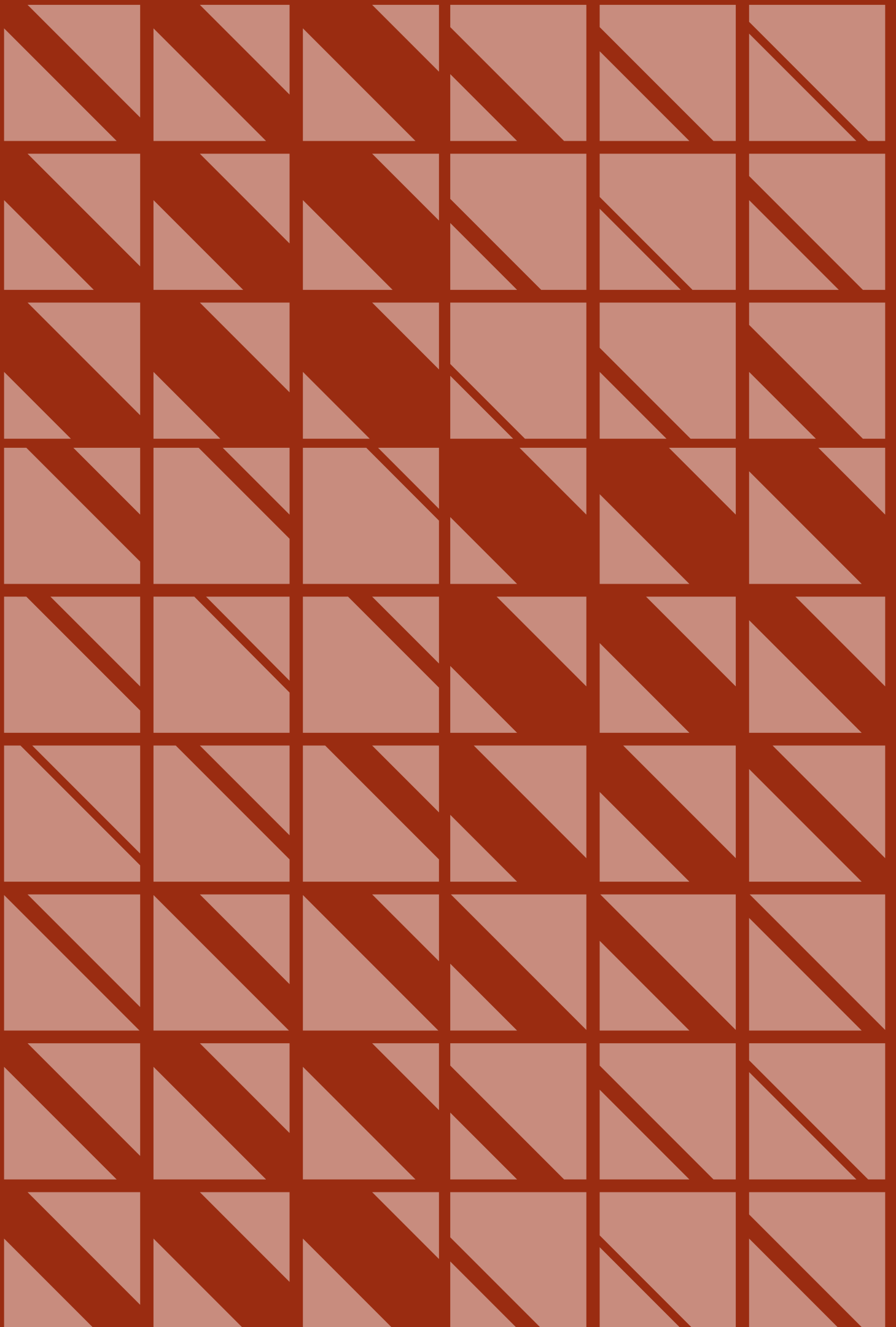
Szentendre motívumai Vajda Lajos művésze- tében

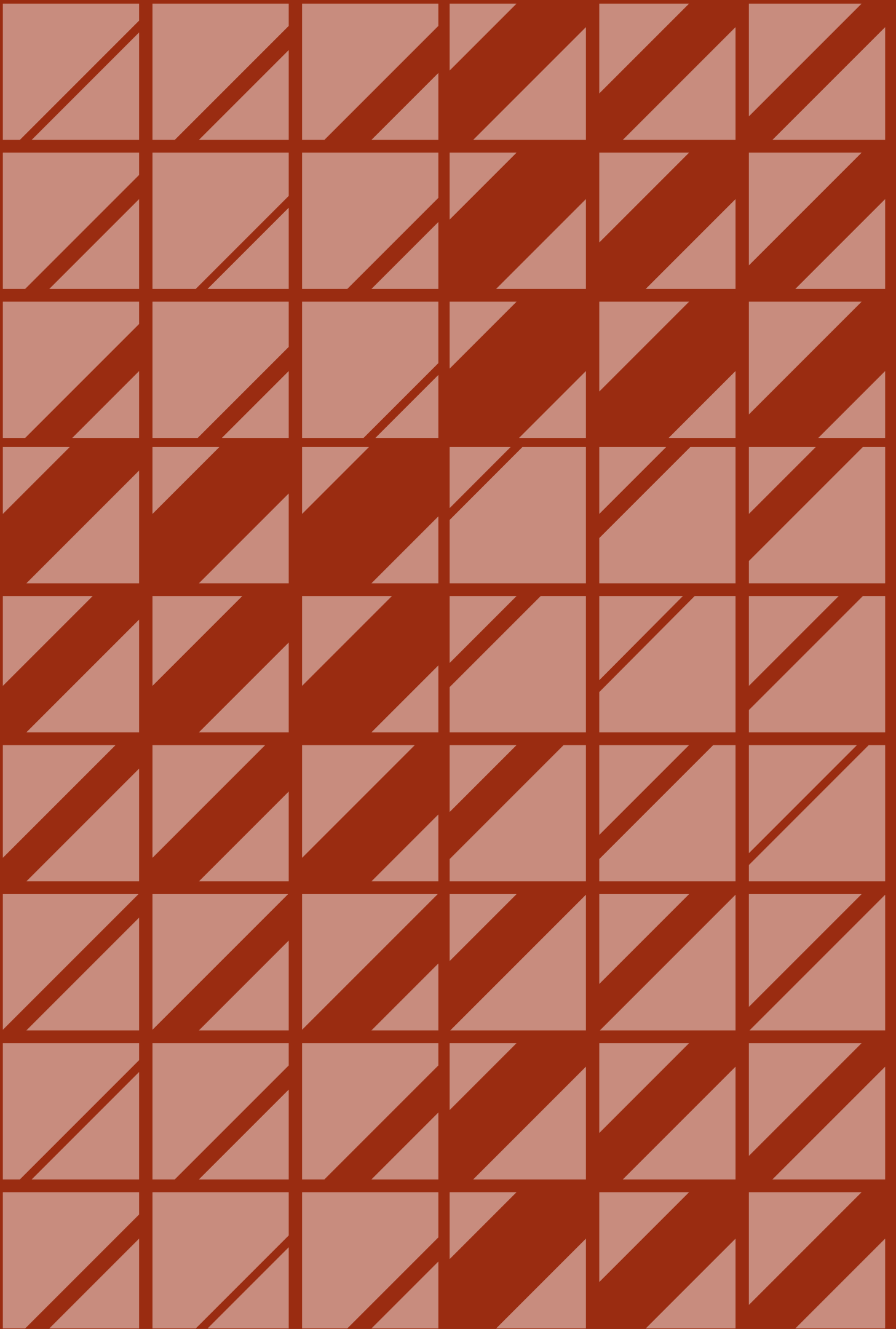
Az elmúlt évek kutatási eredményeinek összegzé-
zéseként jelen tanulmány elsősorban azt vizs-
gálja, hogy a szentendrei művészet kiemelkedő
alkotója, Vajda Lajos (1907–1941) életművében
hogyan jelenik meg, alakul át és differenciálódik
Szentendre város (és környékének) látképe, rész-
letei, épített öröksége vagy használati tárgyai.
A művész egy-egy alkotásán ismétlődően felbuk-
kanó motívumok eredetét, lelőhelyét vagy azok
esetleges pusztulásának körülményeit kívánjuk
feltérképezni, kitérve a település helytörténeti
és népművészeti vonatkozásaira is. Az életmű
interdiszciplináris vizsgálata több szempontból
is kiemelt fontosságú: egyfelől Vajda Lajos 1926
és 1938 közötti művészetének motívikus szinten
is az egyik legfontosabb forrása volt a város, így
az életmű összefüggéseinek megértése szem-
pontjából nem mellőzhető annak feltérképezése,
hogy pontosan *mit* látunk Vajda egyes művein.
A másik aspektus pedig a város arculatának
jelenkori folyamatos és dinamikus változása,
amely következtében nemcsak utcák, hanem
egész városrészek mutatnak teljesen más lát-
ványt, mint száz esztendővel ezelőtt. A legnehe-
zebb helyzetben akkor találjuk magunkat, amikor
a vajdai életműben felbukkanó utcai tárgyak, apró
részletek felkutatását kíséreljük meg (rácsozatok,
kutak, pléhkrisztusok, sírkövek), amelyek eltű-
nése, megsemmisülése szintén pótolhatatlan
vesztesége a városnak. A következő generációk
számára pedig inventáriumként is értelmezhető
jelen kutatás: a megtalált ősmotívumok és az
azokat megörökítő Vajda Lajos-művek mindany-
nyunk közös öröksége, múltunk megértésének,
megőrzésének és továbbadásának záloga.

NOÉMI SZABÓ

Motifs of Szentendre in Lajos Vajda's art

As a summary of the research results of the past
years, this study primarily examines how the land-
scape of Szentendre (and its environs) – togeth-
er with its details, built heritage and utilitarian
objects – appear, transform and differentiate in
the oeuvre of Lajos Vajda (1907–1941), one of the
town's most outstanding local artist. The motifs
that appear repeatedly in the artist's works will
be explored through mapping out their origins,
place of discovery, and the circumstances of
their possible destruction, partly in the context
of Szentendre's local history and folk art tradition.
This interdisciplinary study of Vajda's oeuvre is of
particular importance for several reasons. Firstly,
as the town was one of the key motific sources of
Lajos Vajda's art between 1926 and 1938, under-
standing the interconnections of the oeuvre re-
quires mapping out exactly *what* we see in some
of Vajda's works. Secondly, the image of Szent-
endre is undergoing a continuous and dynamic
change, as a result of which not only streets but
entire neighbourhoods now look different from a
hundred years ago. The most difficult task of all is
attempting to find street objects and small details
(lattice-work, wells, tin Christs, gravestones) from
Vajda's oeuvre which have since disappeared or
been destroyed – an irreplaceable loss for the
town. This research can also be seen as an in-
ventory for future generations: the archetypal
motifs whose sources have been located, along
with the works of Lajos Vajda that capture them,
comprise our shared heritage, also offering us
a key to understanding and preserving our past,
and passing its legacy on to future generations.

DIÁKKURÁTOROK A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUMBAN

- György Gabriella
múzeumpedagógus
Ferenczy Múzeumi Centrum
gabriella.gyorgy@muzeumicentrum.hu
- Sütő Tünde
múzeumpedagógus
Ferenczy Múzeumi Centrum
tunde.suto@muzeumicentrum.hu

2023-ban hoztuk létre kísérleti jelleggel az FMC diákkurátori programját. A körülbelül egyéves munkafolyamatban az érdeklődő 14–18 éves diákok megismerkedtek képzőművészeti gyűjteményünk egy részével, valamint betekínthettek a múzeumi háttérprogramokba: kurátori, kommunikációs tudást kaptak, megismerték a restaurátor, a gyűjteménykezelő, a múzeumi fotós és a múzeum-pedagógus munkáját. Az ismeretszerző találkozások után nyolc diákkurátorunk – Dula Viktória, Farkas Kornél, Horváth Abigél, Károlyi-Németh Zsófia, Klug Emese, Kukla Olivér, Marx Nika, Nagy Szófia Kata¹ – kiválasztott a gyűjtemény modern és kortárs darabjaiból összesen tizenegy műalkotást, és *Finom életek*² címmel kiállítást rendezett *A gyűjtemény*³ című kiállítás kamaratárlataként. A kurátori munka közel minden aspektusában részt vettek: a művek válogatását, a kiállítás megtervezését, a koncepció megformálását is önállóan végezték, együttműködtek a grafikussal, és tartották a határidőket – a múzeum-pedagógusok támogatásával. A belső adminisztrációs feladatokat mi, múzeum-pedagógusok végeztük, és tájékoztattuk a diákokat a folyamatokról. Nem előre meghatározott módszertannal dolgoztunk, ez ugyanúgy formálódott a projekt közben, mint ahogyan a kiállítás is. Alapelvként tartottuk szem előtt, hogy a lehető legkevesebb szeravatkozzunk be, facilitátorként működünk, így bizalmat közvetítettünk a diákok felé, és teret adtunk az önállóságuknak. A folyamat végén egy kérdőívben kértünk visszajelzést a diákoktól.

„Nem ők választottak minket, mi választottuk őket.” (Farkas Kornél diákkurátor)

Múzeum-pedagógusként az a tapasztalatunk, hogy talán az egyik legnagyobb kihívás a tizenéveseket megszólítani és az intézménybe csábítani. Múzeum-pedagógiai foglalkozásainkra többnyire az általános iskolások járnak, a középiskolában tanító pedagógusok kisebb számban veszik igénybe a múzeumi órákban rejlő lehetőségeket. Sajnálatos, hogy a tizenéves diákok családjukkal is ritkán jönnek el programjainkra, ha azok nem illeszked-

nek érdeklődési körükbe. Ezért a diákkurátori programot egy meglévő közösségre építettük, és a munkafolyamat közben a közösségformálással nem, csak a motiváció fenntartásával kellett foglalkoznunk. Hét diákkurátorunk már évek óta a múzeumba járó diák, korábban táborainkban és szakkörünkön rendszeresen vettek részt, majd a középiskolába lépve közösségi szolgálat keretében segítették a munkánkat. Tehetséges, a művészetek iránt fogékony diákokat évek óta igyekszünk kiemelni, és nekik külön programokat szervezni, például alkotónapokat az iskolai szünetekben.⁴ Elmondhatjuk, hogy a diákok a velünk való kapcsolat által kezdtek el kötődni az intézményhez és egymáshoz, így a programjaink közösségformáló ereje meghatározó.

1. kép: Regős István: *HalvacSORA*, 2015, akril, falemez, FMC Képzőművészeti Gyűjtemény

A rövid, hét kérdést tartalmazó kérdőívben arra kértük őket, hogy próbálják meg három szóval jellemezni a diákkurátori programot: arra voltunk kíváncsiak, mire asszociálnak, mi az a három szó, ami eszükbe jut. Ez alapján a tanulók leginkább a jó hangulat, a jó társaság és a csapatmunka lehetősége miatt vettek részt benne (négy-négy említés), és fontos volt számukra a tanulás, a fejlődés, illetve a közös étkezés-pizzázás, amit minden személyes találkozáskor beépítettünk

- ¹ Dula Viktória, Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium és Kollégium; Farkas Kornél, Szentendrei II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola és Gimnázium; Horváth Abigél, Petzelt József Technikum és Szakképző Iskola; Károlyi-Németh Zsófia, Barcsay Jenő Általános Iskola; Klug Emese, Forrai Metodista Gimnázium és Művészeti Technikum; Kukla Olivér, Forrai Metodista Gimnázium és Művészeti Technikum; Marx Nika, Heinrich Heine Gymnasium, Kaiserslautern; Nagy Szófia Kata, SEK Budapest International School.
- ² *Finom életek. A gyűjtemény diákszemmel*, Ferenczy Múzeum, 2024. május 6. – szeptember 15.
- ³ *A gyűjtemény (1900–2022)*, Ferenczy Múzeum, 2023. március 26. – 2028. március 26. Az öt évig nyitva tartó állandó kiállításunk időről időre megújul, így tükrözi múzeumunk sokszínűségét, gyűjteményeink gazdagságát (<https://femuz.hu/a-gyujtemeny-fmc/>).
- ⁴ Például Farkas Kornél és Szabó Simon *Föld napi kirakat* kiállítása (2022. április 22.); nyári táboraink pop-up zárókiállítása; a *Szentendre, a kereskedőváros* című helytörténeti kiállításához készült sztorikocka, Klug Emese és Szemúr Emese munkája (Ferenczy Múzeum, 2020. október 9. – 2021. január 30.).

(három-három említés). Az étel a kamaszok életében kiemelten fontos: egyrészt az élettani fejlődés okán folyamatosan éhesek, másrészt a közös étkezések csapatépítő hatással bírnak. Ezért talán nem véletlen, hogy az étel mint téma a műalkotások kiválasztásánál is központi szerepet kapott (1. kép).

A kérdőívből kiderül, hogy számukra a program legemlékezetesebb része a jó társaság és a barátság volt (hatan ezt emelték ki), ketten a műtárgyraktárban tett látogatást hangsúlyozták, és egy-egy diák a megnyitót és a művekkel való kapcsolatot is megemlítette. A visszajelzések alapján kijelenthetjük, hogy a jó hangulat és a baráti társaság az elsődleges motivációs tényező, ami a programban tartja a diákokat. Az összeszokott csapat a legnagyobb nyitottsággal és kíváncsisággal fogadta az év közben csatlakozott diákokat is.

„A mai világban az idő szintén ér annyit, mint az étel, egyeseknek az egyik, másoknak a másik nincs.”

Írta le gondolatát Marx Nika Kicsiny Balázs *Az órásmester ebédje* című grafikájáról. Számunkra meglepő volt látni, hogy az idő milyen erősen foglalkoztatja ezt a korosztályt, az idő múlásának gondolata milyen frusztráló diákkurátor-csapatunk minden tagja számára. Minden bizonnyal sokak számára ismerős az a jelenség, amikor kamaszkorban az idő végtelennek tűnik, így magunk is felidézttük saját kamaszkorunkból ezt a sajátosságot. Az idő fogalma így szinte a felszín alatt kúszott be a kurátori koncepcióba, és akkor vált világossá, hogy mindegyik mű az időről szól, amikor elkezdtük keresni a kapcsolatot a diákoknak tetsző műalkotások között.

**„A művek kiválasztása volt a legnagyobb kihívás.”
(Károlyi-Németh Zsófia)**

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a diákok mit éltek meg nehézségként a programban. A legtöbb választ a művek kiválasztása, a kommunikáció és szervezés, illetve a gondolatok megfogalmazása jelentette (három-három-három említés). Múzeumpedagógusként ehhez a módszertani nehézséghez magunk is könnyen tudtunk csatlakozni, mivel számunkra is ezek jelentették a legnagyobb kihívást.

A tízezer darabos Képzőművészeti Gyűjteményünk alapos megismerése évtizedekig tart, és a kurátorok, művészettörténészek számára is komoly munkát jelent. Múzeumi tevékenységünk

során a legkülönbébb korosztályokkal és intézményekkel találkozunk, és művészettörténeti ismeretek szempontjából szinte mindig a nulláról indulunk, azaz nem építhetjük a foglalkozásainkat előzetes művészettörténeti vagy kortörténeti ismeretekre, mert nem működne. Az iskolai oktatás már hosszú évek óta nem nyújt általános művészettörténeti ismereteket, vagy ha nyújt is, rendszerszerűen nem áll össze a diákok fejében. Természetesen vannak kivételek, ám nagy átlagban nem ezt tapasztaljuk. A művészeti iskolákból érkező diákok esetében sem evidens, hogy támaszkodhatunk-e művészettörténeti ismereteikre – kivételek nyilvánvalóan ekkor is mindig akadnak. E tapasztalataink okán egyik fő feladatunknak tekintjük, hogy a rendszerszerű gondolkodást előmozdítsuk, az összefüggések felismertetését szem előtt tartva pedagógiai munkánkban.

2. kép: kiállításrendezés a makett segítségével (fotó: György Gabriella)

Diákkurátoraink mind rendszeres múzeumba járó, a művészetek iránt fogékony tanulók, ám átfogóbb művészettörténeti alapokkal szintén nem rendelkeznek. Ez a szempont a gyűjteménnyel való ismerkedést is behatárolta, hiszen számukra a tízezres halmaz monumentális képegyüttes volt, és értelemszerűen nem tudták a műveket önállóan csoportosítani, az alkotások közötti kapcsolatokat nem ismerik.

A művészettörténeti ismeretek nem létére a program során nem hiányosságként tekintünk, hanem lehetőségként. A művészetek iránt fogékony és érzékeny diákok így nem a művészettörténész-kurátor nézőpontjából tekintenek a műalkotásokra, hanem csak és kizárólag a művek által kiváltott érzelmekre és a művek jelentésrétegeire fókuszálnak. Benyomásaik, észrevételeik ugyanakkor nem egyeznek meg a teljesen avatatlan látogatóéval, hiszen a művek egy részét

már ismerik, élőben találkoztak többször is a gyűjteményünkkel, és a művészek is ismerősen csengenek.

A kiállításaink megismerésén túl⁵ többféle rendszer szerint válogatott műcsoportokat is kaptak digitális formában: portrékat, egy 1990 utáni kortárs művekből álló válogatást és a gyűjtemény kiemelt tárgyait, főbb műveit. A szűkített gyűjteményből választott ki minden diákkurátor három-három művet, majd a végső listát közösen átnéztük. Kiemelt szempont volt, hogy a kiállításban mindenkinek megjelenjen a választása, legalább egy alkotás erejéig. A kérdőívben jelezték a diákok, hogy a válogatás nem volt könnyű, ami azt is bizonyítja, milyen körülmények között álltak a feladathoz.

3. kép: kiállítási enteriőr (fotó: Deim Balázs)

Második lépésként azt kértük, hogy írják le a gondolataikat a kiválasztott művekről, ami szintén nehéz feladatnak bizonyult. A készség, hogy művekről összefüggő szöveget alkossanak, nem állt a rendelkezésükre. Ezért sokan csak címszavakat írtak, majd mi, múzeumpedagógusok segítettünk nekik mondatokká formálni őket. A képek és a szöveg egyidejű kontrollálása nem ment, a képek közötti kapcsolat megteremtése komoly nehézségnek bizonyult, képtelenek voltak párhuzamosan a szöveget is átlátni. Így arra koncentráltunk, hogy a képek közötti kapcsolatokat megfogalmazzuk, több körben találkoztunk, közösen gondolkodtunk, hogy minél több konnotációt játékba tudjunk hozni.

A kihívást jelentő válogatás után a kiállítás megrendezése – meglepő módon – már könnyen ment. Készítettünk egy makettet, méretarányos reprodukciókat helyeztünk bele, és a diákok teljes egyetértésben, profi módon ejtették ki az oda

nem illő műveket. Míg ez a gyakorlottság, intuíció és magabiztosság a szövegalkotásnál nem volt jelen, a vizuális információ gyors elrendezése ezzel szemben rendkívül hatékonyan ment az alfa generációs diákoknak (2. kép).

A kiállított művek mindegyikére jellemző egyfajta hétköznapiság: a kiállítás alapján akár valaki napi-rendjét is össze lehetne állítani. A művek tematizálják az étkezéseket (ebéd, vacsora, nassolás), valamint a munka, a szabadidő, a tisztálkodás, az egyedüllét, a várakozás és az alvás fogalmát is. Ez utóbbinál inkább a jobblétre szenderülésről beszélhetünk, az örök alvásról. Szántó Piroska művét egy olyan avar kori sír ihlette, amelyben a régészek egy női és egy férfi csontvázat találtak halálukban is összekapaszkodva. Így ez a mű nemcsak az élet végességét, az idő elmúlását szimbolizálta a diákkurátorok számára, hanem a kapcsolatok fontosságát is: vajon léteznek-e örökké tartó kapcsolatok? Ez a mű vezette rá őket a kapcsolódás és a kapcsolatok fontosságára, amit a kiállítás is reprezentál: minden mű összekapcsolódik és párbeszédbe kerül.

4. kép: kiállítási enteriőr (fotó: Deim Balázs)

Az étkezés is kiemelt helyet foglal el a témák között, így nem véletlenül lett a kiállítás címe egy betűcserével *Finom életek*. Hangsúlyosan szerepel feLugossy László önmagát fölemésztő, egyszerre humoros és nyugtalanító *Gyorsétkezése*, Kicsiny Balázs órásmestere, aki a saját idejét fogyasztja el ebédre (vagy éppen időt kap, nem eldönthető) és Regős István *Halvacsorája*, ami végül a kiállítás vívőképe lett. A plakátszerű, erősen színpadias fényekkel megvilágított jelenetben a vacsora elfogyott, a halszájka a tányéron, a bor pedig kiborult. A könnyed nyári polgári vacsora és Krisztus jelképei feszülnek egymásnak – a hét-

■ 5 A program jelentős hozadéka volt, hogy a gyűjteményt bemutató állandó kiállítás mellett megismerték a Barcsay, a Czóbel és a Vajda Múzeum tárlatait is.

köznapiságban rejlő mélység. Ahogyan a Sipos Balázs *Forró fürdőjében* hideg üveggé dermedő alak mitológiai hősöket idéz meg, Bácsi Róbert László szörföse a monumentális természet bemutatásával a romantikus tájképekre emlékeztet, Ferenczy Károly titokzatos lovasa pedig az *Ezeréjszaka* meséibe lovalog (3–5. kép).

5. kép: kiállítási interiőr (fotó: Deim Balázs)

A *Finom életek* elnevezésű kamaratárlat ünnepélyes megnyitója 2024. május 6-án volt a Ferenczy Múzeumban, ahol Szabó Noémi művészettörténész méltatta a diákok kiállítását. A tanév végéig több diákcsoporttal is megnéztük a tárlatot, röviden bemutattuk programunkat, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy népszerűsítsük és felkeltsük a tanulók érdeklődését: továbbra is lehet hozzánk csatlakozni. Fontosnak tartjuk azt közvetíteni és kommunikálni, hogy a Ferenczy Múzeumi Centrumban megvalósulhatott ez a rendhagyó múzeumpedagógia projekt, melynek segítségével a diákok szemszögéből nézhettünk a múzeumra, a Képzőművészeti Gyűjteményünkre és a munkánkra.

A *gyűjtemény* című kiállításához készített múzeumpedagógia-programban eredetileg azt a célt tűztük ki, hogy bizonyos időközönként az öt évig fenntartott kiállításban a diákok műveket cserélhetnek egy megadott listáról. Ez az elképzelés más muzeális intézményben is megvalósítható múzeumpedagógiai kezdeményezés lehet, ahogyan erre találunk is példákat Magyarországon.⁶

A megvalósítás folyamatában a múzeumi munkatársakkal egyetértésben alakult ki az a megoldás, hogy egy külön termet kapunk a kiállítás megrendezésére, ami több szempontból bizonyult előnyösnek. A diákok a termet saját magukénak érezhették, inspirálóan hatott rájuk, és tovább erősítette az összetartozás érzését. A bizalmi közeg és a szobányi méretű, jól befogható tér is hozzájárult ahhoz, hogy a feladat generálta felelősség ne súlyként nehezedjen a csapatra; könnyebb volt „belakni” és berendezni. Ráadásul lehetőséget kaptak egy saját koncepció megalkotására, ami a nagy kiállításához kapcsolódva bizonyára sokkal nehezebb lett volna. Összességében elmondhatjuk, hogy lépésről lépésre fejlesztettük a programot, támaszkodva a múzeumi kollégák és a diákok visszajelzéseire. Figyeltünk arra, hogy a diákokkal mindig összhangban döntsünk, hogy minden ponton azt érezzék, ez az ő projektjük, az ő kiállításuk (6. kép).

6. kép: kiállításmegnyitó a kiállítótérben (fotó: Deim Balázs)

Diákkuratori programunkat a jövőben is folytatni kívánjuk, rendszeressé váltak a tanév közben megtartott diákkuratori alkotónapok, programok és nyári táborok⁷, ahol újabb érdeklődő tanulók csatlakoznak a meglévő csapathoz. A visszajelzések és eredmények alapján is úgy látjuk, hogy ez a működési forma alkalmas egy tizenéves közösség megszervezésére a múzeumi kereteken belül.

⁶ Mint például a Magyar Nemzeti Galéria által szervezett stART fesztivál (2017) vagy a MúzeumTrip! ifjúsági projekt a Gödöllői Királyi Kastélyban (2018).

⁷ Középiskolás diákkurátor-programunkat 2023-ban és 2024-ben az NKA támogatja.

A kiállított művek listája:

Barcsay Jenő: *Két fej*, 1961, olaj, vászon, 20 × 20 cm

Bácsi Róbert László: *Kövesd a napot 1.*, 2019, Hahnemühle photo rag® Baryta papír, digitális nyomtatás dibondra kasírozva, 100 × 80 cm

Bálint Endre: *Várakozók II.*, 1958, olaj, vászon fára kasírozva, 37,5 × 39,5 cm

ef Zámbo István: *Munka-gép*, 1985, fa, üveg, vas, 71 × 26 × 94 cm

feLugossy László: *Gyorsétkezés*, 2019, DVD, videó, 3'28"

Ferenczy Károly: *Lovas király*, 1898, olaj, vászon, 79,5 × 64 cm

Kicsiny Balázs: *Az órasmester ebédje (Hazatérés III.)*, 2006, digitális nyomat, gouache, tus, papír, 29,5 × 21,2 cm

Melcher Mihály: *Puritánok háza*, 2009, formába olvasztott üveg, 35 × 32 × 14 cm

Regős István: *Halvacsora*, 2015, akril, falemez, 60 × 80 cm

Sipos Balázs: *Forró fürdő II.*, 2022, formába öntött üveg, 27 × 18 × 18 cm

Szántó Piroska: *Szerelmesek (Csontzene)*, 1970, olaj, fémfesték, vászon, 60 × 102 cm

GYÖRGY GABRIELLA – SÜTŐ TÜNDE

GABRIELLA GYÖRGY – TÜNDE SÜTŐ

Diákkurátorok a Ferenczy Múzeumi Centrumban

2023-ban kísérleti jelleggel hoztuk létre az FMC diákkuratori programját. A körülbelül egyéves munkafolyamatban az érdeklődő 14–18 éves diákok megismerkedtek képzőművészeti gyűjteményünk egy részével, valamint betekínthettek a múzeumi háttérfolyamatokba: kurátori, kommunikációs tudást kaptak, megismerték a restaurátor, a gyűjteménykezelő, a múzeumi fotós és a múzeum-pedagógus munkáját. Az ismeretszerző találkozások után nyolc diákkurátorunk – Dula Viktória, Farkas Kornél, Horváth Abigél, Károlyi-Németh Zsófia, Klug Emese, Kukla Olivér, Marx Nika, Nagy Szófia Kata – kiválasztott a gyűjtemény modern és kortárs darabjaiból összesen tizenegy műalkotást, és *Finom életek* címmel kiállítást rendezett *A gyűjtemény* című kiállítás kamaratárlataként. A kurátori munka közel minden aspektusában részt vettek: a művek válogatását, a kiállítás megtervezését, a koncepció megformálását is önállóan végezték, együttműködtek a grafikkussal, és tartották a határidőket – a múzeum-pedagógusok támogatásával. A módszertan, amellyel dolgoztunk, a közös munka közben formálódott. Alapelvként tartottuk szem előtt, hogy a lehető legkevesebbszer avatkozzunk be, facilitátorként működtünk, így bizalmat közvetítettünk a diákok felé, és teret adtunk az önállóságuknak.

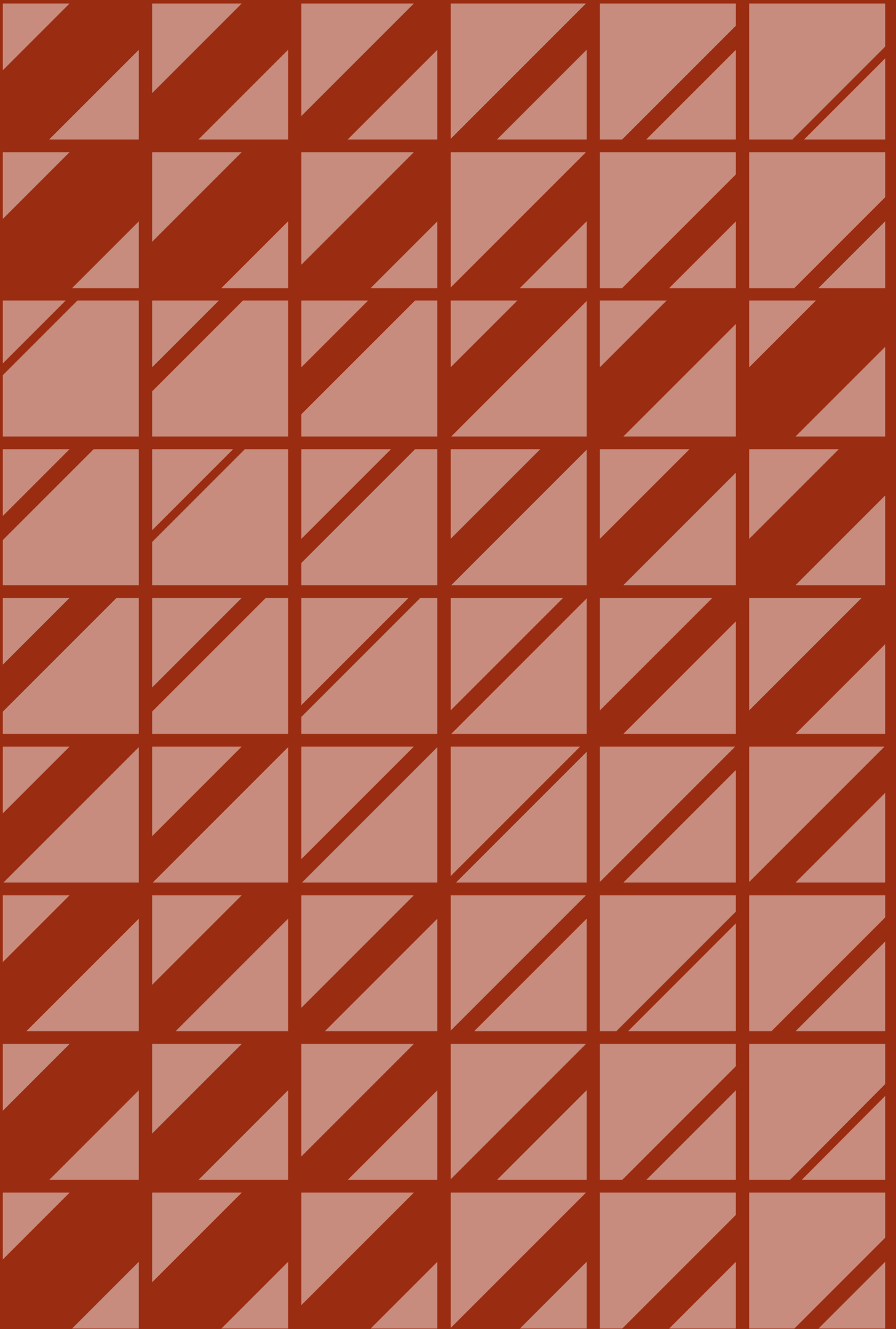
Hét diákkurátor évek óta résztvevője a különböző múzeumi programoknak, és amikor a komoly munkába belefogtunk, addigra már ismerték egymást és minket is. Noha különböző iskolákban tanulnak, a múzeum összehozta őket, és végig csapatként tudtak működni. Egy diák időközben csatlakozott a programhoz, a többiek őt nyitottan, empatikusan fogadták.

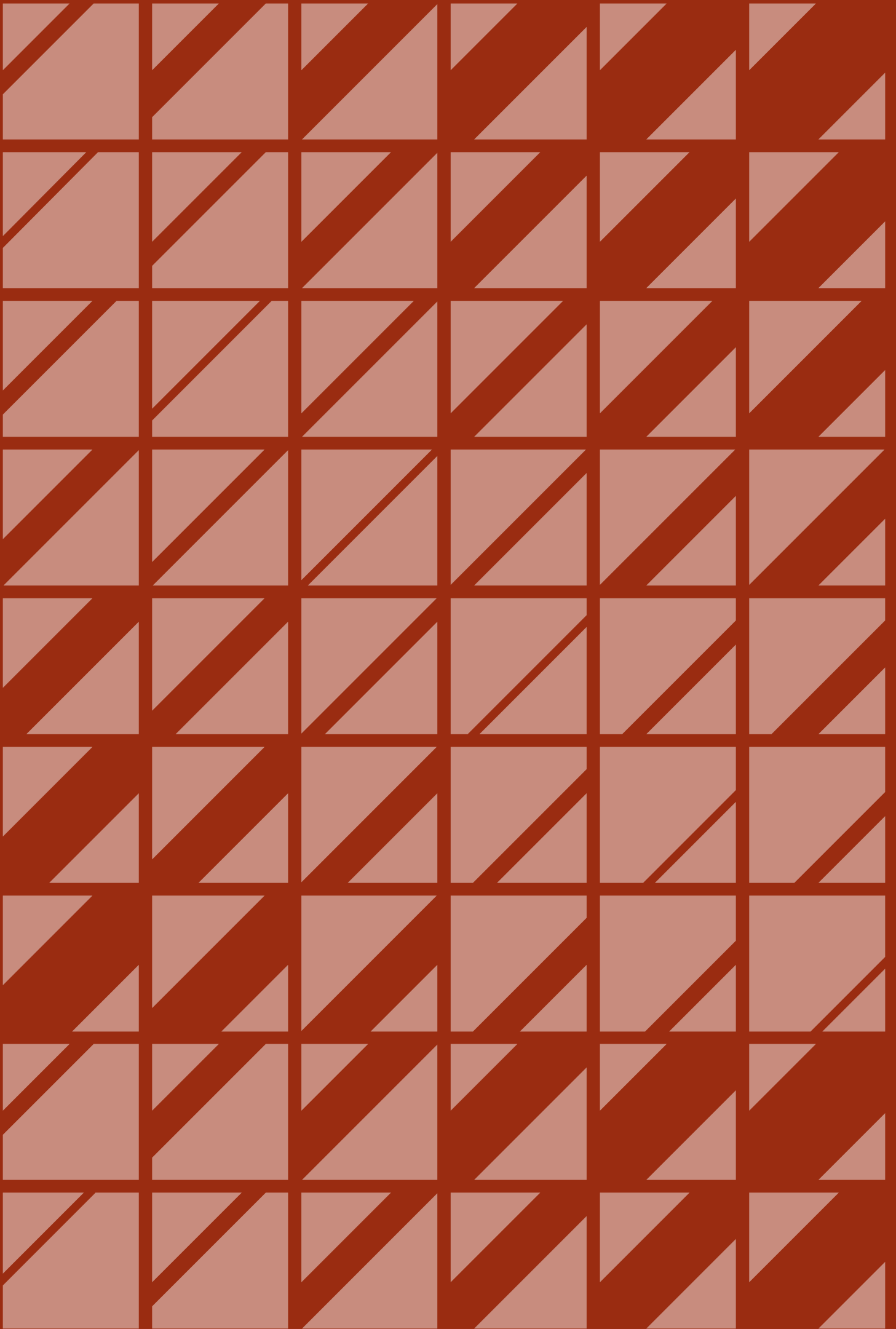
A diákok visszajelzései alapján kijelenthetjük, hogy hasonló élményeket és kihívásokat éltünk meg facilitátorként, mint ők diákkurátorként. A kommunikáció, a találkozók megszervezése és a művek kiválasztása jelentette a legnagyobb nehézséget mindenki számára. A legemlékezetesebb a csapatmunka, a működő közösség kialakítása volt.

Student Curators at the Ferenczy Museum Center

In 2023, we launched the FMC's student curator programme on an experimental basis. During the approximately one-year-long work process, interested students aged between 14 and 18 got acquainted with part of our art collection and gained insight into what goes on behind the scenes of the Museum. They acquired curatorial and communication skills, while also gaining familiarity with the tasks performed by conservators, collections managers, museum photographers and museum educators. Following these educational interactions with our colleagues, eight of our student curators – Viktória Dula, Kornél Farkas, Abigél Horváth, Zsófia Károlyi-Németh, Emese Klug, Olivér Kukla, Nika Marx, Szófia Kata Nagy – selected eleven works of modern and contemporary art from the Museum's collection and used them to organise a chamber show with the title *Tasty Lives*, as part of the exhibition *The Collection*. They participated in nearly all aspects of the curatorial work: they selected the pieces, designed the exhibition and formulated the concept on their own; they collaborated with the graphic designer and met the deadlines – with the support of the museum educators. The methodology we employed evolved during the joint work process. As a matter of principle, we kept interference to a minimum, acting strictly as facilitators, thus conveying our trust to the students and holding space for their autonomy.

Seven of the student curators had already been involved in various museum programmes for years, and by the time we got down to working on this project, they already knew one another and us as well. Although they were studying at different schools, the museum brought them together; they were able to work as a team throughout the entire process. The eighth student, who joined while the programme was already in progress, was also welcomed with openness and empathy. Based on the students' feedback, it is fair to say that the experiences and challenges we had as facilitators were similar to those of the student curators. Communication, organising meetings and selecting the works posed the greatest challenge for everyone. Teamwork and building a well functioning community were the most memorable aspects of our joint efforts.

STUDIA COMITATENSIA 42.
A FERENCZY MÚZEUMI CENTRUM ÉVKÖNYVE

- Kiadó
Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre
- Felelős kiadó
Borbély-Tardy Anna, múzeumigazgató
- Szerkesztő
Fábián Laura
- Grafikai tervezés
Herr Ágnes
- Tördelés
Sarkadi Imola
- Korrektor
Zelei Bori
- Angol fordítás
Rudnay Zsófia
- Fotók
A szerzők és a fotóknál megjelölt intézmények
- Nyomdai kivitelezés
Prime Rate

© Ferenczy Múzeumi Centrum, a szerzők, a fotósok és jogutódaik

ISSN 0133-3046

A kiadványt támogatta

Nemzeti
Kulturális
Alap

FERENCZY MÚZEUM
CENTRUM

SZENTENDRE
2024

FERENCZY MÚZEUMI
CENTRUM

SZENTENDRE
2024

